FRANCESCO GUIDA

CEALALTĂ JUMĂTATE A EUROPEI

DE LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE

ISTORIE

book HUMANITAS

Istoricul și analistul Francesco Guida (n. 1950) este profesor emerit de istoria Europei central-răsăritene, cu o îndelungată carieră didactică la catedrele universităților Roma Tre, La Sapienza din Roma și Ca' Foscari din Veneția. Din 2013 până în 2020 a prezidat Conferința Italiană de Științe Politice – CISPOL. Autor a 11 cărți (traduse în mai multe limbi), a publicat de asemenea peste 180 de eseuri pe teme istorice, în reviste și volume de articole din Italia și din străinătate. Din opera sa a mai fost tradus în limba română volumul *România în secolul XX*. De-a lungul carierei a primit numeroase premii și distincții, precum Premiul „Howard Marraro" al Societății Americane de Istorie Italiană (1987) pentru cartea *L'Italia e il risorgimento balcanico*, Ordinul „Meritul Cultural" în grad de ofițer al Președinției Române (2003), Diploma Ministerului Afacerilor Externe al României pentru promovarea valorilor universale în relațiile internaționale (2012), Doctor honoris causa al Academiei Bulgare de Științe – Institutul de Studii Balcanice (2017) și Doctor honoris causa al Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca (2019).

FRANCESCO GUIDA

CEALALTĂ JUMĂTATE A EUROPEI

DE LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE

Traducere din italiană
de Aurora Firța-Marin

Francesco Guida
L'altra metà dell'Europa. Dalla Grande Guerra ai giorni nostri
Copyright © 2015, Gius. Laterza & Figli
All rights reserved.

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parţială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziţie publică pe internet sau în reţele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informaţiei, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislaţiei privind protecţia dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

© HUMANITAS, 2023, pentru prezenta versiune în limba română (ediţia digitală)

ISBN: 978-973-50-8023-5 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Cuprins

Prefață la ediția românească
Prefață
I. DE LA UN RĂZBOI MONDIAL LA CELĂLALT
1. Amurgul imperiilor și triumful statului național. Războiul mondial
2. Polonia, marele obiect al dorinței
3. Popoarele baltice
4. Cehoslovacia, o democrație solidă
5. Ungaria lui Horthy
6. România mare
7. „Pariul“ iugoslav
8. Schisma titoistă, războiul civil din Grecia și chestiunea macedoneană
9. Bulgaria de la un război la altul
10. Albania, un stat virtual
11. Grecia, de la „catastrofa asiatică“ la războiul civil
II. ÎN SPATELE CORTINEI DE FIER
1. Problema germană și „socialismul în jumătate de țară“: Republica Democrată Germană
2. Țările baltice după cel de-Al Doilea Război Mondial
3. Prizonierul rebel: Polonia din perioada postbelică până în epoca revizionismului
4. Vitrina blocului sovietic: Cehoslovacia, de la anii întunecați până la Primăvara de la Praga
5. Ungaria: stalinism, revoltă, normalizare
6. România, de la aliniere la erezie
7. Satelitul credincios: Bulgaria de la stalinism la revizionism
8. Cel mai ambițios experiment: modelul Iugoslaviei
9. Regimul comunist din Albania între Tito, Stalin și Hrușciov
10. În afara blocului: Grecia în a doua jumătate a secolului XX
III. SFÂRȘITUL UNEI EPOCI
1. Republica Democrată Germană de la stabilizare până la căderea Zidului
2. Mișcarea „Solidarność“ din Polonia și sfârșitul regimului comunist

3. Cehoslovacia, de la normalizare la Revoluția de Catifea
4. Ungaria, de la represiune la „socialismul gulașului“ și la tranziția anunțată
5. România: de la consens la o dictatură sfârșită în sânge

6. Bulgaria: drumul nesigur spre democrație
7. Iugoslavia pe drumul spre destrămare
8. Albania „omului nou“ și sfârșitul regimului comunist (1978–1992)
IV. CĂTRE EUROPA UNITĂ
1. Statele baltice după 1991
2. Polonia după comunism
3. De la sfârșitul Cehoslovaciei până la intrarea Republicii Cehe și a Slovaciei în Uniunea Europeană
4. Ungaria: interpretări ale democrației
5. România, de la țară exotică la partener european
6. Bulgaria: de la tranziția lentă la aderarea la Uniunea Europeană
7. Războaiele iugoslave
8. Tranziția și epoca postcomunistă în Albania
9. Grecia, de la redresarea democratică la criza economică
Epilog

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ

De acum câțiva ani, când a fost publicată ediția italiană a cărții ce apare acum la Editura Humanitas, am putea spune că roata istoriei a început să se rostogolească tot mai repede, cel puțin pe continentul european. Criza politică din Ucraina, din 2013–2014, manifestată pentru început prin mișcarea numită Euromaidan, a condus la o schimbare radicală a direcției de guvernare a țării (care are graniță întinsă cu România), având drept consecință anexarea Crimeii de către Rusia și declanșarea sângerosului conflict din Donbas. De atunci, criza nu s-a atenuat câtuși de puțin și a condus la agresiunea militară rusă din februarie 2022, încă în desfășurare. Mai cu seamă acest al doilea eveniment dramatic a influențat și a tulburat politica internațională sub mai multe aspecte ce se răsfrâng până departe, dincolo de granițele Europei, atingând dimensiuni globale. Chiar și numai faptul că „operațiunea militară specială“ lansată de președintele Putin este purtată de o putere nucleară condiționează reacțiile, de natură atât militară, cât și politică, ale celorlalte state.

Toate acestea constituie motive de îngrijorare, ba chiar, putem spune, amenință *Cealaltă jumătate a Europei* despre care se vorbește în paginile ce urmează. România (și Moldova) se află, practic, tocmai „în spatele liniei frontului“, după cum au dovedit în repetate rânduri cele mai recente evenimente. Acestea ne pot îndemna să încercăm să înțelegem și să nu uităm felul în care Europa central-răsăriteană a ajuns în situația actuală, traversând secolul XX și primii ani ai celui prezent. Ultimele decenii au asistat la includerea Europei Centrale și de Est (de la Marea Baltică până la Marea Neagră) în Europa Occidentală prin aderarea la Uniunea Europeană – mai mult decât la NATO –, cu excepția statelor mici din Balcanii de vest, excepție datorată unei grave erori politice a guvernelor europene occidentale ce încă nu a fost depășită, precum și dinamicilor interne din acele spații, generatoare din timp în timp de mari tensiuni (precum cele dintre Kosovo și Serbia, dar nu numai). Acum, războiul în Europa de Est pune la încercare rezistența aderării la Uniunea Europeană a statelor care au îndurat regimul comunist și influența sovietică vreme de aproape 45 de ani și pune în discuție înseși validitatea și vitalitatea proiectului de unificare europeană. Dacă mi-e îngăduit, autorul acestei cărți își dorește ca toate statele și popoarele Europei să depășească cu bine această încercare, pentru ca unificarea continentului să fie deopotrivă politică, economică și culturală.

Sperăm că prezentarea din capitolele acestei cărți, pe cât posibil critică, a unui veac de istorie poate contribui la menținerea unei amintiri vii și clare a dinamicilor ce au dus în secolul nostru, al XXI-lea, la o nouă confruntare între Est și Vest, neașteptată pentru mulți, dar nu întru totul nouă: e suficient să ne gândim chiar și numai la Europa de la jumătatea secolului al XIX-lea cu a ei foarte răspândită *peur des Moscovites* și la Războiul Rece din secolul XXI.

Generalizând, cititorul care va dori va putea, printr-un exercițiu critic adecvat, să

raporteze automat discursul istoric și evenimentele la care acesta face trimitere la evoluțiile din ultimii ani caracterizați de accelerarea bruscă a dinamicilor politice (și economice). Firește, ca orice carte de istorie, aceasta poate fi citită și fără a o interpreta neapărat în lumina evenimentelor recente, ci ca simplă plăcere intelectuală. Se știe că istoria este o disciplină legată și interconectată cu numeroase alte domenii, dar poate fi exploatată și ca bagaj de cunoștințe de sine stătător, compus dintr-o varietate de elemente ce servesc narațiunii și reconstituirii faptelor.

Ca autor, mă bucur că lucrarea va apărea în ediția sa românească și, mai cu seamă, sunt curios să văd ce reacții va trezi într-un public diferit de cel italian pentru care a fost gândită. Mai ales într-un public precum cel român, aflat în interiorul acelei părți a continentului european pe care am cercetat-o din perspectivă istorică.

Francesco Guida

PREFAȚĂ

Este arhicunoscută definiția de „secol scurt“ aplicată de Hobsbawm secolului XX. Dacă ne referim la Europa central-răsăriteană, ea pare suficient de percutantă deoarece, între Primul Război Mondial și perioada 1989–1991, țările situate între Marea Baltică și Marea Neagră, *Zwischeneuropa*, au avut parte în succesiune rapidă de desăvârșirea formării statelor naționale, introducerea democrației liberale importate din Occident și criza imediată a acesteia, paranteza autoritarismului de dreapta, scurtă, dar violentă, deoarece a culminat cu Al Doilea Război Mondial și lunga epocă a regimurilor comuniste, preponderent cenușie. După aceea, scenariul a revenit, aparent, la perioada anterioară Primului Război, prin reimportarea modelului liberal-democratic și prin economia de piață, prin noi tensiuni legate, în unele cazuri, de granițele statelor naționale, dar cu o diferență importantă. Planurile abia schițate în perioada interbelică de uniune suprastatală, bazate pe voința fiecărui popor, iar nu, ca până în 1914, pe supunerea față de aceeași dinastie și același imperiu, și-au găsit o înfăptuire semnificativă, chiar dacă parțială, prin aderarea majorității statelor la Uniunea Europeană, între 2004 și 2007.

Ne putem întreba dacă noua situație presupune și depășirea numeroaselor probleme, de factură materială și ideologică, care au caracterizat deceniile secolului XX în zona luată în discuție. Întrebarea ar putea fi valabilă și pentru restul continentului, dar pentru țările despre care e vorba în această carte este deosebit de importantă. Acestea au cunoscut o schimbare fundamentală, anume cea privitoare la populație și la structura ei socială, o schimbare pe care demografii și sociologii ar putea-o explica pornind de la creșterea demografică redusă și de la transformarea radicală determinată de declinul clasei țărănești. Realitățile sociale ancorate în stereotipurile, regulile și activitățile lumii agrare au cunoscut revoluția industrială și nașterea sectorului terțiar; puținele țări care cunoscuseră deja industria și proletariatul au trecut și ele prin schimbări deloc neglijabile. Alfabetizarea generalizată, începută de regimurile liberale și dezvoltată de cele comuniste în ciuda numeroaselor limite și neregularități, a schimbat mentalitățile, constituind baza naturală pentru formarea opiniei publice și pentru consultările democratice. Răspândirea mijloacelor de comunicare în masă a însoțit acest proces, influențându-l în mod decisiv și, în cele din urmă, privându-l de valoarea pozitivă (care ar fi trebuit să îi caracterizeze rezultatele) de dialog neîntrerupt între decidenții politici și economici și cetățenii alegători, pentru exercitarea responsabilă și critică a calității de cetățean.

Și în acest caz s-ar putea spune că fenomene similare s-au înregistrat și în societățile Europei occidentale, dar este important să ținem seama de considerațiile formulate anterior, deoarece în societățile est-europene este deosebit de gravă acumularea unor experiențe atât de diferite, care se suprapun fără a beneficia de timpul necesar pentru a se stabiliza. Înainte ca avantajul recunoașterii depline a drepturilor politice (într-un regim

democratic și neautoritar sau într-o falsă „democrație populară“) să fie perceput de niște cetățeni informați și capabili să aleagă, s-a afirmat civilizația dezinformării și a îndoctrinării subliminale sau explicite (dar la fel de eficiente). Înainte să devină limpede avantajul de a alege elitele de formație tehnică și culturală (iar nu în virtutea unui drept social ancestral) s-a afirmat o oarecare inutilitate a patrimoniului cultural al fiecăruia: emigrația în epoca postcomunistă a acutizat fenomenul, umplând țările de muncitori imigranți angajați pe posturi cu totul diferite (mai corect spus, de nivel inferior) față de bagajul cultural acumulat. Uneori, în procesul de eliminare a diferenței existente între majoritatea țărilor din Europa central-răsăriteană și cele din Europa Occidentală, pare să cântărească mai mult lipsa unui teren fertil pe care societatea să se dezvolte echilibrat și proporțional decât creșterea economică deficitară.

O relatare completă privitoare la „cealaltă jumătate a continentului“[1] s-ar putea opri la momentul 1989, însă e util să extindem această narațiune istorică la ultimii 20 și ceva de ani, pentru a completa informația și pentru a surprinde câteva linii de continuitate sau ruptură între deceniile secolului scurt și această epocă apropiată nouă.

Este ușor de intuit că tema cărții poate da naștere unei narațiuni istorice deosebit de extinse. Nu dorim să renunțăm la aceasta, cu toate că suntem conștienți că nu va putea fi niciodată completă. Ca urmare, nu intenționăm să scriem un eseu de pură interpretare istorică, trasând exclusiv direcțiile principale din aproximativ un secol de istorie, și nici o analiză a istoriografiei aferente. În același timp, firește că nu dorim să propunem un soi de cronică lungă și că narațiunea va trebui însoțită de observații și reflecții care să îi confere, parțial, o oarecare logică intrinsecă sau cel puțin cea pe care autorul, din când în când, o va recunoaște drept logica internă a evenimentelor. Îi vom propune cititorului, inevitabil, unele întâmplări știute de cei care au cunoștințe de istorie contemporană, alături de alte evenimente sau personaje cunoscute doar de aceia care s-au ocupat punctual, în cercetările lor, de popoarele situate între Marea Baltică și Marea Neagră. Pe cât posibil, am fost mai succinți când am discutat despre evenimente istorice mai larg cunoscute (cele două războaie mondiale, frământările din Iugoslavia interbelică, revoluția ungară din 1956, Primăvara de la Praga, dezintegrarea dificilă și sângeroasă a Iugoslaviei în epoca postcomunistă) sau despre personaje destul de familiare și marelui public (Tito, Ceaușescu, Dubček, Milošević), acordând mai mult spațiu faptelor și personajelor rămase aproape în umbra istoriei. Chiar mai mult: am introdus câteva scurte digresiuni referitoare la aspecte secundare ce caracterizează pregnant evoluția istorică a fiecărei țări, sau referitoare la personaje minore, interesante dintr-un motiv sau altul, sau care pot fi puse în relație cu o realitate mai apropiată de noi. Avem speranța că toate acestea au îmbogățit cartea pe care i-o propunem cititorului și au făcut-o mai interesantă; nu am dorit să alungăm în subteranele istoriei oameni și fapte pe care cercetătorii și specialiștii, uneori foarte valoroși, i-au extras din acea zonă de umbră. Fie că istoria este un *opus oratorium maximum*, trezind „plăcerea textului“, fie că ea este, cum spunea Tucidide, un câștig pentru totdeauna (kt»ma ™j ¢e…), adică un patrimoniu al memoriei colective, ni s-a părut oportun ca istoria mare să nu o eclipseze în totalitate pe cea minoră.

1. Acesta este titlul volumului îngrijit de mine cu peste zece ani în urmă: *L'altra metà del continente. L'Europa centro-orientale dalla formazione degli Stati nazionali all'integrazione europea* [„Cealaltă jumătate a continentului. Europa centrală și orientală de la formarea statelor naționale la integrarea europeană"], CEDAM, Padova, 2003.

I. DE LA UN RĂZBOI MONDIAL LA CELĂLALT

1. Amurgul imperiilor şi triumful statului naţional. Războiul mondial

Asasinarea moştenitorului la tronul Austro-Ungariei, arhiducele Franz Ferdinand, de către foarte tânărul student Gavrilo Princip, cooptat în organizaţia iredentistă Tânăra Bosnie, petrecută la Sarajevo pe 28 iunie 1914, este general recunoscută drept evenimentul care a detonat conflagraţia europeană şi mondială. Evenimentele din deceniile anterioare atentatului ne determină să considerăm această opinie ca fiind corectă şi să nu fim surprinşi de faptul că scânteia care a dat foc întregului continent a scăpărat în Balcani. Cea mai slabă dintre puteri (exceptând Italia) avea nevoie să îşi consolideze în primul rând situaţia internă şi, pe cale de consecinţă, pe cea internaţională. Trebuia să recunoască, mai mult decât în trecut, drepturile tuturor naţionalităţilor, astfel încât acestea să nu opteze pentru independenţă şi nici să nu vadă în statele naţionale vecine patria mamă cu care să se unească. În această direcţie a acţionat chiar moştenitorul tronului, susţinut de intelectuali şi politicieni care doreau o transformare profundă a imperiului pe baze federaliste: cel mai clar exemplu l-a oferit Aurel Popovici, un român din Lugoj, în Transilvania, în volumul său intitulat *Statele Unite ale Austriei Mari*. În ciuda succesului ideii naţionale, imperiul încă putea exercita atracţie pentru supuşii săi din motive practice, dar şi din ataşament faţă de tradiţie şi dinastie. În el se trăia mai bine decât în statele naţionale vecine (România, Serbia), iar teritoriile sale întinse şi marile sale oraşe constituiau un bazin economic deosebit de atractiv, oferindu-le supuşilor posibilităţi de ascensiune socială deloc neglijabile.

Şi gânditori mai radicali (de exemplu, austro-marxiştii ca Adler) considerau că, odată modificată structura imperiului, s-ar putea avansa, în timp, către republica federală. Imperiul nu avea motive să îşi lărgească graniţele: clasa conducătoare maghiară, în frunte cu prim-ministrul István Tisza, nu era favorabilă proiectelor federaliste sau trialiste (acestea din urmă prevedeau drepturi politice pentru germano-austrieci, maghiari şi slavi), nedorind să asimileze şi alte naţionalităţi. În schimb, era mai potrivit să îşi impună în Balcani propria influenţă şi propriile interese economice; prin urmare, Viena nu putea accepta ca o altă putere, mare sau mică, să domine eşichierul balcanic şi mai cu seamă nu putea tolera atacuri la adresa propriei hegemonii, oricât de neagresive în sine ar fi fost acestea. În definitiv, agitaţiile revoluţionare ce se desfăşurau în Serbia şi, în măsură mult mai limitată şi mai puţin periculoasă, în România trebuiau reduse la ceva inofensiv. Era, sub o altă formă, o politică asemănătoare cu cea practicată cu ocazia „războiului porcilor“[2].

Extrem de gravul atentat de la Sarajevo, soldat cu victime, era, desigur, menit să aibă

urmări politice, indiferent de ce prevedea dreptul internațional și de responsabilitățile reale ale guvernului de la Belgrad. Doar o „supunere totală“ ar fi putut evita declarația de război. Iar dacă unii considerau războaiele balcanice și noua ordine geopolitică stabilită de acestea drept o victorie a Rusiei, ultimatumul de pe poziții de forță al guvernului austro-ungar adresat celui sârb constituia, la rându-i, o provocare la adresa cabinetului de la Petersburg. În 1908, acesta nu intervenise militar cu ocazia alipirii Bosniei-Herțegovina la Austro-Ungaria deoarece nu primise asigurările necesare din partea Franței și Angliei; Viena putea spera că va acționa cu o prudență similară în 1914, în caz contrar putea conta pe ajutor german. Asemenea calcule, oricât de hazardate sau de înguste ar fi fost, au declanșat – după cum se știe – o reacție în lanț în care toate marile puteri (Rusia și Germania, dar și Franța și Anglia), urmând logica sistemelor de alianțe opuse – Tripla Înțelegere *versus* Tripla Alianță – s-au implicat în conflictul menit să schimbe istoria mondială. Italia și România, ambele legate prin alianțe de Germania și Austro-Ungaria, au optat, de comun acord, pentru neutralitate.

Declanșarea războiului prezenta motive întemeiate de interes pentru statele și naționalitățile din întreaga Europă central-răsăriteană, nu numai pentru Serbia atacată de Austro-Ungaria. Chiar și **Turcia**, periferică, s-a implicat în conflict foarte de timpuriu (noiembrie 1914), atrasă de speranța de a-și consolida situația sprijinindu-se pe gigantul germanic și de a se sustrage tradiționalei influențe politice și economice a Parisului și Londrei. Actorii naționalismului aflați la putere sperau să se revanșeze pentru seria de înfrângeri și umilințe suferite de acest imperiu în ultimele decenii.

Guvernul bulgar (o coaliție de partide liberale condusă de Vasil Radoslavov), căruia, din rațiuni politice, Parisul îi respinsese toate cererile de împrumut internațional, necesar pentru a întări economia slăbită a țării, a cedat la cântecul de sirenă al unui masiv împrumut de război acordat de Berlin și a văzut cum se profilează revanșa cel puțin în fața Serbiei, dacă nu și față de alte țări vecine. Zadarnic liderul agrar Stamboliiski i-a prevestit regelui Ferdinand un sfârșit tragic dacă ar fi susținut intervenția: a primit în schimb o condamnare la moarte, comutată apoi în închisoare pe viață. Marea majoritate a deputaților au votat în favoarea războiului. Înainte de a coborî în arenă (octombrie 1915) Sofia a obținut de la Turcia o mică rectificare a graniței în Tracia, pentru a garanta autonomia liniei de cale ferată ce ducea către Marea Egee.

Cum am menționat, **guvernul român**, condus de liberalul Ion I.C. Brătianu, a preferat neutralitatea: această opinie a avut câștig de cauză într-un Consiliu de Coroană la care participau și foști președinți ai Consiliului din cadrul Partidului Conservator cu tendințe filogermane. Toți erau nesiguri cu privire la tabăra în care se afla adevăratul interes al țării, care din cele două blocuri ar trebui să iasă victorios și, de asemenea, care ar fi fost răspunsul opiniei publice din România la o intervenție alături de Austro-Ungaria, care domina provincii (Transilvania, Banat, Bucovina) locuite în mare măsură de români. Organizațiile revoluționare (precum Liga pentru unitatea politică a tuturor românilor) își făcuseră deja auzit glasul în manifestații publice, dar într-un cu totul alt sens. Tocmai pentru a fi pe placul guvernului, dar și al sentimentului național al românilor, guvernele german și austro-ungar i-au oferit celui de la București, în schimbul intervenției alături de

ele, Basarabia, regiune supusă țarului, locuită de o majoritate română. În contrapartidă, guvernele Antantei au oferit în schimb teritoriile supuse Austro-Ungariei. Această a doua ofertă era, fără îndoială, mai atrăgătoare, la fel ca sprijinul economic pe care îl garantau puterile occidentale, însă, după doi ani de indecizii, situația militară de pe frontul de est, aparent favorabilă Rusiei, l-a determinat pe Brătianu să intre în luptă de partea Antantei, pe lângă opțiunea exprimată cu un an mai devreme de guvernul italian (care renunțase la neutralitate fără să se consulte cu cel român).

Europa în 1914

Foarte puțin dispusă să se implice în conflict a fost clasa conducătoare elenă. Regele și apropiații Curții regale nu își ascundeau simpatiile filogermane, însă au optat pentru neutralitate. Liderul liberal Eleftherios Venizelos era pentru intervenția alături de Antanta; pentru a-și atinge scopul, acesta nu a ezitat să își constituie la Salonic un guvern din umbră, sub protecția armatelor Antantei. **Grecia** a intrat oficial în război numai în 1917, dar trebuie spus că suveranitatea ei fusese grav încălcată printr-un bombardament anglo-franco-italian asupra Pireului și prin ocuparea Salonicului pentru a-l transforma în cap de pod pentru *Armée d'Orient* în Balcani. Ea avusese, într-o oarecare măsură, soarta atât de potrivnică a Belgiei ocupate de armata germană și prin operațiunile flotelor aliate occidentale (engleză, franceză și italiană). Și în cazul Greciei, trebuia înțeles în ce constau interesele țării: odată ce se renunța la neutralitate, adversarul natural era Turcia, aliată cu

Puterile Centrale, în care locuia o importantă comunitate greacă. Se prefigura posibilitatea de a realiza *Megali idea* (Marea Idee), propagată de-a lungul întregii Renașteri naționale elenice, deschizând calea unei Grecii moștenitoare a Imperiului Bizantin și în Asia.[3]

Europa în 1923

Albania nu a fost o forță activă în conflict: era prea proaspătă independența ei (1912) și prea instabilă situația politică internă după fuga prințului Wilhelm de Wied impusă de puteri. Totuși, aceasta a suferit ocupația mai multor armate aflate în conflict: austriacă, italiană, franceză. Deosebit de relevantă a fost poziția conducerii de la Roma, care, prin glasul generalului Ferrero, a proclamat în 1917 intangibilitatea și integritatea teritoriului albanez împotriva ingerințelor statelor învecinate. De fapt, prezența militară italiană în „țara vulturilor" a fost cea mai semnificativă, celelalte puteri ale Antantei recunoscând că Albania intra în sfera de influență a Italiei. Însă, atunci când după multe frământări s-a constituit din nou un guvern național albanez, trupele italiene au fost nevoite să se retragă, rămânând doar în mica insulă Sazan, vizavi de portul Vlora, atât din pricina ostilității albanezilor[4], cât și din cauza presiunilor repetate ale taberelor stângiste din Italia pentru retragerea soldaților.

Polonezilor, **cehilor** și **slovacilor**, conflictul general le-a oferit prilejul de a relua sau de a lansa inițiative menite să ducă la obținerea independenței. În realitate, mare parte a populației și a păturii conducătoare a acestor popoare a păstrat vreme îndelungată o

atitudine loială față de dinastia și monarhia dualistă. Unii lideri din Boemia, precum Masaryk și Beneš, au preferat să își continue propria luptă politică[5], părăsind țara pentru a obține mai multă susținere din partea puterilor Antantei, propunându-se astfel drept conducători ai viitorului stat independent. În timpul conflictului, țarul a promis să-i unească pe toți polonezii (atât pe cei supuși lui, cât și pe cei aflați sub dominația imperiilor centrale) într-un singur stat înzestrat cu o largă autonomie în sânul Imperiului țarist; și Viena, și Berlinul au făcut promisiuni menite să îi convingă pe supușii lor polonezi să se înroleze în legiuni și să lupte împotriva armatei ruse, iar când provinciile poloneze din Imperiul țarist au fost ocupate, s-a realizat un proiect de Constituție a Regatului Poloniei, pe al cărui tron s-ar fi aflat un rege german. Cele trei popoare baltice (**lituanian**, **leton**, **estonian**), cuprinse în Imperiul țarist din secolul al XVIII-lea, în ultimii ani dinaintea războiului mondial au devenit tot mai conștiente de propria identitate națională, atât față de ruși, cât și față de germani (clasă dominantă pe coasta baltică) și chiar și față de polonezi. Revoluția rusă din 1905 a accelerat acest proces identitar, iar cea din 1917 și războiul i-au oferit fiecăruia dintre aceste popoare posibilitatea de a-și făuri propriul stat național. **Finlanda** era legată de Rusia printr-o uniune personală, iar poporul său păstrase dintotdeauna trăsăturile sale specifice și instituții proprii.

Aceasta era, așadar, situația popoarelor și a țărilor din Europa central-răsăriteană la momentul izbucnirii Marelui Război și al implicării lor în conflict. Nu vom urmări operațiunile militare care le privesc, dar cititorul poate înțelege cu ușurință că, acolo unde nu exista încă un stat național, contribuția militară a fiecărei națiuni nu a putut fi semnificativă și, de fapt, chiar și atunci când statul național exista, aceasta a fost limitată. Este bine cunoscută rezistența încrâncenată a sârbilor împotriva forțelor predominante austro-ungare, care au putut ocupa Serbia numai la capătul unui an de lupte: ceea ce a rămas din armata sârbă a fost evacuat pe mare, alături de Curtea regală, pe nave ale Antantei (în primul rând de către flota italiană) și a participat la operațiunile din Balcanii aflați mai la sud, de unde a fost în măsură să înainteze în întreaga peninsulă atunci când sorții conflictului s-au întors împotriva Puterilor Centrale și a aliaților acestora. Armata bulgară a ocupat fără mari dificultăți, încă de la finele anului 1915, teritoriile sârbești, anume Macedonia, și ulterior a intervenit limitat pe teritoriul grecesc, rămânând în restul timpului pe poziții până când, în ultima etapă a războiului, a trebuit să se predea puterilor aliate înaintând dinspre sud. O cauză importantă a capitulării a fost lipsa proviziilor, de care suferea și populația civilă. Armata română, intrată în luptă în august 1916, a fost nevoită să se retragă la sud în câteva săptămâni; ulterior, întreaga Muntenie și Dobrogea au fost ocupate de trupele inamice, care nu au putut, însă, să pătrundă în Moldova, unde se refugiaseră guvernul și toată Curtea regală. După pacea de la Brest-Litovsk, încheiată de guvernul lui Lenin cu Puterile Centrale, și România (în timp ce anexa Basarabia, care fusese sub stăpânire rusească[6]) a semnat, în mai 1918, Pacea separată de la București, pe care a denunțat-o doar cinci luni mai târziu ca să își poată relua locul alături de puterile Antantei, în cele din urmă învingătoare. A urmat victoriosul conflict cu Ungaria ce a permis cucerirea tuturor provinciilor către care se îndreptau aspirațiile românilor.

Din ianuarie 1919, Conferința de Pace reunită la Paris a trasat nu fără dificultăți și

polemici noile granițe ale întregii Europe. Tratatele de la Versailles, Saint-Germain, [Trianon], Neuilly, Sèvres au fost numeroasele piese ale unui mare proiect unic ce a implicat toate țările și toate popoarele despre care se vorbește în acest volum.[7] La finalul conflictului, nimic nu rămăsese ca înainte. Marile imperii dispăruseră și în locul lor apăruseră niște țări de dimensiuni mult mai mici și care, cel puțin în limbajul curent, tindeau să se caracterizeze drept naționale. Multe dintre ele nu erau astfel, deoarece noile formațiuni statale, de exemplu România și Polonia, cuprindeau minorități importante, și în unele cazuri nici nu se putea indica o naționalitate care să reprezinte majoritatea absolută: așa stăteau lucrurile în Cehoslovacia și în Iugoslavia. Polonia renăscută (*Polonia restituta*) era rezultatul unui complex de împrejurări și de inițiative disparate ale unor oameni și grupări care sfârșiseră prin a conlucra pentru a ajunge la un rezultat pe care puțini polonezi ar fi mizat în 1914. În fapt, au fost anexate la statul polonez teritorii ce fuseseră supuse Imperiului țarist, celui germanic și celui austro-ungar, adică unor puteri aflate pe fronturi opuse în timpul războiului. Cu toate că la finalul încă unui conflict guvernul polonez acceptase, în 1921, o pace de compromis cu Rusia bolșevică, ucrainenii, bielorușii, germanii, evreii și alții reprezentau aproximativ o treime din cetățenii Poloniei.

O informație destul de surprinzătoare pentru destinul acestei țări, dar care, oricum, caracterizează aproape întreaga zonă: mai exact cea care ține de conflictele declanșate puțin după sfârșitul Marelui Război. România și Cehoslovacia au luptat împotriva Ungariei conduse de un guvern socialist-comunist, pentru a-și asigura controlul asupra unor regiuni importante. Cehoslovacia a reușit, în cele din urmă, să anexeze întreaga Slovacie, inclusiv partea în care ungurii erau majoritari sau foarte prezenți. România a anexat Transilvania, Maramureșul și Crișana învingând armata roșie maghiară și ajungând să ocupe provizoriu chiar Budapesta. Înainte de încheierea Marelui Război, trupele române ocupaseră Basarabia, rezolvând conflictul în desfășurare dintre bolșevici și parlamentul local controlat de elemente românofone și filoromâne: astfel, încă o regiune întinsă s-a alipit la statul român. Pentru a obține o parte a Banatului, inclusiv importantul oraș Timișoara (Temesvár), nu a fost necesară folosirea forței împotriva Iugoslaviei, moștenitoarea Serbiei. Puterile învingătoare au fost cele care au decis astfel la Conferința de Pace de la Paris. De fapt, aprobarea noilor frontiere a sosit de la Conferință prin tratatele menționate anterior. Cele de la Versailles și Saint-Germain au privit Germania și Austro-Ungaria, deci și statele succesoare. Tratatul de la Neuilly a decis soarta Bulgariei în 1919, cel de la Trianon a pedepsit aspru Ungaria în iunie 1920. Însă la 1 decembrie 1918 românii din Transilvania au votat unirea cu România, cu toate că se întrezărea o perioadă de tranziție în care regiunea urma să fie condusă de un Consiliu dirigent. Pentru ca acea decizie să se concretizeze, a fost însă necesar ca trupele române să intervină – cum am spus puțin mai sus – ca să le înfrângă pe cele ungare, puterile învingătoare sprijinind intervenția aproape fără rezerve, în contextul regimului revoluționar [comunist] ce se instaurase pe teritoriul maghiar. Astfel, prin fapte, s-au pus bazele deciziilor luate la Trianon.

Un război deosebit de sângeros a fost cel greco–turc cu lupte între 1921 și 1922. În acest caz, evenimentele militare au dus la încălcarea Tratatului de la Sèvres, împovărător pentru Imperiul Otoman. Într-adevăr, o nouă pace semnată de delegații greci și turci la

Lausanne în 1923 i-a redat Turciei controlul asupra întregii peninsule anatoliene și asupra Traciei răsăritene.

Expediția lui Gabriele D'Annunzio la Fiume (Rijeka) a contribuit la trasarea, în favoarea Italiei, a granițelor iugoslave atât de disputate, pe când cea dintre Austria și Iugoslavia a fost stabilită recurgându-se la un plebiscit care a alipit Carintia la Austria. Un plebiscit din 1922 i-a dat Ungariei orașul Sopron. Un altul a dus la împărțirea Sileziei între Polonia și Germania. În definitiv, unele granițe au fost stabilite de Marile Puteri la Conferința de Pace, altele prin plebiscit, iar altele prin forța armelor. În paragrafele următoare dedicate fiecărei țări se găsesc câteva detalii în plus privind anexările teritoriale: cum ne putem ușor imagina, pentru un tablou complet ar fi necesar prea mult spațiu.

2. Polonia, marele obiect al dorinței

Cel mai mare stat născut din ruinele imperiilor a fost Polonia. Desigur, teritoriul ei nu era la fel de întins ca cel al Uniunii polono-lituaniene dispărute în urma împărțirilor din secolul al XVIII-lea, dar cuprindea și teritorii nelocuite de polonezi. Atât partea rusă, cât și cea germană și cea austriacă făcuseră tot posibilul pentru a atrage simpatia națiunii poloneze (element, firește, deloc neglijabil), astfel că alături de armatele Puterilor Centrale au luptat și polonezi încadrați în formațiuni militare specifice. În umbra puterilor germane s-a constituit Regatul Poloniei independent doar de formă (1916–1918). Evenimentele neprevăzute și tumultuoase din 1918 au transformat victoriile austro-germane de pe frontul de est în înfrângerea finală în fața puterilor occidentale și au dus la punerea în libertate de către autoritățile imperiale a comandantului Legiunii polone Józef Piłsudski. La 11 noiembrie 1918, în Varșovia evacuată de trupele germane, acesta a fost numit comandantul forțelor armate (și trei zile mai târziu șeful statului provizoriu) de către Consiliul de regență instituit de germani. Aceasta este considerată data la care a fost proclamată independența polonezilor.[8]

Alături de organizarea țării și a conducerii ei, una dintre problemele urgente era delimitarea granițelor. Trupele poloneze s-au aflat în situația de a contracara inițiativele națiunilor baltice care aspirau, la rându-le, la independență: mai cu seamă au apărut conflicte grave cu lituanienii pentru orașul Vilnius, locuit în majoritate de polonezi și de evrei, dar înconjurat de o regiune etnică lituaniană. Efortul militar polonez a fost și mai însemnat în Galiția, fostă provincie austro-ungară: aici au avut loc ciocniri cu rutenii, sau ucrainenii occidentali, care au proclamat Lvovul (Lviv) o Republică democratică care a stabilit imediat relații, anticipând o unire așteptată, cu Republica democrată a Ucrainei, cu capitala la Kiev, ce se constituise încă din 1917 și care își proclamase independența la începutul lui 1918.[9] A urmat conflictul dintre Polonia și Rusia bolșevică. Oamenii lui Piłsudski au pătruns atunci și în Ucraina, ocupând pentru scurtă vreme Kievul. Contraofensiva energică a bolșevicilor părea să anunțe nașterea unei republici sovietice și pe teritoriul polonez; ajunsă pe Vistula, Armata Roșie a fost însă respinsă printr-o nouă

ofensivă poloneză („Miracolul de pe Vistula“). În cele din urmă, prin Pacea de la Riga din 1921 graniţa ruso-poloneză s-a fixat cuprinzând în Polonia însemnate minorităţi ucrainene şi bieloruse. Şi oraşul Vilnius a fost ocupat printr-o lovitură de stat în octombrie 1920, dar rămânea încă neîmplinit visul lui Piłsudski de a făuri o Polonie mare pe baze federaliste, având drept model statul ce existase din Evul Mediu târziu până în epoca modernă. De asemenea, regiunea minieră Silezia a fost împărţită între Germania şi Polonia în urma unui plebiscit, în vreme ce ultima controversă teritorială (chiar dacă modestă) a privit zona Teschen, cuprinsă în mare parte în statul cehoslovac.

Istoria constituţională poloneză prezintă câteva trăsături caracteristice. În ianuarie 1919 s-au desfăşurat alegerile pentru adunarea (*Seim*) constituantă. Însă aceasta, în loc să iniţieze redactarea noii Carte, a hotărât să recunoască însemnătatea bărbatului ce era considerat un fel de părinte al patriei, Josef Piłsudski, conferindu-i rolul de conducător al statului provizoriu. Ca urmare, a fost aprobat un document ce a intrat în istorie drept Constituţia cea Mică, care a statuat o chestiune politică de importanţă crucială pentru evoluţia ulterioară a istoriei naţionale. În realitate, Constituţia cea Mică îi acorda preşedintelui republicii prerogative de mică anvergură. Chestiunea a rămas secundară faţă de cea a graniţelor ţării, dar a revenit în prim-plan după Pacea de la Riga din 1921, după ce frontierele fuseseră trasate într-un mod destul de mulţumitor pentru Polonia. Constituţia, aprobată în cele din urmă chiar în 1921, nu a preluat solicitările lui Piłsudski de a i se acorda puteri sporite preşedintelui republicii. Acesta ar fi trebuit să negocieze cu puterea parlamentară autonomă, atât cu *Seim*-ul, cât şi cu Senatul.[10] De aceea, Mareşalul (din 1920) a preferat să susţină, în locul propriei candidaturi, pe cea a unor apropiaţi. Nu a lipsit recursul la violenţă politică, un militant al Democraţiei Naţionale asasinându-l pe preşedintele nou ales Narutowicz, căruia i-a urmat Stanisław Wojciechowski. De asemenea, introducerea sufragiului universal şi a votului proporţional a dus la fragmentarea accentuată a forţelor politice, ajungându-se să nu se poată guverna decât prin intermediul unei coaliţii de partide. În vreme ce alegerile politice şi un acord cu dreapta au readus la putere Partidul ţărănesc al lui Wincenty Witos, Piłsudski s-a retras pentru o perioadă din activitatea politică, insistând pentru consolidarea poziţiei şefului statului. Astfel a început o aprigă dispută, transformată apoi într-un veritabil skanderbeg ce a condus la lovitura de stat din 1926.

Dincolo de administrarea concretă a puterii, care nu a anulat în totalitate modelul parlamentar democratic (dreptul de vot fusese recunoscut chiar şi femeilor), cu toate că l-a limitat drastic, revizuirea constituţiei a fost spinoasă. Abia în 1935 Polonia a avut o nouă Constituţie ce punea bazele unei democraţii deopotrivă parlamentare şi prezidenţiale, în realitate un regim autoritar care păstra forme democratice, cel puţin în aceeaşi măsură ca Ungaria lui Horthy. Piłsudski a avut inteligenţa politică de a nu-şi asuma preşedinţia, rezervându-şi poziţii de putere reală, dar mai puţin vizibilă, în vreme ce blocul său non-partinic a rămas permanent la conducere până la următorul conflict mondial. În cele din urmă, în 1935, a încetat din viaţă, lăsându-le succesorilor (aşa-numiţii colonei) o ţară cu probleme interne, dar mai ales cu probleme ce ţineau de relaţiile externe. Guvernele poloneze au dus pe scena internaţională o politică autonomă şi de largă respiraţie, dar insuficientă pentru a garanta Poloniei un rol de mare putere (la care aspira majoritatea

opiniei publice) și mai ales pentru a garanta securitate, înconjurată fiind de puteri revizioniste ca Uniunea Sovietică și Germania.

Dacă stabilirea granițelor poloneze fusese o chestiune extrem de dificilă și dramatică, dacă procesul constituțional a fost anevoios, nu mai puțin complexe au fost evenimentele din politica internă, cu schimbări de guvern prea frecvente. Principalele forțe în joc erau dreapta, care se inspira parțial din ideile Democrației Naționale a lui Dmowski și cuprindea partide de inspirație catolică, stânga socialistă (și patriotică), ce avea în Piłsudski liderul ei charismatic, dar și, la centru, Partidul țărănesc *Pjast* al lui Witos, cu rădăcini în Galiția și, totuși, suficient de moderat ca să nu își dorească o reformă agrară prea drastică, în vreme ce partidul țărănesc *Wyzwolenie* (Eliberare), condus de Jan Dąbski și având bazinul electoral în teritoriile ce aparținuseră Imperiului rus, avea tendințe mai radicale. După câțiva ani de instabilitate și alternanță continuă între guverne de coloratură diferită, conflictul s-a acutizat în 1926 cu privire la puterile conducătorului statului și la trecerea armatei în subordinea guvernului. O lovitură de stat ce a cauzat un număr foarte mare de victime a tranșat situația în favoarea socialiștilor și a lui Piłsudski și a dus la arestarea și apoi la exilarea lui Wincenty Witos, în vreme ce *Pjast* și *Wyzvolenie* au fuzionat ulterior în Partidul Poporului (*Stronnictwo Ludowe*), ai cărui cei mai importanți exponenți au fost mai întâi Maciej Rataj, iar apoi Stanisław Mikołajczyk.

Sanacja sau însănătoșirea a fost un proces politic dificil de interpretat, dar în fapt s-a soldat cu o dictatură disimulată în spatele unor forme parlamentare, care a luat sfârșit prin îndepărtarea, de către Mareșalul erou al independenței, a multora dintre adepții săi. În mod paradoxal, noul regim s-a bucurat la început și de simpatia fascismului italian, și de cea a mișcării socialiste, până la clarificarea ulterioară a pozițiilor. De fapt, în cazul Poloniei nu se poate vorbi despre un regim fascist, ci numai de o criză a democrației și de preponderența unei politici autoritare, care de altfel, cel puțin teoretic, nu coincide cu forțe și interese conservatoare. Rolul pe care l-au avut militarii în toate aceste evenimente a fost îngrijorător și excesiv. Piłsudski însuși și-a rezervat funcția de inspector general al forțelor armate. El a reacționat dur față de tentativele partidelor din opoziție de a pune capăt regimului pe care îl instaurase. În 1930 Parlamentul a fost dizolvat după ce țărăniștii, creștin-democrații și socialiștii, dezamăgiți de Mareșal, îi ceruseră demisia, șefii acelor partide ajungând după gratii.

În luna noiembrie a acelui an, la alegerile puternic influențate de guvern și caracterizate de un absenteism accentuat, blocul guvernamental care îl susținea pe Piłsudski a obținut o majoritate confortabilă. Constituția a suferit amendamente neliberale, dar regimul a păstrat un caracter ambiguu, deoarece adevăratul său conducător nu deținea funcții de prim-plan. Autoritatea lui nu a fost pusă sub semnul întrebării până la moarte, ce a survenit în mai 1935, și nici atunci autoritarismul nu s-a transformat propriu-zis într-o dictatură: la președinție a rămas un civil socialist la origine, Ignacy Mościcki, cu toate că ministrul de externe, colonelul Beck, și inspectorul general al armatei, generalul Rydz-Śmigły, dețineau adevărata putere, luând asupra lor deciziile fundamentale privind soarta țării și fiind văzuți drept adevărații interlocutori și de către diplomații străini. Sistemul parlamentar nu a fost abolit, dar aceiași oameni au continuat să guverneze până la izbucnirea noului conflict mondial. Privațiunile și nemulțumirile populației s-au

manifestat prin câteva răscoale țărănești, prin câteva greve, dar și prin absenteism electoral, deoarece partidelor nu li s-a mai permis să poarte o luptă politică normală. O soartă cu totul specială a avut Partidul Comunist, deloc îndrăgit de opinia publică, fiindcă era rusofil; fusese, de altfel, plasat de mult în afara legii. În cele din urmă, adepții săi s-au refugiat peste hotare, în Uniunea Sovietică, unde au fost implicați masiv în Marea Teroare stalinistă, ajungându-se la dizolvarea partidului însuși pentru „deviaționism".

Regimul autoritar a fost nevoit să se confrunte cu criza economică ce a urmat după 1929, precum și cu problema relațiilor interetnice: polonezii nu reprezentau mai mult de 70% din populație. Deschiderea manifestată de Piłsudski față de minorități nu a avut efecte mulțumitoare în privința dialogului acestora cu majoritatea poloneză și catolică. Rămânea deschisă și chestiunea foarte numeroasei comunități evreiești (peste trei milioane de oameni), care avea să fie exterminată de ocupanții germani în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În Polonia s-a vorbit despre emigrarea în masă a evreilor către ținuturi îndepărtate, *de facto* ca urmare a sionismului.[11]

Nici după 1935 nu s-a îmbunătățit situația numeroaselor minorități naționale din Polonia, ele constituind un motiv serios de tensiune în relațiile internaționale. Atât Germania, cât și Uniunea Sovietică nutreau aspirații revizioniste, a căror înfăptuire era în detrimentul Poloniei. Este cunoscută expresia „să mori pentru Gdansk" creată pentru războiul mondial, izbucnit în urma agresiunii militare germane (1 septembrie 1939) împotriva Poloniei, război care a pornit tocmai de la ocuparea acestui oraș liber (important port de la Marea Baltică) și a așa-zisului „coridor" polonez care tăia Germania în două. Conducătorii polonezi au încercat să găsească un *modus vivendi* cu Berlinul (Tratatul de neagresiune din 1934), dar nu au sprijinit acordurile încheiate între Franța, Uniunea Sovietică și Cehoslovacia, refuzând trupelor sovietice permisiunea de a tranzita pe teritoriul polonez în caz de război. În 1938 Varșovia nu a ezitat să profite de criza cehoslovacă ca să rezolve în avantajul său chestiunea Teschenului (vezi *supra*). Nu trecuse nici un an, iar Polonia cădea victimă noii alianțe încheiate (spre surprinderea puterilor occidentale) între Germania și Uniunea Sovietică, fiind invadată de *Wehrmacht*, în fața căreia Statul-Major polonez își făcuse iluzia că va putea rezista: după numai o lună, operațiunile militare se încheiaseră, în vreme ce Armata Roșie ocupase, din 17 septembrie, mare parte din estul Poloniei.

Pactul Ribbentrop–Molotov, semnat la Moscova la 23 august 1939, prevedea împărțirea Poloniei între Germania și Uniunea Sovietică, dar și păstrarea unui mic stat polonez independent; în plus, includea Lituania în sfera de influență germană și Letonia și Estonia în cea sovietică; în fine, Berlinul îi dădea Moscovei libertatea de a revizui granița cu România. În timpul ocupației Poloniei au fost revizuite tratatele germano-sovietice: Lituania a fost recunoscută ca făcând parte din sfera de influență sovietică, iar Germania a putut anexa și teritoriile poloneze care ar fi trebuit să rămână independente. Așadar, în vreme ce provinciile răsăritene în care locuiau bieloruși și ucraineni au fost alipite la Uniunea Sovietică, cele occidentale au început să facă parte din *Reich*-ul nazist, iar cele rămase au constituit Guvernământul general al provinciilor poloneze ocupate, care a găzduit cele mai cunoscute lagăre de concentrare și exterminare, în care s-a jucat actul final al Shoahului evreilor, dar în care au fost închiși și lichidați și țigani, homosexuali și

adepții unor religii minoritare precum martorii lui Iehova. Odată cu operațiunea Barbarossa (care a constituit punctul de pornire al războiului Germaniei împotriva Uniunii Sovietice), și provinciile de est au ajuns sub control german. Ocupația sovietică, ce durase circa 20 de luni, nu fusese ușoară: fără doar și poate, episodul cel mai grav a fost uciderea cu sânge-rece, în localitatea Katyń, a 11.000 de ofițeri polonezi, considerați ostili Uniunii Sovietice și ideologiei comuniste. Moscova a încercat vreme îndelungată să le atribuie germanilor responsabilitatea pentru acel masacru și numai la sfârșitul anilor ’80 secretarul PCUS, Gorbaciov, a recunoscut adevărul factual și a prezentat scuze națiunii poloneze.

După înfrângerea militară, guvernul polonez a plecat în exil, mai întâi în țara vecină România, apoi la Londra, de unde a continuat să desfășoare o activitate politică intensă; în felul acesta și contingente militare importante au reușit să se adăpostească în afara granițelor și, ulterior, să revină în tranșee alături de forțele engleze și americane. Și în Peninsula Italică au activat trupe poloneze în ultimii ani ai conflagrației. Mulți alți militari polonezi (dar și civili) au organizat o rezistență acerbă în patrie – alături de cea iugoslavă, cea mai importantă rezistență de pe întreg continentul – care avea ca punct de reper guvernul din exil și care și-a luat numele de *Armia Krajowa* (Armata Țării). Numai după agresiunea Germaniei împotriva Uniunii Sovietice, mai exact după ce armata sovietică a trecut la contraofensivă, polonezii militanți de stânga au putut organiza *Armia Ludowa* (Armata Poporului), adică o rezistență de altă coloratură politică, ce a rămas, totuși, o minoritate. De fapt, aceasta și-a obținut succesele pe spezele victoriilor repurtate de Armata Roșie sovietică, în vreme ce *Armia Krajowa* a fost protagonista unor episoade de mare importanță militară și politică, precum Revolta de la Varșovia, care a ținut în șah forțele germane de ocupație din vara lui 1944 până la începutul lui 1945.

Violentele represalii naziste au înăbușit rezistența națională și au născut polemici aprige, dat fiind că trupele sovietice, ce se aflau într-o suburbie a Varșoviei, nu au intervenit în favoarea celor răsculați, rămânând un mare semn de întrebare cu privire la motivul neintervenției: incapacitate militară sau calcul politic. În orice caz, după acel episod, rezistența controlată de Partidul Comunist și Comitetul pentru Eliberarea Națională de la Lublin, creat de aceasta și condus de socialistul Osóbka-Morawski, s-au aflat pe poziții net avantajoase pentru preluarea puterii în Polonia ce nu se mai afla sub ocupația germană odată cu avansarea armatei sovietice. În aceste evenimente vedem premisele viitorului destin politic al țării, menită regimului comunist și intrării în așa-zisul bloc sovietic.

3. Popoarele baltice

Lituanienii, letonii și estonienii, anexați la imperiul țarist din vremea lui Petru cel Mare, stăpâneau o zonă destul de dezvoltată din conglomeratul imperial. Clasa conducătoare (baronii baltici) era de origine sau de cultură germană și știuseră să găsească un *modus vivendi* cu țarul și Curtea lui. Până la Marele Război era greu de crezut că aceasta va fi alungată de la putere, după cum puțini anticipau separarea acestor teritorii de Rusia. Într-

adevăr, cele trei națiuni aveau deja reprezentanți suficient de valoroși și de maturi ca să își asume răspunderea de a constitui și de a conduce trei state independente. În penultimul an de război, situația celor trei popoare a fost pusă în discuție, date fiind avansarea de neoprit a germanilor și fragilitatea guvernului provizoriu rus ce se instalase la Sankt Petersburg în martie 1917. Moscova le-a acordat autonomie amplă, care a devenit independență după venirea la putere a bolșevicilor. Păturile conducătoare baltice nu îndrăgeau ideologia acestora și cu atât mai puțin considerau credibile asigurările lor privind un viitor federal. După Pacea de la Brest-Litovsk (martie 1918), guvernul Lenin a renunțat la orice suveranitate asupra țărilor baltice, acceptând ca acestea să fie anexate și să graviteze pe orbita Germaniei.

Aceia care intenționau să creeze formațiuni statale independente au fost nevoiți să lupte cu forțe militare apărute ulterior sau cu simpatizanții bolșevicilor aflați în Estonia și Letonia, dar și cu generalii albi, ca Judenič (aliat și dușman în același timp), în sfârșit, cu forțele militare germane atât înainte, cât și după înfrângerea Germaniei, care, să ne amintim, a avut loc numai pe fronturile occidental și balcanic, nu și pe cel de răsărit. De fapt, *Freikorps* și *Eisserne Division* ale lui von der Goltz, care au continuat să conducă operațiuni pe frontul de est (uneori și cu acordul puterilor învingătoare), erau adversare redutabile pentru forțele estoniene și letone ce se constituiseră de puțin timp sub conducerea unor generali care activaseră în armata țaristă, precum estonianul Johan Laidoner[12], sau politicieni și intelectuali precum letonul Karlis Ulmanis și lituanianul Antanas Smetona. În 1918, acesta din urmă, aflat la conducerea Comitetului național lituanian, a proclamat independența Regatului Lituaniei, recunoscută de Germania și pentru că pe tronul lui a urcat prințul german Wilhelm von Urach. Firește că imediat după armistițiu regatul efemer s-a sustras de sub tutela germană, transformându-se într-o republică întru totul independentă. La rândul său, un comitet estonian, condus de Konstantin Päts, proclamase în martie 1918 independența Estoniei și neutralitatea față de războiul ruso–german, dar, confruntați cu refuzul Berlinului, s-a propus imediat în aprilie ca noua Estonie să se constituie ca o uniune personală cu Germania (prin persoana aceluiași kaiser Wilhelm). Evenimentele belice care au urmat au permis proclamarea independenței statului republican. În Letonia, agrarienii lui Ulmanis i-au devansat și pe simpatizanții bolșevici (care chiar proclamaseră o efemeră republică sovietică) și pe social-democrați.

În ciuda opoziției forțelor germane mai sus menționate, care au operat la Marea Baltică și după semnarea armistițiilor din toamna lui 1918, dar și în ciuda opoziției rușilor și polonezilor, Lituania, Letonia și Estonia și-au proclamat independența și au știut să o apere. Însă cea mai întinsă dintre cele trei țări, Lituania, nu a putut cuprinde între granițe orașul principal (azi capitala), Vilnius, controlat de polonezi. Ca urmare, capitala s-a stabilit la Kaunas (Kovno). De asemenea, statului lituanian i-a fost contestată și mica ieșire la mare reprezentată de portul Memel (la gura de vărsare a râului omonim) sau Klaipeda. La finele războiului, orașul fusese separat de Germania și rămăsese câțiva ani sub ocupație franceză, dar cu un regim de autonomie; ulterior, în 1923 a fost anexat la Lituania, devenind singura ei ieșire importantă la Marea Baltică. Firește, a constituit obiectul aspirațiilor revizioniste ale Germaniei, aspirații ce s-au concretizat în 1939. În

1921, puterile occidentale au recunoscut Estonia și Letonia (pe vechiile teritorii Livonia și Curlanda), dar a mai durat un timp în cazul Lituaniei, din pricina litigiului teritorial cu Polonia.[13]

În Finlanda, țară foarte dezvoltată încă din vremea aceea, au avut câștig de cauză în cele din urmă aspirațiile spre autonomie și independență ce s-au manifestat începând din 1905. Guvernul de centru-dreapta al lui Svinhufvud a proclamat independența la sfârșitul lunii decembrie 1917, imediat recunoscută de guvernul sovietic condus de Lenin. Fapt ce nu a împiedicat izbucnirea unui veritabil război civil între „roșii“ și „albi“, care s-a soldat cu victoria celor din urmă și datorită sprijinului acordat de Suedia și Germania, astfel încât coroana Regatului Finlandei i-a fost oferită prințului Frederic Karl de Hessa. Înfrângerea Germaniei a condus, ulterior, la instituirea Republicii, care a negociat cu Uniunea Sovietică trasarea granițelor (Tratatul de la Tartu). În ciuda numeroaselor crize, regimul democratic a rămas în vigoare în toată perioada interbelică.[14]

În pofida gradului de maturitate dovedit, populațiile baltice nu au fost în măsură să plămădească un teren prielnic pentru ca planta democrației să prindă rădăcini. Totuși, regimul democratic, cu limite și defecte, s-a menținut pe toată durata anilor ’20 și în prima parte a anilor ’30 în Estonia și Letonia. În Lituania, încă din 1926 s-a instaurat un regim autoritar în jurul președintelui Smetona și a prim-ministrului Augustinas Voldemaras. Anul 1934 a marcat sfârșitul democrației și afirmarea regimurilor autoritare și în celelalte două țări din acel colț nordic al continentului: generalul Päts s-a impus în Estonia, iar liderul țărănist Ulmanis, în Letonia. Problema principală a celor trei țări a continuat să fie păstrarea independenței. În acest sens, încă din 1923 Tallinn și Riga au încheiat o alianță militară, dar în 1934, alături de guvernul lituanian, au ajuns să semneze o Înțelegere Baltică care, pusă în fața faptelor, s-a dovedit a fi un instrument insuficient, atât din punct de vedere diplomatic, cât și militar, pentru a contracara interesele marilor puteri din regiune.

În a doua jumătate a anilor ’30, odată cu evoluția îngrijorătoare a situației internaționale, soarta țărilor baltice a fost similară cu cea a Poloniei. De altfel, mareșalul Tuhacevski, dispărut în epurările staliniste din 1937, declarase cât se poate de limpede că neutralitatea statelor baltice era periculoasă pentru URSS, așadar trebuia anulată.[15] La scurt timp după căderea Poloniei, guvernele de la Tallinn, Riga și Kaunas au fost nevoite să semneze cu Uniunea Sovietică niște acorduri de asistență reciprocă. Primele contingente militare sovietice au pătruns pe teritoriul celor trei state pe baza acestor acorduri, însă la jumătatea anului 1940 anexarea a devenit explicită prin proclamarea, în urma unor alegeri impuse, a celor trei republici socialiste care au fost incluse în Uniunea Sovietică.

Finlanda s-a opus prin forța armelor pretențiilor sovietice de a rectifica linia frontierei, stabilită prin Tratatul de la Tartu în octombrie 1920 și considerată periculoasă pentru Leningrad (fostul Sankt Petersburg), însă, în ciuda unei rezistențe eroice – așa-numitul „război de iarnă“ –, guvernul de la Helsinki a trebuit în cele din urmă să accepte voința Moscovei, care mulțumită pactului Ribbentrop–Molotov nu mai avea în Germania un opozant:[16] noua graniță servea mai mult necesităților strategice ale sovieticilor (graniță la vestul lacului Ladoga și cedarea peninsulei Hanko ca bază navală) și mai la nord URSS

anexa enclava Salla și insulele înconjurătoare, dar și teritorii arctice.[17] Totuși, Finlanda își păstra independența, căci eșuase încercarea de a se instaura un guvern comunist (instituit în momentul invaziei militare).

Dimpotrivă, în țările baltice anexarea a fost urmată de eliminarea sau epurarea majorității elitelor conducătoare, prea puțin dispuse să accepte sfârșitul independenței, dar și transformarea regimului social și economic. Înainte de anexare, Hitler începuse strămutarea a 150.000 de germani din cele trei state baltice în teritoriile recent asimilate de Germania[18]; după ce a început războiul germano–sovietic, Lituania, Letonia și Estonia au fost ocupate de *Wehrmacht*, care a găsit o populație foarte dispusă să colaboreze împotriva sovieticilor. Cu aceeași stare de spirit, Finlanda a intrat din nou[19] în luptă împotriva Uniunii Sovietice, pentru a anula efectele Păcii de la Moscova, semnată *a fortiori* în martie 1940. Evoluția ulterioară a războiului, întru totul favorabilă Armatei Roșii, a adus o nouă schimbare de situație. Pe de o parte a fost întărită anexarea Lituaniei (acum cu capitala la Vilnius), a Letoniei și Estoniei la Uniunea Sovietică, pe de altă parte, granița sovieto-finlandeză a fost trasată pentru a servi și mai bine intereselor Uniunii Sovietice, care a ajuns să se învecineze chiar cu Norvegia. Totuși, Finlanda nu a devenit un satelit al Moscovei, chiar dacă politica ei externă a fost extrem de condiționată de Kremlin: acesta a fost un fenomen foarte special, pentru care, nu întâmplător, s-a inventat termenul „finlandizare“.

4. Cehoslovacia, o democrație solidă

Cehoslovacia a fost unul dintre numeroasele state succesoare ale imperiului condus de Habsburgi. Aceasta a luat naștere din unirea provinciilor cehe (Boemia și Moravia) ce făceau deja parte din zona austriacă a Dublei Monarhii, cu Slovacia și Rutenia Transcarpatică, provincii ce până la 1918 aparținuseră Regatului Ungariei. La aceste trei popoare slave se adăugau foarte numeroasa minoritate germană (peste trei milioane) din regiunea sudeților și din alte regiuni și o minoritate maghiară importantă (aproape jumătate de milion) din Slovacia. Părinții Cehoslovaciei, Tomáš Garrigue Masaryk și Edvard Beneš au fost principalii promotori ai dezintegrării Austro-Ungariei, fiind atât de convingători încât – cu susținerea ziariștilor britanici, în primul rând – în a doua parte a Războiului Mondial puterile occidentale au optat pentru această soluție drastică. Propunerea lansată *in extremis* de ultimul împărat, de a guverna o monarhie federală (*Manifestul din octombrie*), a fost respinsă prin *Declarația de independență a națiunii cehoslovace*, în care se specifica: „Noi considerăm libertatea prima condiție a federalizării și credem că națiunile libere ale Europei centrale și de est s-ar putea federaliza cu ușurință dacă ar vedea aceasta ca pe o necesitate“[20]. Spre sfârșitul războiului, în Franța și Italia s-au constituit legiuni cehoslovace, precum și un Consiliu național care, la Paris, funcționa ca un guvern în exil. Tocmai acesta a pregătit terenul pentru formarea noului stat. Totuși, principalele proclamații în acest sens s-au pronunțat în Statele Unite, în decursul anului 1918: la Pittsburgh, reprezentanți slovaci au declarat că acceptă crearea noii formațiuni

statale; aceeași declarație a fost pronunțată de reprezentanții rutenilor la Baltimore. O altă declarație s-a pronunțat în localitatea slovacă Turčiansky Sväty Martin, prin care se adera la Cehoslovacia, a cărei naștere a fost proclamată la Praga, la 28 octombrie 1918.

Granițele Cehoslovaciei cu Austria (și Germania) au fost relativ ușor de trasat pentru că s-au păstrat separările teritoriale preexistente. Singura dificultate a apărut în urma solicitării germanilor din provinciile cehe să se unească cu Austria, separându-se, de altfel, în nu mai puțin de patru provincii. În spatele acelei petiții se afla un trecut îndelungat de conflicte între cehi și germani, aceasta fiind respinsă de către puterile învingătoare. În ciuda acestui fapt, rezistența componentei germanice față de nașterea noului stat nu a fost prea îndârjită. După câțiva ani, în cadrul minorității germane se răspândise în asemenea măsură tendința de a colabora, încât unii dintre reprezentanții ei politici au decis să intre în majoritatea guvernamentală. La acestea au contribuit politica non-revizionistă a Republicii de la Weimar și slăbiciunea Austriei. Dimpotrivă, granițele cehoslovace din alte zone s-au definitivat în urma evenimentelor din 1919, având la bază considerente mai curând strategice și economice decât etnice. În Slovacia, lipsită până atunci de orice fel de autonomie sub Coroana Sfântului Ștefan, exista o largă susținere pentru unirea cu țările cehe, mai cu seamă în rândurile protestanților și, cu unele rețineri, și în Partidul catolic condus de monseniorul Andrej Hlinka, dar nu trebuie uitat că alături de cei de sânge maghiar trăiau și mulți slovaci maghiarizați din motive sociale: sigur că nu toți aceștia puteau privi cu simpatie unirea cu boemii și moravii. În consecință, guvernul democrat-maghiar al lui Károlyi nu a acceptat să recunoască aspirațiile cehoslovace, iar când după acesta s-a format Republica Sfaturilor, trupele maghiare au reușit să pătrundă în Slovacia și la jumătatea lui iunie, la Prešov, a fost proclamată Republica slovacă a Sfaturilor.

A fost o republică efemeră, deoarece, în scurtă vreme, experimentul bolșevic inițiat la Budapesta și-a aflat sfârșitul în ciocnirea cu armata română, care a ocupat Budapesta, iar în Slovacia, trupele cehoslovace au reușit să recâștige controlul asupra teritoriului, pregătind astfel terenul pentru deciziile luate ulterior la Conferința de Pace de la Paris. Fără îndoială că puterile Antantei nu priveau cu simpatie existența unui focar revoluționar în centrul continentului și au preferat să întărească Cehoslovacia, plasată aproape ca santinelă a întregii regiuni pe o lungime de circa o mie de kilometri de la nord-vest la sud-est. În acest sens, și anexarea Ruteniei subcarpatice avea o semnificație strategică: prin aceasta, statul cehoslovac ajungea la granița română, izolând și mai mult Ungaria. Slăbiciunea de moment a Poloniei, angajată mai ales în est împotriva Rusiei bolșevice, a permis forțelor cehoslovace să anexeze și micul ducat silezian Teschen, a cărui populație era preponderent poloneză.

Cuvintele lui Masaryk însuși nu au întârziat să clarifice orientarea politică și ideologică a noului stat; pentru acesta, în războiul ce tocmai se încheiase, „democrația câștigase în fața autocrației teocrate“[21]; drept urmare, Cehoslovacia avea să fie o republică democrată. Cu toate că nu au fost acceptate propuneri federaliste, minorităților le-au fost acordate drepturi însemnate (în fiecare district în care o minoritate națională ajungea la 50% din populație, limba acesteia era recunoscută ca principală, în vreme ce o minoritate de 20% ducea la aplicarea bilingvismului administrativ); în ciuda acestor măsuri, au existat unele nemulțumiri. Nivelul diferit de dezvoltare economică din teritoriile de pe

cuprinsul statului a contribuit la apariția unor neînțelegeri, dând naștere unui soi de concurență între orașele industrializate și zonele rurale.

Alături de Masaryk și Beneš, printre părinții patriei trebuie menționat și slovacul Milan Štefánik, dispărut într-un accident aviatic la întoarcerea în patrie din Italia: acest sfârșit a lăsat, fără doar și poate, o urmă de suspiciune despre care cu greu se poate afirma că este întemeiată. De fapt, Štefánik (care avea și cetățenie franceză și era perfect integrat în elita franceză) nu era de acord cu ceilalți doi reprezentanți ai noului stat cu privire la statutul populației slovace, din care provenea, și cu privire la preferința pe care i-o acorda Franței în politica externă. De la sfârșitul lui 1918 și de-a lungul anului 1919, trupele cehoslovace revenite din Italia și Franța au fost plasate în subordinea unor ofițeri italieni, dar nu peste mult timp s-a constatat că Praga acordase Statului-Major francez dreptul de a-i controla armata și, mai ales, că apăruseră probleme din pricina faptului că italienii nu erau dispuși să aplice toate măsurile ce se doreau luate privind populația slovacă, inclusiv minoritatea maghiară. De fapt, soldații italieni fuseseră surprinși să descopere că însăși Bratislava (Presburg sau Pozsony sau chiar Prešporok) era doar parțial un oraș slav, dat fiind că fusese vreme îndelungată sediul Dietei maghiare.[22]

Paradoxal, statul cehoslovac a fost pus în situația de a se confrunta cu problema relațiilor multietnice ce fusese crucială pentru Dubla Monarhie. Cehii erau percepuți de celelalte comunități etnice ca „stăpânitorii" țării, fiind predominanți în administrație și armată, dar și în cele mai avansate activități economice. Fenomenul era, parțial, firesc, deoarece de multă vreme Boemia-Moravia era o provincie mai dezvoltată decât Slovacia și decât Rutenia. Slovacii și rutenii așteptau de la acordurile preliminare semnate de reprezentanții lor în Statele Unite cu cehii autonomie mai largă și conviețuire bazată pe egalitate deplină. Partidul popular (catolic) al monseniorului Hlinka, principala forță politică slovacă, a manifestat deschis tendințe spre autonomie ce frizau aspirația la independență. Chiar și rolul deținut de Biserica Catolică în Slovacia mai mult decât în Boemia s-a lovit de un oarecare laicism al clasei politice și conducătoare cehești. Relațiile dintre conducere și Sfântul Scaun au fost însoțite de polemici aprige care au împiedicat încheierea unui acord, cum s-a întâmplat chiar și în țări în care catolicii erau minoritari (în România sau în Iugoslavia), în plus a luat naștere și o Biserică catolică independentă de Roma, deloc neglijabilă.

În ciuda acestor serioase probleme, Cehoslovacia a fost țara din Europa central-răsăriteană cu cea mai solidă și mai îndelungată democrație. Femeile și-au putut exercita dreptul de vot și chiar și comuniștii s-au bucurat de acces la scena politică, în ciuda criticilor nevoalate ale lui Masaryk față de ideologia bolșevică (reprobabilă din punctul lui de vedere, deoarece nu lua în considerare omul),[23] la Praga având sediul principal Internaționala verde, constituită din partidele țărănești. În ciuda schimbărilor frecvente de guvern, s-a înregistrat, totuși, o oarecare continuitate a majorității guvernamentale, fapt dovedit pe de o parte de aceea că la conducerea Ministerului de Externe a rămas mereu Beneš,[24] până când i-a succedat lui Masaryk, în 1935, pe de altă parte de faptul că partidele guvernamentale mergeau în audiență la președintele republicii înainte să prezinte un proiect de lege mai însemnat.

De fapt, președinția republicii avea puteri mai ample decât în Franța, iar în cazul lui

Masaryk s-a vorbit și despre „dictatura respectului“. La fel de constant la guvernare ca Partidul socialist național al lui Masaryk și Beneš, din 1922 până în 1938, a fost Partidul republican al agricultorilor și micilor țărani al cehului Antonin Švehla, al cărui succesor a fost un slovac protestant, Milan Hodža, de numele căruia se leagă și proiectul federației danubiene. Să nu uităm că elementul protestant din Slovacia, chiar dacă net minoritar, era mai cult și mai elevat din punct de vedere social decât cel catolic, ce cuprindea mare parte din clasa țărănească. Acest partid s-a bucurat de un anumit consens și pentru că a susținut lotizarea marilor proprietăți germane și maghiare, dar, de fapt, a promovat buna conviețuire și colaborarea dintre clasele sociale. Însă scena politică era și mai variată, inclusiv din pricina sistemului electoral proporțional. De fapt, inițial, majoritatea a fost formată din cinci partide (*Pětka*), dar apoi s-a extins chiar până la opt. Majoritatea relativă inițială (25,7% din voturi) obținută de Partidul social-democrat în 1920 s-a pierdut din pricina scindării comuniste. Nou constituitul PC, ce se bucura de consens, era însă contrar înseși existenței statului cehoslovac multietnic, pe care îl considera antisovietic; susținerea populară a continuat să scadă, însă, după epurările drastice din partid solicitate de Moscova și care au adus în prim-plan figura lui Klement Gottwald. În Cehoslovacia, regulile democratice erau încă în vigoare când, în 1938, a suferit ofensiva letală a Germaniei naziste.

Agresiunea germană din 1938 găsea o rațiune în existența numeroasei minorități germane din Cehoslovacia, minoritate care la sfârșitul Primului Război Mondial, după cum s-a văzut, manifestase dorința de a rămâne legată de Austria (dacă nu chiar de a se uni cu Germania și chiar cu Elveția). Situația politică internațională nu favorizase, desigur, asemenea deziderate și, odată cu trecerea anilor, în rândurile populației germane s-a resimțit tot mai accentuat tendința împăcării cu statul cehoslovac. Totuși, a fost un fenomen trecător, pentru că la începutul anilor ’30 au ajuns să predomine formațiuni naționaliste ce înclinau să privească spre Germania, precum Partidul german al sudeților al lui Konrad Heinlein[25], care a atras cele mai multe voturi la alegerile din 1935.

Dincolo de apelurile ce soseau din afara granițelor, provinciile germane au resimțit mai mult decât altele criza economică din 1929, cu efecte grave asupra scenei politice. Trebuie amintit că la sfârșitul anilor ’20 economia cehoslovacă depășise dificultățile din perioada imediat următoare formării statului și se afla în plină expansiune. După 1929 lucrurile s-au schimbat. Pentru a putea relua trendul pozitiv au fost necesare mai multe intervenții ale guvernului și instrumente de asistență socială, și abia la jumătatea anilor ’30 criza părea să fi fost depășită. De altfel, cu excepția Cehoslovaciei, toate statele din zonă, după sfârșitul războiului mondial, se obișnuiseră să trăiască pe marginea prăpastiei, adică cu un mare deficit bugetar. Însă chiar și Cehoslovacia s-a aliniat la protecționismul economic triumfător conform căruia „practica autosuficienței, implementată în numele națiunii, și în realitate foarte dăunătoare, a înfrânt rațiunea economică“[26]. În anii ’30, Cehoslovacia și Austria importau mari cantități de grâu și făină din America, de aceea au încercat să își sporească producția de grâu dând un imbold industriei morăritului. Motivul acestei opțiuni pare mai puțin limpede dacă ne gândim că Ungaria vecină era nevoită să exploateze propria industrie a morăritului la o capacitate de 50% și avea dificultăți în a vinde propriile produse agricole.

Hodža a fost primul slovac care și-a asumat conducerea guvernului, fără să reușească prin aceasta să elimine neînțelegerile dintre cele două popoare „înrudite“; Partidul creștin popular al lui Hlinka a continuat să facă opoziție, aproape fără întrerupere, adoptând, după moartea liderului său, o atitudine și mai radicală. Printre slovaci se răspândise ideea că erau prea mulți angajații și profesorii care se transferaseră în Slovacia din teritoriile cehești și că economia slovacă era prea dependentă de cea cehă, mult mai industrializată. În concluzie, exista convingerea că relația nu este una de paritate. De partea cealaltă, mulți cehi s-au convins că Slovacia reprezenta o povară economică. Prin urmare, nu era atât de ușor ca diferitele componente ale țării să fie menținute laolaltă.

În vara lui 1938 guvernul german i-a adresat Cehoslovaciei cererea de cesiune a regiunii sudete, populată de germani. Diplomația internațională s-a activat imediat pentru găsirea unei soluții de compromis care, în fapt, consta în trecerea la Germania a provinciilor în care populația germană era net majoritară. Deoarece crescuse temperatura climatului politic, pentru a se ajunge la un act oficial a fost necesară convocarea unei conferințe care s-a ținut la München, între liderii englez, francez, german și italian. În realitate, aceștia au impus conducerii de la Praga cedarea unor teritorii întinse mai mari decât ar fi dorit aceasta, ba mai mult, au decis că era necesar să intervină și în soluționarea situației celorlalte minorități aflate pe teritoriul Cehoslovaciei. De fapt, alte teritorii i-au fost cedate Ungariei (vezi *infra*) și Poloniei: aceasta a ocupat imediat zona Teschen, asupra căreia continua disputa începută la finele Primului Război Mondial. În cele din urmă, Slovaciei și Ruteniei li s-a acordat autonomia de multă vreme cerută: cele două guverne, de la Bratislava și de la Ujgorod (apoi Hust, pentru că Ujgorodul a fost cedat, la scurtă vreme, Ungariei), erau conduse de doi clerici, Jozef Tiso și Augustin Vološin. Dacă autonomia însemna înfăptuirea unor străvechi aspirații, dușul rece nu a întârziat să apară sub forma Primului Arbitraj de la Viena din 2 noiembrie 1938 (dorit de Roma și Berlin), care a redus semnificativ teritoriul slovac și rutean în favoarea Ungariei.

Planurile lui Hitler nu s-au oprit aici. În martie 1939 a lansat o nouă inițiativă politică complexă: după ce i-a oferit Slovaciei independența și Ungariei anexarea Ruteniei subcarpatice (în care Vološin proclamase o independență ce durase nici măcar zile, ci ore), a ocupat fără dificultate Boemia și Moravia, care au devenit parte integrantă din *Reich* sub formă de protectorat (acceptat *obtorto collo* de președintele Emil Hácha, care ocupase fotoliul lui Beneš). Nu mai era vorba despre unirea tuturor germanilor într-un singur stat, ci despre reconstruirea acelui conglomerat care fusese Sfântul Imperiu roman de națiune germană. Se poate spune că populația cehă a reacționat cu resemnare la ocupație și numai în toamna lui 1939 mediile studențești și-au manifestat dezacordul. Rezistența propriu-zisă a avut loc în străinătate, unde se constituise guvernul din exil al lui Beneš[27], care în mai 1942 a pus la cale asasinarea într-un atentat a lui Reinhard Heydrich, mai întâi șef al poliției, apoi *protector,* adică guvernator în numele Germaniei. Numai atunci populația a avut de suferit o represiune violentă, inclusiv distrugerea unor localități precum Lidice și Ležaky.

Se poate spune că, din punct de vedere militar, succesul operațiunii Anthropoid s-a transformat în lichidarea rezistenței, reprimată cu duritate de germani. S-a accentuat și mai mult fenomenul deloc neglijabil al conspiraționismului, ce se manifestase încă din

perioada de după 1939. De fapt, Boemia și Moravia au trebuit să aștepte sosirea Armatei Roșii, în 1945, care a intrat în Praga la 9 mai, și a trupelor americane, ca să se elibereze de prezența germană; numai în ultima parte a războiului operațiunile partizanilor au fost mai semnificative. Însă, cu patru zile înainte, începuse în capitală o revoltă (care, paradoxal, s-a bucurat doar de susținerea cazacilor lui Andrej Vlasov, ruși aliați cu armata germană în căutare de recunoaștere din partea occidentalilor)[28] și la 8 mai trupele germane se retrăseseră pe baza unui acord încheiat cu nou înființatul Consiliu Național Cehoslovac.

Din martie 1939, în Slovacia se instaurase regimul condus de reprezentantul Partidului popular, monseniorul Tiso (însă de luni de zile politica era monopolizată de Partidul Unității Naționale Slovace, un partid „umbrelă" cu orientare clară de dreapta). Acesta acceptase să proclame independența după ce rivalul său, șeful efemerului guvern slovac instalat la Praga, Karol Sidor, refuzase invitația/ordinul lui Hitler. Dacă Tiso a devenit conducătorul (din 1943 *vôdca* sau duce) noului stat independent, el a numit la conducerea guvernului un personaj mult mai radical și mai filofascist, Vojtech Tuka, doar pentru a-l marginaliza în 1942, cu acordul Führerului. La fel ca în România, acesta prefera un lider conservator în locul unor elemente mai ideologizate, dar mai greu controlabile.

Regimul lui Tiso era filogerman și a imitat, parțial, formele regimului german (de exemplu înființând, în 1938, un corp paramilitar numit *Garda Hlinka*, condus de extremistul Alexander Mach), dar din punct de vedere ideologic nu era similar național-socialismului hitlerist, deoarece era legat de cultura catolică, fiind comparabil, cel mult, cu regimul lui Franco sau al lui Salazar.[29] Asemenea celorlalți sateliți ai Axei, Slovacia a aderat la Pactul Tripartit și la cel Anticomintern, a direcționat mare parte a producției spre piața germană, pe care a trimis și 120.000 de muncitori, a luat parte la agresiunea împotriva Uniunii Sovietice (chiar dacă numai cu 50.000 de soldați) și a efectuat deportarea puținilor evrei slovaci, care a fost însă întreruptă după câteva luni, trezind protestele conducerii de la Berlin: între martie și octombrie 1942 au fost deportați 58.000, ulterior au mai avut loc deportări abia în 1944, ca urmare a ocupației germane. Mult mai numeroși au fost evreii (100.000) deportați din Rutenia subcarpatică.[30] De asemenea, cehii au fost internați sau obligați să se stabilească în Boemia și Moravia: era o revanșă pentru hegemonia lor din cele două decenii anterioare, reală sau presupusă.

Rezistența împotriva acestui regim a fost mai energică decât în provinciile cehe și s-a intensificat considerabil în 1944: la finele acelui an a luat naștere în clandestinitate un Consiliu Național Slovac, în care comuniștii aveau un rol însemnat. Alături de dorința de a scoate țara de sub influența germană, acesta plănuia reconstituirea Cehoslovaciei pe baze federaliste, cu drepturi egale pentru cele două națiuni slave. Împotriva acțiunilor rezistenței a trebuit să intervină armata germană pentru că întregi unități (nu mai puțin de 60.000 oameni) din armata slovacă, ce se uniseră cu partizanii, reușiseră, la sfârșit de august, să preia controlul asupra importantului oraș Banská Bystrica, proclamând insurecția generală. Această inițiativă militară semnificativă a fost reprimată în două luni de către *Wehrmacht*, numărul victimelor ridicându-se la câteva mii (generalii care conduseseră revolta au fost condamnați la moarte), în ciuda faptului că forțele sovietice nu se aflau foarte departe: de fapt, acestea au ocupat Slovacia abia din martie 1945.

Chiar într-un oraș slovac, Košice (Kassa pentru maghiari), la începutul lui aprilie 1945 s-a format un guvern provizoriu cehoslovac, condus de ambasadorul cehoslovac la Moscova, social-democratul Zdeněk Fierlinger (Beneš păstra președinția republicii), care a pus prima piatră la temelia reconstituirii Cehoslovaciei, sortită să fie „curățată“ de minorități – cu exodul dramatic al germanilor și, parțial, al maghiarilor supuși pentru un timp procesului de slovacizare – și privată de ramificația sa răsăriteană, Rutenia subcarpatică, cedată Uniunii Sovietice în virtutea unui principiu etnic, dar și a intereselor strategice ale acelei puteri din așa-numitul Program de la Košice (semnat de șase partide: populari, național-socialiști, social-democrați, comuniști cehi, democrați slovaci și comuniști slovaci) reieșea doar parțial că ar fi urmat transformarea Cehoslovaciei într-o republică populară sub un regim comunist. Totuși, același Beneš le-a făcut comuniștilor concesii importante, ce țineau de politica economică (naționalizări) și socială a viitoarei republici și încă din 1943 încheiase un tratat de prietenie cu Uniunea Sovietică. Programul de la Košice nu a dat satisfacție speranțelor născute în sânul Comitetului Național Slovac privind posibilitatea de a-i oferi viitoarei Slovacii o amplă autonomie (democrați) sau un statut federal (comuniști), rezumându-se la a recunoaște Comitetul Național Slovac, adică un organism care era în sine un simbol al autonomiei.[31]

5. Ungaria lui Horthy

În ultimele zile ale Războiului Mondial, în Ungaria, stânga democrată a avut ocazia să preia frâiele situației politice. În speță, din așa-numita „revoluție a crizantemelor“ s-a ridicat un nobil cu opinii democrate, Mihály Károlyi, reprezentant de vârf al opoziției față de regimul conservator anterior; lui i-a revenit sarcina de a proclama republica și separarea de Austria. Acele zile au fost și martorele unor evenimente mai puțin onorabile, precum asasinarea fostului prim-ministru István Tisza, considerat, poate pe nedrept, răspunzător pentru război. Însă noul regim democratic a fost foarte fragil: partidul lui Károlyi a trebuit să se sprijine, curând, pe alianța cu Partidul Social Democrat, dar și cu radicalii, al căror lider, Oszkár Jászi, a primit sarcina cea mai dificilă: ministerul fără portofoliu al naționalităților. Jászi a sfârșit prin a fi, potrivit unei expresii a lui Federigo Argentieri[32], „dublu exilat“ în Statele Unite ale Americii, văzut cu ochi răi de regimurile cu orientare opusă care au ajuns la conducerea Ungariei între cele două războaie mondiale și după anii ’40.

În 1918, era esențială reglementarea relațiilor cu numeroasele naționalități – diferite de cea maghiară – care locuiau în interiorul granițelor Regatului Ungariei, până atunci parte componentă (iar din 1867 pe picior de egalitate) a Dublei Monarhii habsburgice. Cântărea greu situația internațională a țării, considerată nu doar înfrântă, ci și responsabilă de război. Guvernul Károlyi a încheiat un armistițiu punctual la Belgrad, la 13 noiembrie, care urma după cel semnat deja de comandanții militari austro-ungari pe frontul italian, la 3 noiembrie. În realitate, frontul era încă în mișcare în Peninsula Balcanică și era limpede că principala problemă ce trebuia rezolvată era stabilirea noilor granițe. Sârbii,

cehoslovacii și românii doreau să obțină maximum posibil în termeni teritoriali, sprijiniți de trupele franceze ce sosiseră din Balcani. Poziția slabă a maghiarilor în fața puterilor victorioase și a statelor învecinate (cel român și cele recent formate: iugoslav și cehoslovac) reducea credibilitatea politică a noului guvern (condus acum de Dénes Berinkey, deoarece Károlyi preluase funcția de președinte al republicii). Confruntați cu numeroasele constrângeri din partea diplomației internaționale, care printr-o *Notă* înmânată de colonelul Ferdinand Vyx cerea încă o retragere a pozițiilor ungurești, în martie 1919 Károlyi a decis să demisioneze, lăsând deschisă calea (încă se discută dacă intenționat) unei noi și originale soluții politice.

Între 20 și 21 martie, aripa social-democrată maghiară, la acea vreme caz singular în istoria lumii, a aprobat unirea cu comuniștii pentru a da naștere împreună unui nou regim politic. Liderul comunist Béla Kun, cu toate că era în închisoare chiar ca urmare a unor violențe comise de adepții săi împotriva sediului ziarului social-democrat, a putut dicta condițiile unei colaborări de asemenea factură. Partidul comunist (MKP) căpătase mare influență, iar în piețe se protesta împotriva arestării capilor săi, însă Partidul Social Democrat (MSZDP) conta pe un număr cel puțin triplu de susținători. Este credibil că grupul conducător al social-democraților – așa cum o făcuse poate, mai devreme, Károlyi – ar fi ajuns la concluzia că, pentru a apăra interesele naționale, era necesară asistența militară sovietică; de aceea a ajuns la o înțelegere cu Béla Kun, nu doar conferindu-i în mod oficial funcția de comisar pentru afaceri externe, ci și, în fapt, chiar conducerea guvernului (al cărui președinte era social-democratul Sándor Garbai). Din acest motiv și din altele, de natură ideologică, a fost proclamată, așadar, Republica Sfaturilor, inspirată după modelul sovietelor rusești, un experiment politic revoluționar sortit să dureze doar 133 de zile. Alte republici „sovietice“ efemere proclamate la Berlin, la München și în Slovacia au supraviețuit mult mai puțin.

„Revoluția mondială“ dorită de bolșevicii ruși, dar și de Internaționala Comunistă sau Comintern, înființată în 1919, nu a avut loc, iar Armata Roșie nu a intervenit ca să salveze Republica ungară a Sfaturilor: era deja implicată în lupta împotriva trupelor generalului „alb“ Denikin în Rusia și în Ucraina. Armata Roșie ungară a obținut victorii împotriva armatei cehoslovace, recent constituită și condusă de ofițeri italieni și francezi, dar a fost înfrântă cu ușurință în sud, de armata română. De altfel, izolarea politică a regimului maghiar a fost aproape absolută: puterile victorioase nu doreau ca morbul revoluției să se propage în inima Europei. Nici în rândurile populației maghiare Kun și adepții săi nu se bucurau de largă simpatie: unele măsuri prea radicale privind naționalizarea pământului și confiscarea locuințelor s-au dovedit contraproductive. Practicile violente ale unor grupări paramilitare muncitorești (de exemplu cea condusă de Tibor Szamuely) au dat naștere unei „terori roșii“, ce nu era, desigur, menită să trezească simpatie printre cetățeni și care a lăsat în urmă și câteva sute de victime. În iunie, cadeții de la Academia militară Ludovika au plănuit o lovitură de stat care a fost dejucată: doar intervenția lui Guido Romanelli, ofițerul care din aprilie reprezenta Italia (și, de fapt, Antanta) la Budapesta, a împiedicat trecerea prin sabie a cadeților. În vreme ce trupele sârbe și franceze și armata națională contrarevoluționară amenințau în regiunea Szeged, sosirea armatei române în capitală, în august, i-a determinat pe conducătorii revoluției să predea ștafeta unui guvern pe care unii

l-au numit de „sindicaliști“, cu orientare mai puțin radicală, în conformitate cu cerințele repetate ale diplomaților occidentali pentru a evita un deznodământ drastic și sângeros. Acel guvern, condus de Gyula Peidl, a fost răsturnat după numai șase zile de un puci militar ce a dus la instaurarea unui guvern contrarevoluționar condus de István Friedrich, prin numirea unui Habsburg ungar: arhiducele Iosif, care se autoproclamase regent în absența monarhului: Carol de Habsburg, succesor al lui Franz Joseph pe tronul vienez, pierduse atât coroana imperială austriacă, cât și pe cea regală ungară. Kun și ceilalți capi ai revoluției au fugit în Austria, nu fără ajutorul lui Romanelli: paradoxal, mulți ani mai târziu, liderul comunist a sfârșit ca victimă a epurărilor staliniste din Uniunea Sovietică.[33]

După căderea Republicii Sfaturilor (august 1919) au urmat câteva luni de instabilitate politică. Comuniștii ieșiseră din cărți, nici social-democrații nu au reușit să profite cu adevărat de simpatia de care se bucurau în unele cercuri ale Antantei; pe cale de consecință, guvernul de dreapta condus de Friedrich, rău văzut de puteri, încă din noiembrie a cedat locul unui executiv moderat condus de Károly Huszár. După retragerea trupelor române din Budapesta, la jumătatea lui noiembrie, țara a fost controlată de armata națională condusă de amiralul Miklós Horthy[34], fost aghiotant al împăratului Franz Joseph. Pe când domnea „teroarea albă“, care a făcut mai multe victime decât cea „roșie“, Horthy, care intrase în Budapesta, din hotelul Gellert unde își avea cartierul-general a declarat că „iartă“ orașul pentru recentele sale aventuri revoluționare și la începutul lui 1920, în absența unui rege și cu acordul Marilor Puteri, a fost ales regent sau guvernator: de fapt, noul parlament a abolit republica și a restaurat monarhia, existentă și după detronarea lui Carol IV de Habsburg, eveniment ce a avut loc la 6 noiembrie 1921, impus fiind de puterile occidentale și de Mica Antantă. Fostul împărat (astăzi proclamat preafericit de către Biserica Catolică) încercase de două ori, fără succes, să se întoarcă pe tărâm unguresc, unde se bucura încă de simpatia și chiar de complicitatea unor oameni din păturile cele mai înalte, și să se înscăuneze pe tronul deținut de secole de familia sa.

Problema esențială era în continuare cea a noii organizări teritoriale. În legătură cu aceasta s-au vehiculat chiar și ipoteze pline de fantezie precum unirea cu România, limitată la persoana monarhului, regele Ferdinand. În realitate, în ciuda negocierilor discrete și a unui oarecare activism propagandistic, nu se puteau opune voinței Conferinței de pace, unde, cu privire la granițele ungare, criteriul istoric a avut pondere mult mai mică decât cel etnic, și nici acesta nu a fost aplicat în mod echitabil, fiind influențat de cel economic și de cel logistic (căi de comunicație și continuitatea granițelor). A cântărit și faptul că delegația oficială a Budapestei nu a fost primită la Conferință. În iunie 1920 guvernul condus de Sándor Simonyi-Semadam a trebuit să accepte tratatul de pace semnat în palatul Marele Trianon la Versailles, care, în ciuda unor promisiuni rostite cu jumătate de gură de către guvernele occidentale, a rămas, în viziunea maghiarilor, cea mai mare catastrofă și umilință din istoria lor. În fapt, vechiul regat al Ungariei era redus la o treime din suprafață (de la 220.000 de km pătrați la 83.000) și din populație. Mai mult, trei milioane de maghiari deveneau cetățeni ai altor state; în plus, bazinul economic și comercial aflat în interiorul granițelor anterioare era fracționat cu consecințe deloc neglijabile, având în vedere că, nu după mult timp, în Europa au început să predomine politicile protecționiste în locul liberului schimb și în locul colaborării comerciale.

Ungaria a reușit să recupereze numai orașul Sopron și zona limitrofă ca urmare a unui plebiscit în 1922, desfășurat sub control italian, iar în anul următor a fost primită în Societatea Națiunilor.[35]

Trei direcții politice luptau pentru putere: democrații, radicalii de dreapta și conservatorii. Din august 1919, Partidul Social-Democrat, renunțând la colaborarea cu comuniștii, a decis să opteze pentru o orientare mai reformistă. În rândurile burgheziei mici și medii și printre intelectuali au existat simpatii pentru mișcarea creștină socială, dar mai ales pentru partidele liberal-democrate. Tot un program democratic avea și unul dintre curentele Partidului țărănesc condus de István Szabó din Nagyatád, răspândit la țară, dar susținut și de intelectuali. Urmașii curentului radical de dreapta, grupați preponderent în asociații paramilitare (MOVE, Liga națională a forțelor armate ungare; EME, Asociația maghiarilor răsculați) parțial responsabile de ucideri și alte acte de violență, doreau abolirea sau limitarea regimului parlamentar pentru a da naștere unei puteri centralizate sau dictatoriale, nelipsind din rândurile lor sentimentele antievreiești.[36]

După încheierea „terorii albe“ și după normalizarea situației pe scena politică, din 1921-1922 Horthy s-a distanțat de aceste mișcări, persoana de referință a acestora ajungând să fie Gyula Gömbös. În centrul sistemului politic se plasau reprezentanții elitei tradiționale, adică marii proprietari și capitaliștii bogați, care doreau reactivarea sistemului parlamentar dinaintea războiului, eventual cu câteva concesii în sens democratic. În esență, intenționau să susțină un regim conservator, sprijinind partidele agrare și catolice. Cel mai important reprezentant al acestei tendințe conservatoare, ce respecta formulele democrate, a fost István Bethlen, prim-ministru între 1921 și 1931 și din 1922 până în 1932 lider al partidului de guvernământ. Adept al liberalismului moderat, cenzitar, masculin precum în secolul al XIX-lea, el s-a opus stângii și dreptei radicale, precum și tendințelor democrate mai moderate. Ceea ce nu l-a împiedicat să ajungă la un acord cu Partidul social-democrat, pe care l-a reprimit pe eșichierul politic. A fost, așadar, susținătorul „democrației dirijate“, sau al „democrației conservatoare“, sau al „progresului moderat“. De fapt, pe concepțiile sale s-a bazat sistemul politic maghiar în vigoare până în 1944.

Între 1920 și 1926 funcția legislativă a fost asigurată de Adunarea Națională, apoi, din 1927, s-a instituit Înalta Cameră, moștenitoarea Camerei magnaților, existentă înainte de 1918. Aceasta a avut tendințe mai conservatoare, membrii ei fiind parțial numiți, parțial aleși ca reprezentanți ai câtorva instituții și organisme. În 1937, prerogativele Înaltei Camere au fost extinse, limitându-le pe cele ale celeilalte camere. Alegerile din 1920 s-au ținut având la bază o lege electorală destul de democratică, aprobată de guvernul Friedrich pe linia deciziilor luate anterior de guvernul Károlyi: 75% dintre cetățenii adulți și-au putut exprima opțiunile prin vot secret, echivalentul a 40% din totalul populației, cu o creștere importantă a numărului de electori față de perioada antebelică.[37] Și femeile instruite au avut acces la vot. Parlamentul rezultat era expresia mai multor clase sociale, nu numai a celor înalte, așa încât, în primăvara lui 1922, Bethlen a schimbat legea electorală, reducând procentul electorilor la 28% din populație, dar mai cu seamă introducând votul deschis (necunoscut în celelalte țări europene) în zona rurală, unde

votau 80% dintre electori.

Astfel, în parlamentul ales în 1922 a crescut reprezentarea claselor superioare şi a scăzut cea a celor medii şi populare. Tot din iniţiativa lui Bethlen, în 1922, principalele partide politice (Partidul Micilor Proprietari şi Partidul Uniunii Naţional Creştine) s-au dizolvat şi parţial s-au reunit în noul partid de guvernământ – Partidul Unitar, din 1932 Partidul Unităţii Naţionale, iar apoi Partidul Vieţii Ungare – care a obţinut sistematic, începând din 1922, o majoritate confortabilă (60-70% din locuri). În schimb, a fost foarte limitată influenţa parlamentară a social-democraţilor şi a liberalilor democraţi. În ciuda acţiunilor lui Bethlen, nu se poate vorbi despre o dictatură a prim-ministrului, a cărui putere era limitată de opoziţia din parlament şi de diversitatea din sânul partidului de guvernământ. În cadrul acestuia conviețuiau, alături de puternicul front conservator, grupări liberale și țărăniști democrați, dar și, pe flancul drept, Gyula Gömbös și o trupă de extremiști de dreapta (au ieșit din partid în 1923 și au revenit în 1928). În anii ’30, poziția grupărilor radicale de dreapta din partidul de guvernământ s-a consolidat în detrimentul liberalilor; iar din 1935 se poate vorbi despre o concurență între aripa dreaptă și centrul conservator.

Regentul avea puteri destul de ample, dar nu în asemenea măsură încât să îşi impună voinţa în faţa legislativului şi executivului, cu toate că era şi comandantul suprem al armatei. Practic, se înrădăcinase obiceiul ca guvernul să îi prezinte mai întâi lui Horthy cele mai importante proiecte de lege, înainte ca acestea să fie discutate în parlament, practică ce aminteşte de cea utilizată până în 1918 cu suveranul austro-ungar (preaprobare), ceva similar petrecându-se şi cu preşedintele Masaryk în Cehoslovacia. Totuşi, pentru câţiva ani preşedintele s-a bucurat de o funcţie mai mult politică decât reprezentativă. Prerogativele lui au sporit treptat în anii ’30, întărindu-şi poziţia în raport cu parlamentul şi, în cele din urmă, având chiar permisiunea de a-şi alege succesorul. În februarie 1942, cele două Camere ale parlamentului l-au numit viceguvernator pe fiul cel mare al lui Horthy, István. S-a crezut că se va instaura o nouă dinastie, dar câteva luni mai târziu tânărul Horthy şi-a pierdut viaţa într-un accident aviatic şi a fost numit un alt viceguvernator. Istoricii interpretează puterile conferite regentului ca pe o stavilă în calea influenţei crescânde a dreptei radicale în sânul parlamentului.

După mandatul de lungă durată al lui Bethlen, la conducerea guvernului s-au succedat mulţi politicieni. În vreme ce parlamentul nu a fost niciodată în măsură să oblige guvernul să demisioneze (cu excepţia lui Béla Imrédy, în 1939), executivul a fost destul de respectuos cu regulile constituţionale. Acesta nu a lăsat mult spaţiu de manevră presiunilor exercitate de autonomiile locale, influenţate decisiv de normele electorale de tip cenzitar, dar, cu toate acestea, a trebuit să accepte primari neagreaţi chiar la Budapesta (unde fusese abolit votul cenzitar masculin). Regimul legal şi juridic special care însoţise „teroarea albă“ a fost suprimat treptat, încă din prima jumătate a anilor ’20. A fost în continuare aplicată o cenzură foarte moderată care nu a împiedicat publicarea unui mare număr de ziare cu orientări diferite, excepţiile fiind puţine (ziarul liberal radical *Világ* a fost închis şi au existat şi alte publicaţii care au fost închise temporar sau care au suferit presiuni). Cenzura înaintea publicării a reapărut numai odată cu al Doilea Război Mondial, iar ziarele din opoziţie au văzut lumina tiparului până în martie 1944, adică până la ocupaţia

germană. Presa și Partidul comunist erau în ilegalitate; uneori însă, măsurile împotriva comuniștilor au fost utilizate și împotriva unor formațiuni de extremă dreaptă (cea mai cunoscută era Partidul Crucilor cu Săgeți, *Nyilás keresztes Part*, al cărui conducător, Ferenc Szálasi, a trecut prin experiența închisorii). Regimul maghiar, pe care unii au dorit să îl asimileze regimurilor fasciste, a fost, în realitate, doar unul autoritar și conservator, cu respectarea – chiar dacă nu deplină – a formelor democratice. Pe de altă parte, s-a observat că, sub aspect social, acesta a fost mai puțin atent la nevoile claselor sărace decât unele regimuri antidemocratice, precum fascismul italian.[38]

Din cauze interne, dar mai ales sub influența evenimentelor politice internaționale, sistemul politic maghiar a suferit unele modificări parțiale. La cumpăna dintre decenii, s-a constituit o nouă formațiune politică, Partidul Micilor Proprietari, moștenitor al tendințelor democratice din rândurile vechiului Partid Țărănesc, dar și legat de poporanismul ungar, deosebit de activ și chiar dominant în domeniul literaturii. De altfel, acest curent intelectual era extrem de sensibil la situația clasei țărănești. Trebuie amintit că Ungaria s-a numărat printre țările din Europa central-răsăriteană care au menținut marea proprietate funciară, dat fiind că guvernul și parlamentul aprobaseră o reformă agrară cu efecte foarte limitate. O altă noutate importantă a fost, în 1932, venirea la putere a lui Gömbös, admirator deschis al fascismului italian și al Ducelui său, câștigându-și chiar porecla Gombolini. S-a observat, însă, că acest prim-ministru, provenit din aripa dreaptă a partidului de guvernământ, a sfârșit prin a se alinia la tendința politică tradițională a acestuia, nereușind să o modifice semnificativ. În 1936 Gömbös a încetat din viață, însă în ultimii ani ai deceniului și în prima parte a anilor ’40 s-a intensificat activitatea numeroaselor mișcări radicale de dreapta, împotriva cărora dreapta tradițională și conservatoare a fost obligată să recurgă la mecanisme adecvate de apărare. Național-socialiștii maghiari și mai ales Crucile cu Săgeți erau sprijinite din umbră și de Germania nazistă.

În 1938 s-a revenit la votul secret generalizat, așa cum cerea opoziția de dreapta și de stânga. Noua modalitate de vot a favorizat net dreapta radicală: partidele de stânga din opoziție au pierdut voturi și locuri în parlament. În ciuda acestui succes, dreapta poporanistă nu a reușit să preia puterea din mâinile elitei tradiționale și nici nu a putut să îi influențeze prea mult deciziile. În 1939, prim-ministrul Imrédy, dorind să limiteze puterile parlamentului – cum am spus –, a fost obligat să demisioneze. Chiar și în plin război, Ungaria fiind deja aliata Germaniei, guvernele maghiare au avut puterea de a nu accepta voința Berlinului în toate celelalte aspecte ale politicii lor: în ciuda înăspririi legislației antievreiești, de exemplu, masacrul evreilor a avut loc numai după ce forțele armate germane au pătruns pe teritoriul ungar. Asemenea multor țări din Europa central-răsăriteană, Ungaria se confrunta cu o problemă evreiască deloc neglijabilă. Au fost fixate plafoane mai întâi privind prezența evreilor în școli, apoi și în diferite sectoare profesionale și de producție. După ocupația germană, s-a scris trista pagină a Shoahului maghiar: circa jumătate de milion de evrei din cei 800.000 și-au pierdut viața în lagărele de concentrare.[39] Putem găsi mențiuni despre această dramă și în operele laureatului Nobel Imre Kertész.

O trăsătură esențială a istoriei maghiare dintre cele două războaie mondiale este dată

de revizionismul privitor la noile granițe ale țării. Opinia publică maghiară percepea – după cum am văzut – Tratatul de la Trianon ca fiind injust și extrem de punitiv: fuseseră cedate prea multe teritorii din vechiul regat și, mai cu seamă, prea mulți maghiari locuiau în afara granițelor țării. Ungaria era descrisă ca mutilată (*Csonka Magyarország*). La un concurs patriotic din 1920 a fost prezentată o rugăciune care a devenit populară: „Cred în Dumnezeu, cred în patrie, cred în dumnezeiescul adevăr veșnic, cred în reînvierea Ungariei, amin“. Încă din vremea lui Bethlen s-a încercat pregătirea terenului pentru retrasarea granițelor, dar fără mare succes. În acest sens trebuie interpretat tratatul de prietenie din 1927 cu Italia lui Mussolini, cu toate că ambii semnatari erau conștienți de limitele gestului lor. Revizionismul maghiar, atent supravegheat de țările vecine (inclusiv cu episoade ce au făcut mare vâlvă, precum descoperirea unui trafic de arme între Ungaria și Italia), s-a manifestat și prin susținerea *ustaš*-ilor croați, adversari ai regimului iugoslav. De altfel, Ungaria era obligată să reducă contingentul militar la câteva zeci de mii de oameni și, în realitate, nu au existat tentative serioase de reînarmare în măsură să amenințe statele din zonă. Numai politica lui Mussolini întreținea flacăra speranțelor, de altminteri slabe, legate de o eventuală revizuire. Însă reactivarea politicii revizioniste germane, după venirea la putere a lui Hitler, mult mai periculoasă și mai amenințătoare pentru „sistemul de la Versailles“, a prilejuit modificări majore și la frontierele Ungariei.

Primul rezultat concret s-a înregistrat ca urmare a crizei germano-cehoslovace, care a culminat cu Conferința de la München. Dacă în noiembrie 1938 Slovacia a obținut autonomia față de Praga, dar nu independența, un arbitraj italo-german (primul arbitraj de la Viena) a stabilit că sudul Slovaciei (sau Ungaria de sus, *Felvidék*) ar trebui cedat statului maghiar, care îl pierduse, ca urmare a Primului Război Mondial. La acesta s-a adăugat o parte a Ruteniei subcarpatice, cu o populație mixtă formată din unguri și ruteni. În total, cu ocazia arbitrajului, s-a modificat suveranitatea asupra unui teritoriu de 11.927 km2, locuit preponderent de maghiari, dar și de un număr important de slovaci și ruteni.

Și celelalte teritorii din Rutenia subcarpatică obținuseră un regim de autonomie, iar atunci când, în primăvara lui 1939, Hitler a desăvârșit distrugerea statului cehoslovac, anexând Boemia-Moravia sub formă de protectorat, pentru o clipă se părea că rutenii (ucrainenii) vor avea micul lor stat. Monseniorul Augustin I. Vološin, lider rutean, nu a avut timp să proclame independența, pentru că, în urma solicitărilor de la Berlin, armata ungară a trecut granița și a ocupat regiunea. În acest caz, teritoriul anexat (12.000 km2) era locuit doar de o minoritate maghiară, față de marea majoritate formată din ruteni: de altfel ar fi fost greu de imaginat o altă soluție în contextul internațional al epocii. Opinia publică ungară era, în general, entuziasmată de realizarea unui vis hrănit vreme de aproape 20 de ani, dar trebuia luată în considerare și dependența exagerată de politica germană, ce se ivea la orizont. Ungaria nu a fost implicată în războiul care a început în septembrie 1939, dar la scurt timp Roma și Berlinul au început să facă presiuni în vederea unei alianțe cu Axa. Deși soldații polonezi erau acceptați în Ungaria, după căderea Poloniei alinierea s-a realizat treptat, iar premiul, de data aceasta, a fost mai bogat: chiar mulțumită inițiativelor revizioniste la care participa ca protagonistă, acum, și Uniunea Sovietică, la 30 august 1940, după ce negocierile maghiaro-române eșuaseră, mare parte din Transilvania (43.000 km2) i-a fost acordată statului ungar de un nou arbitraj italo-german,

al doilea arbitraj de la Viena. Nu era vorba despre suprafața cerută de Budapesta, dar era, totuși, un succes aproape neașteptat. Cu toate că anexarea teritoriilor transilvănene a fost însoțită de un schimb parțial de populație, pe bază de voluntariat, tensiunile dintre Ungaria și România au continuat și în plin război.

Apropierea de Axă devenea tot mai strânsă și mai periculoasă, așa cum arată aderarea la Pactul Tripartit. Mai ales după agresiunea italiană împotriva Greciei, Berlinul și Roma încercau, cu deosebire, să convingă și guvernul iugoslav să îi urmeze împotriva Angliei și Franței, apropiind în acest scop Belgradul de Budapesta. Mai concret, în decembrie 1940 s-a semnat un tratat de prietenie ungaro-iugoslav și a urmat aderarea Iugoslaviei la Pactul Tripartit. În aprilie 1941 însă, ascensiunea la putere a unor oameni ce se împotriveau acestui act a dus la agresiunea Italiei și Germaniei împotriva Iugoslaviei, iar guvernul maghiar a fost invitat să intervină cu forțe armate pentru a ocupa regiunile (Bácska și Baranya) locuite de comunități maghiare numeroase. Șeful guvernului, Pál Teleki, obligat să încalce tratatul pe care încă nu se uscase cerneala semnăturilor (fusese ratificat la 7 februarie), a ales să se sinucidă imediat după aceea; trupele ungare au înaintat cu acceptul lui Horthy și, ulterior, cu acordul noului premier Bárdossy. Londra somase Budapesta să nu participe la dezmembrarea Iugoslaviei și din acel moment Ungaria a fost și ea atrasă în vârtejul conflagrației mondiale. Implicarea militară propriu-zisă a avut loc, însă, în iunie 1941, când forțele maghiare au participat la războiul împotriva Uniunii Sovietice. Intervenția a fost justificată de un bombardament al avioanelor sovietice asupra teritoriilor maghiare recent anexate (importantul oraș Košice), dar episodul are un grad de incertitudine. Într-adevăr, conducătorii maghiari nu nutreau simpatie, desigur, pentru Uniunea Sovietică, dar își dădeau seama de slăbiciunea militară a Ungariei. Totuși, au considerat că nu este oportun să renunțe să însoțească Germania pe frontul răsăritean, deoarece România trimisese imediat trupele ei: Bucureștiul și Budapesta, fiecare în parte, trebuia să îi dovedească stăpânului german că este cel mai credincios aliat.

Pentru forțele armate ungare reduse, războiul pe frontul sovietic a fost foarte dificil, iar din 1942 a devenit limpede că Uniunea Sovietică nu putea fi înfrântă, fiind acum aliată cu Anglia și cu Statele Unite, acestea din urmă intrate în război la finele lui 1941. După ce, la începutul lui 1943, mare parte din armata ungară a fost anihilată în apropiere de Voronež, primii politicieni ai Ungariei, mai cu seamă noul guvern condus de Miklós Kállay, au întețit eforturile de a se desprinde din strânsoarea mortală a Germaniei, încercând să-l convingă pe Mussolini și Italia să opteze pentru neutralitate (oferind regelui Italiei chiar coroana Ungariei). Cum am mai spus, Ungaria a încercat să se sustragă și de la angajamentele asumate față de Berlin privind lupta împotriva evreilor. În final, au fost deschise, în secret, negocieri cu puterile aliate. În martie 1944, Hitler, nemaiavând încredere în aliatul maghiar, a pus în practică planul *Margarete*: întreaga Ungarie a fost ocupată militar, iar la Budapesta a fost instalat un nou guvern, condus de Döme Sztójay, agreat la Berlin, dar înlocuit în august cu generalul cu vederi mai moderate Géza Lakatos. Regentul și noul executiv au negociat predarea și răsturnarea alianțelor, însă atunci când Horthy, la 15 octombrie, a anunțat încheierea armistițiului, a fost arestat și forțat (cu prețul vieții fiului mai mic) să-și retragă afirmațiile și să-l numească pe Ferenc Szálasi la conducerea guvernului, ulterior a fost dus în Germania.

Însă toamna, Armata Roșie a pus piciorul pe teritoriul ungar, iar la sfârșitul lui decembrie 1944, la Debrețin, s-a constituit o adunare națională provizorie și chiar un contraguvern condus de generalul Béla Dálnoki Miklós. Între timp, în puținele luni în care s-au aflat la putere, Crucile cu Săgeți au continuat deportările, atunci când nu au recurs la masacrarea evreilor. Mulți dintre aceștia, reuniți în capitală, reușeau totuși să își salveze viața și datorită intervenției mai multor personalități: reprezentantul diplomatic suedez Raoul Wallenberg (care provenea din cea mai bogată familie a Suediei și care ulterior a fost deportat și ucis de sovietici), nunțiul apostolic Angelo Rotta și italianul Giorgio Perlasca, care, curajos, s-a dat drept consul interimar pe lângă Consulatul Spaniei.[40] Asediul Budapestei, apărată de germani și de Crucile cu Săgeți împotriva asaltului sovietic, a durat mai multe săptămâni (de la Crăciunul anului 1944 până în februarie 1945), iar orașul a plătit un preț foarte scump, dovedit de distrugerea în totalitate a nespus de frumoaselor sale poduri peste Dunăre. La începutul lui 1945, întreaga Ungarie se afla sub controlul Armatei Roșii, care lansase ultimul atac chiar împotriva Germaniei: această ocupație avea să fie de lungă durată și lipsită de noutăți politice semnificative.

6. România mare

La sfârșitul războiului mondial statul român își dublase suprafața teritorială și populația. În cadrul acesteia, minoritățile reprezentau 30%, fiind o problemă ce afecta echilibrul intern și care alimenta aspirațiile revizioniste ale țărilor vecine, mari sau mici. În politica internă, au fost lansate intervenții reformatoare foarte curajoase, atât pe plan economic și social, cât și pe plan politic-electoral. Prin reforma agrară au fost împroprietăriți micii agricultori – a căror clasă a crescut – cu numeroase loturi confiscate de la marii moșieri, coroană, proprietarii străini (cu câteva dispute cu puterile). Producția de cereale, pe o suprafață a țării dublată prin tratatele de pace, a ajuns una dintre cele mai importante la scară mondială (al patrulea sau al cincilea producător). Însă nu au fost rezolvate problemele tehnice și cele referitoare la productivitatea la hectar, micile gospodării țărănești neputând să obțină profit considerabil și să acumuleze capital, lucruri necesare pentru un salt calitativ al economiei agrare și pentru eventuale investiții în alte sectoare de producție. Zona rurală românească s-a schimbat radical din punctul de vedere al relațiilor de proprietate și mult mai puțin sub aspectul tehnicilor și a capacității de producție. S-a înregistrat și o urbanizare accentuată, care în regiunile recent anexate a însemnat modificarea structurii etnice a centrelor orășenești: concret, numeroase orașe transilvănene, dominate de maghiari și germani, au fost treptat ocupate de cetățeni de etnie română. Fenomenul nu a privit numai relațiile dintre grupurile etnice, ci și „promovarea“ socială a elementului românesc, care și-a însușit primatul în profesii și activități lucrative în detrimentul celorlalte elemente etnice. Procesul a fost, desigur, de lungă durată și a continuat chiar și după al Doilea Război Mondial, în anii comunismului, generând o schimbare radicală a raportului numeric dintre etnii.

În plan politic, asistăm la o revoluție copernicană. România se bucura deja de un

sistem democratic, în realitate deosebit de elitist (şi influenţat de curtea regală), iar introducerea sufragiului universal, care a înmulţit numărul electorilor de la 100.000 la aproape 4 milioane, a schimbat în totalitate echilibrul partidelor. Partidul conservator s-a spart în mai multe formaţiuni, însă nici una dintre acestea nu a putut reprezenta o alternativă faţă de celălalt partid istoric, cel naţional-liberal, care a suferit o repoziţionare în sens moderat, în ciuda reformelor aplicate şi a noii Constituţii introduse în 1923. Au ieşit la rampă noi partide, mai ales Partidul Ţărănesc (Ion Mihalache) şi Partidul Naţional Român, care de decenii reprezentase interesele românilor din Transilvania. Când s-au unit aceste două formaţiuni politice (1926) a luat naştere Partidul Naţional Ţărănesc, în măsură să acumuleze cea mai largă adeziune în rândurile maselor. Liberalii şi naţional-ţărăniştii s-au alternat la conducerea ţării până la suspendarea democraţiei, dorită de regele Carol II în 1938. La stânga spectrului politic, nici social-democraţii, nici comuniştii (din 1921) nu au reuşit să capteze interesul unei părţi importante a electoratului: mai exact, cei din urmă au fost scoşi în afara legii şi au plătit alinierea la poziţiile Internaţionalei, ce considera România Mare o creaţie artificială a Tratatului de la Versailles, care trebuia dezmembrată. În schimb, cu trecerea anilor, s-a dezvoltat o dreaptă radicală şi antisemită, ce a reunit mai multe formaţiuni, dintre care cea mai cunoscută a fost Legiunea Arhanghelului Mihail (sau Garda de Fier), înfiinţată în 1927.

În chestiuni de politică externă, punctul constant de reper al Bucureştiului a fost Parisul: Franţa reprezenta garanţia împotriva revizionismului sovietic, ce s-a manifestat prin incidente repetate pe teritoriul Basarabiei, dintre care trebuie amintit cel mai grav, petrecut în localitatea Tatar Bunar, în 1924. Nici înfrânarea revizionismului german latent (cel puţin până în 1933) nu le displăcea guvernelor române, în vreme ce ele, din 1919, s-au îngrijit să ţină sub control revizionismul „regional“ precum cel ungar, prin crearea Micii Înţelegeri, alianţa cu Cehoslovacia şi cu Iugoslavia.[41] Acţiunile *komitadi*-lor bulgari în Dobrogea de sud au fost reprimate prin acţiuni poliţieneşti şi prin câteva note diplomatice trimise la Sofia, cu toate că mai târziu, în 1934, Înţelegerea balcanică (semnată de Grecia, Iugoslavia, România şi Turcia) părea a fi un instrument de control asupra unui alt mic stat, cu aspiraţii revizioniste, cum era Bulgaria.

În prima parte a perioadei postbelice, noile forţe politice au reuşit să preia puterea din mâinile liberalilor: una dintre acestea, cea mai efemeră, a reuşit să guverneze singură vreme de un an, între 1920 şi 1921. Era Liga Poporului condusă de generalul Alexandru Averescu, a cărui persoană se bucura la finele războiului de o popularitate atât de mare, încât se dorea a fi un Piłsudski român. Numai sistemul electoral şi acţiunile prefecţilor, dar şi acordul tacit al celorlalte partide au permis acest experiment, care a coincis cu o perioadă de proteste muncitoreşti. Asistăm la o democraţie fiabilă doar parţial. Rechemaţi la guvernare de către rege, în 1922, liberalii lui Ion Brătianu, care cu doi ani înainte obţinuseră numai două locuri în Camera Deputaţilor şi doar unul la Senat, au repurtat o victorie zdrobitoare cu 222 deputaţi şi 111 senatori aleşi. Preluând din nou controlul asupra executivului, un an mai târziu liberalii aprobă o nouă Constituţie, care, în realitate, nu se îndepărta mult de cea care fusese în vigoare anterior, datând din 1866. Printre noutăţi se numărau însă cetăţenia generalizată, sufragiul universal masculin, echilibrul

dintre dreptul de proprietate și interesul public, rolul statului în economie. Guvernul liberal a aplicat în toate domeniile o politică net protecționistă în interesul industriei naționale, ceea ce a permis ca pe parcursul anilor ’20 să se înregistreze rate medii de creștere de peste 5%. Prezența capitalului străin în economia românească continua să fie foarte accentuată (în 1929 reprezenta 36%), mai cu seamă în industria grea. Era un executiv aprobat de parlament, numai că spre finalul celui de-al patrulea an Brătianu și-a prezentat demisia și regele Ferdinand l-a însărcinat din nou pe generalul Averescu cu formarea guvernului și cu organizarea alegerilor.

În mod surprinzător, Partidul Poporului a obținut victoria la urne și a rămas la putere vreme de un an (1926–1927), fără a lăsa urme memorabile. Averescu, care fusese la studii în Italia și care avea o soție italiancă, a semnat un tratat de prietenie cu Mussolini, în realitate fără să îmbunătățească hotărâtor relațiile politice și economice italo-române. După paranteza guvernului Averescu, liberalii nu au reușit să preia din nou controlul asupra executivului, și pentru că în 1927 au murit atât liderul lor Brătianu, cât și regele Ferdinand. O lege din 1924 îi retrăsese principelui Carol dreptul de succesiune la tron (atât din pricina unor divergențe politice, cât și din cauza vieții sale sentimentale nespus de dezordonate) și, dat fiind că fiul său, Mihai, era un copil încă, s-a instituit o regență. În paralel, în urma unei victorii electorale confortabile, Partidul Național Țărănesc a preluat conducerea țării, hotărât să schimbe mai ales politica economică. Iuliu Maniu și colegii lui din partid nu au avut timp să ducă eficient la bun sfârșit inițiativa din pricina crizei economice mondiale din 1929 și a reîntoarcerii lui Carol din exilul său parizian. Sub presiunea opiniei publice, chiar liderul național-țărănist a permis această revenire, cu condiția ca regele să renunțe la separarea de soția legitimă și la legătura cu amanta [Elena] „Magda“ Lupescu. Carol II a evitat această condiție, prin urmare a avut o relație dificilă și cu partidul care îl readusese pe tron. De fapt, a lansat un proiect politic ce limita destul de mult autonomia forțelor politice în ceea ce-l privea. După ce a încercat să realizeze acest proiect prin guvernul lui Nicolae Iorga și prin unele cabinete conduse de național-țărăniști (Maniu refuza, de-acum, să meargă în audiență la rege), Carol II li s-a adresat liberalilor, numindu-l prim-ministru pe noul lor lider, Ion Duca. Acesta a plătit cu viața faptul că a exclus din noile consultări electorale lista Legiunii Arhanghelului Mihail din cauza metodelor violente utilizate de aceștia. Totuși, a început o legislatură (1934–1937) caracterizată de guverne conduse de liberalul Tătărescu, care – evitând ciocnirile cu regele – a condus țara într-o nouă etapă de creștere economică și parțial de modernizare, în vreme ce sporea importanța relațiilor cu renăscuta putere economică germanică.

În decursul anilor ’30, Garda de Fier a căpătat tot mai multă popularitate printre țărani, intelectuali și studenți. Cele mai multe voturi aceasta le-a obținut la alegerile din 1937 (cele mai libere din istoria română), plasându-se pe locul al treilea, în urma liberalilor și a național-țărăniștilor. Regele Carol II i-a încredințat sarcina de a forma guvernul mai întâi unui reprezentant naționalist și antisemit al unei alte formațiuni de extremă dreaptă, dar la începutul lui 1938 a organizat o lovitură de stat nesângeroasă, cu caracter conservator, temându-se mai ales că se va forma o alianță între forțele radicale de dreapta. Constituția a fost abolită și înlocuită imediat cu alta cu caracter nedemocratic, în vreme ce alegerile și parlamentul au căpătat un rol pur decorativ: România Mare, privită

nu numai din punct de vedere teritorial, ci și ca model politic, și-a aflat atunci sfârșitul.

De altfel, de multă vreme, regele promova o politică proprie, pentru a acoperi scandalurile ce apăruseră în jurul persoanei sale,[42] dar mai ales cu intenția de a realiza un guvern autoritar căruia să nu îi lipsească ambițiile modernizatoare, considerate incompatibile cu metode pe deplin democratice. În același an, 1938, au urmat arestarea și, după Conferința de la München, asasinarea lui Corneliu Zelea Codreanu, liderul legionarilor și al Gărzii de Fier.[43] Alegerea acestei linii politice autoritare nu a îngrădit încercarea de a păstra, în politica externă, o direcție filooccidentală, în ciuda îndepărtării lui Nicolae Titulescu de la Ministerul de Externe (ce avusese deja loc în august 1936), dispus să semneze un acord și cu atât de temuta Uniune Sovietică, în pofida faptului că relațiile comerciale cu Germania nazistă erau tot mai intense și mai restrictive. Dictatura regală a durat numai trei ani: în 1940 guvernul de la București avea o dublă legătură cu Axa, mai ales cu Berlinul. Pactul Ribbentrop–Molotov a lăsat România fără protectori în calea revizionismului sovietic: exista o „garanție“ franco-engleză, dar aceasta nu privea granița de est. În iunie 1940, în urma ultimatumului dat de Stalin guvernul român a fost obligat să-i cedeze în interval de câteva ore Basarabia și nordul Bucovinei, care – cu câteva ajustări teritoriale – au format Republica Sovietică Moldovenească din cadrul Uniunii Sovietice. Câteva luni mai târziu, Bucureștiul și Sofia au semnat un acord la Craiova pentru cedarea Cadrilaterului către Bulgaria.

La finele lunii august a survenit cea mai grea lovitură: al doilea arbitraj de la Viena, orchestrat de Ciano și Ribbentrop, miniștrii de externe ai Italiei și Germaniei, care a constituit preludiul cedării unei părți importante din Transilvania către Ungaria. Decizia nu a satisfăcut pe deplin aspirațiile ungurilor, a rănit profund opinia publică și sentimentul național al românilor, dar mai cu seamă l-a obligat pe Carol II să abdice în favoarea tânărului său fiu, Mihai, care a lăsat conducerea, *de facto*, în mâinile unui om-forte, generalul Ion Antonescu, ridicat ulterior la rangul de mareșal și cunoscut sub numele de *Conducătorul*, un calc după *Duce* sau *Führer*. Fiind, în esență, reprezentantul dreptei conservatoare, el a guvernat câteva luni alături de Garda de Fier, adică de dreapta radicală. Excesele legionarilor (precum asasinarea istoricului și politicianului Nicolae Iorga și a economistului Virgil Madgearu și violențele antisemite) și tensiunile politice au făcut ca această coaliție să dureze numai patru luni. După ce și-a asigurat consensul lui Hitler – printr-o călătorie în Germania –, Antonescu a provocat o revoltă – așteptată, de altfel – a Gărzii de Fier, pe care a reprimat-o recurgând la armată, dar permițând ca unii reprezentanți de seamă ai acesteia să părăsească țara (printre care noul lider, Horia Sima).

Hitler îi permisese lui Antonescu să se descotorosească de Garda de Fier și să conducă fără adversari sau aliați periculoși, pentru că avea nevoie ca România să se bucure de stabilitate înaintea conflictului iminent cu Uniunea Sovietică. Într-adevăr, în iunie 1941 a început operațiunea Barbarossa, iar guvernul de la București a decis să își joace rolul. Câțiva reprezentanți din partidele de dinainte de 1938 și mare parte a opiniei publice române erau de acord cu intrarea în război de partea Germaniei pentru a recupera provinciile de est cedate Uniunii Sovietice cu mai puțin de un an în urmă și toți s-au bucurat de bunul mers al primei etape a campaniei. Mai puțin acceptată a fost înaintarea dincolo de Nistru, care a dus la ocuparea Odesei de către trupele române. În această

perioadă și în această regiune autoritățile române s-au făcut responsabile de masacre dintre cele mai grave și de deportarea evreilor, în vreme ce locuitorii de religie iudaică din celelalte provincii istorice ale Regatului României – în ciuda legilor antievreiești – au reușit în mare parte să scape cu viață, evitând deportarea în lagărele de concentrare naziste. Asupra judecății istorice a lui Antonescu se întinde această pată odioasă, cu toate că unii i-au atribuit meritul de a fi salvat peste jumătate din evreii români.

Susținerea față de *Conducător* s-a redus și mai mult când a devenit limpede că războiul pe frontul de est era foarte departe de a fi câștigat. Dacă intrarea în război fusese justificată de dorința de a recuceri teritoriile cedate și de a relua, indirect, discuțiile despre chestiunea Transilvaniei, acum unii reprezentanți din opoziție au început tratative cu guvernele occidentale și, separat, s-a deschis un canal de negocieri și cu Moscova. În paralel, vicepreședintele guvernului și ministrul de externe Mihai Antonescu a încercat să convingă guvernul italian să se retragă din război, sigur de deznodământul lui negativ. Totuși, fiind hotărât să nu accepte un armistițiu care să îl oblige să cedeze din nou Basarabia și destul de dispus să îi cedeze puterea lui Maniu, *Conducătorul* a rămas în război alături de Germania până în vara lui 1944, când Armata Roșie sovietică se afla deja la granița de est a țării cu Moldova. Luigi Cucco (trimis pe frontul răsăritean), la 22 februarie 1944, încă își intitula un articol din *Corriere della sera* „Apărarea civilizației europene. Bastionul român“.

În acel moment, odată încheiate de bine, de rău tratativele secrete cu puterile coaliției antigermane, liderii unor partide (național-țărănesc, liberal, social-democrat, comunist), cu sprijinul armatei și consensul deplin al tânărului rege Mihai, au organizat o lovitură de stat care amintește de ceea ce se întâmplase în Italia, în 1943, pentru răsturnarea lui Mussolini. Ion Antonescu a fost arestat și s-a format un guvern condus de generalul Sănătescu, care s-a grăbit să declare întoarcerea armelor. Trupele române au fost implicate, pentru scurtă vreme, în lupte cu trupele germane în retragere. Apoi au fost nevoite să se predea în fața armatei sovietice, care ajunsese între timp. Însă mare parte din efectivele române au fost imediat activate pentru a sprijini Armata Roșie în operațiunile din Transilvania, Ungaria, Cehoslovacia și Austria.

La prețul scump plătit de campania de pe frontul de est s-a adăugat, în termeni de vieți omenești, costul însemnat al acestei campanii suplimentare. Ea însă i-a adus României o mai mare apreciere din partea puterilor victorioase, în ciuda termenilor destul de aspri ai armistițiului semnat la Moscova în septembrie 1944. În mare măsură, s-au pus premisele pentru reanexarea județelor din Transilvania pierdute în 1940. Tot pe acest eveniment, pozitiv pentru statul român, s-a bazat instalarea rapidă, în martie 1945, a unui guvern cu orientare de stânga și filosovietic, condus de Petru Groza, dar deja dominat de Partidul Comunist. Prezența Armatei Roșii, prelungită până în 1958, cu mult după semnarea tratatului de pace (1947), a însemnat nu doar o garanție pentru instaurarea regimului comunist și pentru intrarea în blocul sovietic, ci și renunțarea la orice speranță de a recupera teritoriile cedate în iunie 1940. În mod aproape similar, nu a fost pus în discuție nici acordul româno-bulgar de la Craiova din 1940, sudul Dobrogei rămânând parte integrantă din Bulgaria.

7. „Pariul“ iugoslav

Ca în alte țări din zonă, unele regiuni din Iugoslavia (numită oficial, până în 1929, Regatul sârbilor, croaților și slovenilor, sub sigla SHS) aveau o populație ce locuia în mare parte la țară: procentele erau diferite, firește, în partea de nord care cunoscuse dominația habsburgică și în sudul emancipat treptat de sub dominația otomană. Deci și în Regatul SHS problema agrară se număra printre principalele preocupări ale autorităților, care au decretat o reformă, chiar și limitată, sperând să răspundă astfel tensiunilor existente în rândurile maselor, care la alegerile pentru Adunarea Constituantă au alimentat un succes relativ al Partidului Comunist (58 de mandate din 419). Acesta apăruse în urma fuzionării a nu mai puțin de șase partide socialiste, majoritatea celor înscriși fiind fascinați de succesul bolșevismului în Rusia și de cuvintele de ordine ale Internaționalei. Încă din 1920, PCI-ului, care s-a izolat prin refuzul de a trata chestiunea națională, i-au fost limitate posibilitățile de a face propagandă, iar în 1921, după ce un tânăr militant din rândurile sale a atentat la viața ministrului de interne Drašković, a fost scos în afara legii.

Pe scena politică și-au făcut apariția și alte forțe organizate: tradiționalul Partid Radical Sârb, Partidul Democrat (ce reunea voturile sârbilor din noile provincii), Partidul Țărănesc Croat, dar și alte partide slovene și musulmane – din Bosnia și Kosovo. Partidul Țărănesc Croat a avut un destin schimbător: de la radicalismul anilor ’20, pe baza căruia s-a alăturat pentru scurtă vreme Internaționalei țărănești (Krestintern, organizație înființată în octombrie 1923 care intenționa să-i reunească pe țăranii ce nutreau simpatie față de Internaționala comunistă), a glisat pe poziții mai moderate. Nu doar a militat în Internaționala verde, formată din partide țărănești ce concurau cu Krestintern, dar, după moartea violentă a fraților Radić, noul conducător Vladko Maček a acceptat atât colaborarea politică cu partidele sârbești, cât și o mare apropiere de Biserica catolică, precum și – gest de mare însemnătate – să semneze așa-numitul *sporazum* sau Compromis din 1939, pentru a-i garanta Croației o oarecare autonomie. Voturile țărăniste din Serbia au favorizat Partidul radical, însă, dat fiind că acesta nu era un promotor al ideologiei țărăniste, s-au înființat și alte formațiuni, printre care Uniunea agricultorilor a lui Jovan Jovanović, din care s-a desprins la finele anilor ’30 un Partid țărănesc cu tendințe radicale condus de Dragoljub Jovanović.

Într-o țară greu încercată de război (conform unei estimări exagerate a guvernului de la Belgrad, puțin sub 2 milioane de morți dintr-o populație de 11 milioane), pe agenda guvernului chestiunea socială era secondată de apărarea granițelor, contestate kilometru cu kilometru de toate țările vecine (Italia, Grecia, Albania, Bulgaria, Ungaria, Austria) și de efortul politic titanic de a menține unite numeroasele componente etnice ale statului.[44] Acordurile de la Rapallo (1920) și de la Roma (1922) au atenuat tensiunile din Italia, ce culminaseră cu ocuparea orașului Fiume (Rijeka) de către Gabriele D’Annunzio și legionarii lui; mai greu au cântărit amenințările revizioniste din partea altor țări învecinate. Prin noile acorduri din 1924 și 1925, Belgradul a recunoscut alipirea orașului Fiume (Rijeka) la Italia, primind ca slabă compensație Porto Baroš. A luat ființă, în principal cu rol antimaghiar, Mica Înțelegere, alianța politică cu Cehoslovacia și România.

În anii ’20 coalițiile dintre partide s-au schimbat de la an la an: rămâne faptul că statul

a primit, în fatidica zi a Sfântului Vitus (28 iunie 1921), o Constituție votată cu majoritate simplă, adică neaprobată în primul rând de opinia publică și de partidele croate. Tendințele secesioniste, federaliste și de autonomie erau evidente și periculoase – nu lipseau nici grupările paramilitare – pentru un stat care li se arăta multora ca o Mare Serbie, deoarece dinastia conducătoare era sârbă și deoarece administrația și mai ales armata se aflau în mâinile sârbilor. Nu e de mirare că în 1928 s-a mers până la asasinate politice executate chiar în parlament (*skupština*): printre victime s-a numărat Radić, președintele Partidului Țărănesc croat. Confruntat cu un context politic atât de greu de gestionat, regele Alexandru Karagheorghevici a suspendat Constituția în 1929, încercând să pună bazele unui stat cu adevărat iugoslav, o patrie comună pentru toți supușii săi. Iugoslavia a devenit numele ei oficial.

În 1931, regele Alexandru a pus capăt perioadei de suspendare a Constituției. Situația nu s-a ameliorat vizibil în urma introducerii de noi norme constituționale, în ciuda faptului că noile diviziuni administrative (*banovine*) vădeau intenția limpede de a se renunța la vechile apartenențe istorice. În 1934, regele, alături de ministrul de externe francez Barthou, a fost victima unui atentat la Marsilia, organizat în mediile *ustaš*-ilor croați, care se bucuraseră de sprijinul guvernelor de la Roma și de la Budapesta, și executat de macedoneanul Vlado Gheorghiev Cernozemski. În mod paradoxal, tragicul eveniment nu a întrerupt procesul reformator. În 1935, Milan Stojadinović a condus spre victorie electorală Comunitatea Radicală Iugoslavă și a fost numit prim-ministru de către regentul Paul (Pavle). Dată fiind noua situație internațională, a dorit să păstreze relațiile cu Franța, bune prin tradiție, dar să stabilească o relație de prietenie și cu Berlinul și, mai ales, cu Roma. El a devenit, de fapt, omul puternic din fragila democrație iugoslavă, luând în calcul și instituirea unei gărzi militare a partidului. A semnat Acordul cu Vaticanul (religia catolică era de departe a doua ca număr de credincioși din Statul Iugoslav), dar nu a putut să îl ratifice, din pricina opoziției Bisericii ortodoxe, care, la rândul ei, constituise obiectul unei legi naționale în 1929, erogându-și, în 1931, un Statut. După o nouă victorie electorală de mică amploare în 1938, în anul următor a fost înlocuit de Dragiša Cvetković: nu se mai bucura de încrederea regentului, iar din pricina simpatiilor sale filoitaliene și filogermane nu era iubit nici de guvernul englez, care dorea ca el să fie trimis într-un exil de lux în îndepărtatele insule Mauritius.[45]

Modificări teritoriale în Sud-Estul Europei

Noul executiv și-a adjudecat un succes considerabil: după îndelungi tratative, regentul Paul, secondat de noul prim-ministru Cvetković, la 26 august 1939 a găsit calea către un acord cu Partidul Țărănesc Croat și cu liderul acestuia, Vladko Maček. Pe baza acestui acord (*sporazum*), Croația a devenit o *banovina* de dimensiuni importante, autonomă în adevăratul sens al cuvântului, cu propriul guvernator: *ban*, și propriul parlament: *sabor*. Cei doi interlocutori principali și alți oameni politici deciseseră să colaboreze în virtutea exemplului grăitor dat de destrămarea în două etape (octombrie 1938 și martie 1939) a unui alt stat multietnic, Cehoslovacia. Cu toate acestea, nu se ajunsese la un acord cu privire la constituirea unei Iugoslavii federale, bazată pe principii democratice mai solide (prin abolirea Constituției din 1931). Validitatea formulei adoptate nu a putut depăși proba timpului din pricina izbucnirii războiului, în care Iugoslavia a fost împinsă în mod dramatic din 1941.

Guvernul iugoslav, delimitându-se de tradiționala politică anglofilă și francofilă, a fost primul care a anulat angajamentul asumat prin Mica Înțelegere. Imediat după semnarea Înțelegerii sau a Pactului balcanic (1934) – menit să păstreze *status quo*-ul din Balcani – a optat pentru o apropiere strânsă de Bulgaria, țară cu pretenții revizioniste chiar față de Iugoslavia. Prin intermediul lui Stojadinović, după cum am văzut, s-au îmbunătățit

relațiile cu Germania și cu Italia. Odată încheiat acordul cu croații, regentul Paul și Cvetković, sub imperiul evenimentelor belice (căderea Franței) și supuși de multă vreme presiunilor diplomatice ale Axei, au mai făcut un pas și au semnat primul tratat de prietenie cu un alt stat revizionist, Ungaria, aderând, prin aceasta, la Pactul Tripartit. Iugoslavia se afla deja pe orbita italo-germană, însă marea majoritate a opiniei publice, mai ales în Serbia, precum și cercurile militare nu împărtășeau noua direcție din politica externă. În ceea ce o privește, Londra a susținut și a stimulat acea nemulțumire, îngrijorată de pierderea unui „prieten" important din Peninsula Balcanică, în mare pericol fiind și Grecia, supusă de câteva luni agresiunii militare italiene. De fapt, Mussolini le oferise orașul Salonic interlocutorilor iugoslavi, în schimbul sprijinului în nefericita campanie din Grecia.[46]

Pe durata câtorva zile, printr-o lovitură militară, regentul și guvernul aflat la conducere au fost înlăturați și înlocuiți cu tânărul prinț Petru (căruia i s-a proclamat majoratul cu câteva luni înainte de împlinirea vârstei de 18 ani) și cu guvernul de largă coaliție condus de generalul Dušan Simović. Chiar și fără a denunța formal Pactul Tripartit, era limpede semnificația acelei schimbări politice, inclusiv în termeni de politică externă. Reacția Axei nu s-a lăsat așteptată. După un bombardament intens, parașutiștii germani au coborât deasupra Belgradului, în vreme ce granița de nord și de vest a fost atacată de armatele germane și italiene. Rezistența militară iugoslavă s-a dovedit mai slabă decât cea preconizată și în câteva zile întreaga țară a ajuns sub controlul invadatorilor.

Aceștia nu s-au mulțumit să aducă la putere oameni fideli lor; au preferat să își împartă Iugoslavia, invitând și alte țări la masa negocierii. O parte din Slovenia și Dalmația a trecut sub dominație italiană, cealaltă parte a Sloveniei, sub control german; a luat ființă un stat croat independent (de fapt un satelit al Berlinului și al Romei), care cuprindea Bosnia-Herțegovina, încredințat *ustaš*-ilor și conducătorului lor (*poglavnik*) Ante Pavelić; Muntenegru și-a recăpătat independența, dar sub protectorat italian, Kosovo și Macedonia de vest au fost alipite Albaniei, Bácska și Baranya, Ungariei, Macedonia sârbească, Bulgariei. În cele din urmă, a rămas o Serbie redusă la granițele din secolul al XIX-lea, cu un guvern Nedić aproape colaboraționist.

Forțele de ocupație au nesocotit însă posibilitatea ca rezistența să se organizeze prin acțiuni de gherilă, prin urmare nu au fost rechiziționate armele din dotarea armatei înfrânte, cum ar fi fost firesc. După numai câteva luni erau active mai multe mișcări de rezistență, principala fiind cea a *cetničilor*, caracteristică Serbiei, fidelă tânărului rege aflat în exil la Londra și condusă de colonelul Dragoljub sau Draža Mihajlović, și cea cu orientare politică de stânga condusă de liderul comunist Josif Broz, zis Tito. Facțiunea comunistă, firește, a început să acționeze numai după ce, odată cu lansarea operațiunii Barbarossa, a luat sfârșit colaborarea dintre Germania și Uniunea Sovietică.[47] Alături de cea poloneză, rezistența iugoslavă a fost cea mai îndârjită de pe întregul continent. Unul dintre aspectele negative a fost lupta neîncetată purtată de diferitele curente, combinată cu lupta împotriva forțelor de ocupație și împotriva regimurilor impuse de acestea, astfel încât se poate vorbi despre un război civil, deseori cu trăsături etnice. Comandamentul central nu era întotdeauna în măsură să controleze toate bandele și formațiunile ce activau în teritoriu, ceea ce a dus la apariția unor situații paradoxale, dar nu lipsite de o logică

intrinsecă. Pulverizarea efectivelor din teren i-a privit mai ales pe *cetniči*. Aceştia au activat în Bosnia-Herţegovina şi chiar în Croaţia (Kninska Krajina) încă din 1941, pentru a combate tentativele de deznaţionalizare puse imediat în practică de *ustaši*, împotriva cărora s-au aliat cu forţele italiene de ocupaţie, prea puţin dornice să aibă focare de luptă la graniţele nou-formatului Guvernământ italian al Dalmaţiei. De altfel, această alianţă *de facto* păstra vie şi ostilitatea comună faţă de celălalt curent important al rezistenţei, cel dominat de comunism.[48]

Cu toate că pare o exagerare să afirmăm – aşa cum s-a spus în Iugoslavia – că ţara s-a eliberat fără colaborarea armatelor străine, este adevărat că rezistenţa a contribuit mult la a-i ţine într-o stare de încordare pe cei din armatele de ocupaţie până la retragerea acestora (care pentru italieni începuse încă din toamna lui 1943) încheiată în 1945, precum şi la răsturnarea regimurilor instituite sau sprijinite de acestea. Concret, a fost răsturnat regimul *ustaš* din Croaţia, care a rămas până la final un satelit neclintit al Germaniei naziste, responsabil de exterminări atroce ale sârbilor, evreilor şi ţiganilor, efectuate mai cu seamă în lagărul de la Jasenovac. Puterea a fost preluată practic fără întreruperi de guvernul condus de Tito, preferat de Aliaţi ca interlocutor politic, destinatar al echipamentului militar şi în măsură să susţină înaintarea militară până la ocuparea Istriei şi a oraşului Trieste, unde (şi ca răzbunare pentru tratamentul aplicat slavilor înainte şi după 1941 de către regimul fascist) au fost comise violenţe de mare cruzime faţă de italieni, dispăruţi cu miile în *foibe* (gropi naturale, fără ieşire, din relieful carstic), punând astfel bazele exodului generalizat din Iugoslavia comunistă.[49]

Marele public internaţional şi mijloacele de comunicare în masă au redescoperit problema kosovară numai în a doua parte a anilor ’90, însă aceasta, cum s-a văzut, avea rădăcini adânci. Atenuată în perioada interbelică într-o oarecare măsură, ea s-a reactivat în timpul celui de al Doilea Război Mondial şi în perioada următoare, cu momente mai calde sau mai reci, până la destrămarea Iugoslaviei socialiste. S-a spus că, odată dezmembrată Iugoslavia, guvernul fascist a vrut să alipească acestă regiune (Kosovo) la Albania, legată de Italia prin uniune personală. Alte provincii locuite de albanezii din Macedonia occidentală au avut aceeaşi soartă. Această politică s-a bucurat de aprobarea populaţiei şi a guvernelor albaneze conduse de Shefqet Verlaci şi, din decembrie 1941, de Mustafa Kruja. Nici grupările din rezistenţă nu au îndrăznit să se pronunţe împotriva recuperării teritoriilor locuite de o majoritate albaneză: acestea erau Frontul Naţional sau *Balli Kombëtar* al lui Ali Klissura şi Mid’hat Frashëri, Legalitate sau *Legaliteti*, curent monarhic, susţinător al regelui Zog I, condus de Abas Kupi, Mişcarea de Eliberare Naţională (LNC), condusă de comunistul Enver Hoxha şi legată de AVNOJ al lui Tito, în cadrul căreia s-au constituit mai întâi batalionul Gramsci şi ulterior divizia omonimă cu peste 1.000 de italieni.

Spre deosebire de perioada Războaielor Balcanice şi de cea a Marelui Război, de data aceasta, în 1941, grupările sprijineau aspiraţiile naţionale albaneze. După 8 septembrie 1943 germanii au continuat politica de măgulire a sentimentului naţional albanez, confirmând noile frontiere şi constituind divizia Skanderbeg cu elemente kosovare. Guvernele care s-au succedat la Tirana între 1941 şi 1944 au aplicat, în ceea ce le priveşte, politica epurărilor etnice, împingându-i pe cei câteva zeci de mii de slavi să părăsească

zona disputată, unde emigraseră în număr mare după 1913. După retragerea trupelor germane, AVNOJ i-a obligat pe comuniștii albanezi să renunțe la acordurile preconizate cu *Balli Kombëtar* privind Kosovo, precum și la ideea că acesta va face parte din Albania, chiar dacă în interiorul unei mari federații balcanice. Ca reacție la această poziție a Belgradului și a comuniștilor albanezi, *Balli Kombëtar* a declanșat o amplă revoltă, pe care trupele iugoslave au reprimat-o cu dificultate și care a continuat pentru câțiva ani cu lupte de gherilă.

În cadrul Iugoslaviei federale, regiunea Kosovo-Metohija a fost cuprinsă în Republica Serbia, beneficiind de autonomie administrativă. Speranța că și Albania va face parte din Federație a fost de scurtă durată și a reprezentat un succes numai și faptul că marea majoritate a proprietăților agricole au rămas în mâinile albanezilor kosovari și că proprietarii anteriori, îndepărtați după 1941, nu le-au revendicat. De asemenea, au rămas în activitate numeroase școli în limba albaneză: nu li se putea cere mai mult sârbilor, mulți dintre aceștia rămânând în alte republici ale Federației. Totuși, în cadrul noului stat socialist, albanezii, dintre care o parte locuiau și în Muntenegru și Macedonia, chiar dacă mai numeroși decât muntenegrenii și aproximativ la egalitate cu slovenii și macedonenii, nu au avut o republică a lor, așa cum au avut celelalte trei naționalități.

8. Schisma titoistă, războiul civil din Grecia și chestiunea macedoneană

Urcarea la putere a unor partide care se inspirau dintr-o ideologie internaționalistă, cum era marxism-leninismul, nu a fost suficientă pentru a rezolva automat conflictele de factură națională dintre diferitele state. Aceste conflicte, chiar dacă au fost adesea reduse la tăcere („efect frigider“) nefăcându-li-se publicitate, se manifestau, totuși, în diferite zone ale blocului sovietic, în forme diferite de la un caz la altul.

Îmbinarea dintre problema națională și cea ideologică a fost deosebit de interesantă în Macedonia. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, ocupația bulgară fusese bine primită de populație, mai ales în teritoriile sustrase Iugoslaviei: aici, prezența slavilor nu avea concurență, în vreme ce în Macedonia egeeană elementul slav, deși important, nu constituia o majoritate decât în unele localități. Partidul comunist bulgar și-a asumat responsabilitatea de a organiza și controla rezistența în regiune, care nu avea, de altfel, mare amploare. În scurtă vreme a trebuit să îi cedeze locul Partidului Comunist Iugoslav, care ducea o luptă mult mai extinsă, pe întreg teritoriul iugoslav. Trimișii lui Tito, Lazar Koliševski și Mara Načeva, cu sprijinul lui Stalin și al Cominternului l-au discreditat pe secretarul Partidului Comunist macedonean, Metodije Šatorov-Šarlo [Charlot], legat de comuniștii bulgari Traiko Kostov și Anton Ivanov, acuzându-l chiar și de trădare (poziția lui Gheorghi Dimitrov privitor la chestiune a fost ambiguă).[50] În sfârșit, în februarie 1943, Svetozar Vukmanović-Tempo a preluat controlul asupra situației în numele PC-ului iugoslav, deși Koliševski, cu toate că era încarcerat într-o închisoare bulgară, a rămas secretar al PC-ului macedonean din martie 1943 până în iulie 1963 (iar din 1945, și prim-

ministru al Republicii Macedonia).

După această intervenție fermă dorită de Tito, rezistența și-a făcut mai bine simțită prezența, iar în noiembrie 1943 Macedonia din zona Vardarului a fost inclusă, virtual, în viitoarea federație pe care guvernul clandestin al lui Tito (AVNOJ, Consiliul Antifascist pentru Eliberarea Națională a Iugoslaviei) o plănuia în plin război și pe care a realizat-o când acesta s-a încheiat. Liderii comuniști au avut mare grijă să nu repete alegerile făcute de conducătorii Iugoslaviei monarhice: a fost recunoscută existența unei națiuni macedonene (diferită atât de cea bulgară, cât și de cea sârbă) și a unei limbi proprii. De aici și decizia de a înființa un stat național, chiar și sub forma unei republici, ca parte a Federației Iugoslave. Mulți ani mai târziu, guvernul federal a acceptat, de asemenea, înființarea unei Biserici Ortodoxe macedonene, împotriva voinței Patriarhului de la Belgrad.[51] Încă din 1958, Koliševski ținuse să sublinieze că mișcarea împotriva exarhatului bulgar (înființat în 1870) fusese un pas important în redeșteptarea mișcării naționale macedonene.[52]

Rămânea deschisă problema Macedoniei egeene, care fusese cuprinsă între granițele statului grec încă din 1913. Acesta din urmă suferise o ocupație grea, orchestrată de italieni, germani și bulgari, iar la sfârșitul războiului asistase la întoarcerea regelui, sprijinit de trupele britanice. Rezistența cu orientare de stânga, care era majoritară și mai bine înarmată decât alte curente ale rezistenței, nu a tolerat prea mult timp ca noua Grecie să semene întru totul cu Grecia de dinaintea războiului. Astfel, țara a fost zguduită de un război civil, care a durat, cu câteva întreruperi, din 1944 până în 1949. În timp ce britanicii au cedat locul americanilor, mai bine echipați pentru a sprijini guvernul de la Atena și inspirați de doctrina Truman, țările comuniste nu au omis să ajute Partidul Comunist Elen, condus de secretarul Zachariadis și de comandantul militar Markos Vaphiadis. După cum vom vedea mai târziu (§ 11), războiul civil a avut caracter special: la scurtă vreme, mare parte a trupelor rebele erau compuse din elemente slave, dispuse să lupte doar în schimbul recunoașterii identității lor naționale.[53] La aceste dezacorduri interne (au existat și altele în cadrul Partidului Comunist grec) s-a adăugat despărțirea Belgradului de Moscova la mijlocul anului 1948.

Era inevitabil ca Tito să nu mai acorde ajutoarele oferite până atunci. De asemenea, a fost evidentă deschiderea Moscovei față de diplomația americană, pentru a pune capăt în mod onorabil conflictului. De altfel, Stalin se temea că intervențiile insistente pe teritoriul Greciei ar putea constitui o provocare intolerabilă pentru Washington, care, alături de Londra, plănuise la rândul lui (fără succes) răsturnarea regimului albanez. Cea mai bună soluție pentru Moscova și pentru blocul sovietic ar fi fost constituirea unei Macedonii mai mari, care să fi inclus teritoriile iugoslave și grecești și teritoriile bulgare mai puțin întinse: noul stat ar fi fost cuprins într-o federație balcanică ce avea să cuprindă Albania, Bulgaria și Iugoslavia. În acel moment însă, proiectul unei federații între Sofia și Belgrad nu mai întrunea consensul necesar (dacă existase vreodată), iar Statele Unite aveau o poziție suficient de puternică pe teritoriul Greciei pentru a nu face nici o concesie. Stalin a recunoscut situația și Macedonia egeeană a rămas în interiorul granițelor grecești, în timp ce populația slavă care a rămas (mulți luptători au fost expatriați, dar și mulți comuniști greci) a fost supusă unei elenizări treptate. Controversele dintre Atena, Belgrad și Sofia au

persistat. Koliševski[54] i-a acuzat pe Zachariadis și pe cominformiști că după ruptura dintre Tito și Stalin au propus, ca o diversiune, federația balcanică, în care ar fi fost inclus un stat macedonean mai mare, dar a fost apoi nevoit să dea înapoi.

9. Bulgaria de la un război la altul

În societatea bulgară, clasa țărănească predomina net, dar lipseau aproape cu desăvârșire marile proprietăți funciare, care dispăruseră odată cu încetarea dominației otomane în 1878. Aparent, a existat, așadar, o contradicție: Bulgaria a fost singura țară europeană care, timp de câțiva ani, a avut un regim cu adevărat țărănesc, adică inspirat de interesele și ideologia claselor rurale, dar, paradoxal, acolo s-a realizat o reformă agrară de mică anvergură: deși suprafața maximă a terenului arabil permisă de lege era de numai 30 de hectare (cu condiția ca proprietarul să nu fie „absent"), terenurile confiscate – de la cine să fie confiscate dacă nu existau mari proprietari de pământ? – au fost atât de puține, încât abia dacă au fost suficiente pentru a satisface nevoile refugiaților bulgari din Macedonia și Tracia, adică din teritoriile care fuseseră alipite la alte state.[55] Un alt aspect surprinzător este faptul că extrema stângă (mai întâi socialistă, apoi comunistă) a reușit să obțină un număr important de voturi, în condițiile în care industria era încă la primii pași. Totuși, acesta a fost mult mai scăzut decât voturile Uniunii Agrare Bulgare (UNAB), care a reușit să guverneze timp de patru ani consecutivi cu mare libertate de acțiune.

Acest regim era rezultatul firesc al istoriei politice și sociale bulgare, chiar dacă a fost o urmare a războiului și, în special, a înfrângerii. Liderul său carismatic, Aleksandăr Stamboliiski, a ajuns la putere pe cale electorală (28% din voturi, față de 19% în 1914) și a trebuit să formeze o alianță cu partidele liberal-progresiste și naționaliste (partidele tradiționale suferiseră toate un declin electoral accentuat în 1919) pentru a obține o majoritate parlamentară, în fața unui soi de „splendidă izolare" a Partidului Comunist (PCB), care a ieșit de la urne pe locul al doilea ca număr de voturi și care nu era dispus să se alieze cu UNAB (în timp ce Partidul Social-Democrat, PSD, avansase pretenții prea mari).

Deoarece liderul Dimităr Blagoev nu a putut fi convins să colaboreze cu guvernul, noul prim-ministru s-a angajat, între 1919 și 1920, într-o dură luptă corp la corp cu PCB: pentru a înăbuși greva declanșată de sindicate în urma unui acord prin care social-democrații și comuniștii (moștenitorii vechilor socialiști maximaliști sau „înguști") se aliaseră după ani de zile, au fost luate măsuri extrem de dure, la limita legii. UNAB a înființat o gardă armată (Garda Portocalie) pentru a combate gărzile PCB și PSD. Câteva luni mai târziu, în primăvara anului 1920, au avut loc noi alegeri, la care UNAB a repurtat un mare succes, dar nu atât de mare încât să îi garanteze o majoritate fără a forma coaliții. Pentru a depăși acest obstacol, Stamboliiski nu a ezitat să declare nulă alegerea a 13 deputați (9 comuniști) pentru ca acele locuri să fie atribuite partidului său. Astfel a luat naștere primul guvern agrarian „autonom" (*samostojatelno*). La următoarele alegeri din 22 aprilie 1923 – împotriva poziției tradiționale a UNAB – liderul țărănist a decis și a folosit

restaurarea circumscripțiilor uninominale pentru a reduce la minimum opoziția din partea dreptei și stângii. Sistemul electoral majoritar le-a permis acestora să obțină un număr impresionant de mandate, 212 din 243, cu 52,7% din voturi, în timp ce PCB a obținut 18,9%, iar blocul constituțional[56] a obținut 15,5%.

Faptul că au avut de partea lor puțin peste jumătate din electorat (chiar și admițând că votul a fost parțial condiționat) nu era suficient pentru a produce o transformare politică, economică și socială profundă fără reacții periculoase în diferite cercuri. Din punct de vedere numeric, dar și politic, cel mai mare succes al Uniunii Agrare s-a înregistrat cu ocazia referendumului popular referitor la aplicabilitatea unei norme ce viza urmărirea în justiție a politicienilor responsabili de problemele Bulgariei din timpul războiului, inclusiv a tuturor consiliilor de război (nu doar a guvernului Radoslavov). Opoziția de centru-dreapta unită în blocul constituțional a susținut că este vorba despre o „lege a răzbunării", îndreptată împotriva tuturor adversarilor politici, însă urnele de vot au arătat că cei favorabili legii câștigaseră cu aproximativ 600.000 de voturi la 200.000. Propunerea s-a bucurat de susținere și în afara propriului electorat, atrăgând simpatia celor care îi condamnau pe cei ce nu numai că duseseră țara spre înfrângere, dar condamnaseră populația la condiții de viață grele: Bulgaria a înregistrat cea mai mare inflație postbelică de pe întregul continent european, salariile neținând pasul cu creșterea prețurilor.

În mod firesc, mișcarea țărănească bulgară avea tendințe republicane. Pentru ei, statul nu era, până la urmă, nimic mai mult decât suma diferitelor comunități rurale, viziune care semăna oarecum cu „statul" anarhic al lui Bakunin. Cu toate acestea, UNAB a ajuns la putere cu acordul lui Boris III de Coburg și prin alegeri și nu a pus sub semnul întrebării nici instituția monarhică, nici sistemul parlamentar (unicameral). Ideologii țărăniști intenționau să facă pentru clasa țărănească ceea ce Lenin încerca să facă pentru proletariat în Rusia, și anume un stat de clasă, o dictatură de clasă. De fapt, un astfel de radicalism era menit să se estompeze într-o politică ce privea în principal clasele sociale pe picior de egalitate. Acesta este încă un motiv pentru care relația sa cu bolșevismul a fost ambiguă: pe de o parte, Stamboliiski părea dispus să ajungă la un acord cu sovieticii și, de altfel, căutase o alianță cu comuniștii bulgari; pe de altă parte, nu ezitase să folosească tactici de forță față de aceștia din urmă, iar pe plan internațional a dorit ca în 1921 să se înființeze așa-numita Internațională Verde sau *International Agrarian Bureau*. Era vorba despre o organizație la care s-au afiliat partidele țărănești din diferite țări, în special din Europa Centrală și Balcanică, cu sediul la Praga, ulterior în concurență vădită cu Krestintern. Deși radicalismul a continuat să fie mai mult ideologic decât concret, au existat unele manifestări ale acestuia. Una dintre categoriile direct vizate a fost cu siguranță cea a avocaților. Înființarea instanțelor de judecată locale pentru a rezolva litigiile dintre țărani însemna deja privarea instanțelor orășenești de unele competențe și privarea avocaților de o parte din activitate, dar aceștia din urmă au fost, de asemenea, împiedicați să primească funcții publice sau să fie aleși în parlament și în administrația locală. În general, burghezia, deși puțin numeroasă, nu prea era de acord cu regimul (greva profesorilor universitari din 1922) și nici nu înțelegea unele reguli, cum ar fi cea privind dimensiunea maximă a locuințelor.

O altă opțiune ideologică a vizat crearea armatei muncitorești printr-o lege care a

intrat în vigoare la 14 iunie 1920, însă prima recrutare a fost efectuată abia în noiembrie 1921. Armata trebuia să fie formată dintr-un număr mare de tineri (toți bărbații de peste 20 de ani și femeile de peste 16 ani) care lucrau în sectorul public și, din punct de vedere social, înlocuia recrutarea, limitată drastic printr-o clauză din tratatul de pace. Regimul țărănist a vrut să demonstreze că îi convinge pe tineri să își slujească patria printr-un angajament pașnic și constructiv; totuși, a fost un eșec total și doar câteva mii de tineri au efectuat acest serviciu, care nu a avut nici un efect economic semnificativ. Străinătatea a crezut că Sofia ar vrea să evite obligația de a limita numărul de voluntari la 20.000. În realitate, Stamboliiski a concediat chiar mai multe cadre militare decât era necesar, creând nemulțumire în rândul clasei ofițerilor, care au format Liga militară (*Voenna liga*), care a devenit în cele din urmă un factor politic important. În 1922, guvernul a trebuit, de asemenea, să dezarmeze cei 30.000 de soldați ai armatei „albe“ conduse de generalul Piotr Vrangel', care luptase în zona sudică ruso-ucraineană și care apoi fugise în Bulgaria.

Ideologia țărănistă a cunoscut manifestări relevante și în domeniul relațiilor internaționale: aceasta era orientată spre pacifism, considerând că conflictele aveau la origine mai curând interesele dinastiilor sau ale claselor conducătoare decât motive etnice sau naționale: poziția obiectiv slabă a Bulgariei ca stat învins justifica această opțiune și în viitorul imediat, deși chiar și politicienii agrarieni simțeau și împărtășeau parțial starea de spirit a multor bulgari, care considerau că au fost pedepsiți pe nedrept prin deciziile ratificate în Tratatul de la Neuilly. Pe lângă faptul că a trebuit să plătească datorii de război împovărătoare (care nu au fost niciodată plătite în întregime) și să renunțe la a mai avea forțe armate demne de acest nume, Bulgaria a trebuit să cedeze unele teritorii de la granița cu Iugoslavia, fără a putea recupera Macedonia, ocupată efemer în timpul Marelui Război, să accepte ca sudul Dobrogei să rămână parte integrantă a României și, în cele din urmă, să cedeze Tracia de vest Greciei, pierzând astfel ieșirea la Marea Egee. Întorcându-se la Sofia de la Paris după semnarea tratatului de pace, Stamboliiski a declarat că se întorcea „cu cadavrul Bulgariei“[57].

Totuși, din acest punct de vedere, guvernul de la Sofia a fost foarte dispus să renunțe la orice revizionism. Astfel, a reușit să ajungă la un acord cu principalul adversar al Bulgariei, Iugoslavia (Regatul SHS), ce stăpânea aproape toată Macedonia slavă, la care Stambolijski a renunțat oficial prin semnarea Tratatului de la Niš în 1923. Opoziția națională și, în special, Organizația Revoluționară Internă Macedoneană (VMRO), condusă de Ivan Mihailov, care era bine înrădăcinată în Bulgaria și în special în regiunea Pernik, de unde organiza raiduri pe teritoriul iugoslav și grec, a considerat acest act ca fiind o trădare a națiunii bulgare. VMRO a constituit o sursă serioasă de instabilitate internă: disensiunile interne erau accentuate, diverșii reprezentanți nu ezitau să recurgă la gesturi de forță și la crime politice, comise chiar și pe străzile Sofiei. Mai ales după Acordul de la Niš, guvernul agrarian a luat măsuri drastice împotriva acestei organizații, care a recurs chiar și la asasinarea ministrului de război Alexandăr Dimitrov în decembrie 1922.

În ciuda consensului larg menționat mai sus, regimul agrarian avea mult prea mulți dușmani: militanții macedoneni, militarii organizați în *Voenna liga*, susținătorii lui Vrangel, comuniștii, social-democrații, partidele de centru-dreapta reunite în Blocul

Constituțional și, poate, însuși regele Boris III. Acesta din urmă a fost avertizat că, cu ajutorul armatei și al VMRO și cu acordul partidelor, se pregătea o lovitură de stat pentru a-l răsturna pe Stamboliiski, mizând pe absența oricărei reacții din partea comuniștilor. Planul colonelului Damian Velcev a reușit pe deplin la 9 iunie 1923, deoarece încercările de rezistență ale țăranilor militanți au fost cu totul limitate și lipsite de eficiență. Șeful guvernului s-a adăpostit în provincia Pazardžik, unde, câteva zile mai târziu, a fost găsit de membri ai VMRO, care l-au ucis după ce l-au torturat și după ce i-au tăiat degetele de la mâna cu care semnase Tratatul de la Niš.[58]

În ciuda acestei tranziții sângeroase, Bulgaria nu a renunțat la instituțiile sale democratice. Guvernul instalat prin lovitura de stat, condus de Aleksandăr Cankov, un economist și academician cu simpatii fasciste, nu a modificat constituția și a guvernat cu sprijinul unei largi majorități parlamentare, rezultată în urma alegerilor discutabile din noiembrie 1923. În momentul loviturii de stat, comuniștii rămăseseră în afara reglării de conturi, așa cum au numit-o ei, dintre burghezia urbană și cea agrară, ceea ce îi avantajase pe conspiratori sau poate împiedicase o baie de sânge. Cominternul a criticat această opțiune, astfel că PCB a decis să colaboreze cu celelalte organizații agrariene pentru a organiza o insurecție în luna septembrie a anului următor, care nu a avut succes și care a fost reprimată cu duritate. Mulți militanți comuniști și agrarieni au căzut victime, sau au fost închiși, sau au fugit în străinătate. Cele două partide au fost interzise abia în 1924, în baza unei legi privind siguranța statului, dar câțiva ani mai târziu li s-a permis să participe din nou la competiția electorală, PCB fiind numit Partidul Muncii. În realitate, nu a fost legalizat deoarece în 1925 militanții comuniști organizaseră un atac terorist de mare gravitate în Catedrala Sveta Nedelia (Sfânta Duminică), care a făcut 120 de victime, deși regele, principala țintă, nu se afla acolo. Ca reacție, mulți militanți de stânga au fost arestați și câțiva au fost condamnați la moarte (unii au dispărut pur și simplu).

Comuniștii bulgari și Cominternul au fost nevoiți să se ocupe de chestiunea macedoneană și, în general, de vechea ipoteză a unei federații balcanice, care existase în anii dinainte de război atât în cadrul VMRO, cât și în mișcarea socialistă internațională. De fapt, aripa stângă a vechii organizații macedonene a ajuns în cele din urmă la o înțelegere cu mișcarea comunistă, ducând, inevitabil, la scindare: în 1925 a luat naștere VMRO *Obedinenie* (adică, în mod paradoxal, unită). În această tranziție dificilă, unii conducători, precum Todor Alexandrov și Alexandăr Protogerov, la insistențele guvernului Cankov, au refuzat în cele din urmă condițiile stabilite de Comintern în așa-numitul Manifest din mai 1924, chiar dacă sprijineau ideea unei federații balcanice care să cuprindă o Macedonie autonomă. Acest lucru nu a împiedicat uciderea lor. Și unii dintre membrii de frunte ai noii formațiuni aliate cu comuniștii, cum ar fi Dimităr Vlahov, au fost, la rândul lor, ținte ale atentatelor comise de oamenii lui Mihailov. Separatiștii macedoneni au fondat la Viena revista *Fédération Balkanique*, care a devenit din ce în ce mai pro-sovietică până la închiderea ei în 1930. Curentul mai naționalist și pro-bulgar a continuat să facă incursiuni pe teritoriul iugoslav, și cu subvenții provenind de la Roma, iar în 1934 militantul său Vlado Cernozemski, susținut de *ustaš*-ii croați, a fost cel care l-a ucis pe regele Alexandru Karagheorghevici la Marsilia. Timp de câțiva ani, a acționat cu acordul de principiu al guvernului de la Sofia, dar după dramaticul an 1934 tendința

preponderentă spre autonomie i-a determinat în cele din urmă pe noii deținători ai puterii să îndrepte represiunea și împotriva oamenilor lui Mihailov.

Bulgaria a fost prima țară din Balcani care a abandonat modelul democratic occidental, deși acesta supraviețuise chiar și loviturii de stat din 1923. Mai mult chiar, după guvernul Cankov, în 1927, sistemul politic părea să fi revenit la o normalitate deplină, fapt care a permis chiar și contractarea unui împrumut internațional, cu sprijinul guvernului britanic, gest care dovedea credibilitatea Bulgariei. Formațiunile de dreapta care simpatizau cu fascismul italian (nazismul nu constituia încă un model) aveau un număr foarte limitat de susținători și erau în esență marginalizate de principalele forțe politice. Pericolul pentru democrație venea din rândurile Ligii Militare sau *Voenna Liga*, un element cheie în succesul loviturii de stat împotriva lui Stamboliiski. Liga reunea mai multe orientări: susținători atât ai monarhiei, cât și ai republicii, susținători ai unei politici externe revizioniste, dar și ai uneia conciliante. De-a lungul anilor, cercul politic și cultural *Zveno* (Inel) a avut un succes deosebit. Membrii săi nu împărtășeau aversiunea față de Iugoslavia, răspândită în rândul bulgarilor, dar, cu privire la politica internă, nu sperau ca modernizarea țării să urmeze calea democrației liberale: modelul din care păreau să se inspire era de factură corporatistă și din acest motiv unii istorici (Ilcio Dimitrov)[59] au vorbit de afinități cu fascismul italian. Totuși, când în 1934 *Zveno* a dat o nouă lovitură de stat, care nu l-a detronat pe regele Boris III, ci i-a impus numirea colonelului Kimon Gheorghiev în fruntea guvernului și suspendarea imediată a Constituției din 1879, acesta nu a făcut nici un gest de simpatie față de Roma, ci a deschis prompt calea diplomatică spre Belgrad.[60]

Noul regim nu a avut viață lungă. Încă din 1935, Boris III (căsătorit cu Ioana de Savoia, fiica lui Victor Emanuel III), mizând pe aripa monarhistă a Ligii Militare, i-a înlăturat pe Gheorghiev și pe colonelul Velcev, „tehnicianul“ loviturilor de stat. Totuși, el nu a restabilit constituția, ci a creat un regim personal, bazat pe un partid național, aproape unic, devotat lui, și pe un parlament ales în așa fel încât să nu iasă niciodată din cuvântul executivului. O excepție rară a fost o mână de opozanți care nu au aprobat aderarea la Pactul Tripartit, în 1940, în timp ce Dimităr Peșev, vicepreședinte al Camerei Deputaților, a reușit să împiedice deportarea întregii comunități evreiești din Bulgaria (50.000 de indivizi), în plin al Doilea Război Mondial, când convoaiele erau deja pregătite să plece spre lagărele de concentrare ale *Reich*-ului, exercitând presiuni puternice (care poate că nu au displăcut în totalitate) asupra regelui și a prim-ministrului Bogdan Filov.[61] În rest, regimul autoritar bulgar nu a fost foarte diferit de modelul care se răspândea în întreaga Europă Centrală și de Est. Cu toate acestea, s-au păstrat formele parlamentare, iar în 1937 a fost adoptată o lege care acorda dreptul de vot femeilor căsătorite, care și-au putut exercita acest drept la alegerile din 1938.[62]

Multă vreme, regele Boris III nu a ascultat propunerile de alianțe angajante, care îi erau propuse din mai multe părți, pentru a menține Bulgaria în afara războiului care începuse în septembrie 1939. Totuși, situația internațională nu îi permitea să păstreze o stare de neutralitate absolută. Indicațiile venite de la Berlin și Roma, și cu acordul Moscovei (în lumina Pactului Ribbentrop–Molotov), au determinat în cele din urmă guvernele român și bulgar să negocieze retrocedarea celor două județe din sudul Dobrogei

către Bulgaria. Aceasta a fost pusă în aplicare prin Tratatul de la Craiova din 7 septembrie 1940 și a fost însoțită de un schimb de populație, pentru a nu lăsa minorități considerabile în regiune și, respectiv, în Dobrogea de Nord. Acest succes al revizionismului pașnic bulgar a declanșat, pe de o parte, acțiuni în vederea revizuirii favorabile a frontierelor occidentale, pe de altă parte alegerea uneia dintre marile coaliții care se confruntau în teatrul de război.

Chiar și atunci când Bulgaria a semnat aderarea la Pactul Tripartit (februarie 1941) și a fost permis tranzitul trupelor germane ce înaintau spre Grecia, guvernul bulgar condus de Bogdan Filov[63], care era hotărât pro-german[64], a rămas în afara conflictului mondial, trecând abia în 1941 la ocuparea teritoriilor macedonene atât din Grecia, cât și din Iugoslavia. Acest lucru a fost suficient pentru a proclama starea de război cu Anglia și Statele Unite, după începerea conflictului dintre Japonia și SUA. În audiența de adio cu ministrul bulgar de externe Popov, reprezentantul britanic Rendel a reiterat reproșul că guvernul bulgar nici măcar nu alesese atitudinea Danemarcei, ci preferase să colaboreze activ cu Germania, precum și amenințarea că Anglia nu va uita niciodată că Bulgaria s-a aliat cu dușmanii săi.[65]

Cu toate acestea, în primii ani ai războiului operațiunile militare nu au atins pământul bulgar.[66] Mai presus de toate, Bulgaria nu a participat la lupta împotriva Uniunii Sovietice, cu care a menținut relații diplomatice normale. Totuși, evoluțiile din timpul războiului nu au întârziat să influențeze și soarta acestei țări balcanice. După mortea regelui Boris III din cauze naturale,[67] în august 1943, regența[68] a adoptat o politică prudentă. Sfârșitul anului 1943 și primele luni ale anului 1944 au adus bombardamente anglo-americane asupra Sofiei și asupra altor orașe, iar Bulgaria a încetat să mai fie insula fericită din primii ani ai conflictului, fără suferințe pentru populație și cu o situație economică înfloritoare. Regenței i-a fost din ce în ce mai greu să facă față în primul rând presiunilor Germaniei și Uniunii Sovietice și ceva mai târziu a încercat să se rupă de alianța cu Germania, numind în acest scop guvernul condus de Ivan Bagrianov[69] în iunie 1944. La începutul lui septembrie 1944, cu Armata Roșie ajunsă la graniță, acesta a cedat locul unui guvern condus de Konstantin Muraviev, reprezentant al Partidului Țărănesc, care a mers până la a declara război Germaniei.[70] Acest lucru nu a împiedicat Moscova să declare război Bulgariei și forțele militare sovietice să ocupe teritoriul bulgar.

Între timp, Frontul Patriotic (*Otecestven Front*, OF), organul politic al rezistenței, care includea agrarieni, socialiști, comuniști, adepți ai cercului *Zveno* și alții, a proclamat o insurecție (9 septembrie 1944) și a preluat puterea, arestând regenții și miniștrii. În realitate, complicitatea ministrului de război Ivan Marinov și a militarilor loiali acestuia a fost decisivă pentru succesul noii lovituri de stat. Paradoxal, pentru o perioadă, țara care avusese cel mai puțin de-a face cu conflictul s-a aflat în război cu toate marile puteri beligerante. S-a instalat un guvern de largă coaliție, condus, ca și în 1934, de Kimon Gheorghiev. Odată cu instaurarea regimului comunist și cu „satelizarea“ față de Uniunea Sovietică, se întrevedea la orizont o schimbare politică de lungă durată. Între timp, soldații bulgari au urmat Armata Roșie în campaniile din Ungaria și Austria: 23.000 dintre ei nu s-au mai întors acasă.

10. Albania, un stat virtual

În ciuda lipsei de omogenitate a țării și în pofida slăbiciunii instituțiilor statului, datorită interesului puterilor și mai ales al Italiei, căreia nu i-a fost recunoscut protectoratul sugerat în repetate rânduri, Albania a reușit să își păstreze independența, dar în limitele stabilite în 1913. Așadar, nu obținuse toate teritoriile la care albanezii aspirau: unele dintre ele – Çameria – au continuat să aparțină statului grec (dar grecii, la rândul lor, revendicau teritorii ale statului albanez) și, mai ales, în statul iugoslav (Kosovo, Macedonia de Vest). Totuși, imediat după încheierea Marelui Război, problema granițelor nu a reprezentat o prioritate. În primul rând, trebuia asigurată existența unui stat demn de acest nume, care să aibă o administrație, instituții recunoscute de toți cetățenii capabile să asigure serviciile esențiale, care lipseau cu desăvârșire din țară (școală, sănătate). De fapt, a continuat lupta dintre lideri și grupuri de putere opuse, ce se uneau doar atâta vreme cât era necesară respingerea unui protectorat străin. S-a spus că trupele italiene, staționate pe teritoriul albanez în timpul conflictului european, au fost nevoite să se retragă, inclusiv sub presiunea unei părți a opiniei publice italiene: doar mica insulă Sazan, din fața importantului port Vlora, a rămas sub control italian.

Influența politică a Romei a continuat să se facă simțită în țara vulturilor, unde din rândurile celor care luptau s-a ridicat un tânăr bei din regiunea de nord a râului Mati, Ahmed Zogolli (Zogu), care a reușit în 1922 să fie ales președinte al republicii. Cu toate acestea, în iunie 1924, sub presiunea tulburărilor care ajunseseră în capitala Tirana dinspre sud, a fost forțat să predea puterea episcopului ortodox Fan Noli și a fugit în Iugoslavia. Fan Noli a cerut la rândul lui ajutorul puterilor, în special al Italiei și al Angliei, dar solicitările sale au rămas fără ecou, astfel încât guvernul lui nu s-a bucurat de o adevărată recunoaștere internațională. Dacă, pe de o parte, el propunea un model democratic puternic inspirat de exemplul Occidentului (de altfel, el își desfășurase activitățile ecleziastice și politice în Statele Unite ale Americii), pe de altă parte, nu garanta recunoașterea intereselor economice străine, cum ar fi cele ale Anglo-Persian Oil Company. După câteva luni, spre sfârșitul anului 1924, într-o situație obiectivă de fragilitate a executivului, din Iugoslavia și cu sprijinul guvernului de la Belgrad, Zogu a lansat contraatacul care i-a permis să recâștige puterea și să proclame oficial republica (1925). Ca un Napoleon III reinventat, în 1928 s-a autoproclamat rege sub numele de Zog, inițiind o politică de pendulare între Roma și Belgrad, precum și o modernizare prudentă. Italo-albanezul Terenzio Tocci, care optase pentru cetățenia albaneză și colaborase deja cu el, i-a reproșat revenirea la monarhie.[71] Nu au lipsit nici atentatele, cum a fost cel dramatic la care a fost supus în 1931 la Viena, la ieșirea de la teatru.[72]

Zog a avut mai mult succes în pendularea sa între Iugoslavia și Italia (acorduri de prietenie și protecție au fost semnate cu aceasta din urmă în 1926 și 1927)[73] decât în încercarea de a reforma radical societatea albaneză. Aceasta a continuat să fie guvernată pe baza dreptului cutumiar (*kanun*), iar vestimentația occidentală a surorilor regelui era considerată scandaloasă. Albania era locuită în proporție de 70% de musulmani (inclusiv *bektași*, adepții unei secte heterodoxe), față de 20% creștini ortodocși și 10% catolici.

Acest lucru nu a afectat relațiile dintre credincioșii diferitelor culte, ci mai degrabă imobilitatea societății. De altfel, dezvoltarea economică a fost foarte lentă: păstoritul și agricultura erau resursele esențiale ale unei țări lipsite de industrie, în care chiar și manufacturile erau rare. Banca Albaniei, înființată înainte de Războiul Mondial sub auspicii italiene și austriece, prezența companiilor italiene angajate în căutarea de petrol și în alte inițiative similare nu au fost îndeajuns de puternice pentru a pune în mișcare economia și pentru a stimula, în consecință, înnoirea obiceiurilor. Aceasta depindea de impunerea de noi coduri, o sarcină dificilă, și de alfabetizare, care a depășit cu puțin o treime din tineri până la cel de-al Doilea Război Mondial. La acea vreme, Albania încă era caracterizată de faptul că peste 90% din populație (care era în continuă creștere) locuia în afara centrelor urbane, și acestea de dimensiuni reduse.

Proiectul de modernizare de sus în jos, urmărit de regele Zog, progresa foarte lent, iar țara nu a cunoscut o democrație reală. Modernizarea întâmpina diverse obstacole și rezistențe, atât din partea celor care apărau diferite interese și obiceiuri locale, cât și din partea unor factori din afara Albaniei. Efortul de a crea un sistem de învățământ public a intrat în conflict cu activitatea tradițională a școlilor catolice (iezuiți și franciscani), care de-acum contau pe sprijinul guvernului italian.[74] O mare parte a intelectualității provenea din aceste școli. În 1928, la Shkodra, foști elevi ai Colegiului Savorian, fondat de iezuitul Luigi Mazza în 1878, au format asociația *Leka*, cu revista omonimă, acronim pentru Lidhje-Edukatë-Kulturë-Argtim (legătură sau colaborare, educație, cultură, divertisment).[75]

Italia părea să exercite din ce în ce mai mult un protectorat *de facto* asupra țării. Nu existau motive serioase pentru a se gândi la anexarea teritorială, fiind suficientă crearea unei dependențe a economiei albaneze de cea italiană; nici regele Zog nu era capabil să se debaraseze de această tutelă. În relațiile italo-albaneze au existat suișuri și coborâșuri: Zog s-a lipsit de serviciile generalului Alberto Pariani și ale armatei italiene, renunțând la constituirea unei adevărate armate naționale și rezumându-se la o miliție neregulată, loială și pregătită pentru un război de gherilă în caz de invazie străină. Ca răspuns, Mussolini suspendase în 1933 împrumutul substanțial (100 de milioane de franci) acordat în 1931. Cu toate acestea, în esență, regele nu a găsit nici o alternativă serioasă la sprijinul economic italian, ce presupunea un anumit grad de dependență politică. Aceasta s-a văzut, de exemplu, în 1935, când Albania s-a numărat printre puținele țări care nu au aplicat sancțiunile impuse Italiei de Liga Națiunilor pentru agresiunea acesteia împotriva Etiopiei. Subsecretarul italian pentru afaceri externe, Fulvio Suvich, i-a transmis atunci lui Zog că „o întrerupere a relațiilor comerciale cu Italia ar însemna sărăcie lucie pentru întreaga țară“[76]. La 19 martie 1936 au fost semnate noi acorduri cu Italia, iar Camera Deputaților albaneză le-a aprobat în ședința sa din 28 martie.[77] De altfel, alegerea Romei de a investi în puținul petrol albanez a fost limitată, regele fiind pe bună dreptate posesiv cu această resursă națională.[78]

Adevăratul centru de putere se afla la curte, deși câteva personalități și unele curente manifestau uneori reticență sau opinii diferite. La jumătatea anilor ’30, se ajunsese chiar și la ideea de a recurge din nou la arme pentru a-l înlătura pe Zog sau pentru a-l forța să modifice direcția politică. O proclamație făcută în 1935 în orașul Fier (urmată de o alta în

1937 la Gjirokastra) l-a determinat să încredinţeze conducerea guvernului lui Mehdi Frashëri, un intelectual progresist, descendent al unei familii care făcuse deja multe pentru cultura şi renaşterea Albaniei. Potrivit unei istoriografii destul de partizane, „Zog se teme. El trebuie să accepte un simulacru de democraţie şi, în special, o presă mai puţin servilă“[79]. Această experienţă a durat doar un an: deja în noiembrie 1936, Zog numea un om de încredere precum Kosta Kota în funcţia de prim-ministru, ca să poată controla în continuare personal politica albaneză.

După constituirea Înţelegerii Balcanice în 1934, s-a vehiculat posibilitatea aderării Albaniei, cu o oarecare îngrijorare din partea guvernului italian, fără acordul căruia o astfel de aderare nu era posibilă; de fapt, aceasta nu s-a produs, deşi au fost stabilite unele contacte diplomatice, mai ales cu Bucureştiul. În plus, Zog nu putea relua politica de pendulare între Roma şi Belgrad după ce la conducerea guvernului iugoslav ajunsese Stojadinović, adeptul unei politici de bună vecinătate cu Italia. Problema Kosovo-ului a continuat să cântărească ca o piatră de moară în relaţiile dintre Tirana şi Belgrad şi nu au lipsit episoadele îngrijorătoare şi sângeroase în care au fost implicaţi reprezentanţi kosovari.[80] Zog îi susţinea (şi, prin urmare, cerea ajutor financiar Romei) pe cei care părăsiseră regiunea, deşi mulţi plecaseră în Turcia, dar fenomenul emigrării din Kosovo a avut un efect redus asupra relaţiilor numerice dintre cele două popoare principale care trăiau acolo: abia în 1937, Vasa Čubrilovic a incitat, printr-un memorandum arhicunoscut (*Iseljavanje arnauta*, Expulzarea albanezilor), la îndepărtarea în masă a albanezilor din Kosovo, afirmând că „strămutarea a câteva sute de mii de albanezi nu va declanşa un război mondial“[81].

Zog aspira să se căsătorească cu o prinţesă de Savoia pentru a consolida relaţiile italo-albaneze şi pentru a dobândi un rang mai înalt în rândul capetelor încoronate europene. Nu a reuşit şi a ales să se căsătorească cu o nobilă maghiară, contesa Geraldina Apponyi, în 1938, iar această alegere a fost văzută la Roma ca un fel de apropiere de Berlin. În realitate, a fost şi un semn de detaşare de mediul cultural de origine, mireasa fiind catolică, iar regele musulman, deşi una dintre surorile ei, Senijé, era căsătorită cu un fiu al sultanului Abdul Hamid II.

Ţara vulturilor s-a confruntat, de asemenea, cu o corupţie generalizată şi, potrivit literaturii fasciste de după 1939, sprijinul financiar italian pentru Albania a fost util pentru ţară, dar „a adus beneficii imense şi regelui său“[82]. La sfârşitul anilor ’30, la Roma, Ciano în primul rând, dar şi Mussolini erau convinşi că protectoratul *de facto* nu mai era suficient. La 7 aprilie 1939, forţele militare italiene au ocupat Albania (fără mari dificultăţi): cei care au studiat regimul fascist italian consideră acest act ca fiind un răspuns la anexarea Boemiei şi Moraviei la *Reich*-ul german, ca o demonstraţie a forţei şi capacităţii lui Mussolini de a lua iniţiative autonome faţă de Hitler.[83] În esenţă, nici o putere nu a protestat serios împotriva actului comis de regimul fascist. A fost o uniune personală (neadmisă de Constituţia albaneză), şi nu o anexare, deoarece regele Victor Emanuel III a primit coroana albaneză, dar ţara a fost guvernată de un vicerege italian (Francesco Jacomoni di San Savino[84]) şi de un guvern format din politicieni şi personalităţi locale. Shefqet Vërlaci, un duşman al lui Zog (care rupsese logodna cu fiica acestuia) şi reprezentant al clasei moşiereşti, a fost primul şef al executivului, dar mai

târziu i-a cedat locul lui Mustafa Kruja. Pe lângă Camera tradițională, a fost înființată o a doua Cameră, a Corporațiilor, al cărei președinte a fost mai sus amintitul Terenzio Tocci.

Prezența italiană a stimulat activitățile din domeniul urbanistic (Tirana), lucrările publice, precum și unele servicii sociale, cum ar fi educația. Pe scurt, viața Albaniei era legată de Italia mai mult decât înainte, dar în scurt timp sentimentul național a fost hrănit cu mari satisfacții. La început, s-a pretins că războiul împotriva Greciei (1940) s-a născut și din dorința de a sprijini aspirațiile de a realipi regiuniea Çameria la statul albanez (paradoxal, în schimb, trupele grecești au reușit să pătrundă pe teritoriul albanez), dar în primăvara anului 1941, odată cu prăbușirea Iugoslaviei, a fost posibilă extinderea concretă a granițelor albaneze, nu doar la părți din teritoriul grec, ci mai ales în Kosovo și Macedonia de Vest, unde elementul etnic albanez era foarte prezent: se năștea Marea Albanie, visată de mulți albanezi.

A fost, totuși, o realizare efemeră, destinată să se destrame după încheierea războiului. În septembrie 1941, a avut loc un eveniment neobservat la vremea respectivă, dar destinat să aibă consecințe importante peste câțiva ani: din fuzionarea câtorva grupări preexistente, a luat naștere la Tirana, în clandestinitate, Partidul Comunist Albanez. La eveniment au participat 15 delegați, dintre care câțiva (Anastas Lula și Sadik Premte) și-au exprimat serioase îndoieli cu privire la posibilitatea de a avea un partid comunist într-o țară fără clasă muncitoare și cu o clasă țărănească ce avea orientare conservatoare. De asemenea, s-a decis excluderea liderilor de grup din orice funcție, deoarece erau „*imprégnés d'un esprit de clan marqué*“[85]. A fost ales un Comitet Central format din numai șapte membri, a cărui conducere a fost preluată de Enver Hoxha: acesta a fost primul mic nucleu al unui grup conducător care va conduce Albania până la sfârșitul anilor '80.

11. Grecia, de la „catastrofa asiatică“ la războiul civil

Destinul Greciei a fost zbuciumat, deoarece a dobândit noi teritorii întinse în Tracia și în insulele din Marea Egee, dar a eșuat în încercarea sa ambițioasă de a se extinde în Asia Mică, urmând Marea Idee (*Megáli Idéa*). După ce trupele grecești au pătruns până în inima peninsulei Anatolia, contraofensiva organizată de Mustafa Kemal, cunoscut mai târziu sub numele de Atatürk, părintele turcilor, le-a alungat înapoi spre mare (1922). În portul Smirna/Izmir (capitala districtului pe care Puterile, prin Tratatul de la Sèvres din 1920, îl dăduseră provizoriu spre administare Greciei, la care a fost anexată și Tracia cu Adrianopol/Edirne), navele italiene i-au îmbarcat pe soldații greci în retragere. Această prelungire cu consecințe locale și dramatice a conflictului european și mondial și-a aflat sfârșitul în Pacea de la Lausanne din 1923.[86] Aceasta a zădărnicit speranțele grecilor, care au vorbit despre o „catastrofă asiatică“: Tracia răsăriteană și toate teritoriile asiatice au rămas parte integrantă a Republicii Turce, moștenitoare (nici în termeni teritoriali, nici în termeni ideali) a Imperiului Otoman. Importantă a fost decizia bilaterală de a demara un schimb de populație: 400.000 de musulmani au părăsit Grecia și peste un milion de greci din Asia (la care s-au adăugat alții originari din Bulgaria și Rusia) s-au stabilit în țară.[87]

Problema instalării lor în noua patrie a fost foarte spinoasă: dezvoltarea urbanistică a capitalei – într-o țară cu un singur alt oraș mare, Salonic – a fost profund afectată, mulți dintre aceștia refugiați contribuind la schimbarea componenței etnice din Macedonia (unde elementul grecesc a crescut de la 43% la 89%) și din Tracia. Nu mai puțin dificilă a fost integrarea în statul grec a teritoriilor dobândite în urma Războaielor Balcanice și a Marelui Război. Din punct de vedere politic, provinciile nou dobândite s-au dovedit favorabile Partidului Liberal și chiar unor formațiuni mai progresiste, cum ar fi Partidul Comunist (KKE), condus de un exilat asiatic, Nikos Zachariadis. În ceea ce privește consensul, KKE a avut mult timp de suferit din cauza adeziunii sale la opinia Internaționalei, care dorea desprinderea Macedoniei de Grecia. Monarhia și formațiunile mai conservatoare au găsit mai mult sprijin în teritoriile vechiului regat.

Înfrângerea militară a avut un efect profund asupra politicii interne: nu numai că s-au succedat guverne de coloratură diferită și lovituri de stat militare continue, care nu au avut întotdeauna succes, dar s-a ajuns ca și regele să fie forțat să abdice în două rânduri sau să plece în exil, proclamându-se republica, și tot în două rânduri să se restaureze puterea monarhică. Regele Constantin, care plecase în exil în 1917, a revenit pe tron în 1920 ca urmare a unui referendum îndoielnic; în 1923, succesorul său, George II, a fost nevoit să părăsească țara, iar în 1924 s-a impus republica cu 70% din voturi la un referendum dorit de cercurile militare, care susțineau de fapt guvernul liberal aflat la putere (Papanastasiou) și din cauza dictaturii de scurtă durată a generalului Pangalos (1925–1926) noua Constituție nu a intrat în vigoare până în 1927. Noul sistem parlamentar bicameral a fost însoțit de votul proporțional, abolit de Venizelos[88] atunci când a revenit la conducerea executivului pentru patru ani (1928–1932): măsura a asigurat cel puțin o perioadă de stabilitate politică.

Din punct de vedere social, Grecia a putut să se bucure de beneficiile distribuirii pe scară largă de loturi agricole, ceea ce a transformat-o într-o țară de agricultori mici și mijlocii; totuși, lipsea o mișcare politică reprezentativă pentru clasa țărănească. În ciuda acestui fapt, economia a continuat să depindă în mare măsură de activitățile comerciale, desfășurate în principal pe mare, în timp ce dezvoltarea industriei a fost mai puțin accentuată. Începând cu 1929, problemele tradiționale, aproape structurale, au fost agravate de efectele crizei financiare și economice mondiale, care, la fel ca în alte țări, a avut și consecințe în plan politic.

Noua și ultima perioadă de guvernare a lui Venizelos s-a încheiat în 1932, an în care alegerile generale s-au soldat cu o egalitate de fond între liberali și popularii (conservatorii) lui Panagis Tsaldaris. Un cabinet minoritar condus de cel din urmă a rezistat foarte puțin și, în final, noile alegeri din 1933 au oferit adepților săi o majoritate confortabilă în camera inferioară, dar nu și la senat. Acest lucru l-a determinat pe generalul Plastiras să încerce o nouă lovitură de stat în martie 1933, care a eșuat lamentabil, dar care a slăbit poziția lui Venizelos, ce a fost ținta unui atentat în iunie 1933. Ascensiunea susținătorilor monarhiei i-a determinat pe oficialii republicani să organizeze o nouă tentativă de lovitură de stat în martie 1935. Când această încercare a eșuat, au fost pronunțate mai multe condamnări la moarte și a avut loc o epurare amplă a cadrelor militare. În cele din urmă, Venizelos însuși și Plastiras au fost nevoiți să se refugieze în

Franța, unde cel dintâi a murit în 1936.

Curentele monarhiste erau dominante de-acum: după un succes aproape unanim al popularilor la noile alegeri, datorat și abținerii liberalilor, Tsaldaris, deși promisese că va organiza un nou referendum instituțional, a fost nevoit să-i predea conducerea executivului generalului Kondylis (un fost republican susținător al lui Venizelos, convertit acum la monarhie), care a proclamat reîntoarcerea la monarhie și a organizat apoi un referendum – foarte probabil trucat – care i-a confirmat decizia. Cu toate acestea, putem bănui că majoritatea grecilor ar fi fost cu adevărat în favoarea întoarcerii regelui George, care, de altfel, dorea să promoveze o reconciliere generală în țară. De aceea, el a numit în fruntea guvernului un civil, profesorul Demertzìs, pentru a putea organiza alegeri la termen, la începutul anului 1936: așa s-a întâmplat, dar, din pricina sistemului proporțional restabilit, s-a ajuns din nou la paritate între cele două mari partide, astfel încât cei 15 aleși ai Frontului Popular dominat de Partidul Comunist au fost în măsură să încline balanța.

Negocierile pe care Tsaldaris și Sofulis (moștenitorul lui Venizelos) le-au demarat cu aceștia din urmă nu au avut nici un rezultat concret și au determinat curtea și unele sectoare militare să caute ca soluție „o mână forte“ în contextul special în care, unul după altul, și-au pierdut rapid viața cei mai experimentați politicieni greci, inclusiv șeful guvernului Demertzis. Regele George a încredințat conducerea guvernului generalului Metaxas, conducătorul unui mic partid de dreapta (șapte deputați), care a obținut suspendarea activităților parlamentare pentru câteva luni și a încredințat puterea legislativă unui comitet de 40 de înțelepți. Aceasta a fost premisa creării unui regim autoritar, care a luat naștere prin suspendarea mai multor articole din constituție, la 4 august 1936, ca urmare a impasului politic prelungit, a demonstrațiilor de stradă ale sindicatelor și a grevei generale declarate de comuniști. Parlamentul a fost dizolvat oficial și nu a mai fost convocat decât la sfârșitul noului război mondial.

Regimul lui Metaxas[89] s-a inspirat în mare măsură din regimurile german și italian: atât de mare era admirația personală a dictatorului pentru civilizația germană, încât vorbea despre o „a treia civilizație elenă“, după chipul și asemănarea celui de-al Treilea Reich. Cu toate acestea, regimul nu s-a bucurat de sprijinul maselor și a trebuit apărat prin represiune (condusă de ministrul de interne Maniadakis) de numeroasele tentative de a-l răsturna, dintre care cea mai senzațională a fost insurecția din Creta, înăbușită în sânge. În timp ce unele instituții, precum Organizația Națională de Tineret, aminteau fără doar și poate de cele ale regimurilor fasciste și un soi de corporatism paternalist copia aspectele mai populare ale regimurilor german și italian, politica externă și comercială a lui Metaxas nu a fost orientată prea mult spre Roma și Berlin. Capitalul german a pătruns, într-adevăr, în economia greacă, dar Atena nu a disprețuit tradiționala contribuție financiară britanică și, mai ales, a încercat să mențină relații diplomatice bune, aproape privilegiate, cu această veche putere protectoare, optând în 1939 pentru o neutralitate binevoitoare față de Londra.

Atacată de Italia în octombrie 1940, în ciuda asemănării dintre regimuri,[90] Grecia a fost învinsă în 1941 ca urmare a intervenției germane ce sosea dinspre Bulgaria (Operațiunea Mariţa), care nu a putut fi stăvilită de prezența diviziilor britanice din regiune. Pe frontul albanez însă, armata greacă (reorganizată în ultimii ani sub conducerea generalului Papagos) a obținut succese decisive împotriva celei italiene. Atacul italian

fusese lansat la 28 octombrie 1940, în ziua celei de-a 18-a aniversări a Marşului asupra Romei, cu un ultimatum inacceptabil, prezentat în toiul nopţii de ambasadorul Grazzi, la care Metaxas a răspuns laconic „nu“ (*„óchi*“ în greacă), această dată fiind acum ziua naţională a grecilor. Dictatorul, care a murit în ianuarie 1941 şi care a fost înlocuit de Alexandros Korizis, nu a văzut capitularea din 20 aprilie, semnată de generalul Georgios Tsolakoglu fără acordul guvernului (al cărui lider era Tsuderos, deoarece Korizis se sinucisese cu două zile mai înainte).[91] Ţara a intrat ulterior sub ocupaţie italo-germano-bulgară, deşi rămăsese în funcţie un guvern-marionetă condus de Tsolakoglu, dar rezistenţa şi-a făcut constant simţită prezenţa, cu toate că era divizată în mai multe curente. Regele şi guvernul Tsuderos se aflau în exil la Cairo, sub protecţie britanică.

Ocupaţia nu a menajat populaţia, în special în unele regiuni.[92] În cele aflate sub control german sau bulgar, soarta evreilor a fost dramatică. Oraşul Salonic era principalul centru al evreilor sefarzi din Balcani şi era inevitabil ca ocupanţii germani să aplice necruţător aici politica lor antievreiască. La început, se părea chiar că prezenţa câtorva zeci de mii de evrei era tolerată, dar treptat măsurile împotriva lor au devenit din ce în ce mai aspre. Descendenţii evreilor spanioli care fugiseră în Imperiul Otoman ca să evite discriminarea au aflat pentru prima dată ce este un ghetou. Sfârşitul acestei tragedii era deja scris: aproape întreaga comunitate evreiască din Salonic, adică peste 45.000 de persoane, a ajuns la Auschwitz şi nu s-a mai întors niciodată. Manès Sperber i-a numit „o lacrimă în ocean“. Doar foarte puţini (441 de persoane) cu paşaport spaniol au fost trimişi la Bergen Belsen, de unde au putut, mai apoi, să se refugieze în Spania şi mai târziu, prin Palestina, să se întoarcă în oraşul lor, unde încă locuiesc aproximativ o mie de cetăţeni de credinţă mozaică.[93]

În ţară, rezistenţa s-a organizat treptat în grupări de inspiraţie politică diferită, dintre care cea mai puternică s-a dovedit a fi Frontul Naţional de Eliberare (*Ethnikó Apeleftherotikó Métopo*, EAM), condus de Partidul Comunist şi capabil să strângă o Armată Populară de Eliberare a Greciei (*Ellinikós Laïkós Apeleftherotikós Stratós*, ELAS).[94] Uniunea Naţională Democrată Greacă (EDES), mai moderată şi menită să joace un rol politic la sfârşitul războiului, a avut, de asemenea, o importanţă considerabilă. După ieşirea Italiei din război în 1943, mişcarea de rezistenţă din Grecia s-a intensificat, iar în octombrie 1944 trupele britanice au reuşit să revină pe teritoriul elen şi să instaleze un guvern (Georgios Papandreou) de unitate naţională, care s-a dizolvat în scurt timp. Încă de atunci se părea că va izbucni un război civil între forţele politice moderate şi cele de stânga, conduse de Partidul Comunist. Noul guvern condus de liderul aripii liberale şi republicane a rezistenţei (EDES), generalul Nikolaos Plastiras, a încheiat un acord provizoriu (Varkiza, februarie 1945) care a permis amânarea ciocnirii până la sfârşitul războiului.[95]

În 1946, după alegeri politice boicotate de comunişti şi după un referendum instituţional (care nu a fost pe deplin credibil) în care monarhia s-a impus, având drept consecinţă revenirea regelui George, războiul civil a încetat să mai fie discret şi a devenit explicit, iar militanţii comunişti au ajuns din nou să lupte în munţi. De atunci şi până în 1949, Armata Democrată Elenă, un fel de nou ELAS, cu numeroşi adepţi din minoritatea

slavă și care a acționat mai ales în nordul țării, dar și în Peloponez, s-a opus cu tenacitate diviziilor guvernamentale mai numeroase, sprijinite de britanici și, mai târziu, de americani. Gherila comunistă a primit ajutor de peste hotare și a fost condusă de comandantul Markos Vaphiadis (până când a fost rechemat în Uniunea Sovietică) și de secretarul Partidului Comunist Nikolaos Zachariadis, care a deținut această funcție, cu o atitudine stalinistă, din 1931 până în 1956: pe lângă faptul că trecuse prin închisorile de acasă, fusese închis la Dachau în timpul războiului.

Cele două tabere nu au ezitat să implice câteva zeci de mii de copii în dispută, trimițându-i în teritoriul pe care îl controlau pentru a-i reeduca.[96] În cele din urmă, rebelii au fost înfrânți, și din cauza pierderii sprijinului iugoslav, ca urmare a rupturii dintre Stalin și Tito (vezi infra, capitolul II, § 8), mulți greci fiind expatriați (unii au urmat conducerea Armatei Democrate Elene până la Taşkent, în Uzbekistan[97]), după ce participaseră activ la lupta armată; alții au fost închiși. Victimele s-au numărat cu zecile de mii. Tot în 1952, condamnarea la moarte a liderului comunist Nikos Beloiannis și a unora dintre camarazii săi a făcut senzație. Între timp, Statele Unite ale Americii și-au impus influența asupra guvernelor grecești, înlocuind-o pe cea tradițională britanică: președintele Truman declarase deschis că, pentru a stăvili expansiunea regimurilor inspirate de Moscova, trebuia să se implice mai ales în Turcia și în Grecia. Astfel, singura excepție din Europa de sud-est, Grecia, a rămas în afara sferei de influență sovietice și nu a cunoscut regimul comunist. În aprilie 1947, Paul I i-a urmat fratelui său George la tron, unde a rămas până la moartea sa, în 1964.

---

2. Wayne S. Vucinich, *Serbia between East and West. The events of 1903-1908*, Stanford University Press, Stanford, 1954.

3. George B. Leontaritis, *Greece and the first World War: from neutrality to intervention, 1917-1918*, Columbia University Press, New York, 1990.

4. Istoriografia albaneză vorbește cu mândrie despre războiul Vlorei și, în general, despre războiul de eliberare antiimperialist: de fapt, contingentul militar italian, redus, a fost nevoit să se retragă și ca urmare a unor ciocniri cu trupe locale neregulate. Muin Çami, *Lufta çlirimtare antiimperialiste e popullit shqiptare ne vitet 1918-1920*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë, Tiranë, 1969.

5. Încă din secolul al XIX-lea, între cehii și germanii din Boemia (identificați cu albinele și respectiv cu mistreții) existaseră o serie de tensiuni care nu trebuiau neapărat să ducă la nașterea statului independent ceh, ci la un rol diferit al cehilor în interiorul imperiului condus de Habsburgi. Alfredo Laudiero, *Api e cinghiali. Culture politiche dell'Europa centrale: il caso ceco*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2000.

6. În Basarabia, simpatizanții bolșevicilor luptau împotriva guvernului și a parlamentului dominate de tabăra românofonă, care a cerut ajutor României și a proclamat unirea cu România.

7. Literatura despre Conferința de pace este vastă. Trimitem numai la Francesco Caccamo, *L'Italia e la 'Nuova Europa': il confronto sull'Europa orientale alla Conferenza di pace di Parigi (1919–1920)*, Luni, Milano, 2000.

8. Jerzy Lukowski, Hubert Zawadzki, *Polonia il paese che rinasce*, Beit, Trieste, 2009, p. 223. Câteva zile mai devreme, la Lublin, socialistul Daszyński emisese o declarație de independență; ulterior, el a acceptat să colaboreze cu Piłsudski.

9. Arkady Joukovsky, *Histoire de l'Ukraine des origines a nos jours*, Dauphin, Paris, 2005[3]; Giulia Lami, *Ucraina 1921-1956*, Cuem, Milano, 2008; Katrin Boeckh, Ekkehard Volkl, *Ucraina dalla rivoluzione rossa alla rivoluzione arancione*, Beit, Trieste, 2009.

10. Caterina Filippini, *Polonia*, il Mulino, Bologna, 2010.

11. Carla Tonini, *Operazione Madagascar: la questione ebraica in Polonia 1918-1968*, Clueb, Bologna, 1999.

12. În 1924 Laidoner a reprimat o revoltă filobolşevică în patrie.

13. Ralph Tuchtenhagen, *Storia dei paesi baltici*, il Mulino, Bologna, 2008.

14. Massimo Longo Adorno, *Storia della Finlandia contemporanea. Il percorso della modernita e l'integrazione nel contesto europeo*, FrancoAngeli, Milano, 2014, p. 65.

15. Seppo Hentilä, *Dall'indipendenza alla fine della guerra di continuazione*, în Osmo Jussila, Seppo Hentilä, Jukka Nevakivi, *Storia politica della Finlandia. 1809-2003*, Guerini e Associati, Roma, 2004, pp. 107–133; Massimo Longo Adorno, *Italia e Finlandia davanti al Patto Molotov-Ribbentrop (1939-1941)*, în *Il Patto Ribbentrop-Molotov, l'Italia e l'Europa (1939-1941*), a cura di Alberto Basciani, Antonio Macchia e Valentina Sommella, Aracne, Roma, 2013, pp. 208–210.

16. Se ştie însă că principala aliată a Germaniei, Italia fascistă, simpatiza cu Finlanda, iar Mussolini ajunsese să îi ceară socoteală lui Hitler pentru excesul de prudenţă faţă de „duşmanul ideologic", Uniunea Sovietică. A se vedea *ibid*.

17. Massimo Longo Adorno, *Storia della Finlandia contemporanea*, ed. cit., p. 65. Textul tratatului de pace fino-sovietic se poate citi în anexă, în Max Jakobson, *Finland survived. An account of the Finnish–Soviet winter war 1939-1940*, Otava, Helsinki, 1984[2], şi în Robert Edwards, *White death. Russia's war on Finland 1939-40*, Phoenix, London, 2007, pp. 283–289.

18. Ne putem întreba dacă această măsură era coerentă cu proiectul unui război viitor cu Uniunea Sovietică.

19. A fost numit Războiul de Continuare, *Jatkosota*.

20. *Declaraţia de independenţă a naţiunii cehoslovace* a fost semnată oficial la Paris la 18 octombrie 1918 de Masaryk, Beneš şi Milan R. Štefánik, respectiv prim-ministrul, ministrul de externe şi de interne şi ministrul apărării naţionale din Consiliul naţional cehoslovac, pe care puterile Antantei îl recunoscuseră ca guvern legitim în străinătate. În realitate, fusese scrisă numai de Masaryk la Washington, unde a fost publicată în limba engleză, cu aprobarea secretarului de stat american, Lansing. A se vedea *Costruire uno Stato. Scritti di Tomáš Garrigue Masaryk sull'identità nazionale ceca e la creazione della Cecoslovacchia*, coord. Pasquale Fornaro, Le Lettere, Firenze, 2011, pp. 251–252.

21. Antoine Marès, *Histoire des Tcheques et des Slovaques*, Perrin, Paris, 2005, p. 331. Despre Masaryk a se vedea Alain Subigou, *Thomas G. Masaryk*, Fayard, Paris, 2002.

22. Gioacchino Nicoletti, *Sotto la cenere*, Treves, Milano, 1927, Sansoni, Firenze, 1968[2]; Giulio Cesare Gotti Porcinari, *Coi legionari cecoslovacchi al fronte italiano ed in Slovacchia, 1918-1919*, Regionale, Roma, 1933.

23. Giuseppe Rutto, *Thomas Garrigue Masaryk 1850-1937*, Nuova Cultura, Roma, 2008 (lucrarea este puţin cam prea influenţată de cea a lui Subigou).

24. Antoine Marès, *Edvard Beneš: un destin emblématique de la tragédie de l'Europe face aux totalitarismes*, Perrin, Paris, 2014.

25. S-a sinucis în 1945 după ce fusese închis de americani: ca să-și ia viața, și-a tăiat venele cu lentilele sparte ale ochelarilor.

26. Peter Hanak, *La miseria di una regione spezzata*, în *Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon. Ungheria e Italia in età moderna e contemporanea*, ed. Francesco Guida, Lithos, Roma, 1996, p. 228.

27. *The Secret History of the Czech Connection – The Czechoslovak Government in Exile in London and Buckinghamshire during the Second World War*, coord. Neil Rees, Cesham, 2005; Jiří Musil (îngrijit de), *The End of Czechoslovakia*, Central-European University Press, Budapest-New York, 2000 (ilustrează relațiile dintre cehi și slovaci și între cele două războaie mondiale, și după).

28. Antoine Marès, *Histoire des Tcheques et des Slovaques*, ed. cit., p. 384. În 1946 Vlasov a fost executat la Moscova, fiind predat statului sovietic.

29. Lisa Guarda Nardini, *Tiso: una terza proposta*, CESEO, Liviana, Padova, 1977; Ingrid Graziano, István Eördögh, *Josef Tiso e la questione ebraica in Slovacchia*, Cosenza, Periferia, 2002; James Ramon Felak, *After Hitler, before Stalin: Catholics, communists, and democrats in Slovakia, 1945-1948*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2009; James Mace Ward, *Priest, politician, collaborator: Jozef Tiso and the making of fascist Slovakia*, Cornell University Press, Ithaca/London, 2013.

30. Milan S. Durica, *Dr. Joseph Tiso and the Jewish problem in Slovakia*, Stamperia dell'Università, Padova, 1964; Ingrid Graziano, Istvan Eordögh, *Josef Tiso e la questione ebraica in Slovacchia*, ed. cit.; Curzio Nitoglia, *Monsignor Josef Tiso e il problema ebraico: per un sano revisionismo storico*, Effepi, Genova, 2010.

31. Stanislav J. Kirschbaum, *A history of Slovakia. The struggle for survival*, St. Martin's Griffin, New York, 1995, p. 221.

32. Comunicarea *La fine della monarchia dualista – storiografia e interpretazioni* prezentată la colocviul *Storia, letteratura, cultura dei popoli del regno d'Ungheria all'epoca della Monarchia austro-ungarica (1867-1918)*, Roma, ianuarie 2013.

33. Francesco Guida, *Ungheria e Italia dalla fine del primo conflitto mondiale al trattato del Trianon*, în *Storia contemporanea*, XIX, 1988, 3, pp. 5–42.

34. Martina Bertoni, *Miklos Horthy, dittatore o gentiluomo?*, Forum, Udine, 2010; Catherine Horel, *L'amiral Horthy régent de Hongrie*, Perrin, Paris, 2014.

35. Ignác Romsics, *The dismantling of historic Hungary: the peace treaty of Trianon, 1920*, Boulder, Colorado, 2002.

36. Tendințe accentuate de a forma grupări au existat printre cei tineri și foarte tineri, mai ales ca reacție la pacea de la Trianon. În 1921 a luat naștere *Levente Mozgalom* (Mișcarea Levente), la care erau afiliați tineri înre 12 și 21 de ani, care la sfârșit de săptămână efectuau exerciții fizice menite să suplinească într-o oarecare măsură interdicția de a se înrola, stabilită de tratatul de pace. În 1945 unii dintre cei înscriși în mișcare au participat la operațiunile militare. Și mișcarea cercetașilor părea că se inspiră din viziuni paramilitare similare.

37. Conform analizei comparate a lui Ignác Romsics (*Il sistema statale e governativo ungherese, 1919-1944*, în *L'epoca Horthy*, îngrijit de Francesco Guida, Lithos, Roma, 2000, pp. 24–25), la acea vreme, în Europa occidentală și de nord, dar și în Austria și în Cehoslovacia, se bucura de drept de vot 45-60% din populație, în vreme ce în alte țări (Franța, Italia, Elveția, Belgia, Polonia) aceste drepturi reveneau unui procent de 25-35% din cetățeni, iar în Balcani, unui

procent de 20-25%.

38. Pasquale Fornaro, *Due aspetti della svolta autoritaria tra le due guerre: fascismo e horthysmo*, în *Italia ed Ungheria dagli anni trenta agli anni ottanta*, îngrijit de Péter Sárközy,Universitas, Budapesta, 1998, pp. 55–58.

39. Câteva detalii în plus în László Karsai, *L'olocausto in Italia e in Ungheria*, în *Ungheria e Italia nella seconda guerra mondiale*, ed. Francesco Guida, Lithos, Roma, 2002; și Francesco Guida, *Regimi autoritari e antisemitismo nell'Europa centro-orientale (1933-1944)*, în *Giorgio Perlasca e Raoul Wallenberg. Ricordando*, ed. Cinzia Franchi, Aracne, Roma, 2013.

40. *Giorgio Perlasca e Raoul Wallenberg. Ricordando*, ed. cit.

41. Eliza Campus, *The little Entente and the Balkan Alliance*, Publishing House of the Socialist Republic of Romania, Bucharest, 1979.

42. Paul D. Quinlan, *The playboy king: Carol II of Romania*, Greenwood Press, Westport, 1995.

43. Legiunea Arhanghelului Mihail avea, desigur, multe afinități cu fascismul și cu național-socialismul, totuși avea și caracteristici proprii, printre care un pronunțat spirit religios; Traian Sandu, *Un fascisme roumain: histoire de la Garde de fer*, Perrin, Paris, 2014.

44. În legătură cu noul stat iugoslav, scriitorul Joseph Roth a scris, într-o corespondență jurnalistică, despre „miracolul, parțial meritat, dar oricum neașteptat, datorat deznodământului războiului mondial"; *Viaggio in Albania*, Pasigli, Firenze, 2014, p. 60.

45. Stojadinović a lăsat niște memorii interesante traduse și în italiană: *Jugoslavia fra le due guerre*, Cappelli, Bologna, 1970. În lucrarea originală, publicată la Buenos Aires în 1963, apare expresia foarte semnificativă „*ni rat ni pakt*" (nici război, nici pact).

46. Asistăm la actul final al unei aventuri complexe, cu aspecte felurite, ce începuse în prima parte a anilor '20, după cum citim în Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Edizioni B.A. Graphis, Bari, 2006.

47. Despre natura tactică și despre structura acelei alianțe cu consecințe asupra partidelor comuniste, a se vedea Eugenio Di Rienzo, Emilio Gin, *Le Potenze dell'Asse e l'Unione Sovietica: 1939-1945*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2013; și *Il Patto Ribbentrop-Molotov, l'Italia e l'Europa (1939-1941)*, ed. cit.

48. Eric Gobetti, *L'occupazione allegra*, Carocci, Roma, 2007, pp. 81 și urm.

49. Raoul Pupo, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Rizzoli, Milano, 2005; Pierluigi Pallante, *La tragedia delle foibe*, Editori Riuniti, Roma, 2006; Jože Pirjevec *et al.*, *Foibe: una storia d'Italia*, Einaudi, Torino, 2009.

50. Armando Pitassio, *Storia della Bulgaria contemporanea*, Passignano sul Trasimeno, Aguaplano, 2012, pp. 47-49.

51. Enrico Morini, *Gli ortodossi*, il Mulino, Bologna, 2011, pp. 54–55.

52. Lazar Koliševski, *Aspects of the Macedonian question*, TP, Belgrade, 1980, pp. 136–139.

53. Giorgio Vaccarino, *La Grecia tra Resistenza e guerra civile 1940-1949*, FrancoAngeli, Milano, 1988, pp. 289–291.

54. Lazar Koliševski, *Aspects of the Macedonian question*, ed. cit., pp. 186–187.

55. Ljuben Berov, *Le développement économique de la Bulgarie à travers les siècles*, Sofia-Presse, Sofia, 1980; John R. Lampe, *The Bulgarian economy in the twentieth century*, St. Martin's, New York, 1986.

56. Constituit în iulie 1922, reprezenta rezultatul alianței partidelor de centru și de dreapta.

57. *Documents and Materials of the History of the Bulgarian People*, BAN, Sofia, 1969, p. 418.

58. Francesco Guida, „Un'esperienza unica: il regime agrario di Stambolijski in Bulgaria (1919-1923)", în *Clio*, XXXIX, 2003, 1, pp. 85–102.

59. Ilcio Dimitrov, *Ivan Bagrianov: karedvoreț, politik, dărjavnik. Istoriceski ocerk*, Marin Drinov, Sofiia, 1995.

60. Paola Storchi, *Alle origini del colpo di Stato del 19 maggio 1934: nascita e sviluppo del circolo Zveno*, în *Tra speranze e delusioni. La Bulgaria a Versailles*, coord. Rita Tolomeo, Lithos, Roma, 2002, pp. 121–146.

61. Gabriele Nissim, *L'uomo che fermò Hitler: la storia di Dimităr Pešev che salvò gli ebrei di una nazione intera*, Mondadori, Milano, 2000.

62. Richard J. Crampton, *Bulgaria, crocevia di culture*, Beit, Trieste, 2010, p. 174.

63. Despre Filov v. eseul lui Alberto Basciani, *Un archeologo al servizio della monarchia bulgara. La parabola politica di Bogdan Filov 1940-1944*, în *Intellettuali vs democrazia. I regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933-1953)*, coord. Francesco Guida, Carocci, Roma, 2010, pp. 111–158.

64. Germaniei i se făcuseră multe concesii prin introducerea unor legi antisemite moderate, dizolvarea lojelor masonice, constituirea unei organizații naționaliste (*Brannik*, Apărătorul) în vreme ce un antisemit, Petăr Grabovski, a fost numit ministru de interne. Cfr. Richard J. Crampton, *Bulgaria crocevia di culture*, ed. cit., p. 177.

65. Ilcio Dimitrov, *Angliia i Bălgariia 1938-1941. Navercerneto i nacealoto na Vtorata svetovna voina*, n. Izd. Sv. Kliment Ohridski, Sofiia, 1996, p. 213.

66. S-a spus că bulgarii au participat „simbolic" la războiu.

67. Multă vreme a circulat ipoteza că ar fi fost otrăvit la ordinul lui Hitler, cu care se întâlnise în Germania cu câteva zile înainte de a muri la Sofia, după o excursie pe Muntele Musala, decisivă, poate, pentru decesul său. Se vorbea despre introducerea de otravă în masca de gaze care se purta la vremea aceea, de obicei, în timpul zborului. Cu siguranță regele, în urma căderii lui Mussolini în iulie și a conversațiilor cu reprezentantul Italiei la Sofia, Massimo Magistrati, cumnatul lui Ciano, se gândea să abandoneze Germania, care începea să se clatine.

68. Era formată din fratele lui Boris, Kiril, fostul prim-ministru Bogdan Filov și generalul Nikola Mihov. Conducerea guvernului i-a fost încredințată lui Dobri Bojilov, apropiat al lui Filov.

69. Ilcio Dimitrov, *Ivan Bagrianov: karedvoreț, politik, dărjavnik. Istoriceski ocerk*, ed. cit.

70. Câteva mii de soldați germani fuseseră închiși, în vreme ce majoritatea își găsiseră adăpost dincolo de graniță. Bagrianov eliberase deja prizonierii politici și, printre ei, personalul Legației italiene, care în septembrie 1943 nu dorise să opteze pentru Republica de la Salò. A se vedea Francesco Guida, „La Bulgaria di Luigi Saporito: la testimonianza di un uomo comune", în *Etudes balkaniques*, 50, 2, 2014, pp. 141–155.

71. Francesco Caccamo, *Odissea arbëreshe. Terenzio Tocci tra Italia e Albania*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2012.

72. În atentatul organizat de gruparea *Bashkimi Kombëtar* (Uniunea națională) a fost ucisă garda lui de corp. În 1924 Zog fusese victima unui alt atentat, în care fusese rănit.

73. Pietro Pastorelli, *Italia e Albania, 1924-1927. Origini diplomatiche del trattato di Tirana del 22 novembre 1927*, Poligrafico toscano, Firenze, 1967; Id., *L'Albania nella politica estera italiana 1914-1920*, Jovene, Napoli, 1970.

74. Roberto Morozzo della Rocca, *Nazione e religione in Albania, 1920-1944*, il Mulino, Bologna, 1990.

75. Atanasio Sisca, „La rivista LEKA e il suo contributo alla letteratura albanese", în *Miscellanea di albanistica*, coord. Giuseppe Gradilone, Istituto di Studi albanesi, Università La

Sapienza, Roma, 1997, p. 231.

76. *Documenti diplomatici italiani*, serie VIII, vol. II, doc. 300, *Indelli către Suvich*, Roma, 9 octombrie 1935. Francesco Guida, „Il regno di re Zog visto dalla documentazione diplomatica italiana (1935-1936)“, în *Monarkia Shqiptare 1928-1939*, coord. M. Verli și B. Meta, Botimet Toena, Tirana, 2011, pp. 105–119.

77. *Tratate și convenții dintre Regatul Italiei și alte state*, vol. L, Ministerul Afacerilor Externe, Roma, 1938, pp. 25–73.

78. Matteo Pizzigallo, *La 'politica estera' dell'AGIP (1933-1940)*, Giuffrè, Milano, 1992.

79. Gilbert Mury, *Albanie terre de l'homme nouveau*, Maspero, Paris, 1970, p. 22.

80. Marco Dogo, „Anno 1927: Propaganda, spionaggio e sovversione nella partita italo-jugoslava per l'Albania“, în *Studi balcanici*, coord. F. Guida e L. Valmarin, Carocci, Roma, 1989, pp. 205–238, mai ales 231–236.

81. Serge Métais, *Histoire des Albanais des Illyriens à l'indépendance du Kosovo*, Fayard, Paris, 2006, p. 278.

82. Gaspare Ambrosini, „L'Albania nella comunità imperiale di Roma“, *Quaderni dell'Istituto nazionale di cultura fascista*, seria X, V, Roma, 1940, p. 53.

83. Bernd J. Fischer, *L'Anschluss italiano, la guerra in Albania: (1939-1945)*, Besa, Nardò, 2007[2]

84. *La politica dell'Italia in Albania nelle testimonianze del Luogotenente del Re Francesco Jacomoni di San Savino*, Rocca San Casciano, Cappelli, 1965.

85. *Histoire du Parti du travail d'Albanie*, Naim Frashëri, Tirana, 1971, p. 92.

86. Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Benn, London, 1972, pp. 241–245.

87. Dimitrios Mammis, *La migrazione dall'Asia Minore verso la Grecia (1922-1924)*, Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, 2010; Renée Hirschon, „Espulsioni di massa in Grecia e Turchia: la convenzione di Losanna del 1923“, în M. Buttino, *In fuga: guerre, carestie e migrazioni nel mondo contemporaneo*, L'ancora del Mediterraneo, Napoli, 2001, p. 24; Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: an appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003.

88. Doros Alastos, *Venizelos, patriot, statesman, revolutionary*, Academic international press, Gulf Breeze, 1978[2].

89. Panayiotis J. Vatikiotis, *Popular autocracy in Greece 1936-41: a political biography of General Ioannis Metaxas*, Cass, London–Portland, 1998.

90. Mussolini, pe lângă faptul că vedea în Grecia o potențială bază militară a Marii Britanii, intenționa, mai presus de toate, să îi demonstreze lui Hitler că sud-estul Europei era o zonă de influență italiană în momentul intrării trupelor germane în România.

91. Generalul a dorit să semneze armistițiul cu germanii, dar nu și cu italienii, pentru că nu considera că aceștia câștigaseră în luptă.

92. Marco Clementi, *Camicie nere sull'Acropoli. L'occupazione italiana in Grecia (1941-1943)*, Deriveapprodi, Roma, 2013, pp. 56–63.

93. Georg Bossong, *I sefarditi*, il Mulino, Bologna, 2010, pp. 107–109. Mica comunitate evreiască nu mai are vechiul ei cimitir, ce cuprindea 300.000 de morminte, ras de pe fața pământului de naziști în decembrie 1942.

94. Cum observă scriitorul Petros Markaris, același acronim indică astăzi poliția statului (*Ellinikì Astynomia*).

95. Cel mai cunoscut conducător militar comunist, Aris Veluchiotis (numele adevărat era Athanasios Klàras) nu a acceptat compromisul și, exclus din Partidul Comunist, a fost prins și ucis

de monarhiști.

96. Giorgio Vaccarino, *La Grecia tra resistenza e guerra civile. 1940-1949*, ed. cit.; *Greece, from Resistance to Civil War*, coord. Marion Sarafis, Spokesman, Nottingham, 1980; *Studies in the history of the Greek Civil War, 1945-1949*, eds. Lars Barentzen, John O. Iatrides, Ole L. Smith, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 1987.

97. În 1956, la Taşkent, Zachariadis a fost exclus din conducerea partidului, apoi expulzat și exilat în Siberia. În 1991 rămășițele sale s-au întors în patrie și abia în 2011 comuniștii greci l-au reabilitat.

II. ÎN SPATELE CORTINEI DE FIER

1. Problema germană și „socialismul în jumătate de țară“: Republica Democrată Germană

Rezultatul războiului și evoluțiile ulterioare au extins negocierile prin includerea Germaniei. După cum se știe, puterile care câștigaseră războiul s-au aflat în curând pe poziții ostile reciproc: astfel a început ceea ce s-a numit „Războiul Rece“. Chestiunea germană a constituit un veritabil test care a polarizat taberele: în această privință nu a întârziat să apară un dezacord profund între pozițiile puterilor occidentale și cele ale Uniunii Sovietice. În timp ce la Ialta, în februarie 1945, părea că se ajunsese la un acord deplin între ele cu privire la soarta Germaniei,[98] atunci când a fost vorba de zonele de ocupație ale puterilor victorioase, opiniile guvernelor s-au diferențiat imediat. Între timp, zonelor sovietică, britanică și americană li s-a adăugat o zonă franceză (decupată din teritoriul deja ocupat de anglo-americani), dar mai ales a devenit limpede că administrațiile de ocupație nu constituiau expresia unei singure linii politice. Curând, guvernele occidentale au realizat că populația germană nu putea fi abandonată în condițiile dificile rezultate în urma conflictului: Germania trebuia ajutată să devină o țară parteneră pentru celelalte state, în special pe plan economic. În schimb, guvernul sovietic a luat în serios anumite idei aprobate la Ialta, care prevedeau o Germanie divizată în mai multe state, ca în secolul al XIX-lea (Churchill), sau redusă la o țară cu o economie agrară. De fapt, multe combinate industriale germane au fost dezmembrate și transferate pe teritoriul sovietic. În memoria istorică a germanilor, nu aceasta a rămas cea mai tragică amintire, fiindcă soldații Armatei Roșii nu s-au dat în lături de la violențe de tot felul, în primul rând împotriva femeilor.[99]

Europa după 1945

Kremlinul spera că va exista o Germanie unificată, dar neutralizată și plasată sub controlul puterilor victorioase. În această situație, ea ar fi devenit o garanție a siguranței și nu ar mai fi reprezentat o amenințare pentru Uniunea Sovietică; ba mai mult, se putea preconiza că acolo avea să se instaureze o conducere politică pro-sovietică, ceea ce ar fi făcut posibilă repetarea la scară mult mai mare a situației în care s-a aflat Finlanda timp de decenii, un stat care nu era nici satelit al Moscovei, nici condus de un guvern comunist, dar care era totuși puternic influențat de politica sovietică și dispus să întrețină cu aceasta relații mai mult decât prietenoase. În capitalele occidentale, s-a văzut pericolul unei astfel de unificări, avantajoase pentru Moscova, și s-a preferat o unificare parțială pe alte baze. A fost esențial faptul că în teritoriile controlate de sovietici, partidele comunist și social-democrat hotărâseră să se unească, încă din 1946, sub conducerea lui Wilhelm Pieck și Otto Grotewohl, formând SED (*Sozialistische Einheitspartei*), care, cum era ușor de imaginat, nu avea să se opună niciodată dorințelor Moscovei. Fuziuni similare au avut loc în toate țările din bloc, dar numai doi ani mai târziu, în 1948. Noul partid a suferit o înfrângere răsunătoare la alegeri în fața social-democraților și a creștin-democraților, ceea ce a determinat autoritățile sovietice și forțele de ordine germane să ia măsuri de neutralizare a formațiunilor politice concurente prin arestări nejustificate. De altfel, alegerile ce au urmat, pentru Congresul Poporului din 1949[100], au avut loc cu o listă unică, ce includea toate partidele care erau acum aservite Partidului Unității Socialiste (SED), dar numai 66% dintre acestea au votat „da“.[101]

Temerile Occidentului au dus la crearea Bizoniei anglo-americane (o primă unificare parțială) și la introducerea unor măsuri economice și financiare care să sprijine redresarea economiei germane și să pună bazele unei administrații naționale și, prin urmare, ale unui

stat suveran orientat decisiv spre Occident. Stalin a încercat să împiedice succesul inițiativei occidentale, cel puțin în ceea ce privește Berlinul: capitala era împărțită în mai multe sectoare, atribuite diferitelor puteri, chiar dacă se afla în zona de ocupație sovietică și a fost mutată spre granița de est, deoarece Prusia Orientală, Pomerania și Silezia erau acum cuprinse între granițele Uniunii Sovietice (Kaliningrad/Königsberg) și ale Poloniei. În ceea ce îi privește pe sovietici, în 1948-1949, aceștia au vrut să își impună propria politică în Berlinul de Vest, împiedicând legăturile cu teritoriile aflate sub ocupație occidentală; cu toate acestea, aprovizionarea și întreținerea acestei enclave „occidentale" în interiorul zonei sovietice a fost posibilă datorită legăturilor aeriene foarte frecvente asigurate de forțele aeriene americane (zeci și zeci de zboruri în fiecare zi, uneori chiar cu prețul câtorva vieți omenești).

Au urmat proclamarea Republicii Federale Germania și, ca răspuns, a Republicii Democrate Germane sau *Deutsche Demokratik Republik* (RDG). Grotewohl a fost numit șef al executivului (și s-a menținut până la moartea sa, în 1964): dorința sa de a îmbrățișa orientarea unionistă a fost în acest fel pe deplin răsplătită. Acest al doilea stat, format din doar cinci landuri, nu corespundea dorințelor conducerii sovietice și nu a fost recunoscut oficial decât în 1954, când Germania Federală era deja bine stabilizată prin alianțe occidentale. Tot în vederea unificării și neutralizării Germaniei, începând cu 1952, Moscova a ajuns la concluzia că era oportun ca guvernele instalate la Pankow (o suburbie a Berlinului) și Bonn să negocieze. În timp ce în politica Germaniei Federale era bine înrădăcinată convingerea că germanii de peste Elba ar trebui „recuperați" într-o bună zi, în Germania de Est s-au creat cu dificultate un nou stat și o nouă identitate națională. Adjectivul „democrată" atribuit Republicii Pankow, în locul termenului „populară", indica, poate, speranța creării unui stat reunificat, dar cu prea multe elemente de capitalism pentru a fi numit „popular"[102].

De altfel, mai multe partide au fost lăsate să funcționeze în continuare (creștin-democrați, agrarieni, liberal-democrați și național-democrați, fiecare cu câte 52 de locuri), reunite în Frontul Național;[103] acestea duceau, de fapt, trena partidului SED,[104] ai cărui membri ocupau numai un sfert din cele 500 de locuri din parlament (un fel de cotă de aur), care le aparțineau și diferitelor organizații nepartinice din Cameră: Asociația Sindicatelor Libere, Asociația Femeilor, Asociația Culturală și *Freie Deutsche Jugend*, ai cărei membri aveau, în general, și carnet de partid SED[105]. Partidul Muncitorilor ajungea să aibă o majoritate mascată în parlament, prin oamenii înscriși în rândurile sale, dar mai ales era capabil să se asigure că și celelalte grupuri parlamentare vor aproba în unanimitate deplină (care a lipsit doar în cazul legii privind legalizarea avortului, aprobată în martie 1972) toate deciziile politice, așa încât instituția parlamentară a fost golită de orice sens. În 1989-1990, falsul pluralism a permis răsturnarea regimului pe cale parlamentară și abia apoi prin intermediul unor alegeri libere: de fapt, partidele și mișcările susținătoare au ținut seamă atunci de protestul popular și au început să acționeze independent.

În ciuda subtilităților ideologice, încă din 1952 Constituția est-germană din 1949 a fost modificată după modelul sovietic: structura federală a statului a fost eliminată, desființându-se Camera de Landuri (*Länderkammer*), iar cele cinci landuri (înlocuite de *Bezirke*, sau districte provinciale) și-au recăpătat autonomia numai la unificarea din 3

octombrie 1990. Imnul a fost, de asemenea, modificat pentru a elimina referirea la patria germană comună. Experimentul socialist a stârnit interesul şi laudele unor intelectuali (şi în Germania de Vest, iar unii chiar s-au mutat în Germania de Est), însă în rândul populaţiei nu s-a răspândit un entuziasm real, ci mai degrabă resemnare şi realism. A fost un stat ciudat[106], bazat mai degrabă pe o ideologie decât pe o identitate naţională.

Cu greu a fost clădită o identitate specifică pentru germanii de peste Elba; totuşi autorităţile au folosit conceptul de naţiune în simbioză cu ideologia comunistă cu mult mai multă prudenţă decât alte conduceri din blocul sovietic. Dacă în primii ani noul regim s-a bucurat de un anumit sprijin, în principal din raţiuni ideologice, odată cu stabilizarea statului, în rândul cetăţenilor a luat naştere un sentiment de apartenenţă independent de acesta. Trecerea deceniilor şi convingerea că reunificarea nu va avea loc poate niciodată, în orice caz nu pe termen mediu, au favorizat acest proces de creare a unei identităţi într-o Germanie care era mai mult decât înjumătăţită. Astfel, est-germanii puteau să se mândrească cu realizările sportivilor (uneori chiar recurgând la practici necorespunzătoare) sau ale artiştilor, precum şi cu faptul că RDG a avut, în timp, cel mai mare venit pe cap de locuitor din întregul bloc estic, aşa încât la începutul anilor ’80 nu era cu mult în urma celui al unor ţări occidentale precum Italia. Cu toate că întinderea teritorială a statului nu era mare, numărul de locuitori era proporţional printre cele mai mari dintre ţările de pe orbita Moscovei; economia lui era mai avansată şi obiceiurile mai evoluate (un exemplu era practicarea nudismului).

Renunţarea la pacifism şi demilitarizare, pe care acordurile de la Potsdam o impuneau ţării, a întâmpinat rezistenţă: abia în 1962 a fost introdus serviciul militar obligatoriu, iar celor care din diferite motive nu îl puteau efectua le-a fost permisă efectuarea serviciului în unităţile auxiliare (*Baueinheiten*) cu sarcini în domeniul construcţiilor militare până în 1975. În 1956 a fost creată *Nationale Volkarmee* (Armata Naţională a Poporului), care părea să aibă un anumit caracter militar, tipic prusac. Acesteia i s-a alăturat *Deutsche Volkpolizei*, cunoscută sub tristul nume de *Vopo*, care avea sarcina de a asigura ordinea publică. Pe de altă parte, *Stasi* (denumirea populară pentru *Ministerium für Staatssicherheit*) a garantat securitatea începând din 1950 printr-un control generalizat al unui procent foarte ridicat de cetăţeni, folosind un număr la fel de mare de informatori, racolaţi din aceleaşi cercuri sociale.[107] Din 1957 până în 1989 a fost condusă de Erich Mielke, un om cu trecut aventuros[108], care răspundea direct în faţa Partidului Unităţii Socialiste. Regimul nu s-a ferit să controleze cu strictеţe cercurile militare, iar integrarea forţelor armate în cele sovietice a fost absolută: acestea din urmă au continuat să fie staţionate pe teritoriul german până la sfârşitul Războiului Rece şi este semnificativ faptul că, după aderarea la Pactul de la Varşovia, armata RDG nu a avut un stat-major şi a fost subordonată comandamentului comun.

În Germania de Est, sezonul epurărilor a fost moderat şi a început cu o anumită întârziere. A existat o luptă internă în cadrul grupului conducător, din rândurile căruia se ridica Walter Ulbricht, ales în noua funcţie de secretar în 1950 şi succesor *de facto* la conducerea SED al bătrânului Pieck (care militase alături de Rosa Luxemburg şi Karl Liebknecht), care a ocupat în continuare funcţia de preşedinte al republicii până în 1960, când aceasta a fost abolită. Mulţi lideri de partid au fost înlăturaţi din funcţiile lor de primă

însemnătate, expulzați, judecați și arestați (printre ei, cel mai temut adversar al lui Ulbricht a fost Franz Dahlem), dar după câțiva ani au fost eliberați; a existat o singură condamnare la moarte, care nu a fost executată. Ulterior, nu au fost necesare nici autocritici, nici reabilitări. Anterior, la cu totul alt nivel, nu lipsiseră procesele sumare împotriva a mii de persoane considerate implicate în regimul nazist: justiția care i-a judecat nu a folosit metode foarte diferite de cele din vremea lui Hitler; cu toate acestea, din cei aproximativ 3.500 de condamnați (32 de condamnări la moarte), jumătate au fost amnistiați la scurtă vreme.

După moartea lui Stalin, s-au reaprins speranțele poporului că guvernului și partidului le-ar putea fi impuse noi opțiuni. Politica liderilor de la Pankow[109] fusese încurajată de dictatorul georgian, dar conducerea colegială care i-a urmat la Kremlin nu i-a scutit de critici pe tovarășii germani. Conducerea RDG optase pentru o politică destul de strictă în domeniul muncii și al producției, ridicând limita performanțelor muncitorilor. Acest lucru a provocat nemulțumiri pe scară largă tocmai în cadrul clasei care ar fi trebuit să fie cea mai apropiată de SED, ceea ce a dus la demonstrația din 16-17 iunie 1953, inițiată de muncitorii care reconstruiau marele bulevard (*Unter den Linden*) care ducea la Poarta Brandenburg, granița dintre cele două părți ale Berlinului. Muncitorii au ajuns să ocupe clădiri publice și au ars steaguri roșii. Represiunea a fost imediată și brutală, executată în primul rând cu vehiculele blindate sovietice: aproximativ o sută de persoane au căzut victime, iar în alte locuri protestul a continuat până în iulie. Mii și mii de oameni au fost arestați și 42 au fost condamnați la moarte.

După această revoltă dramatică, în septembrie 1953 au fost create grupurile de luptă ale clasei muncitoare (*Kampfgruppen der Arbeiterklasse*), dependente de SED și antrenate de poliție. Fusese prima demonstrație semnificativă împotriva regimului din întregul bloc estic, similară cu demonstrațiile care avuseseră loc în același an în orașele cehoslovace. Grupul conducător nu a fost unit în alegerea liniei politice: impunându-se în fața elementelor mai moderate, secretarul Walter Ulbricht pusese în aplicare o politică care nu putea fi populară, iar Moscova l-a acuzat că nu acționase în modul cel mai adecvat. Cu toate acestea, liderul german s-a folosit de evenimentele grave de la Berlin pentru a lovi în elementele cu tendințe liberale, inclusiv doi miniștri, și pentru a-și consolida propria poziție în fața Kremlinului, în timp ce Beria era eliminat sub acuzația (falsă) că ar fi vrut să „vândă“ Germania de Est puterilor capitaliste.

În 1954 a început reînarmarea Republicii Federale Germania și integrarea acesteia în NATO, Alianța Nord-Atlantică condusă de Washington. În luna noiembrie a aceluiași an, o conferință a reprezentanților statelor est-europene, inclusiv ai RDG, și-a exprimat marea îngrijorare cu privire la mișcarea diplomatică și militară a Occidentului și la reînarmarea Germaniei Federale. Din acest motiv și din altele, Moscova a format o alianță militară opusă, ratificată prin Pactul de la Varșovia din 1955, la care a aderat în anul următor și Germania de Est (alături de URSS, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria și Albania). Astfel, aderarea la o alianță politico-militară a fost prima sa recunoaștere internațională. Demilitarizarea, democrația și pacifismul au fost principiile stabilite de învingătorii de la Potsdam, iar eșecul lor de a le pune în aplicare la apariția Republicii Federale justifica nașterea RDG. Liderii săi condamnau acum pacifismul generic și neutru

și considerau că este legitim să apere socialismul, în țară și în străinătate, prin forța armelor.

Politica economică a RDG nu a fost foarte diferită de cea a Uniunii Sovietice și de a celorlalte țări din bloc, dar a pornit de la o bază mai bună, deloc neglijabilă. A fost consolidat și dezvoltat potențialul industrial existent și a fost pusă în aplicare o reformă agrară cu efecte similare celor din Polonia: a luat naștere o clasă de mici fermieri ce se puteau gospodări autonom, dar spre sfârșitul anilor ’50 a reînceput colectivizarea spațiului rural: micile ferme au scăzut de la 62% la 20%.

În încercarea sa de a transforma și controla societatea din toate punctele de vedere, regimul a intrat în concurență puternică cu bisericile creștine, instituind chiar ritualuri foarte asemănătoare cu tainele bisericești (în 1958 a fost publicat *Decalogul moralei socialiste* al lui Walter Ulbricht), ritualuri care au devenit treptat, odată cu trecerea timpului, tot mai puțin politice și din ce în ce mai folcloristice. Așadar, lumea ecleziastică nu a fost tratată cu mult mai sever decât ceilalți cetățeni. Ani mai târziu, credincioșii au îndrăznit să conteste unele dintre politicile regimului.

La fel ca în cazul altor lideri comuniști, prerogativele lui Ulbricht – din 1960 ajuns și șef de stat – au fost din nou reduse în urma celui de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Totuși, destalinizarea a fost limitată: cum am menționat, câteva mii de deținuți politici au fost puși în libertate, dar nu au putut fi reabilitați public. Ar fi fost periculos să pui astfel sub semnul întrebării grupul conducător. În acest sens, experiența dramatică a Ungariei (a se vedea § 5 de mai jos) a stăvilit aspirațiile reformiste. Chestiunea germană a rămas în continuare de interes general, în primul rând pentru Moscova și Washington, incapabile să ajungă la un acord. În 1961, autoritățile est-germane, cu sprijinul Kremlinului, au luat o decizie care a devenit în scurt timp simbolul Războiului Rece și al divizării Europei în două.[110] A fost construit, în mare grabă, un zid care separa Berlinul de Vest de Berlinul de Est, de fapt o extindere simbolică a graniței deja păzite dintre cele două state germane. Scopul principal era de a evita fuga frecventă spre Occident – o adevărată hemoragie de cetățeni din RDG, din toate categoriile sociale –, dar această construcție odioasă a ajuns curând să fie un simbol al totalitarismului care se opunea oricărei intenții de eliberare și oricărei opinii contrare. Chiar și în aceste condiții au mai existat tentative de evadare, dar acestea au devenit tot mai riscante și aproape imposibile: și nu puține au fost victimele din rândurile soldaților Vopo care păzeau Zidul. Dacă problema germană a găsit în această decizie un motiv în plus pentru a nu-și afla o soluție, alegerea făcută de liderii comuniști a sfârșit prin a-i garanta regimului o structură mai stabilă. Politica economică mai eficientă a dus la întreruperea ritmului în care scădea dezvoltarea producției industriale, înregistrată imediat în RDG, ca în aproape toate țările din blocul sovietic. Germania de Est și-a intensificat relațiile comerciale cu URSS, care furniza materii prime și energie pentru combinatele industriale germane, și cu celelalte state din Comecon (Consiliul de Asistență Economică Reciprocă-CAER, înființat în 1949 la Moscova ca răspuns la Planul Marshall): liderii germani păreau convinși că doctrina diviziunii internaționale a muncii propusă țărilor din blocul sovietic era benefică pentru economia RDG. Evoluția înregistrată în anii următori confirmă, se pare, acest punct de vedere.

În ciuda ameliorării situației economice, zidul Berlinului a rămas simbolul divizării Germaniei și a continentului european în două părți. În Occident, s-a discutat îndelung despre acesta, pe un ton foarte emfatic, pentru a critica blocul sovietic. A fost memorabil discursul ținut de președintele american John Kennedy, în Berlinul de Vest, la 26 iunie 1963, discurs ce poate fi rezumat în cuvintele „*Ich bin ein Berliner*“. Cu toate acestea, documentele diplomatice arată că reprezentanții guvernului și ai diplomației americane au considerat că încetarea fugii est-germanilor a fost un element de stabilizare menit să păstreze echilibrul în relațiile dintre cele două blocuri. La mai bine de o jumătate de secol de la evenimente, unii tind să creadă că liderii germani au fost cei care au dorit construirea Zidului, iar nu cei sovietici, în timp ce alții justifică această alegere ca fiind legitimă (chiar și la vremea respectivă se spunea că era vorba despre o frontieră ca oricare alta) și oportună, afirmând uneori că, la urma urmei, poporul german încă plătea pentru greșelile guvernului nazist care declanșase contraofensiva sovietică. În pofida acestor considerații, nu putem să nu observăm că ridicarea Zidului a fost o recunoaștere a faptului că viața în „paradisul“ socialismului era mai puțin atractivă decât cea oferită de țările și economiile occidentale și să nu subliniem că despărțirea populației și, uneori, a familiilor unei mari metropole europene precum Berlinul era o ofensă adusă civilizației.

Nu e de mirare că în 1968 conducerea RDG a fost pregătită să condamne Primăvara de la Praga și să pună la dispoziție propriile trupe, alături de cele ale țărilor din Pactul de la Varșovia, pentru a reprima noua turnură din Cehoslovacia.[111] Cu toate acestea, angajamentul politic și militar împotriva „socialismului cu față umană“ nu a fost pe placul multor cetățeni, inclusiv al câtorva simpatizanți sau membri SED. Disidența politică se manifestase și în anii anteriori, dar fără prea mult ecou, cu excepția replicii fulminante a lui Brecht adresate lui Ulbricht în 1953, când acesta a spus că poporul și-a pierdut încrederea în guvern: „guvernul ar face bine să dizolve poporul și să-și aleagă altul“. Sloganul a circulat îndelung, mai ales în rândul păturii intelectuale, și e greu de estimat dacă cetățeanul de rând și-a redus participarea la viața socială intensă dorită de regim. Pentru Rudolf Bahro, 1968 a fost un an al revelațiilor: în ciuda convingerilor sale marxiste, el a ajuns să critice sever aplicarea ideilor lui Marx în țările comuniste prin intermediul aparatului birocratic de partid.[112] Regimul nu a arătat toleranță față de această nouă opoziție din interiorul partidului. În 1976, expulzarea *de facto* a cântărețului și compozitorului Wolf Biermann a stârnit mare vâlvă: i s-a permis să țină un concert în Germania de Vest și apoi a fost împiedicat să se întoarcă. Bahro a fost arestat în 1977, o arestare aproape dorită chiar de victimă pentru a-și răspândi ideile. Pentru a scăpa de această prezență foarte incomodă, regimul a profitat de prima amnistie și l-a eliberat pe disident în 1979, obligându-l să se stabilească în Republica Federală. Dincolo de dezamăgirea tot mai mare a lumii intelectuale față de statul la care aderase de multe ori cu entuziasm, noi factori externi au contribuit la declanșarea unei schimbări lente a obiceiurilor est-germane.

Anii ’70 au debutat cu schimbări considerabile la vârf: în 1971, bătrânul Ulbricht a fost înlocuit în funcția de secretar general al SED de Erich Honecker[113]. Nu este foarte clar dacă nu cumva în spatele acestei schimbări s-au aflat și motive politice, motive legate de o mai mare flexibilitate necesară în politica internă și mai ales cea internațională. Ulbricht a

păstrat funcția mai puțin importantă de șef de stat, care la moartea lui, în 1973, i-a revenit lui Willi Stoph. Stoph a deținut această funcție până în 1976, când i-a predat-o lui Honecker, care, fapt important, o cumula cu funcția de secretar de partid. Celălalt rol important, cel de șef al guvernului, i-a fost încredințat inventatorului expresiei „zid antifascist“, Horst Sindermann (1973–1976), pentru ca apoi să-i fie dat din nou lui Stoph, demonstrând astfel ponderea acestuia în conducerea politică. La fel de remarcabile au fost și schimbările survenite în chestiunea germană nerezolvată. Bonn-ul începuse *Ostpolitik* și semnase tratate importante cu Moscova și Varșovia, iar în 1971 a fost semnat un acord cvadripartit între puterile victorioase cu privire la statutul Berlinului. Cele două state germane aveau cale liberă să semneze un acord, în noiembrie 1972, anulându-se astfel veto-urile la acceptarea lor în ONU. Era, de fapt, o recunoaștere implicită a granițelor reciproce, ceea ce a deschis calea spre o recunoaștere mai amplă a hărții geopolitice europene. Câțiva ani mai târziu, acesta a fost unul dintre rezultatele Acordurilor de la Helsinki din 1975, care urmăreau să garanteze securitatea europeană prin acceptarea *status quo*-ului pe vechiul continent. S-a observat că liderii RDG au obținut ceea ce doreau, adică recunoașterea statului pe care îl conduceau, mergând poate mai departe decât spera Kremlinul; recunoașterea a rămas însă una *de facto* și a fost influențată de noile evenimente politice, așa cum s-a întâmplat în 1989.[114]

Schimbările la vârf și cele politice descrise mai sus au dus la o relativă liberalizare în RDG: între 1971 și 1972 s-a lansat chiar un program timid de privatizare, care a antrenat activități economice mărunte. Începând cu 1973, cetățenilor li s-a permis să vizioneze programele de televiziune și radio din Germania de Vest, acceptând în mod realist un obicei răspândit și imposibil de controlat. De acest lucru au profitat și programele televiziunii publice, care au devenit mai puțin ideologizate pentru a-i împiedica pe telespectatori să se orienteze către posturile occidentale. În cele din urmă, în 1974, s-a simțit nevoia unui nou text constituțional, dar în zadar s-a căutat un echilibru între îndatoririle individului față de societate și drepturile cetățeanului. Pe scurt, ocazia de a orienta RDG către un socialism democratic care să țină cont de drepturile fiecărui cetățean (s-a discutat despre acest lucru în anul următor, într-unul dintre Acordurile de la Helsinki) nu a fost fructificată. Acest fapt a constituit și una din sursele nemulțumirilor menționate mai sus, venite chiar și dinspre oameni care erau priviți cu mare respect în RDG, cum ar fi omul de știință Robert Havemann, care încă din 1964 și 1965 publicase în străinătate scrieri de mare însemnătate, cum ar fi *Dialectica fără dogmă* (pentru care a fost expulzat din SED) și *Da, greșeam. De ce am fost stalinist și de ce am devenit antistalinist*. Dar Havemann nu a încetat să creadă până la moartea sa, în 1982, că regimul poate fi reformat într-o direcție democratică.[115] Statul est-german părea acum mai solid decât cu câțiva ani înainte, când parcă stătea să se prăbușească, chiar dacă nu fusese rezolvată problema unei posibile unificări, o problemă necunoscută celorlalte țări comuniste.

2. Țările baltice după cel de-Al Doilea Război Mondial

Istoria țărilor baltice după noua conflagrație mondială se încadrează în istoria mai amplă a Uniunii Sovietice. Pe măsură ce se stingeau ultimele pâlpâiri ale războiului, Letonia, Lituania și Estonia au redevenit parte a Uniunii Sovietice și au trecut printr-un proces mult mai accentuat și mai durabil decât experiența de scurtă durată din 1940-1941. În zadar unele formațiuni politice au încercat să instaureze noi guverne, cu sprijinul puterilor occidentale: în scurtă vreme, linia pro-sovietică s-a impus, chiar dacă în prezența unor partide comuniste minuscule, iar alegerile trucate au consfințit noua aderare la puternicul vecin. Cele trei țări au fost de atunci trei republici socialiste sovietice.

Timp de câțiva ani a existat o rezistență activă, concentrată mai ales în păduri, în timp ce un sfert de milion de oameni, mai ales cei care avuseseră funcții de răspundere în anii războiului sau mai devreme, și cei care nu puteau tolera noul regim, au fugit în vest. În Lituania, rezistența Bisericii Catolice a fost, de asemenea, remarcabilă și a plătit un preț scump. Mulți preoți și, în general, mulți cetățeni considerați ostili sau suspecți au fost deportați în lagărele din Siberia și doar o parte dintre ei s-au întors în anii lui Hrușciov. După cum scrie Valerio Perna, „când s-a încheiat teroarea stalinistă, în 1954, Biserica Catolică era redusă la o stare de semiclandestinitate, decimată față de 1939 în ceea ce privește numărul de oameni, de instituții și de lăcașuri de cult“[116]. Nu a fost vorba doar de o schimbare de regim politic sau de o legătură strânsă cu un vecin puternic; au avut loc transformări profunde la nivelul teritoriului și în societate. Politica economică a fost racordată destul de repede la cea a Moscovei, prin naționalizarea industriei și comerțului, colectivizarea zonelor rurale și industrializarea intensivă, în special în sectorul industriei grele. În timp ce productivitatea sectorului agricol bătea pasul pe loc, industrializarea a generat efecte secundare, precum degradarea ecologică a terenurilor și o schimbare demografică accentuată. În fabricile baltice au intrat în masă muncitori și tehnicieni din alte republici sovietice, în special din Belarus, Ucraina și Rusia. Acest lucru a făcut ca majoritățile etnice letonă și estoniană să fie, în statele respective, aproape puse sub semnul întrebării; în Lituania fenomenul a fost mai puțin accentuat: aici, minoritatea slavă orientală a înlocuit minoritatea poloneză, nevoită să emigreze ca urmare a conflictelor și a mutării granițelor. Lituania a dobândit Vilnius, în timp ce Estonia a cedat în favoarea RSFS Rusă regiunea Petseri (Pečory) și regiunea Trans-Narva.

Prin urmare, au avut loc transformări etnice și sociale profunde. Acestea au influențat, inevitabil, profilul cultural al celor trei țări baltice, mai ales pentru că a existat o direcție impusă (cea dictată de Jdanov), inclusiv în ceea ce privește activitățile artistice și literare. Au fost repropuse teme și acțiuni deja întâlnite și în alte republici sovietice, dar implementate în manieră diferită și în alte state cu regim comunist. Atunci când, din convingere sau din interes, numărul militanților din Partidul Comunist a crescut, au existat unii care au încercat să protejeze specificul național, chiar și în cadrul ideologiei politice comune. Această inițiativă a fost tolerată într-o oarecare măsură, dar nu au lipsit epurările politice în anii ’50 (din fericire, după moartea lui Stalin, fără asasinate sau deportări): este cazul liderului comunist leton Eduards Berklavs și al multor adepți ai săi, în 1959. În acest fel s-a ajuns la un echilibru care aproape că a transformat cele trei republici în nava-amiral a Uniunii; cu toate acestea, sentimentul antirusesc nu s-a stins, manifestându-se,

dimpotrivă, ori de câte ori a fost posibil. Acest lucru s-a întâmplat după reprimarea Primăverii de la Praga: patru ani mai târziu, în 1972, un student lituanian, Romas Kalanta, şi-a dat foc la fel ca cehoslovacul Jan Palach.[117] În afară de acest episod atât de frapant, în societăţile baltice au existat manifestări de disidenţă şi rezistenţă de fond la linia Moscovei, chiar şi în cadrul partidelor comuniste. Spre sfârşitul epocii Brejnev, în 1980, în numele popoarelor baltice, 40 de intelectuali estonieni au îndrăznit să adreseze un apel direct la ONU:[118] gestul se înscria în direcţia respectării drepturilor civile şi politice ale cetăţenilor din statele semnatare ale acordurilor de la Helsinki din 1975 şi, prin urmare, şi ale cetăţenilor din republicile sovietice.

3. Prizonierul rebel: Polonia din perioada postbelică până în epoca revizionismului

Polonia fusese nu numai prima victimă a conflictului mondial, dar fusese şi martora celei mai puternice rezistenţe, alături de cea iugoslavă. De fapt, pe teritoriul polonez războiul nu se încheiase niciodată. Era alimentat de formaţiunile de luptă clandestine, care din februarie 1942 formaseră *Armia Krajowa* (Armata Internă). AK, credincioasă poruncilor guvernului polonez aflat în exil, mai întâi la Paris şi apoi la Londra, a ajuns să reunească nu mai puţin de 400.000 de soldaţi. Guvernul din exil s-a bazat pe cooperarea dintre socialişti, laburişti, populari, naţionali şi laburiştii catolici. Având ca punct de reper politic acest executiv, şi alte unităţi poloneze de mari dimensiuni, care supravieţuiseră vânătorii din 1939, au luptat pe multe fronturi alături de anglo-americani, din Iran până în Norvegia şi Italia. În plus, merită menţionată încercarea disperată, dar zadarnică (aprilie-mai 1943) a unora dintre evreii închişi în ghetoul din Varşovia de a se răzvrăti împotriva ocupanţilor germani şi a colaboraţioniştilor aflaţi chiar printre ei: poliţia evreiască trebuia să predea zilnic mii de coreligionari, care erau trimişi în lagăre de detenţie şi de exterminare. Lagărele din Polonia au fost închise treptat între 1942 şi 1944, ultimul fiind cel de la Auschwitz-Birkenau, dar până atunci 90% din cei peste trei milioane de evrei polonezi fuseseră eliminaţi. Este ştiut faptul că şi populaţia poloneză a comis masacre odioase împotriva evreilor (iulie 1941)[119], dar acest lucru nu anulează efortul multora de a-şi proteja sau ascunde compatrioţii de credinţă mozaică: cel mai cunoscut caz este cel al lui Jan Karski, important mai ales pentru informaţiile pe care le-a trimis în Occident.[120]

Agresiunea militară a Germaniei împotriva Uniunii Sovietice din iunie 1941 a intensificat şi mai mult activitatea rezistenţei: de fapt, în umbra puterii sovietice s-au constituit un al doilea pol militar şi un alt punct de reper politic. Aşa-numitul Comitet de la Lublin, din componenţa căruia făceau parte reprezentanţi comunişti şi socialişti, a intrat în competiţie cu guvernul din exil, iar *Armja Ludowa* (Armata Populară) a acţionat separat de *Armja Kraiowa*: inevitabil, în ultima fază a războiului teritoriile în care ajungea Armata Roşie sfârşeau sub controlul acestei a doua rezistenţe, cu toate că dimensiunile ei militare şi politice erau mai puţin însemnate decât ale celeilalte. Trebuie amintit că o a treia armată clandestină (Forţele Armate Naţionale) nu era subordonată nici guvernului de la Londra,

nici Comitetului de la Lublin, ci curentelor naționaliste poloneze care rămăseseră în afara acordului semnat între principalele partide poloneze din exil. După începerea Operațiunii Barbarossa, guvernul din exil condus de Władysław Sikorski a acceptat să coopereze cu Moscova sub presiunea Occidentului, în ciuda faptului că Moscova era responsabilă pentru împărțirea din 1939. Descoperirea de către germani, în 1943, a gropilor de la Katyń, unde zăceau mii de ofițeri polonezi uciși de sovietici la ordinul expres al conducerii comuniste, a pus la grea încercare relațiile stabilite de Sikorski cu Stalin. La scurt timp după aceea, Sikorski a căzut victimă unui accident de avion în apropiere de Gibraltar, ceea ce a trezit serioase bănuieli (în special la adresa lui Churchill), deoarece fusese astfel eliminat cel mai categoric politician polonez antisovietic, deschizându-se perspectiva de a coopera cu noul premier Stanisław Mikołajczyk. La vremea respectivă, guvernul britanic și cel american au susținut teza Moscovei cu privire la acest masacru de natură foarte aparte, în ciuda faptului că și atunci putea fi acceptată teza germană, care, decenii mai târziu, s-a dovedit a fi adevărată: motivele politice au primat în fața respectului pentru adevăr, evitându-se astfel disensiuni grave între Aliați.[121]

Acesta nu a fost singurul test la care a fost supusă stabilitatea ciudatei alianțe create între guvernul polonez din exil și unul dintre statele care au atacat Polonia în 1939 și, într-adevăr, suspiciunile reciproce au continuat să fie foarte accentuate. Stalin, în ceea ce îl privește, a preferat să trateze cu reprezentanții Comitetului de la Lublin, care erau mult mai dispuși să considere Uniunea Sovietică drept aliatul potrivit împotriva germanilor, inclusiv din motive de factură ideologică. În vara anului 1944, relațiile polono-sovietice au devenit din nou incerte. Guvernul polonez de la Londra și extensia sa militară de acasă au luat o decizie care venea în întâmpinarea aspirațiilor poporului, dar care era foarte riscantă: eliberarea Varșoviei fără a aștepta intrarea trupelor sovietice. Ar fi putut, astfel, prelua parțial controlul asupra teritoriului și s-ar fi putut plasa pe o poziție politică mai stabilă în relația cu puterile care erau de acum în măsură să câștige războiul mondial. Era limpede că scopul era eliberarea de sub ocupația germană, dar trebuia găsită și o modalitate de a-i împiedica pe sovietici să preia controlul asupra țării și de a instaura o putere politică dominantă; bătălia era în egală măsură națională și politică.

Însă calculele militare au fost greșite: *Armia Krajowa* nu era capabilă să învingă singură forțele militare germane încă însemnate. Ar fi avut nevoie atât de ajutoare substanțiale din partea britanicilor și americanilor, cât și de sprijinul Armatei Roșii. Abia foarte târziu, Moscova a permis utilizarea aeroporturilor sale pentru ca proviziile occidentale să ajungă la luptătorii polonezi și, mai ales, forțele sovietice și-au oprit înaintarea într-o suburbie a Varșoviei, numită Praha. Poate că este adevărat că Statul-Major sovietic ar fi putut lansa un atac – așa cum ar fi dorit armata poloneză în ultima fază a revoltei –, dar este la fel de adevărat că insurecția fusese menită să devanseze tocmai intervenția militară sovietică. Dacă a existat un calcul cinic din partea lui Stalin – lucru foarte probabil –, acesta era de așteptat, având în vedere situația care se crease mai curând din punct de vedere politic decât militar. În vara anului 1944, dictatorul sovietic și Mikołajczyk au negociat personal la Moscova, dar polonezul nu a putut folosi cartea victoriei militare în timpul insurecției, așa cum sperase vreme îndelungată. În realitate, aceasta a fost reprimată de germani, cu un număr mare de victime.

Astfel, a fost pregătit terenul pentru deciziile luate la Ialta în februarie 1945 (cele mai importante se refereau chiar la Polonia) și pentru evoluțiile ulterioare, care au fost în întregime favorabile Uniunii Sovietice și oamenilor din Comitetul de la Lublin. Aceștia din urmă au reușit să se instaleze la Varșovia și, la scurt timp după aceea, pe baza unui acord între puterile victorioase, guvernul polonez din exil a trebuit să accepte propunerea de a include o parte din membrii săi într-un executiv de uniune națională, condus de socialistul pro-sovietic Edward Osóbka-Morawski. Mai exact, Mikołajczyk a acceptat această propunere, dar alți politicieni polonezi au respins-o printr-o opțiune cu două valențe. S-a bazat pe previziunea, care s-a dovedit a fi corectă, că pro-sovieticii și comuniștii vor prelua, de fapt, puterea în țară, dar nu a ținut cont de poziția pe care o vor adopta guvernele britanic și american, care au refuzat să mai recunoască guvernul din exil (doar Vaticanul a continuat să îl recunoască drept legitim); de atunci înainte ponderea politică a acestuia a fost aproape nulă. Mikołajczyk a fost înlocuit de socialistul Tomasz Arcziszewski, care nu a mai fost în măsură să poarte un dialog politic serios cu Marile Puteri. Mulți dintre cei care luptaseră în *Armia Krajowa* – desființată oficial în ianuarie 1945 – au fugit în străinătate în anii următori (după invazia nazistă din 1939, doar 800 de polonezi s-au refugiat în Suedia, iar după preluarea puterii de către comuniști, peste 5.000) sau, rămași în țară, nu au primit nici o recunoaștere, ci dimpotrivă, au fost priviți cu suspiciune. Câțiva au continuat să lupte împotriva noilor ocupanți, sovieticii, considerând că guvernul era o simplă unealtă a acestora. Și mai încrâncenată a fost lupta grupurilor ce țineau de partidele naționaliste. În 1945 a luat naștere organizația „Libertate și Independență“ (WIN) care a încercat, fără prea mult succes, să unească numeroasele grupări clandestine. Această opoziție militară a avut șanse și mai slabe de a obține reprezentare în formațiunile politice din parlament, deși au existat unele contacte cu adepții lui Mikołajczyk. În perioada 1945–1946, peste o mie de sovietici au căzut victime noilor partizani, iar prezența a jumătate de milion de soldați ai Armatei Roșii pe teritoriul polonez în cea mai mare parte a anului 1945 s-ar putea justifica prin existența mișcării clandestine. A existat, de fapt, un veritabil război civil între partizani și susținătorii guvernului, care au recurs la represiune prin intermediul armatei regulate și al poliției.

Pe fondul reconstrucției (Varșovia a fost distrusă în proporție de 85% și, după investiții masive pentru a o face din nou demnă de rangul de capitală, în 1952 s-a transformat din punct de vedere administrativ în Marea Varșovie)[122], vreme de aproximativ doi ani, coaliția națională s-a menținut printr-o colaborare dificilă, iar Partidul Popular Polonez (țărănesc) al lui Mikołajczyk a jucat un rol important în cadrul acesteia; de altfel, doctrina sa agrară era apropiată de ideologia socială a Bisericii Catolice, care căuta o „a treia cale“, dar care putea găsi anumite puncte de intersecție cu programele Partidului Comunist.[123] Unele decizii politice s-au bucurat de sprijin amplu în rândul populației. Țăranii săraci, beneficiarii reformei agrare ce a pus capăt marii proprietăți de pământ, nu puteau decât să aplaude guvernul condus de Osóbka-Morawski, format din patru membri ai Partidului Popular, alături de 16 ce aparțineau unor partide politice care simpatizau, mai mult sau mai puțin, cu Partidul Comunist reconstituit al lui Władysław Gomułka: acesta și Mikołajczyk erau vicepreședinți și, respectiv, miniștri ai Noilor Provincii și Agriculturii. Polonia dobândise, de fapt, multe teritorii ex-germane, însă pierduse, în schimb, unele mai

întinse, din est, în favoarea Uniunii Sovietice. A avut loc o adevărată dezmembrare a statului polonez, al cărui teritoriu total a fost redus cu aproape un sfert, dispărând minoritatea ucraineană și cea bielorusă și sporind minoritatea germană.

În iunie 1946, un referendum cu întrebări destul de ambigue și cu rezultate trucate a marcat înfrângerea politică a Partidului Poporului: alegătorii s-au pronunțat pentru continuarea reformelor și pentru abolirea Senatului. Partidele de stânga, bine conduse de comuniști, s-au simțit pregătite[124] să treacă prin proba alegerilor parlamentare din ianuarie 1947, asupra corectitudinii cărora există încă îndoieli întemeiate (Mikołajczyk a vorbit despre 100.000 de arestări în rândul militanților partidului său și el însuși a preferat să fugă în străinătate).[125] 392 de locuri le-au fost alocate comuniștilor, socialiștilor de stânga și altor formațiuni afiliate, în timp ce doar 52 de deputați țărăniști au intrat în Dietă. Trebuie spus că, la fel ca în alte țări din Europa Centrală și de Est, s-au format partide care făceau concurență partidelor tradiționale, vizând același bazin electoral. Cazul cel mai clar a fost un alt Partid Popular Țărănesc (SL), care, după o nouă fuziune (ZSL), avea să fie un aliat loial al comuniștilor timp de 40 de ani și mai bine. De-a lungul anului 1947 s-a consolidat loialitatea taberei comuniste față de Moscova, mai ales după înființarea Cominform-ului (Biroul de Informare al Partidului Comunist și al Partidului Muncitoresc), în cadrul unei reuniuni a reprezentanților partidelor comuniste europene, inclusiv cel italian și cel francez, într-o stațiune de vacanță poloneză din Silezia Inferioară, Szklarska Poręba (Schreiberhau în germană).[126] De altfel, guvernul polonez își manifestase activismul specific și în trecut, de exemplu atunci când, în 1946, reprezentantul polonez a cerut ONU să decidă împotriva admiterii Spaniei lui Franco: de fapt, adunarea nu numai că a refuzat cu o largă majoritate să accepte candidatura Spaniei, dar a recomandat statelor membre să sisteze relațiile cu guvernul de la Madrid.

În lipsa unei opoziții politice libere să acționeze la nivel parlamentar și în țară, în condițiile în care opoziția militară a fost treptat eradicată, iar noile grupuri mici care își exprimau dezacordul față de regimul impus erau puține și rare, Bisericii din Polonia i-a revenit rolul de interlocutor respectat, intervențiile ei neputându-se reduce numai la a da niște sfaturi moderate. Mulți episcopi au plătit cu arestarea luările lor de poziție, iar primatul Stefan Wyszyński a fost plasat la domiciliu și pus sub supraveghere, cel puțin la începutul anilor ’50.[127] În 1949, papa Pius XII îi excomunicase pe comuniști și le interzisese accesul la sfintele taine; guvernul de la Varșovia a considerat că un asemenea refuz al preoților era o crimă.[128] Instituția Bisericii Catolice, atât de prezentă în societate, un simbol al identității naționale pentru majoritatea polonezilor, capabil să obțină consens și să influențeze opinia foarte multor cetățeni, nu a fost niciodată îmblânzită de regim, care i-a făcut concesii (de exemplu, în ceea ce privește învățământul religios) nemaiîntâlnite în alte state comuniste și, uneori, nici măcar în țările occidentale. Puținii catolici care au trăit în umbra puterii comuniste, cum ar fi grupul *Pax* al scriitorului Bolesław Piasecki, fost militant naționalist, au îndrăznit să nu fie de acord cu lumea catolică în probleme sensibile pentru aceasta, precum cea a avortului, și să se pronunțe în acest sens. O funcție fundamentală a Bisericii a fost aceea de a servi drept tampon și aliat pentru toate celelalte forme de disidență și opoziție.

Disensiuni existau chiar și în cercurile partidului de guvernământ. Aplicând un principiu caracteristic întregului bloc sovietic, acesta absorbise partidele comunist și socialist, luând numele de Partidul Muncitoresc Polonez Unificat (POUP). Deși secretarul Gomułka însuși declarase răspicat că, odată ce a preluat puterea, aceasta nu va fi predată altor forțe politice, totuși el s-a remarcat prin faptul că a formulat teoria căilor naționale spre socialism, susținând posibilitatea polonezilor de a construi un sistem social-politic care să nu fie identic cu cel sovietic, deși bazat pe aceleași principii ideologice. Această orientare i-a atras suspiciuni din partea lui Stalin, transformându-l în cea mai importantă victimă a epurărilor din Polonia, care au fost foarte diferite de cele ce au avut loc în alte țări comuniste. Acestea nu au fost sângeroase și au vizat un număr limitat de militanți și lideri. De fapt, în același interval de timp, adică după 1947, a avut loc o represiune mult mai dură împotriva opozanților și disidenților din afara partidului, aproximativ 30.000 de persoane. Gomułka nu numai că a fost înlăturat de la conducerea politică, dar, printr-o exagerare tipică regimurilor comuniste, a fost expulzat în 1949 și arestat doi ani mai târziu. Sub regimul noului secretar Bolesław Bierut, un om supus Kremlinului, puterea s-a putut consolida, și țara a cunoscut propria pagină de istorie „stalinistă“ în mai multe domenii, de la cel politic la cel economic. Alături de Bierut[129], au avut un rol important șeful ideologiei din cadrul partidului (și al serviciilor de securitate ale statului), Jakub Berman, și economistul Hilary Minc, ambii evrei. Cu toate că unii coreligionari care au ocupat roluri importante în cadrul regimului, 30.000 de evrei, considerați sioniști, au emigrat între 1949 și 1951, iar în 1952, ca urmare a ceea ce se întâmpla la Moscova în ultimele luni ale lui Stalin, s-a luat decizia de a nu susține prezența evreilor în armată și în alte posturi importante. După moartea lui Stalin, la începutul perioadei de destalinizare, disidenții din cadrul partidului au avut posibilitatea să-și exprime opiniile și au mers mult mai departe în ceea ce privește transformarea ideologică. Acest lucru s-a datorat curajului anumitor oameni, dar și faptului că intelectuali precum Karol Modzelewski și Jacek Kuroń, autorii unei cunoscute scrisori deschise către partid din 1964, care i-a costat închisoarea, nu s-au simțit izolați într-o societate atentă și cu o Biserică pregătită să acționeze ca aliat. Oameni inspirați de ideologia marxist-leninistă (Kuroń fusese organizatorul așa-zișilor „cercetași roșii“, în realitate o pepinieră de opozanți) sfârșeau prin a acționa, de fapt, în dezacord cu regimul și în medii sociale de cu totul altă factură ideologică.

Astfel se explică slăbiciunea regimului în fața tulburărilor politice și sociale din 1956. Merită să ne amintim că această slăbiciune se manifesta și în relația cu clasa muncitoare, al cărei purtător de cuvânt dorea să fie POUP: chiar dacă clasa muncitoare era prima care protesta împotriva politicilor guvernului și îi scotea din fabrici pe reprezentanții acestuia, adică pe directorii de întreprinderi (încărcându-i uneori într-o roabă)[130], nu se putea spune că se instaurase dictatura proletariatului. Doar împărțirea continentului în blocuri opuse și climatul Războiului Rece au împiedicat regimul să-și încheie socotelile pe deplin cu societatea. Explozia din 1956 fusese pregătită în anii imediat anteriori. Încă din 1953, în cadrul Comitetului Central existaseră critici cu privire la politica economică pusă în aplicare până în acel moment: ulterior, s-a dorit reducerea birocratizării, renunțarea la utopie și încetarea oricărei represiuni; era nevoie de realism, descentralizare și socialismul

trebuia îmbinat cu libertatea. La cel de-al XX-lea Congres al PCUS a fost reabilitat vechiul Partid Comunist Polonez, dizolvat de autorități în 1938 sub falsa acuzație că se afla în slujba puterilor antisovietice, fapt care a căpătat o oarecare importanță și pentru mândria națională. Delegații polonezi au răspândit primii textul celebrului raport secret al lui Hrușciov; potrivit diplomatului italian Guarnaschelli[131], Bierut, care rămăsese în funcție numai datorită unei autocritici publice, nu s-a mai întors niciodată în patrie, murind subit la Moscova în martie 1956.

Wyszyński și Gomułka, fiecare în sfera sa, își recăpătaseră libertatea de acțiune. Gomułka a reușit să se plaseze în fruntea unei aripi reformiste a partidului (Gierek, Cyrankiewicz, Rapacki), care a preluat și revendicările naționale ale polonezilor. Incidentele grave de la Poznań din 28 iunie 1956 (demonstranții, majoritatea muncitori, au profitat de un târg internațional în desfășurare) au divizat profund conducerea partidului: forțele militare sovietice au intervenit și s-au înregistrat 50 de morți și 300 de arestări. Noul secretar Edward Ochab i-a condamnat ferm pe protestatari catalogându-i drept huligani și agenți ai inamicului capitalist și străin; șeful guvernului, fostul socialist Józef Cyrankiewicz (în funcție din 1947 până în 1952 și din 1954 până în 1970), deși a reiterat condamnarea, a recunoscut că protestul exprima nevoi și probleme reale. Pedepsele aspre impuse au fost curând revocate, cu câteva excepții. Pe scurt, regimul a deschis ușa către dialog.

Următorul pas a fost ascensiunea reformiștilor (puławiștii, de la numele străzii Puławska unde-și aveau sediul), fapt care i-a îngrijorat atât de mult pe liderii de la Kremlin, încât Hrușciov însuși, împreună cu alți reprezentanți importanți ai PCUS, a venit la Varșovia pentru a asista la lucrările plenarei Comitetului Central din 19 și 20 octombrie. A fost o întâlnire la fel de importantă ca un congres: s-a stabilit o nouă tendință, de deschidere față de nevoile societății, și Gomułka a fost instalat în funcția de secretar de partid. Abilitatea lui Gomułka de a-l convinge pe Hrușciov (care era înclinat să susțină un „centrist“ precum Zenon Nowak) că Polonia va rămâne un aliat fidel al Uniunii Sovietice a fost decisivă, datorită ideologiei pe care o împărtășeau și a fricii comune față de reapariția pericolului german. De asemenea, de mare însemnătate a fost și faptul că aripa dură a partidului, așa-numiții natoliniști (de la numele Palatului Natolin, reședința președintelui republicii, de care erau apropiați politic), nu și-au pus în aplicare planul gândit de a prelua puterea printr-o veritabilă lovitură de stat. Acesta nu a fost singurul caz în care forțele armate au avut sau au fost la un singur pas de a avea rol politic, așa cum au dovedit evenimentele din 1981: în acel an, numai în Polonia secretariatul partidului la putere a fost preluat de un cadru militar, dovedind încă o dată caracterul singular al realității poloneze. La câteva zile după acel plen istoric din 1956, a început revolta populară în Ungaria, care s-a încheiat tragic după intervenția armatei sovietice. Consimțământul dat represiunii din Ungaria și comparația cu acele evenimente au jucat în favoarea liderului polonez, al cărui reformism moderat putea fi lăudat de Moscova. Acest lucru i-a permis, de asemenea, să preia controlul total al partidului și al țării.

În timp ce oameni ca Berman și Minc erau înlăturați din politică, Gomułka a obținut rechemarea în patrie a mareșalului sovietic Konstantin Rokossovskij, până atunci ministru al apărării și comandant suprem al armatei; de asemenea, a reușit să marginalizeze tot mai

mult aripa stalinistă, i-a redat libertatea deplină lui Wyszyński și a relaxat cenzura și controlul asupra activităților culturale și științifice, astfel încât universitățile și însăși Academia s-au mobilizat și au contribuit considerabil la procesul de reformă. Cei care la vremea aceea erau tineri intelectuali priviți cu suspiciune de regim au găsit, într-o oarecare măsură, sprijin și protecție în aceste cercuri, având chiar posibilitatea de a călători pentru studii în lumea occidentală (ca Adam Michnik). Relațiile guvernului cu Biserica Catolică s-au îmbunătățit, conducerea îngrijindu-se să aibă relații bune și cu Sfântul Scaun. A fost un adevărat succes diplomatic faptul că Vaticanul a acceptat numirea de episcopi în diecezele care fuseseră germane: se încheia astfel una dintre cele mai aprige controverse, care dusese în 1951 la expulzarea vicarilor apostolici numiți de Roma.

O decizie de mare importanță a vizat decolectivizarea spațiului rural: din cele 10.600 de cooperative au rămas în funcțiune doar 1.700. Masele țărănești erau hotărâte să își păstreze libere micile ferme, chiar dacă trebuiau să respecte reguli privind colectarea și comercializarea, încheind astfel un soi de alianță tactică cu regimul. În plus, a continuat să existe o mică burghezie formată din mici întreprinzători neproletarizați, cărora li se permitea să aibă patru angajați sau, dacă lucrau pentru export, șapte. Societatea poloneză păstra o anumită structură internă și beneficia, chiar și numai formal, de reprezentare politică. Alături de POUP, adevăratul stăpân al parlamentului și al puterii, din Dietă făcea parte Partidul Țărănesc, aliat fidel al acestuia, dar și un Partid Democrat, care trebuia să exprime aspirațiile și interesele păturilor burgheze rămase. Era vorba, de fapt, despre un pluralism de suprafață, care abia în ultimele zile ale regimului s-a transformat într-un pluralism real, capabil să influențeze politica. Gomułka a dorit ca până și diplomația să se bucure de o anumită autonomie și a permis descentralizarea mai multor funcții administrative: toate acestea au fost gesturi care au diferențiat Polonia de alte democrații populare pentru câțiva ani. Nu întâmplător, în 1960, numărul doi al regimului albanez, Mehmet Shehu, a declarat unei delegații sovietice că Gomułka nu era un marxist, ci un revizionist.[132]

De-a lungul anilor ’60, Gomułka nu a reușit să păstreze sprijinul obținut în interiorul partidului și în societatea poloneză. Promisiunile nu fuseseră întotdeauna îndeplinite: guvernul nu a fost capabil să stimuleze o creștere susținută care să poată garanta prosperitatea dorită de mase, deși Polonia era deja o țară cu o industrie importantă și cu un sector agricol foarte extins. Speranțele pentru o liberalizare mai accentuată au fost, de asemenea, spulberate, speranțe care fuseseră cultivate mai cu seamă de tineri, inclusiv de cei din partidul de conducere. Faptul că s-a bătut pasul pe loc pe ambele fronturi – economie și democrație – a determinat grupul de la conducere să pună accentul pe descentralizare, atât în 1956, cât și în 1964-1965. Au fost introduse stimulente materiale pentru ca lucrătorii să își sporească productivitatea, dar nici această politică economică nu și-a atins obiectivele dorite. Probabil că a cântărit greu și conservatorismul partidului și al aparatului managerial. Potrivit lui Korbonski, în realitate Gomułka „nu era un reformator economic“[133].

Rezultatul cu adevărat înnoitor al acestor dezamăgiri a fost „revizionismul“, care a găsit susținere în rândul clasei intelectuale. Ca rezultat, noua stângă poloneză (Roman Zimand, Zygmunt Bauman, Leszek Kołakowski, Władysław Bieńkowski, care fusese

ministrul educației între 1956 și 1959 înainte de a fi exclus din partid) a început să critice, adesea în revista *Po prostu*, nu doar gestionarea oligarhică a puterii, ci și un pilon ideologic al regimului, și anume caracterul de clasă al ideologiei aflate la putere. Acești intelectuali credeau că amintitul element ideologic nu era menit decât să apere interesele birocrației, care deținea posturile cele mai avantajoase din punct de vedere social și economic și tot felul de privilegii (cum să uităm de „noua clasă“ identificată și criticată de iugoslavul Djilas?)[134]. Mai mult, s-a afirmat că evoluția societății nu mai justifica primatul clasei muncitoare în sensul strict al termenului, un criteriu care nu lua în considerare noile forme de producție și sectorul economic terțiar în continuă creștere. Kołakowski a afirmat că, „chiar dacă numai lupta celor oprimați poate transforma stânga într-o forță materială, totuși stânga trebuie să se definească în termeni intelectuali, nu de clasă“[135].

Aceste tendințe se îmbinau în cele din urmă cu nemulțumirile populației și, în aceeași măsură, cu ideologia neonaționalistă. Neonaționaliștii nu puneau la îndoială natura socialistă a statului, dar îi dădeau o anumită coloratură. Aceasta a fost exprimată de mișcarea așa-numiților „partizani“, condusă de generalul Mieczysław Moczar, un concurent periculos pentru Gomułka. De asemenea, conducerea era amenințată de așa-numiții tehnocrați și de oamenii aparatului: ei reprezentau noua clasă (neoburghezia), împotriva căreia milita noua stângă menționată mai sus. Biserica Catolică era în continuare un interlocutor respectat de guvern, ce nu a ezitat să îi facă concesii care, în ultimă instanță, întăreau și mai mult influența clerului asupra societății.

Criza latentă a atins apogeul în 1968, un an cu mari tulburări în multe țări europene de ambele părți ale Cortinei de Fier. Unul dintre motoarele declanșatoare a fost, în speță, interdicția de a mai juca o piesă a marelui scriitor din secolul al XIX-lea Adam Mickiewicz, *Strămoșii* (*Dziady*): se considera că punerea în scenă avea subînțelesuri antisovietice. Această cenzură a provocat reacții vehemente în lumea intelectuală și studențească, deja agitată de veștile ce soseau din Cehoslovacia. În același timp, trezea îngrijorare și activul *Ostpolitik* de la Bonn, nu mai puțin decât bunăvoința de care se bucura Republica Democrată Germană la Kremlin. Chiar și din interiorul fabricilor soseau semnale îngrijorătoare și nici Biserica Catolică nu a ezitat să își facă auzit glasul. În martie 1968, intervenția poliției împotriva demonstranților a fost violentă, iar ulterior guvernul polonez s-a alăturat cu destulă convingere represiunii Primăverii de la Praga, trimițând propriul contingent militar.

În plus, a existat un fenomen foarte special, legat și de faptul că unele cercuri au manifestat simpatie în 1967 pentru victoria militară a Israelului în Războiul de Șase Zile. Bazându-se pe sentimente care, în ciuda *Shoah*-ului, continuau să fie răspândite în rândurile mai multor clase sociale și care erau amplificate de curentul naționalist condus de Moczar – viceministrul de interne –, a fost aprobată recrudescența antisemitismului împotriva comunității evreiești, acum redusă (30.000 de persoane, deoarece alte 50.000 de persoane emigraseră între 1956 și 1959), putându-se vorbi astfel chiar despre „antisemitism fără evrei“. Acea comunitate, din care nu lipseau personalități culturale strălucite, a fost învinuită pentru ceea ce se întâmpla în țară. Câteva mii de oameni (în special evrei), printre care se numără personalități precum Bauman, sociologul „societății lichide“, și filozoful și istoricul Kołakowski, au fost forțați să emigreze și ca urmare a

epurării cercurilor universitare. Chiar și viața bătrânului lider Gomułka trebuie să fi fost grea în zilele acelea, deoarece avea o soție de origine evreiască: nu întâmplător a încercat să facă deosebirea dintre sioniști și polonezii buni de religie mozaică.[136] În opinia lui Audrey Kichelewski, „campania antievreiască a servit mai multor cauze. Prima a fost schimbarea cadrelor de partid. […] A doua a fost eliminarea definitivă a facțiunii liberale, foștii „puławiști“ (dintre care mulți erau evrei), în timp ce se li se făcea loc antisemiților din grupul Pax; a treia a fost manipularea campaniei pentru a reprima manifestațiile studențești și pentru a distrage atenția de la nemulțumirile sociale, în mare parte de natură economică, dar nu numai“[137]. De altfel, secretarul de partid a avut abilitatea de a trata direct cu studenții, reușind să își amâne propriul declin pentru încă doi ani. Pe plan extern, politica a înregistrat un succes important: la 7 decembrie 1970, Polonia și Germania au semnat un tratat prin care aceasta din urmă recunoștea frontierele trasate în urma celui de-al Doilea Război Mondial.

4. Vitrina blocului sovietic: Cehoslovacia, de la anii întunecați până la Primăvara de la Praga

Istoria politică a Cehoslovaciei a fost foarte diferită de a celorlalte țări care au cunoscut instaurarea regimului comunist. În primul rând, poziția geografică avea ponderea ei: Boemia era înghesuită în Germania, în timp ce Slovacia se afla în fața porților lumii rusești și ucrainene, în aceeași situație fiind Rutenia transcarpatică: aceasta din urmă nu putea să nu fie dorită de sovietici, deoarece anexarea ei însemna distrugerea acelui avanpost creat în cei 20 de ani interbelici de granițele românești și poloneze. Cehoslovacia a fost considerată, pe bună dreptate, un stat victorios sau cel puțin nu un aliat al Germaniei: în acest sens, cedarea Ruteniei subcarpatice către Uniunea Sovietică (astăzi parte a Ucrainei) a fost un fapt greu de înțeles, cu toate că era un teritoriu de dimensiuni reduse și în ciuda tratatului de prietenie ruso-cehoslovac semnat încă din 1943. De fapt, conducătorii cehoslovaci nu se puteau opune vecinului lor sovietic, ale cărui trupe eliberaseră țara. Și în opinia publică se generalizase un sentiment de fraternitate slavă, asupra căruia insistau mai ales comuniștii, al căror lider, Klement Gottwald, vorbea despre teiul slav (ceh) care „se sprijină pe stejarul rusesc, care este și el slav“[138]. De asemenea, culturii ruse i s-a acordat o pondere mult mai mare decât în trecut, iar ca dovadă a supunerii față de Moscova au fost extrădați germanii și maghiarii responsabili de acte comise pe teritoriul sovietic. Pentru a consolida noua achiziție teritorială, Moscova a avut grijă să elimine din Rutenia subcarpatică arhiepiscopia de Muncaci, unită cu Roma, chiar dacă păstra ritul oriental, și de care aparțineau puțin sub o jumătate de milion de credincioși. În Galiția (Lvov), un alt teritoriu important dobândit de Uniunea Sovietică în detrimentul Poloniei, Biserica Unită, mult mai extinsă, a fost obligată să fuzioneze cu Biserica Ortodoxă.[139]

O altă caracteristică a Cehoslovaciei era structura socială a populației sale, mai ales din cea mai mare parte a teritoriului, Boemia-Moravia, unde sectorul industrial era foarte

avansat și, în consecință, clasa muncitoare era numeroasă și constituia principalul bazin electoral al partidelor comunist și socialist (social-democrat). Și răspândirea educației avantaja partidele de stânga, inclusiv Partidul Național-Socialist, apropiat de viziunea fondatorilor statului și a președintelui Edvard Beneš, care și-a reluat funcția după eliberare. În Slovacia, populația era influențată mai degrabă de cler. Rezultatul acestei situații au fost alegerile pentru Adunarea Constituantă din mai 1946, care au avut loc după ce Armata Roșie părăsise deja teritoriul cehoslovac. Partidul Comunist a câștigat cu o largă majoritate în Boemia-Moravia și s-a clasat pe locul doi în Slovacia. Comuniștii și socialiștii ar fi putut forma un guvern cu o majoritate foarte mică, dar s-a decis menținerea alianței generale dintre partidele din toată țara: așadar, inclusiv național-socialiștii, democrații și popularii. Conducerea guvernului i-a fost încredințată lui Gottwald (secretarul Partidului Comunist era Rudolf Slánský), iar comuniștii au păstrat pentru ei câteva ministere-cheie, cum ar fi Internele și Apărarea.

Având în vedere toate acestea, era firesc să se treacă la adoptarea unor reforme destul de avansate în domeniul economic. Numeroase combinate industriale și bănci au fost naționalizate încă din 1945, în vreme ce reforma agrară a măturat ultimele mari proprietăți funciare. Aceasta a căpătat o importanță deosebită în legătură cu un fenomen foarte specific țării și epocii, anume expulzarea în masă a unei părți din numeroasele minorități germană (sudeții din Boemia) și maghiară (din Slovacia). Pământurile germanilor și maghiarilor expulzați au fost redistribuite cehilor și slovacilor, ceea ce a echivalat nu numai cu o mică revoluție socială, ci și cu o „purificare etnică“. Majoritatea covârșitoare a germanilor (2.500.000 din 3.300.000) au fost expulzați în Germania, nu fără suferință și numeroase victime;[140] în paralel, au fost încheiate două acorduri cu guvernul maghiar (1946 și 1948) pentru schimbul de populație care a avut loc – până când un alt acord i-a pus capăt în 1949 –, dar care nu a putut reduce semnificativ numeroasa minoritate maghiară din sudul Slovaciei, care locuiește și astăzi în țară, rezultând disensiuni cu majoritatea slavă. Aceia care trecuseră de partea ocupanților și, mai ales, cei care slujiseră statul slovac independent, dacă nu evadaseră la timp, au fost persecutați, începând cu monseniorul Tiso, condamnat la moarte prin spânzurare în 1947, în ciuda faptului că vechiul său Partid Popular și Partidul Democrat Slovac (ambele la guvernare) ar fi vrut să fie grațiat. După ce s-a refugiat într-o mănăstire din Bavaria, a fost arestat de americani și predat guvernului cehoslovac.[141]

Odată cu accentuarea climatului de război rece pe întreg continentul și odată cu înființarea Cominformului (1947), disponibilitatea formațiunilor politice de a colabora era sortită să se destrame: în partidele aliate, inclusiv în Partidul Socialist, au existat plângeri cu privire la hegemonia mascată a Partidului Comunist, o bună parte a liderilor nefiind dispuși să rămână pe poziții subordonate comuniștilor. Conflictul din interiorul Partidului Social Democrat a fost hotărâtor, deoarece apropierea „centriștilor“ președintelui Bohumil Lausman de aripa mai moderată, preferată celei pro-comuniste, putea duce la izolarea PC-ului. Și tocmai faptul că a avut câștig de cauză curentul ce susținea alianța cu PC fără condiții speciale (Fierlinger s-a pronunțat la scurt timp după aceea pentru aderarea socialiștilor la PC) i-a permis partidului prim-ministrului să reziste atunci când miniștrii slovaci național-socialiști, populari și democrați au demisionat.[142] Confruntarea finală a

privit numirea cadrelor din structurile poliției, poziții pe care ministrul comunist Nosek dorea să le rezerve unor oameni de încredere, dar existaseră deja, înainte vreme, fricțiuni sau presiuni semnificative în favoarea militanților din Partidul Democrat Slovac (s-a remarcat Gustáv Husák, un om menit unor roluri importante ani mai târziu), dar și a celor din partidele boemiene.

Miniștrii demisionari reprezentau aproape jumătate din executiv și, într-o situație normală, ar fi fost inevitabilă o criză guvernamentală, care ar fi dus la alegeri: chiar asta doreau liderii celor trei partide care ieșiseră din coaliție, convinși că PC nu va obține rezultatul electoral pe care îl obținuse în 1946. Gottwald l-a convins pe Beneš să nu dizolve parlamentul și să aprobe o simplă remaniere guvernamentală, în urma căreia câțiva reprezentanți din partidele care se îndepărtaseră de PC au servit ca paravan: chiar și un preot a primit un fotoliu ministerial. Toate acestea s-au petrecut într-un climat foarte apăsător, în care sindicatele și stânga controlau protestele de stradă, ajungând chiar să ocupe birourile partidelor aflate în opoziție: astfel s-a înfăptuit așa-numita lovitură de stat de la Praga din februarie 1948 (pentru comuniști a fost „Februarie victorios“). Poate că nu a fost întâmplătoare prezența la Praga a unui emisar al Moscovei, Valerian A. Zorin. Un episod obscur parcă simbolizează climatul de atunci: la 10 martie 1948, ministrul de externe Jan Masaryk, fiul fondatorului statului cehoslovac, a murit, poate aruncat de la fereastra locuinței sale sau poate prin sinucidere. Ministrul justiției, Prokop Drtina, scăpase de o soartă asemănătoare cu câteva zile înainte. Aceste evenimente au fost judecate atunci și mai târziu în mod foarte diferit, în funcție de poziția politică a fiecăruia, după cum demonstrează limpede interpretările radical opuse ale lui Jindřich Veselý în *Praga 1948*[143] și François Fejtő în *Il colpo di Stato di Praga* (*Lovitura de stat de la Praga*)[144].

În cele din urmă, în luna mai au avut loc noi alegeri trucate, în care lista unică guvernamentală s-a impus cu un procent neverosimil (aproximativ 90%), opoziția exprimându-se prin voturi albe și nule sau abțineri. A fost întocmită în timp record o nouă cartă constituțională, pe care Beneš nu a fost de acord să o promulge, deoarece denatura spiritul statului cehoslovac, aliniindu-l la modelul sovietic; din această cauză a demisionat și câteva luni mai târziu a murit. Consimțământul său din februarie, care i-a adus nu puține critici, fusese util, dacă nu chiar decisiv pentru PC, care a putut prelua puterea absolută. Pentru a completa tabloul, în februarie 1948, comunistul Karol Šmidke a preluat președinția Consiliului Național Slovac de la democratul Jozef Lettrich, iar „Constituția din 9 mai 1948 nu a făcut decât să confirme modelul asimetric“[145] dintre Slovacia și Cehia. Opoziția față de regim a ajuns o sarcină imposibilă, iar puținele tentative, chiar și armate, în acest sens au rămas multă vreme necunoscute: acesta a fost cazul grupului condus de frații Josef și Ctirad Mašin, care au fugit apoi în Germania.

Anul 1948 a însemnat începutul regimului comunist; chiar din anul următor însă, acesta și-a manifestat contradicțiile interne, mai exact cele din cadrul mișcării comuniste internaționale, scoase la iveală în mod dramatic de ruptura dintre Stalin și Tito din iunie 1948. Și totuși, tocmai o țară avansată din multe puncte de vedere ar fi putut găzdui un experiment care nu fusese încă încercat: crearea unui regim asemănător celui sovietic, dar cu caracteristici naționale și mai ales cu tendințe liberale, ceea ce nu s-a întâmplat. Faptul

că guvernele de la Praga aveau autonomie limitată fusese evident în iulie 1947, când țara a dorit să se alăture Planului Marshall pentru a relansa economia, lovindu-se, însă, de interdicția netă a lui Stalin, pe care Gottwald, apropiații și aliații lui nu au reușit să o contracareze. Țara, care avea o vocație pentru schimburile economice cu străinătatea și o balanță comercială care, datorită calității producției sale, era cu ușurință în câștig, a sfârșit prin a se lega de Uniunea Sovietică (Moscova nu sperase nici o clipă că va obține încă din 1955 o cotă de peste o treime din importurile și exporturile Cehoslovaciei: în 1947, aceasta era de numai 6%) și de țările din CAER. Politica și ideologia avuseseră întâietate în fața motivelor strict economice. Confirmându-și alinierea cu Moscova, în 1948, guvernul de la Praga a furnizat arme de artilerie israelienilor angajați în primul război împotriva arabilor, dar mai târziu, urmând tot exemplul sovietic, a început să asigure furnituri militare substanțiale Egiptului: pe tabla de șah a Orientului mijlociu Kremlinul, care considera Israelul un satelit al SUA, miza de acum pe țările arabe emergente.

Odată cu instaurarea regimului, atmosfera a devenit apăsătoare pentru cei care militaseră în partidele care i se opuneau: nu au fost cruțați foștii partizani, soldații, democrații slovaci și asociația tradițională și populară *Sokol*. În acea atmosferă din februarie 1948, rectorul Universității Karlovo din Praga, economistul Karel Engliš, a fost demis din funcția sa academică și apoi din învățământ, în timp ce începeau „inspecțiile studențești“, prin care mii de studenți înscriși au fost exmatriculați.[146] Pe măsură ce trecea timpul, măsurile au devenit mai severe. La finalul unui proces public, în 1950, a fost spânzurată deputata național-socialistă Milada Horáková, membră a rezistenței, supraviețuitoare a lagărului de concentrare nazist și președintă a Consiliului Național al Femeilor Cehoslovace. În ciuda atitudinii demne a acuzatei și a apelurilor imperative pentru grațiere din partea unor distinse personalități din străinătate, ea a fost singura femeie dintre cele 234 de persoane condamnate la moarte în Cehoslovacia comunistă.[147] Intelectualii de stânga acuzați de trotskism au fost, de asemenea, persecutați.

Represiunea a afectat multe zeci de mii de cetățeni prin mijloace judiciare și extrajudiciare (înlăturarea de la locul de muncă), dar pagina cea mai „originală“ a acesteia nu fusese încă scrisă. În cadrul Partidului Comunist, unele voci deplângeau faptul că nu existase o epurare internă precum cea începută în Ungaria în 1949 (a se vedea § 5 de mai jos): se dorea găsirea unui Rajk cehoslovac. Secretarul Slánský a fost primul care a exprimat această necesitate, solicitată, în realitate, de Moscova. Mai ales din inițiativa sa au ajuns victime ale epurării numeroși lideri și personalități politice, printre care pot fi menționați cel puțin deja amintitul Husák, ministrul de externe Vlado Clementis (ambii slovaci; cel din urmă criticase în 1939 Pactul Ribbentrop–Molotov în dezacord cu PC)[148] și ministrul adjunct al comerțului exterior Eugen Löbl. Comuniștii slovaci au fost vizați în special ca presupuși promotori ai ideilor naționaliste.[149] Lovitura de grație a fost aplicată în noiembrie 1951 (dar Gottwald preluase deja secretariatul partidului în septembrie), când Slánský însuși a fost acuzat că era principalul adversar intern, în slujba puterilor occidentale și a Israelului, dar și simpatizant al lui Tito. Această a doua etapă a epurării a avut o conotație antisionistă (Israelul nu mai era statul prieten căruia i se vindea armament, ci o creație a *lobby*-lui evreiesc american) care a dat naștere, de fapt, unor manifestări antisemite: unei militante care, în fața unor polițiști ce serviseră și sub regimul

colaboraționist anterior, amintea că a colaborat cu Klara Zetkin, i s-a spus să nu mai vorbească despre acea „curvă evreică“.

A fost nevoie de un an pentru a se ajunge la un verdict, iar condamnarea la moarte a lui Slánský a fost executată după încă un an: nu trebuie trecut cu vederea faptul că a avut loc după moartea lui Stalin. După un proces-spectacol[150], încă zece lideri, mulți dintre ei de origine evreiască, la fel ca principalul acuzat, au fost condamnați la moarte alături de Slánský. Aceasta a fost, cu siguranță, cea mai complexă și mai organizată epurare din întregul bloc comunist. A fost vârful de lance al unui proces mai amplu care a dus la expulzarea a sute de mii de militanți din partid, în timp ce 136.000 de persoane au fost judecate și condamnate cu sentințe mai mult sau mai puțin aspre. O trăsătură cu totul ieșită din comun a acestei situații, care amintește de procesele ereticilor din Evul Mediu și din timpul Contrareformei, este aceea că acuzații au fost forțați să mărturisească în procese publice sau în închisoare, uneori convingându-se singuri că sunt cu adevărat vinovați sau că era în interesul partidului și, prin urmare, era corect să își recunoască vinovăția. Autorii acestei crime nejustificate se aflau la Moscova, dar și la Praga. Gottwald, în special, a fost pus în fața unei opțiuni clare: „să-i sacrifice pe alții pentru a se proteja pe sine sau să meargă împotriva curentului, să stea de partea adevărului și să-și riște viața“[151]. A ales prima cale și a rămas la putere.

Biserica Catolică, populară în ciuda nivelului ridicat de ateism și agnosticism, a încercat să se opună unui regim care pretindea să conducă și sufletele. Represiunea a fost aspră: episcopii, cărora li s-a interzis să se adreseze credincioșilor printr-o declarație pe care ar fi trebuit să o citească preoții parohi, au fost în mare parte arestați, iar unii au murit în detenție, nefiind înlocuiți prin noi numiri. Adjuncții episcopilor s-au aflat la mila puterii și nu a fost suficient ajutorul primit clandestin de la Vatican, care uneori autoriza numirile, nerespectând dreptul canonic, pentru a suplini funcțiile ecleziastice. În 1949 a fost arestat – în biserică – și arhiepiscopul de Praga, Josef Beran, supraviețuitor al lagărului de concentrare de la Dachau, din cauza opoziției sale față de ocupanții naziști; acesta nu a fost niciodată judecat (noul lider comunist Antonín Novotný nu putea uita că și el fusese închis în lagărele naziste); a fost eliberat abia în perioada post-conciliară, dar la scurt timp a fost obligat să se mute la Roma, unde Paul VI l-a numit cardinal în 1965. Arhiepiscopul František Tomášek, care i-a urmat, după ce a petrecut câțiva ani la muncă forțată a avut norocul parțial de a activa într-o perioadă în care șurubul poliției slăbise strânsoarea, iar lumea catolică era privită cu mai puțină suspiciune: prin urmare, s-a putut opune persecuțiilor cu tărie. În anii ’60 i s-a permis să reînființeze singura dieceză de rit grec oriental, Muncaci, desființată de guvern în 1950. Autoritățile au acționat în forță împotriva mănăstirilor, în special împotriva celor de maici (călugării și călugărițele au fost siliți să muncească cu totul altceva), au închis seminariile diocezane și chiar au intervenit în numirea profesorilor la facultățile de teologie înființate în 1950. În vreme ce multor preoți li s-a interzis să țină slujbe, iar majoritatea bisericilor au fost închise, instrumentul folosit de regim timp de mai mulți ani a fost Mișcarea Clerului pentru Pace, condusă de abatele Josef Plojhar, ministru al cultelor după lovitura de stat din 1948. Cu timpul, autoritățile comuniste au căpătat încredere în Mișcare, considerând-o nereprezentativă. Atitudinea ostilă a regimului față de Biserica Catolică reflecta doar parțial anticlericalismul existent

de multă vreme în societatea cehă (dar nu și în cea slovacă).

În 1953, Klement Gottwald a murit la câteva zile după Stalin și acesta părea să fie semnul unei noi epoci, mai ales dată fiind ascensiunea conducerii colective la Moscova. La Praga s-a întâmplat ceva asemănător, odată cu apariția troicii formate din Antonín Novotný, Antonín Zápotocký și Viliam Široký. Curând a fost limpede că personalitatea cea mai proeminentă era Novotný, care a preluat secretariatul partidului, iar această supremație a fost cumva ratificată de Hrușciov. Zápotocký, unul dintre fondatorii Partidului Comunist și fost lider al sindicatului unificat, a fost ales președinte al republicii, iar Široký, șef al guvernului: cel dintâi, de acord cu ideile răspândite și în alte republici populare, nu a dorit să continue colectivizarea accelerată din agricultură, acordând unele libertăți clasei țărănești. Cu toate acestea, propunerea sa politică nu s-a impus în fața direcției pro industrializare și colectivizare, personificată de secretarul PC care l-a înlocuit în funcția de președinte după moartea sa, în 1957. În același an, 1953, a fost pusă în aplicare o reformă fiscală pentru a limita inflația (care nu a fost recunoscută de statisticile oficiale); drept consecință, populația s-a confruntat cu mari lipsuri materiale, iar în capitală, la Ostrava și, mai grav, la Plzeň (Pilsen) au avut loc demonstrații de protest care au fost reprimate cu strictețe: acestea erau de natură economică, dar uneori și politică, exprimând sprijinul pentru o democrație reală, adică pluralistă.

În mod paradoxal, în 1953 și 1954 au existat încă procese cu o anumită pondere politică, inclusiv prin prisma numelor inculpaților, precum Maria Svermová și așa-numiții naționaliști slovaci, inclusiv Husák, care a fost condamnat la închisoare pe viață și care a fost, efectiv, deținut timp de zece ani. Acestea au fost ultimele lovituri ale epocii staliniste celei mai întunecate, în ciuda faptului că se schimbase conducerea de la Kremlin. La scurt timp după aceea, în mod paradoxal, mulți deținuți politic au început să își recapete libertatea, deși nu a avut loc nici o reabilitare formală. În 1956, anul celui de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, a fost înființată o comisie de revizuire a proceselor lansate încă din 1949, prezidată de ministrul de interne Rudolf Barák, dar care a acționat cu prudență sporită. În concluzie, destalinizarea în Cehoslovacia s-a desfășurat lent și aproape că se poate spune că nu a avut loc: nu se poate compara cu ceea ce s-a întâmplat în Polonia și Ungaria.[152] Printre persoanele eliberate s-au numărat Eugen Löbl și Artur London, fost ministru adjunct de externe: amândoi au povestit experiența lor dramatică, iar după memoriile lui London (*The Confession*) Costa Gavras a realizat un film.

Evenimentele din 1956 i-au determinat pe studenți și pe intelectuali să își exprime nemulțumirea, dar regimul a ales linia dură în locul dialogului. Conform directivelor de la Moscova, trebuia restabilită „legalitatea socialistă“, dar fără a pune sub semnul întrebării bazele puterii exercitate de partid; cât despre democrație, se considera că aceasta era suficient reprezentată de „fantomele“ politice care i se alăturau PC-ului în cadrul Frontului Național. Unii dintre cei mai înverșunați exponenți ai „anilor întunecați“ au fost nevoiți să facă un pas înapoi: acesta a fost cazul ministrului Čepička, ginerele lui Gottwald. În mediile intelectuale se umplea treptat paharul ce avea să se reverse la sfârșitul anilor ’60. „Puterea era încă ferm în mâinile forțelor staliniste, care organizaseră personal procesele.“[153] Între timp însă, ca în cazul oricărui regim politic, performanțele economice

influențau credibilitatea lui mai mare sau mai mică. Cel de-al treilea plan cincinal lansat în 1961 a avut soarta celui de-al șaselea plan sovietic: a fost întrerupt în 1962. Rămâne întrebarea dacă a fost vorba într-adevăr de performanțe mai slabe decât în trecut sau de o eventuală recunoaștere a eșecurilor – spre deosebire de anii anteriori –, care justificau un gest atât de răsunător precum renunțarea la un plan cincinal.

Grupul conducător părea să creadă în continuare în modelul politic, social și economic pe care dorea să îl realizeze: fapt dovedit de mândria de a defini republica ca fiind socialistă (prin constituția adoptată în 1960) și partidul ca fiind comunist, fără a recurge la expresii precum „popular“ și „al muncii“, care indicau că dictatura proletariatului și economia corespunzătoare se aflau încă într-un stadiu neavansat. În cadrul blocului sovietic (excluzând, așadar, Iugoslavia), doar conducerea românească a folosit adjectivul „socialist“ pentru a se referi la stat, în timp ce doar partidele din Bulgaria și România și-au reatribuit denumirea de comuniste.

În ciuda acestei mândrii, sau poate din cauza ei, au existat multe încercări inovatoare atât în interiorul partidului de guvernământ, cât și în societatea cehoslovacă. Producția artistică deschidea calea, așa cum dovedesc unele filme nealiniate la versiunea regimului în ceea ce privește istoria recentă și actualitatea.[154] Scriitorii (printre care Milan Kundera), la congresele Uniunii lor, și-au exprimat dorința fermă de a avea mai multă libertate: în unele cazuri, era vorba de a pune capăt unor situații jenante, cum ar fi interzicerea, timp de ani de zile, a operei lui Kafka. Zdeněk Mlynář și alții, folosind limbajul științelor politice și al sociologiei politice, au încercat – în spiritul unui oarecare revizionism similar cu cel din Polonia – să schițeze o politică mai potrivită pentru o societate cu multiple fațete, care nu rămânea la primatul clasei muncitoare. Au fost redescoperite personalități care căzuseră în uitare: în 1968, Milan Machovec a reușit să publice o carte dedicată lui Tomáš Masaryk.

Economiștii, intelectuali mai apropiați de structurile intrinseci ale regimului, au evidențiat fără menajamente limitele politicii economice urmate până în acel moment ca omagiu adus ortodoxiei socialiste, ce dusese la o inflexibilitate contraproductivă și la decizii dăunătoare pentru țară. Alături de poziția reabilitatului Löbl era cunoscută opinia lui Ota Šik (un om care va continua să creadă în economia socialistă chiar și după căderea regimului), extrem de critică față de opțiunea de a orienta schimburile comerciale cu prioritate către zona CAER și către Uniunea Sovietică. Šik a explicat că această orientare către anumite piețe sigure, dar neexigente ducea la învechirea producției naționale, care nu era stimulată să se modernizeze. El scria: „Nu ne-am făcut iluzii naive cu privire la piața din țările occidentale. Cu toate acestea, am observat un lucru: în ciuda tuturor defectelor și imperfecțiunilor sale, această piață, chiar și imperfectă, obligă companiile occidentale să producă întotdeauna ceea ce doresc consumatorii, le obligă să îmbunătățească producția, să amelioreze calitatea, le obligă să perfecționeze tehnologia de producție. Pe scurt, în ciuda tuturor deficiențelor și imperfecțiunilor sale, piața are o funcție importantă în economie“[155]. Bineînțeles, această teză nu putea fi pe placul Kremlinului, care vedea în Cehoslovacia vârful de lance al sistemului socialist european și care ar fi fost deranjat de diminuarea schimburilor comerciale dintre cele două țări.

Dat fiind că cenzura își slăbise strânsoarea, slovacii au profitat și au cerut revizuirea

proceselor trucate și au avansat din nou propriile aspirații naționale, conform cărora Slovacia urma să devină un partener egal cu Boemia-Moravia în cadrul statului federal cehoslovac (o recunoaștere care nu era prevăzută în constituția din 1960). A trebuit să se ajungă în 1963 pentru ca Înalta Curte de Justiție să declare că fusese nefondată acuzația de naționalism burghez adusă liderilor slovaci condamnați cu câțiva ani mai devreme. Cinci ani mai târziu, propunerea federalistă a fost integrată în programul așa-numitei Primăveri de la Praga, ba chiar mai mult, a fost unul dintre puținele puncte, poate singurul, care nu au fost anulate de invazia armată și de noua viziune a lui Dubček.

Un grup alternativ la cel al principalilor lideri conservatori părea să se fi format în jurul ministrului de interne Rudolf Barák, dar Novotný a reușit să îl elimine pe potențialul oponent și să îl condamne la 15 ani de închisoare pentru infracțiuni de drept comun în 1964. Episodul necesită clarificări suplimentare, dar este limpede că utilizarea măsurilor polițienești pentru a duce o luptă politică contrazicea spiritul destalinizării. Cu toate acestea, tocmai în acei ani (în 1961, cel de-al XXII-lea Congres al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică dăduse o nouă lovitură stalinismului) au avut loc schimbări și în conducerea politică: în septembrie 1963, Viliam Široký i-a predat conducerea guvernului lui Jozef Lenárt. A ieșit la rampă și Alexander Dubček, devenit emblematic pentru Cehoslovacia în 1968. În Cehoslovacia exista o situație ciudată în ceea ce privește organizarea partidelor: pe lângă Partidul Comunist Cehoslovac exista și Partidul Comunist Slovac, Alexander Dubček fiind ales secretar al acestuia în 1963. Elementele conservatoare, adepte ale marxism-leninismului ortodox, nu au cedat ușor: nu era vorba doar de atașamentul față de putere, ci și de convingerea că orice inovație, atrăgând alte inovații, ar putea submina stabilitatea regimului. În 1966 tendințele inovatoare au fost reprimate: Václav Havel a fost înlăturat de la conducerea Uniunii Scriitorilor, iar scriitorii Ivan Klíma și Ludvík Vaculík au fost excluși din partid. Cu toate acestea, în același an a fost adoptat cel de-al IV-lea plan cincinal (1966–1970), care a adoptat elemente ale economiei de piață și a dat spațiu de manevră întreprinderilor.

În 1967 a avut loc o schimbare esențială în sânul partidului: „liberalii“, centriștii și autonomiștii slovaci au reușit să îi elimine pe Novotný, pe Jiří Hendrych și pe alți membri ai curentului conservator (neostalinist). În Biroul Politic exista, de fapt, un echilibru, dar în Comitetul Central s-a ajuns la o decizie doar aparent imparțială: Novotný rămânea președinte al republicii, iar Dubček i-ar fi urmat ca secretar al Partidului Comunist Cehoslovac începând cu 5 ianuarie 1968 (la început s-a vorbit despre „direcția din ianuarie“). Conducerea sovietică de după Hrușciov, cu Brejnev în frunte, nu a exercitat suficiente presiuni în favoarea conservatorilor, mergând chiar până la a afirma deschis că soluția era o chestiune internă (*vašo delo*) a partidului cehoslovac. Reformiștii au avut grijă să nu pară excesiv de radicali și să nu se opună primatului partidului, și nici nu se poate trece cu vederea faptul că Dubček însuși se simțea foarte atașat de Uniunea Sovietică, unde studiase și trăise.

Din acel moment, elementele mai reformiste au preluat conducerea *de facto* a partidului, accelerând schimbarea într-o oarecare măsură. Între iarna și primăvara anului 1968 au avut loc alte schimbări. Novotný a pierdut și președinția în favoarea lui Ludvík Svoboda, care a câștigat votul parlamentar în detrimentul altor candidați, toate posturile

importante fiind ocupate de reformiști: președinția parlamentului (Josef Smrkovský), conducerea consiliului (Oldřich Černík, cu vicepreședinții Husák și Šik, cel din urmă deținând și portofoliul economiei) și președinția Frontului Național (František Kriegel). Toți aceștia au acționat pe baza propriilor convingeri, dar și sub presiunea opiniei publice și a presei, care își permitea libertăți nemaiîntâlnite până atunci.[156] Dubček a avut dificila sarcină de a media între aspirațiile populației și ale „comuniștilor de dreapta“ și avertismentele Moscovei și ale altor partide. Organizații precum Clubul celor angajați fără partid și *Klub 231* s-au făcut foarte bine auzite. Tabloul a fost completat de fuga câtorva staliniști și de sinuciderea altora (unii responsabili de abuzurile din anii cei mai întunecați); situația se radicalizase mult mai mult decât s-ar fi crezut cu câteva luni mai devreme și decât ar fi putut tolera Moscova.

La fel ca Imre Nagy în Ungaria cu câțiva ani mai devreme, Dubček s-a lăsat antrenat de cei care cereau reforme radicale și doar în câteva cazuri a încercat să limiteze aceste tendințe: de exemplu, a fost condamnat *Manifestul celor 2000 de cuvinte* scris de Ludvík Vaculík și semnat de mulți intelectuali. Partidul a aprobat un program de acțiune destul de avansat.[157] Cu toate acestea, Dubček credea, precum alți lideri, că alegerile pe care le făcea nu ar trebui înțelese ca fiind ostile Uniunii Sovietice sau comunismului. Potrivit unei interpretări interesante, reformismul cehoslovac a fost „un amestec eterogen de elemente preluate din alte experimente, cum ar fi cel polonez și cel maghiar, și din sisteme socialiste necanonice, cum ar fi Iugoslavia, combinate cu elemente preluate din tradiția cehoslovacă“, iar Dubček își amintea perioada 1945–1948, „în care construcția unei social-democrații specific cehoslovace părea a fi principalul obiectiv politic“[158].

Dimpotrivă, conducătorii sovietici, est-germani și polonezi erau convinși că frontiera de vest a Pactului de la Varșovia era supusă la riscuri grave, la fel și loialitatea Pragăi față de Uniune și față de blocul sovietic, precum și însăși existența regimului comunist din Cehoslovacia. Pe de o parte, au existat numeroase încercări și negocieri pentru a determina conducerea cehoslovacă să cheme la ordine partidul și țara, iar pe de altă parte, a fost pregătită din timp intervenția militară a țărilor Pactului de la Varșovia. Între timp, Tito[159] și Ceaușescu își exprimau acordul față de noua orientare promovată de Dubček, cel din urmă având în vedere principiul independenței fiecărei țări și a fiecărui partid comunist, mai degrabă decât spiritul ei inovator. Dincolo de tratative, întârzierea invaziei până la 21 august s-a datorat și necesității de a găsi o acoperire credibilă în lumea politică cehoslovacă pentru o inițiativă militară care nu era ușor de justificat. Invazia (la care nu au participat trupele României și nici ale Albaniei, aceasta din urmă părăsind formal alianța, dar în cele din urmă nici cele ale RDG) a fost un succes din punct de vedere militar, dar din punct de vedere politic a fost un semi-eșec: potrivit lui Marco Clementi, „pentru Moscova a fost mai degrabă o înfrângere parțială decât o victorie parțială“[160]. În ciuda arestării principalilor exponenți ai Primăverii, cu Dubček în frunte, Svoboda a refuzat să îl numească pe ultraconservatorul Alois Indra în fruntea guvernului, așa cum ar fi dorit Moscova. În esență, lovitura de stat fără vărsare de sânge planificată în acord cu Moscova, care ar fi plasat pe poziții de putere lideri contrari liniei reformiste, a eșuat. Rezistența în orașe a fost pasivă și au existat puține victime, dar poporul și organele politice din țară s-au pronunțat împotriva invaziei. Populația a încercat să le explice soldaților sovietici

opinia ei și faptul că nu ocupau o țară inamică sau o țară condusă de reacționari. A existat, de asemenea, un spirit de ironie foarte special, așa cum dovedește, de exemplu, o pancartă care conținea zece porunci ce trebuiau respectate atunci când aveai de-a face cu invadatorii.[161]

Moscova a fost nevoită să recunoască că nu ar fi fost oportun să mizeze pe aripa conservatoare (care era pregătită și cerea un gest din partea Kremlinului) și, prin urmare, i-a obligat chiar pe conducători – aflați într-o stare de semi-detenție în afara patriei – să abjure, gest care, de altfel, nu părea credibil majorității militanților. Acest lucru a fost demonstrat de congresul partidului, care s-a întrunit pe 22 august, puțin mai devreme decât era planificat și într-o clădire neinstituțională, adică într-o fabrică din districtul Vysočany, congres clandestin, cum se intitulează o carte apărută la scurtă vreme după aceea[162]. Era vorba de o dorință mai cu seamă a acelor conducători și militanți (precum cei ce făceau parte din Comitetul Cetățenesc din Praga) care credeau cu adevărat în democratizare, în timp ce alți reformiști se temeau de ea și deveniseră deja mai prudenți; se reafirma astfel încrederea în lideri și în noua direcție: delegații nu intenționau să se întoarcă la vechile formule și nici să legitimeze abuzurile comise de alte țări socialiste. Totuși, la 26 august, cei mai importanți lideri, printre care Dubček și Černík (nu și Kriegel, care a fost exclus din partid în mai 1969)[163], au acceptat dictatul sovietic cunoscut sub numele de Protocolul de la Moscova, încălcând hotărârile congresului extraordinar și renunțând la majoritatea obiectivelor reformiste. Toate aceste evenimente au avut loc la cea de-a XXX-a aniversare a ocupației naziste din 1938, iar Smrkovský a comparat Protocolul de la Moscova cu cel semnat de președintele republicii, Hácha, la Berlin în martie 1939, prin care s-a pus capăt primului stat cehoslovac.

A urmat o perioadă de ambiguitate, în timpul căreia a fost sistată politica de reformă, dar în care au fost păstrați în funcțiile lor aproape toți conducătorii de la vârf, în speranța de a-i înlătura ulterior, așa cum s-a întâmplat cu Dubček, Černík, Smrkovský și alții. Peste ani, istoricii au vorbit despre supunerea în fața Moscovei și în fața unor oameni care doreau să renunțe la calea reformei, supunere și inerție ce se regăseau și în rândul majorității populației. Unele persoane care se expuseseră foarte mult, cum ar fi Jiří Pelikán (directorul televiziunii de stat)[164] și Šik[165], au luat calea exilului, temându-se, nu fără motiv, că împotriva lor se vor lua măsuri drastice, care, de altfel, au existat împotriva elementelor mai liberale din partid și a asociațiilor născute în cadrul societății, Clubul celor angajați fără partid și *Klub 231*. Această emigrație (*posrpnová emigrace*) s-a adăugat emigrației de după 1948 (*poúnorová emigrace*) și a acționat pentru a menține viu ceea ce s-a numit mitul anului 1968, având convingerea că socialismul înfăptuit în Cehoslovacia putea fi reformat.

Câteva luni mai târziu, Brejnev a avut grijă să formuleze o teorie care să justifice ceea ce se întâmplase: așa-numita doctrină care i-a purtat numele (în limbaj jurnalistic) afirma că, dacă socialismul era în pericol într-o țară, celelalte state socialiste aveau dreptul să intervină. Era o limitare netă a suveranității fiecărui stat. În ianuarie 1969 a avut loc cel mai senzațional (nu singurul) denunț al abuzului îndurat de Cehoslovacia: după cum am amintit, studentul evanghelic Jan Palach și-a dat foc în ultracentrala piață Wenceslas din Praga, fiind imitat în zilele următoare de alți studenți. Un protest atât de singular a fost,

poate, influențat de exemplele date de călugării budiști din Vietnam și, oricum am privi maniera sa destul de străină de obiceiurile europene, constituia un apel adresat tuturor – guvernelor, partidelor și opiniei publice – de a lua poziție și de a-și asuma eventuala responsabilitate față de un eveniment peste care nu trebuia să se aștearnă uitarea, așa cum se putea întâmpla sau așa cum unii ar fi dorit să se întâmple. Înmormântarea lui Palach[166] a fost o demonstrație impresionantă împotriva direcției politice care se instaura și împotriva ocupației sovietice: la aceasta au participat sute de mii de oameni.

Nu putem trece sub tăcere faptul că, în logica Războiului Rece și a împărțirii sferelor de influență, marele adversar al Uniunii Sovietice, guvernul american, a oferit asigurări Moscovei că protestele oficiale nu vor avea nici o urmare concretă. În primăvara anului 1969, Dubček a fost îndepărtat din secretariat și redus treptat la statutul de simplu cetățean (grădinar) supus măsurilor de supraveghere. În 1970, un nou tratat de prietenie cehoslovaco-sovietică a ratificat dreptul Armatei Roșii de a rămâne pe teritoriul republicii: în aceeași perioadă, și „rebela“ România a semnat un tratat similar, dar s-a remarcat[167] că clauzele protejau independența statului român (în care nu erau staționate unități militare sovietice), prevedere ce nu se regăsea în actul semnat de guvernul de la Praga. În mai 1971, cel de-al XIV-lea Congres al PC a oficializat „normalizarea“ în curs prin deciziile politice luate de primul eșalon al partidului. Au urmat alegerile politice tradiționale, cu o singură listă: cea a Frontului Național, dominată de Partidul Comunist, cu cele două versiuni ale sale, cehoslovacă și slovacă.

Până la urmă, între 1969 și 1971, o treime (aproximativ 500.000 de persoane) din membrii partidului au fost excluși, au demisionat sau chiar au plecat în exil. Pentru mulți intelectuali și profesori, excluderea din partid a însemnat pierderea locului de muncă. În orice caz, ceea ce rămăsese din partid nu constituia un bloc unit. Sovieticii le dăduseră spațiu de manevră „centriștilor“, conduși de figura ambiguă a lui Husák, care fusese responsabil, cu ani în urmă, de măsurile represive, dar și o victimă a epurărilor. Și totuși, anumiți conservatori aveau o pondere politică semnificativă (Vasil’ Bil’ak). Ascensiunea lui Lubomír Štrougal la conducerea guvernului, în 1970, a născut speranța că ar fi posibil un reformism mai moderat, în ciuda faptului că acesta îi succeda unui exponent al Primăverii, precum Černík. Nimeni din conducere nu îndrăznea să facă referire la politica din 1968. Dacă cel de-al XIII-lea Congres al Partidului Comunist cehoslovac rămăsese pe linia Primăverii, acum, în 1971, un text oficial s-a îngrijit să analizeze cadrul socio-politic („criza din societate și din partid“) asupra căruia intervenea „normalizarea“.

Aceasta nu a fost o inițiativă conjuncturală, legată de prezența sovietică în teritoriu; 20 de ani mai târziu, situația nu se schimbase prea mult. Faptul că Husák era, din 1975, și președintele republicii, nu numai secretar al partidului, era aproape un simbol al revenirii stalinismului, chiar dacă în straie moderate. În concluzie, în ciuda faptului că mulți dintre comuniștii reformiști excluși (în frunte cu Smrkovský) au încercat să ajungă la un compromis onorabil și să împiedice o regresie prea mare a liniei politice a partidului, un adevărat curent reformist nu și-a mai găsit spațiu de manifestare. După curățenia din primii ani, cadrele partidului s-au înnoit oarecum, iar cei nou-înscriși în general nu au îngroșat rândurile reformiștilor, ci au preferat carierismul și existența unei puteri care nu căuta prea multe justificări ideologice. Poate că ceea ce scria Rudolf Slánský junior în

1969 era adevărat („nici unul dintre noi nu dorește să se întoarcă la situația de dinainte de ianuarie 1968“), dar acest lucru nu a împiedicat ca țara să cadă din nou sub o cortină de plumb. Populația părea să fi uitat repede entuziasmul din 1968 și s-a retras în viața privată. Guvernul a susținut această dispoziție mentală, străduindu-se să obțină rezultate economice bune și permițând creșterea consumului, nu numai în magazinele (*Tuzex*) rezervate nomenclaturii sau pentru cei care aveau valută occidentală.[168] Nu întâmplător, fenomenul disidenței a fost limitat atât înainte, cât și după jumătatea anilor ’70, când, în urma acordurilor de la Helsinki, a luat naștere mișcarea *Charta 77*.

De asemenea, a fost încheiat mai devreme și cel de-al IV-lea plan cincinal, lansat în 1966, iar experimentul de a permite companiilor o relativă autonomie, chiar și în cadrul economiei socialiste, a fost abandonat. Sistemul centralizat părea să aibă din nou partea leului, la fel ca primatul acordat industriei grele. Chiar și mult dorita reechilibrare a sistemului economic cehoslovac prin valorificarea specificului local s-a oprit la jumătatea drumului: obiectivul de industrializare a Slovaciei și a altor regiuni înapoiate a fost menținut, dar rezultatele au rămas în continuare dezamăgitoare. Cu toate acestea, economia a continuat să fie stabilă, beneficiind de tradițiile civilizației și de nivelul ridicat de educație și profesionalism și putând conta pe resurse naturale deloc neglijabile (cum ar fi zăcămintele de carbon). În concluzie, șocul politic nu a împiedicat societatea cehoslovacă să relanseze dezvoltarea economică încă de la cel de-al V-lea și al VI-lea plan cincinal, cu investiții substanțiale în producția mecanică. Odată cu cel de-al VII-lea plan (1981–1985) au crescut semnificativ investițiile în sectorul chimic, încă subdezvoltat, și s-a manifestat chiar și o sensibilitate față de problemele de mediu. În consecință, în 1982 venitul anual pe cap de locuitor al Cehoslovaciei era de 3.310 de dolari la acea vreme, al doilea în lagărul socialist după cel al Germaniei de Est, dar care nu reușea să ajungă la cel al țărilor occidentale (Italia: 7.291 de dolari). Conservatorismul din politica internă nu a împiedicat îmbunătățirea relațiilor internaționale, în special cu Austria și Republica Federală Germania. În 1973, guvernul de la Bonn a recunoscut Pactul de la München din 1938 ca fiind nul și a renunțat la toate pretențiile privind teritoriile cehoslovace locuite de germani până la sfârșitul războiului mondial.

5. Ungaria: stalinism, revoltă, normalizare

Ungaria plătise scump participarea la război, mai ales prin asediul Budapestei de către Armata Roșie. Criza economică severă care a caracterizat ultimele luni de război și începutul perioadei postbelice a fost marcată de o hiperinflație, atât de accentuată încât în anii 1945–1946 o parte din salarii și plăți s-au făcut și în produse alimentare. Diplomatul italian Roberto Gaja a confirmat că o întrerupere temporară a legăturilor dintre Buda și Pesta, cele două părți istorice ale capitalei, a fost suficientă pentru a diversifica prețurile practicate pe cele două maluri ale Dunării.[169] Rata foarte ridicată a mortalității infantile a fost un indiciu al marilor lipsuri resimțite de populație. A fost necesară o reformă monetară radicală, prin care pengheul a fost înlocuit cu forintul, cu o rată de schimb care a

afectat unele sume economisite; această manevră a rezolvat situația dramatică; producția s-a reluat din 1947, în unele sectoare ajungându-se chiar la nivelurile de dinainte de război. De asemenea, în ciuda marii neîncrederi care exista între diferitele state din cauza incertitudinilor economice ale fiecăruia, era importantă reluarea schimburilor comerciale: practicarea *clearing*-ului (schimbul de bunuri contra unor valori egale) a fost larg răspândită și constantă, menținându-se în anii următori mai ales cu țările occidentale, din pricina modelului economic diferit care se instaurase de o parte și de alta a așa-numitei „Cortine de Fier".[170]

Sfârșitul regimului hortist (și al scurtului interludiu al lui Szálasi), mai mult decât oricând în ultimele două decenii, a dus la creșterea simpatiei pentru partidele de stânga, inclusiv pentru cel comunist. Acesta din urmă se putea baza pe sprijinul ocupației sovietice, dar era o sabie cu două tăișuri: în realitate, populația suporta cu greu comportamentul și prezența ocupanților. Inevitabil, au existat abuzuri și violențe (o formă de autoapărare a fost lovirea de oale și tigăi la ferestre pentru a atrage atenția poliției militare în cazul unor incidente comise de soldații cu stea roșie), dar și memoria istorică a cântărit greu. Rușii reprimaseră cu arma în mână revoluția maghiară împotriva Habsburgilor în 1849. Într-un prim test electoral, probabil nu pe deplin credibil, socialiștii și comuniștii păreau a fi în măsură să preia conducerea țării: era vorba de alegerea unui parlament provizoriu, în condițiile în care operațiunile de război nu se încheiaseră încă. La conducerea țării a participat, alături de ele, un partid care existase și pe scena politică antebelică, Partidul Micilor Proprietari (PPP), reprezentant al cercurilor țărănești, dar nu numai, în timp ce formațiuni care se bucuraseră de mare susținere în anii precedenți nu au avut nici o influență sau nu au participat la alegeri.

E important să ne amintim că voturile partidului eterogen care deținuse puterea (sub diferite nume) timp de peste 20 de ani nu avusese un electorat precis și că însăși gruparea Crucilor cu săgeți se bucurase de un oarecare consens în rândul populației. Aceste considerente ne permit să nu fim foarte surprinși de rezultatul alegerilor politice din noiembrie 1945, nici de succesul excepțional obținut de PPP, cu 57% din voturi și majoritatea absolută în parlament. S-a pus atunci problema dacă să se continue experiența guvernelor de uniune națională sau să se înceapă o competiție între diferite partide. Liderii PPP și-au dat seama curând că erau obligați să rămână aliați ai comuniștilor, socialiștilor și ai Partidului Național Țărănesc, dată fiind prezența Armatei Roșii în țară și pentru că era evident că soarta hotarelor viitoarei Ungarii va fi decisă la Moscova. Prim-ministrul Ferenc Nagy și ministrul de externe Gyöngyösi, în fruntea unei delegații numeroase, l-au vizitat pe Stalin pentru a obține ajutorul acestuia în problema delicată și crucială a Transilvaniei. Lui Stalin nu îi plăcuse forma arbitrajului Ciano–Ribbentrop din 1940 (o decizie italo-germană luată fără consultarea guvernului sovietic), însă ar fi putut-o accepta pe fond. Aceasta ar fi însemnat acceptarea pretențiilor maghiare și lăsarea în interiorul granițelor Ungariei a toată acea parte a Transilvaniei în care elementul maghiar constituia o majoritate absolută sau relativă. Cu toate acestea, la momentul deplasării lui Ferenc Nagy la Moscova decizia fusesese deja luată (lucru pe care Stalin nu l-a dezvăluit interlocutorului său) și chiar reprezentantul sovietic se opusese până și celei mai mici concesii făcute dorințelor maghiarilor, așa cum propuseseră Statele Unite: în orice caz, ar

fi fost vorba doar de câteva mii de kilometri în zonele de frontieră, pentru care argumentele românești păreau mai greu de susținut. De altfel, Stalin mai avea un motiv pentru a susține cererile Bucureștiului în defavoarea celor sosite de la Budapesta: din martie 1945, în România se afla la putere un guvern în care comuniștii aveau o pondere mare, în detrimentul partidelor tradiționale, cu toate că acestea beneficiau de largă susținere în țară. În Ungaria, pe de altă parte, situația politică părea încă instabilă.

PPP era o formațiune politică neomogenă: acest fapt, în loc să fie un motiv pentru a renunța la constituirea unui guvern cu un singur partid sau a unei coaliții mai restrânse, explică slaba rezistență la atacul violent, nu numai politic, pe care l-a suferit din partea PC-ului în următorii doi ani. De fapt, PPP reunise nu numai voturile propriului său electorat tradițional (care nu depășise niciodată 7% între cele două războaie), ci și pe cele ale alegătorilor din dreapta conservatoare și moderată, precum și pe ale stângii reformiste și pe ale femeilor, mult mai numeroase decât bărbații. Trebuie reamintit faptul că însuși Partidul Comunist reunea curente și opinii diferite și că nu toți militanții se recunoșteau în Mátyás Rákosi. Unii doreau să înfăptuiască imediat revoluția, mai ales pe plan social, reluând proiectul lăsat la jumătate de Republica Sfaturilor în 1919, în vreme ce alții considerau că ar fi potrivită o politică de apropiere lentă de modelul socialist sovietic, evitând poate repetarea greșelilor făcute în Uniunea Sovietică, cunoscute de cei mai avizați. Fondatorul partidului, Béla Kun, fusese victima Marii Terori staliniste, deși acest lucru nu era cunoscut la vremea respectivă. Uneori existau diferențe între cei care trăiseră mult timp în Uniunea Sovietică, cum ar fi secretarul de partid Rákosi sau colaboratorul său apropiat Ernő Gerő, și cei care rămăseseră în țară în timpul regimului Horthy sau care trecuseră prin experiențe privite cu suspiciune la Moscova: acesta a fost cazul Războiului din Spania și al strălucitului lider László Rajk.

Ținând cont de cadrul politic nu tocmai favorabil, liderii comuniști au adoptat o tactică în care câteva intervenții tranșante și abuzive au avut loc alături de altele aparent respectuoase față de regulile democratice și față de sentimentele poporului. Au existat mai puține procese politice decât în alte țări: liderul Crucilor cu Săgeți Szálasi și câțiva generali au fost executați, dar nu a fost eliminată întreaga clasă politică de dinainte de război. Cu toate acestea, comuniștii au avut grijă să ocupe posturile cu cea mai mare putere reală, preluând, de exemplu, controlul Ministerului de Interne (prin Rajk) și al organelor de poliție. La timpul potrivit, acest lucru a făcut imposibilă o replică concretă din partea celorlalte partide politice. În plus, reprezentantul sovietic din Comisia Aliată de Control a putut acționa fără a da socoteală reprezentanților americani și britanici, astfel încât aceștia nu i-au putut proteja pe politicienii maghiari care au încercat să se împotrivească instaurării regimului comunist pro-sovietic. Unii reprezentanți ai PPP au fost acuzați că au colaborat cu elemente reacționare la organizarea unei lovituri de stat împotriva republicii: acuzația era paradoxală, deoarece implica un partid care era deja la guvernare și pe membrii săi de frunte, precum secretarul Béla Kovács și prim-ministrul Ferenc Nagy. Nagy s-a refugiat în străinătate, fiind înlocuit în fruntea executivului de colegul său de partid Lajos Dinnyés, în timp ce Nagy a fost arestat și dus în Uniunea Sovietică, redobândindu-și libertatea abia în 1956. Partidul Comunist era avantajat de faptul că, în cadrul PPP, nimeni nu îndrăznea să ridice glasul împotriva puterii pe care

puternicul vecin din est o exercita asupra Ungariei. Trebuie amintit că cele două state nu fuseseră vecine înainte de război, ci numai după alipirea la Uniunea Sovietică a Ruteniei subcarpatice, teritoriu care aparţinuse Cehoslovaciei până în 1939, care apoi fusese ocupat de unguri până la sfârşitul războiului şi pe care guvernul de la Praga fusese de acord să îl cedeze ulterior guvernului de la Moscova.

De altfel, partidele aflate la guvernare nu se opuneau reformelor pe care le-au implementat împreună: de ce s-ar fi opus PPP şi Partidul Naţional-Ţărănesc reformei agrare care a împărţit pământul moşierilor între ţăranii mici sau lipsiţi de mijloace? Implementând această reformă, comunistul Imre Nagy şi-a câştigat o popularitate considerabilă.[171] În orice caz, până în 1948 (un moment de cotitură) nu fusese lansată politica naţionalizărilor generalizate, care ar fi indicat introducerea *sic et simpliciter* a modelului economic sovietic, ceea ce cu siguranţă ar fi generat disensiuni în cadrul coaliţiei de la putere. Disensiuni au existat cu privire la expulzarea minorităţii germane, dorită în primul rând de comunişti şi de naţional-ţărănişti: a fost criticată, printre alţii, de cărturarul István Bibó, autorul mai multor lucrări, printre care o carte publicată în 1946, *Suferinţa statelor mici din Europa de Est*, care a avut un succes de durată.

Secretarul Partidului Comunist Maghiar, Rákosi (într-un discurs adresat militanţilor) a numit strategia pe care PC o aplica faţă de alte partide *tactica salamului*. În Ungaria, ca şi în alte ţări, se urmărea slăbirea adversarilor prin divizarea lor. Fiecărui partid urma să îi fie sustras un curent, ce trebuia atras în propria coaliţie, până când din partidul vizat nu mai rămânea decât o componentă limitată, căreia i se putea da cu uşurinţă lovitura de graţie, ordonându-se dizolvarea acesteia. În mod straniu, tactica salamului a fost aplicată mai eficient şi mai clar în alte state decât în Ungaria. Este adevărat că liderii PPP au recunoscut că fuseseră anchetaţi câţiva militanţi şi alţi lideri şi înlăturaţi de la putere, fiind astfel exclus curentul condus de Pfeiffer, dar slăbirea reală, cea mai însemnată, a partidului care ieşise triumfător din alegerile din 1945 s-a produs ca urmare a formării unor partide alternative la dreapta sa, care au atras o mare parte din electoratul său.

Mai mult decât manevrele PC şi decât fraudarea parţială a alegerilor din 31 august 1947, tocmai existenţa unei concurenţe de dreapta explică rezultatul modest al PPP la aceste ultime consultări politice: doar 15,40% (68 de mandate) faţă de 57% cu doi ani mai devreme. Partidul Popular Democrat al lui István Barankovics şi Partidul Independenţei al lui Pfeiffer au obţinut 16,41% (60) şi, respectiv, 13,41% (49 de locuri). Rezultatele arată că, aritmetic, cu sprijinul celor două formaţiuni politice menţionate mai sus şi al altor partide mici care nu se aflau sub influenţa PC, PPP ar fi putut oricum acţiona pentru formarea unui executiv care să plaseze în opoziţie Partidul Comunist, în ciuda faptului că acesta era principalul partid, cu peste 22% din voturi şi o sută de deputaţi, dacă nu cumva şi pe socialişti şi pe naţional-ţărănişti. La urma urmei, opoziţia ajunsese la aproape 40% (deşi guvernul împiedicase prezentarea listelor şi a candidaţilor neagreaţi, iar unii cetăţeni nu îşi putuseră exercita dreptul la vot) şi, cu sprijinul PPP, ar fi devenit majoritară în ţară. Pentru a-i separa pe unii lideri socialişti de PC, s-ar fi putut profita de iritarea acestora (care considerau că au fost nedreptăţiţi la numărarea voturilor: cu mai puţin de 15%, PSD a ieşit în scădere faţă de 1945). Totuşi, aceasta era doar o ipoteză numerică: din punct de vedere politic, zarurile fuseseră aruncate; cele patru partide aflate la guvernare (inclusiv

PPP) se prezentaseră împreună pentru a obține un mic premiu al majorității, ce consta în locuri în parlament, acordat, conform noii legi electorale, coaliției care obținea 60% din voturi, prag pe care cele patru partide îl depășiseră cu greu.

În final, guvernul a fost din nou expresia coaliției de guvernare (PC, PPP, PSD, Partidul Național-Țărănesc), care se putea lăuda cu o majoritate parlamentară de 271 de locuri din 411. Într-un context democratic normal, acest rezultat politic nu ar fi condus, în sine, la nașterea unui regim neliberal. Acțiunile politice care au urmat l-au impus pe acesta din urmă în toată țara. Nu mici au fost nemulțumirile din rândurile PSD, ai cărui membri cereau o alianță cu Partidul Comunist cel puțin pe picior de egalitate. În primele luni ale anului 1948, PC din exterior și aripa pro-comunistă din interior au forțat PSD să excludă reformiștii din conducerea sa: printre aceștia se numărau Anna Kéthly, Ferenc Szeder, Lázló Faragó, ministrul industriei Antal Bán, în vreme ce fostul secretar Károly Peyer a fost chiar acuzat de spionaj pentru SUA. A urmat, la scurtă vreme, excluderea tuturor din partid, iar în aprilie 1948, unui număr de 32 de deputați socialiști li s-au revocat mandatele parlamentare. Acest lucru a arătat că nu era vorba doar de o luptă politică internă în cadrul unui partid care era pe cale să fuzioneze cu PC, ci de eliminarea oricărei opoziții, chiar și pe cea din interiorul instituțiilor. La momentul fuziunii (sau fagocitării) PSD cu PC, 25.000 de membri fuseseră excluși din primul partid și aproape tot atâția din al doilea: era nevoie de militanți convinși și disciplinați, astfel că numeroșii oportuniști care li se alăturaseră noilor căpitani ai navei nu mai erau de folos. Astfel a luat naștere Partidul Unificat al Muncitorilor Maghiari (PLU).

Revocarea mandatului parlamentar al deputaților socialiști a fost dublată – prin ordin de sus – de dizolvarea formațiunilor de dreapta care aveau grupuri parlamentare numeroase: Partidul Popular Democrat a fost dizolvat în februarie 1948 (liderul său, Barankovics, a fugit în străinătate), parlamentul devenind astfel o simplă cutie de rezonanță a deciziilor partidului, care, de fapt, administra singur puterea. În vreme ce, în decembrie 1948, guvernul trecea în mâinile lui István Dobi (fost membru al PPP și incapabil de cel mai mic gest de dezacord față de Rákosi, poate și din pricina propensiunii sale spre etilism), PPP și Partidul Național-Țărănesc au fost transformate în organizații fără autonomie, al căror nume era dat jos din pod la momentul alegerilor – acum o simplă ficțiune –, când coaliția guvernamentală se prezenta sub numele de Frontul Popular pentru Independență. Alegătorii puteau să predea buletinul de vot împăturit dacă erau în favoarea Frontului sau să anuleze o anumită căsuță dacă voiau să voteze împotriva acestuia: pentru a face asta, trebuiau să ceară un creion, ceea ce nu favoriza păstrarea secretului, și, prin urmare, în mai 1949 Frontul a obținut 96,25% din voturi (și aproximativ 99% în fiecare rundă ulterioară). În atmosfera războiului rece, care a devenit mai glacială după înființarea Cominformului în septembrie 1947, s-a renunțat la orice precauție pentru protejarea drepturilor celor care nu împărtășeau politica guvernului. În iunie 1949 s-a format al doilea guvern Dobi, cu Gyula Kállai ca ministru de externe și János Kádár la interne. În august 1949 a intrat în vigoare o nouă Constituție, potrivită pentru o republică populară și, în esență, mai apropiată de cea a țării conducătoare a lagărului socialist, Uniunea Sovietică. De asemenea, au fost aduse unele modificări steagului pentru a aminti ideologia care inspira republica populară.

Lăsând în seama retoricii trimiterile la democrația populară, Rákosi și tovarășii săi au optat în mod categoric pentru modelul economic sovietic. Economia a fost plasată sub control public imediat ce s-a putut, iar resursele țării au fost orientate în principal spre industrializare, făcând abstracție de specificul Ungariei, care nu dispunea de resurse semnificative de minereu. Imitând Uniunea Sovietică, s-a acordat prioritate industriei grele, iar Ungaria a fost descrisă ca o „țară a oțelului și a cărbunelui". Apariția orașului Sztálinváros, cu uzinele sale siderurgice, aproape că a fost emblema acestei politici. Bineînțeles că proletariatul, clasa muncitoare a devenit din ce în ce mai numeroasă, dar această transformare nu a fost lipsită de probleme și nici clasa muncitoare maghiară nu s-a dovedit a fi obedientă. După succesul reformei agrare din 1945, țăranii maghiari (încă foarte numeroși) au fost dezamăgiți de înființarea forțată a fermelor colective, printr-un proces socio-economic deja experimentat în Uniunea Sovietică și lansat concomitent și în alte state din zonă. În primii ani, colectivizarea nu a fost foarte rapidă și nici rezistența țăranilor nu a dus la episoade frecvente de violență.

Anii în care Rákosi a dominat scena politică maghiară au fost numai opt, din 1948 până în 1956, dar sunt amintiți ca o lungă și grea eră întunecată, în care populația a trăit într-o stare de spaimă adâncă. Nu numai cei care nu simpatizau cu regimul care se constituia treptat au suferit numeroase forme de represiune, plătind uneori cu viața, mai des cu închisoarea sau exilul, ci politicieni, intelectuali, oameni ai bisericii (catolici în general), simpli țărani și chiar muncitori au cunoscut lagărele de concentrare. Biserica Catolică, în special mai-marii ei, a încercat să se opună noului regim și valorilor pe care acesta intenționa să le impună societății pe toate căile. Biserica avea și interese concrete de apărat, deoarece deținea mari proprietăți, dar, mai presus de toate, nu putea permite altcuiva să ocupe locul pe care îl avusese în mod tradițional în viața maghiarilor. A rămas memorabilă competiția dintre lumea ecleziastică și autoritățile guvernamentale pentru a atrage puternicul sentiment național, în special cu ocazia centenarului revoluției antihabsburgice din 1848. Confruntarea pe tema educației, pe care comunitatea catolică intenționa să continue să o gestioneze cel puțin parțial, a fost nespus de aprigă, guvernul realizând o reformă substanțială a învățământului.

Cei mai de seamă reprezentanți ai Bisericii nu au omis să își facă auzit glasul și în domeniul politic: acest lucru a fost valabil mai ales în cazul ascensiunii la rangul de primat a arhiepiscopului József Mindszenty (numele său original german era Pehm), după moartea predecesorului său Jusztinián Serédi. Mindszenty a înfruntat guvernul și partidul de guvernământ deschis și fără reținere: în cele din urmă a fost arestat, torturat și judecat pe baza unor acuzații neîntemeiate (contrabandă cu valută, printre altele) ce se bazau pe relațiile sale cu Sfântul Scaun.[172] După un proces-spectacol, în care a fost obligat să recunoască tot felul de vinovății, a fost condamnat la închisoare pe viață în februarie 1949 și, după mai mulți ani de izolare grea și chinuitoare, a fost mutat în arest la domiciliu, din care a fost eliberat abia în 1956. Numărul doi al Bisericii Catolice, arhiepiscopul József Grősz de Kalocsa, a avut aceeași soartă în 1951, dar a fost eliberat în scurtă vreme. Ca și în alte state, guvernul a susținut înființarea mișcării preoților democrați, susținători *de facto* ai PC, mișcarea însă nu a avut mare succes în rândul populației. Alte biserici, fiice ale Reformei, ocupă un loc important în istoria și cultura maghiară; cu toate acestea, ele nu

s-au opus cu tărie regimului. Până în 1948, pastorul evanghelic Zoltán Tildy, după ce se aflase la conducerea guvernului, a ocupat timp de doi ani președinția republicii. El a fost înlăturat atunci când nu au mai fost tolerați cei care nu erau absolut în concordanță cu noua politică, pentru a face loc unui socialist supus în totalitate dorințelor PC, Árpád Szakasits (care, însă, nu după mult timp a ajuns la închisoare, lăsându-i locul lui Sándor Rónai).

Istoria lui Szakasits se înscrie într-un alt fenomen principal caracteristic pentru perioada lui Rákosi: epurările din interiorul PLU. Istoricii au susținut mereu că tocmai în Ungaria a început sezonul epurărilor, inspirate cu siguranță de Moscova, dar nu lipsite de caracteristici și motivații locale. De fapt, primele epurări ar trebui datate cel puțin de la începutul anului 1948, când a fost arestat ministrul român al justiției și membru important al PCR, Lucrețiu Pătrășcanu. Cu toate acestea, este adevărat că arestarea lui László Rajk, fost ministru de interne și apoi de externe, precum și președinte al Frontului Popular pentru Independență, a făcut multă vâlvă în Vest și în Est. Liderul comunist maghiar a fost expulzat din PLU împreună cu Tibor Szőnyi în iunie; la scurt timp după aceea a fost arestat alături de numeroși așa-ziși complici, printre care și unii militari. Procesul a avut loc în septembrie 1949: printre acuzații, nefondate, se numărau cea de trădare (datorită fratelui său Endre, secretar adjunct al Crucilor cu săgeți, Rajk se salvase de la moarte în 1944[173]) și spionaj și, în termeni mai politici, de titoism și troțkism.

Aventura maghiară confirmă opinia larg răspândită în rândul istoricilor că ruptura dintre Stalin și Tito, care a avut loc în iunie 1948, a fost unul dintre principalele motive ale valului de represiuni iscat în cadrul partidelor comuniste care preluaseră puterea recent. În octombrie 1949, Rajk a fost condamnat la moarte alături de fostul șef al contraspionajului, György Pálffy, și de alți inculpați: au fost 15 condamnări cu moartea, iar alte 94 de persoane au fost condamnate la închisoare sau la muncă silnică: nu mai puțin de 11 au murit în închisoare. Ca o confirmare a climatului absurd de frică, 30 de persoane s-au sinucis de teamă să nu plătească scump relațiile politice sau personale cu cei anchetați. Epurările au continuat în 1950–1951. Rákosi și Gerő, exponenți ai curentului celui mai fidel lui Stalin, care formau un adevărat „cvartet“ cu Mihály Farkas și Gábor Péter, au fost cu siguranță principalii, dar nu și singurii autori ai acestor epurări. Este bine cunoscut faptul că Gyula Kállai și János Kádár l-au supus pe Rajk la interogatorii cu accente kafkiene pentru a-l convinge să mărturisească crime inexistente.[174] Tocmai acești doi membri ai PLU – adesea considerați „liberali“ – au fost cei care, la scurtă vreme, au trăit închisoarea, tortura și absurditatea anchetelor instituite de acest regim. Ei au fost mai norocoși decât Rajk, deoarece, după moartea lui Stalin, au beneficiat de noul climat politic din anii lui Hrușciov și au putut să își recapete libertatea și să desfășoare activități politice, ba chiar din funcții însemnate. Între 1952 și 1956, ei au putut asista, printre altele, la căderea lui Péter și Farkas, care au jucat rolul de țapi ispășitori pentru epurări, dar mai ales, în zbuciumatul an 1956, la sfârșitul carierei politice mai întâi a lui Rákosi și apoi a lui Gerő.

Între timp, Ungaria, moștenitoarea trecutului glorios de regat creștin din centrul continentului, împărțită într-o dublă realitate, cea avansată din zonele urbane și din capitală și cea, foarte diferită, din spațiul rural creștin cu obiceiurile sale conservatoare, s-a

transformat în câțiva ani după modelul bolșevic, deși cei mai ageri observatori au sesizat limitele acestei transformări, oricât de radicale ar fi fost. Schimbarea afectase aproape toate categoriile sociale și, dacă epurările bulversaseră lumea politică, comunistă și necomunistă, ele nu au cruțat nici intelectualitatea: mulți dintre cei mai importanți reprezentanți ai acesteia au preferat calea exilului, cum ar fi scriitorul Sándor Márai, redescoperit de critici și de publicul larg abia câteva decenii mai târziu.[175] Alții au fost supuși unor critici dure, dacă nu chiar unei adevărate cenzuri: acesta a fost cazul lui György Lukács, care făcuse parte din grupul conducător al Republicii Sfaturilor în 1919 și care avea să apară din nou pe scenă în 1956, doar pentru a „supraviețui“, și ca urmare a unei nedemne autocritici. Simbolul stalinizării a fost statuia uriașă a lui Stalin ridicată la Budapesta în 1951.

O parte din populația urbană a fost forțată, cel puțin pentru câțiva ani, să se mute în satele de la țară sau în orașele mici: regimul dorea să condiționeze și să controleze viața zilnică a poporului maghiar. Uneori, destinația celor mai puțin norocoși erau lagărele de muncă forțată. Numărul mare de evrei din rândurile partidului și ale poliției politice (odiosul ÁVO, mai târziu ÁVH) încă din 1945 îl convinsese pe un observator ca Roberto Gaja că elementul evreiesc se răzbuna, cel puțin în unele momente, pentru ceea ce suferise în timpul războiului mondial. Imre Nagy însuși, în scrierile din timpul detenției lui pe pământ românesc (1956–1957), a insistat destul de mult asupra lipsei sentimentului național ce îi anima pe principalii responsabili ai perioadei staliniste din Ungaria, tocmai pentru că aceia erau de origine mozaică (se referea la Rákosi, Farkas și alții). Cu toate acestea, și unii evrei din orașe au fost strămutați la țară.

Un alt semn distinctiv al stalinizării a fost concentrarea funcțiilor în mâinile lui Rákosi, care a devenit, din august 1952, președintele Consiliului (după ce fusese deja secretar al PLU). Dobi, o figură din ce în ce mai ștearsă, a fost „premiat“ cu numirea, cu totul onorifică, în funcția de președinte al republicii. Cultul personalității, evident de ceva timp, s-a manifestat și mai limpede, tot ca imitație a ceea ce se întâmpla de zeci de ani pe pământ sovietic. Rákosi se putea astfel lăuda că a fost cel mai bun discipol al lui Stalin. Se părea că succesul dictatorului maghiar nu va mai întâmpina obstacole, dar în realitate se apropia momentul în care acesta avea să se confrunte cu mai multe piedici apărute în calea sa, ridicate atât din interiorul partidului (ceea ce conta, poate, mai mult la acea vreme), cât și din rândul poporului maghiar. Rezistența momentan tăcută a acestuia din urmă nu a fost motivată de natura vădit iliberală a regimului, sau de nostalgia pentru trecut, sau de preferința pentru ideologii mai democratice, ci și de efectele pe care totuși le aducea politica economică în viața de zi cu zi a fiecărui cetățean.

Pentru a înfăptui industrializarea accelerată, țara a ajuns să depindă de Uniunea Sovietică pentru aprovizionarea cu materii prime. Statul era stăpânul absolut al economiei (încă din 1948, băncile trecuseră în proprietatea statului, la fel și întreprinderile cu peste o sută de angajați). După cum am menționat deja, colectivizarea zonelor rurale a fost considerată o expropriere de către țăranii medii care își păstraseră proprietățile în 1945, dar și de către cei care deveniseră mici proprietari ca urmare a reformei din 1945. Rezistența – deși lipsită de violență și fără reprezentare politică – a făcut ca în 1953 procesul să nu fie nicidecum dus la bun sfârșit. Merită amintit că Imre Nagy nu a fost de

acord cu această nouă politică agrară, după ce fusese protagonistul celei precedente din 1945: la fel ca Buharin în anii ’20, în Uniunea Sovietică, ar fi dorit o agricultură înfloritoare bazată pe mica proprietate și o mișcare cooperatistă spontană, neforțată. Pentru aceste idei a fost obligat să își facă autocritica și a fost marginalizat.[176]

Dacă planul economic trianual lansat în 1947 a pus capăt reconstrucției, realizată cu o energie considerabilă, acesta a dat și startul transformării economiei în direcția socialistă. Rezultatele au fost bune în industria grea, care în 1948 ajunsese deja la nivelurile de producție din 1938, în timp ce industria ușoară, agricultura și sectorul alimentar au rămas în urmă, cu consecințe evidente asupra vieții cetățenilor. Aplicarea modelului socialist sovietic și a programării aferente a fost limpede odată cu adoptarea primului plan cincinal în 1950. Un alt indiciu a fost naționalizarea întreprinderilor care aveau mai mult de zece angajați. În schimb, sectorul agricol a continuat să fie subfinanțat, ceea ce nu a permis inversarea tendinței de scădere a consumului de produse de bază în rândurile populației. În 1953 au avut loc manifestații de protest ale țăranilor. În plus, salariile reale au scăzut cu 20%, conform estimărilor economiștilor, contrazicând speranțele celor care au crezut în venirea la putere a muncitorilor. În timp ce resursele țării erau îndreptate spre dezvoltarea sectorului industrial, fără ca rezultatele să fie dintre cele mai strălucite, angajații au fost obligați să cumpere titluri de stat, odată cu reducerea salariilor. Trăsăturile sistemului fiscal din țările socialiste nu îți permiteau, în realitate, să înțelegi în ce măsură fiecare salariu era supus presiunii fiscale.

Chiar și în acei ani întunecați, cetățenii maghiari puteau fi mândri de succesele sportive ale echipei naționale de fotbal, care era una dintre cele mai bune din lume, așa încât a fost o surpriză și o dezamăgire când echipa maghiară (*aranycsapat* sau echipa de aur) a fost învinsă în finala Cupei Mondiale din Elveția de echipa Germaniei de Vest, probabil și grație contribuției științei farmaceutice. Mulți dintre acești campioni maghiari, precum și alții de la celelalte discipline sportive au preferat să părăsească țara, mai ales după evenimentele dramatice din 1956, încheindu-și cariera cu brio în străinătate.

Moartea lui Stalin a fost un semnal de mare importanță pentru maghiari. În timpul ceremoniilor pentru sărbătoarea națională din 15 martie 1953, diplomații străini deja percepeau unele noutăți în decorul pregătit de autorități. Planul cincinal în desfășurare nu dădea rezultate strălucite, iar politica personală a lui Rákosi și a celor mai apropiați colaboratori ai săi era în contradicție cu noile indicații care veneau de la Kremlin, în special în ceea ce privește un mai mare respect față de muncitori și față de munca lor (șeful guvernului sovietic Malenkov exprimase clar dorința ca mărfurile ce proveneau din colhozuri să fie remunerate la un nivel mai adecvat)[177] și în ceea ce privește conceptul de conducere colegială. Nu mai era permis ca același om, oricât de capabil și respectabil ar fi fost, să ocupe cele mai importante poziții: astfel, Rákosi a fost invitat (în cele două vizite la Moscova) să lase conducerea executivului în seama lui Imre Nagy. Ministrul de interne al Uniunii Sovietice, Beria, l-a întrebat ironic dacă voia cumva să devină regele evreu al Ungariei. Nu trebuie să ne mire faptul că Nagy a fost noul șef al guvernului, dacă ținem seama de poziția sa (economist de profesie) față de secretarul de partid: pentru el, regimul politic nu putea fi gândit ca fiind în „război“ cu societatea, ci trebuia să o guverneze înțelegându-i nevoile și câștigându-i sprijinul. Intervenția Kremlinului deschidea calea

către un nou anotimp politic mai liniștit, dar a fost și o dovadă suplimentară a faptului că soarta Ungariei depindea în totalitate de voința conducerii sovietice. Comitetul Central al PLU părea absolut supus indicațiilor din exterior și avea tendința de a-i lua partea unui lider sau altuia, în funcție de simpatiile pe care acesta reușea să le câștige la Moscova.

Guvernul Nagy[178] a durat doi ani (iulie 1953–martie 1955), dar s-a văzut de la bun început că prim-ministrul nu va avea o viață ușoară. Discursul pe care l-a ținut în parlament pentru a câștiga încrederea acestuia a fost foarte diferit de cel ținut de Rákosi în fața Comitetului Central: primul a fost mult mai critic față de trecutul recent și a promis reforme radicale, în timp ce al doilea a fost prudent în declarații și „continuator". De fapt, Nagy s-a străduit să realizeze reformele promise: eliberarea mai multor zeci de mii de deținuți, libertate de exprimare pentru intelectuali, suspendarea colectivizării în zona rurală, sprijinirea producției de bunuri de consum și revitalizarea Frontului Popular pentru Independență pentru a-l aduce la stadiul de reprezentant al nevoilor poporului și un interlocutor creditabil pentru PLU. El nu și-a îndeplinit planul, atât din motive obiective (acordând țăranilor libertatea de a părăsi fermele colective, s-a ajuns la probleme majore de natură practică), cât și din cauza faptului că nu a fost sprijinit cu loialitate de către rákosiști.

Probabil că declinul lui Malenkov la Moscova (retrogradarea lui Malenkov în funcția de vicepreședinte al guvernului după o autocritică dură este doar un aspect parțial al acestuia) explică de ce rákosiștii au reușit, în aprilie 1955, să îl înlăture pe Nagy de la conducerea guvernului și să îl înlocuiască cu cel care părea a fi un elev al lui Rákosi, András Hegedüs, în vârstă de 33 de ani. Multă vreme aceste evenimente au fost interpretate într-un mod oarecum mecanic, dar, de fapt, situația rămânea în continuă schimbare: cu toate că Nagy a fost chiar exclus din partid (o măsură cu adevărat inexplicabilă) fără mare împotrivire, Rákosi nu a redevenit stăpânul absolut al partidului și al țării. În Comitetul Central, nu toată lumea l-ar fi urmat pe secretar până în pânzele albe dacă Moscova nu l-ar fi susținut fără rezerve. În mediile intelectuale, chiar dacă se aflau în interiorul sau în vecinătatea partidului, se închegase treptat o opoziție serioasă față de politica lui Rákosi: era vorba despre cercul Petőfi (după numele poetului eponim al Renașterii naționale maghiare). Cercul a fost purtătorul de cuvânt al nemulțumirilor existente în societate și al cererii de revizuire a paginii întunecate a epurărilor, precum și al reformelor inițiate de Nagy. A insistat în mod deosebit asupra reabilitării lui Rajk și a celorlalte victime ale acelui proces.

Climatul de dezgheț în relațiile internaționale a făcut mai puțin necesară, în ochii sovieticilor, existența unui om puternic și de încredere la conducerea țărilor-satelit. Predomina convingerea că regimurile filosovietice trebuiau să obțină cât mai multă popularitate, iar în acest sens Rákosi nu era persoana cea mai potrivită. Între timp, guvernul Hegedüs a aderat la Pactul de la Varșovia (alianța țărilor comuniste europene), ceea ce le-a permis sovieticilor să își păstreze contingentele pe teritoriul ungar, în ciuda faptului că nu mai existau condițiile pe baza cărora aceștia rămăseseră acolo și după semnarea tratatelor de pace din 1947: de fapt și Austria semnase în același timp tratatul ei de pace și, prin urmare, nu mai era nevoie să garanteze, prin intermediul Ungariei, legăturile cu unitățile Armatei Roșii prezente pe teritoriul austriac din 1945. Tot în 1955,

Ungaria a fost acceptată în ONU: marile puteri fuseseră de acord să sprijine candidaturile țărilor cu care se învecinau (nu întâmplător, Italia a fost primită în același an).

În Ungaria nu fusese pus sub semnul întrebării primatul dezvoltării industriei grele și s-a reluat colectivizarea spațiului rural, care fusese realizată doar pe jumătate, dar care ar fi trebuit finalizată până în 1960. Cu toate acestea, larga circulație a produselor de consum a fost menținută. Cel de-al doilea plan cincinal se baza pe criterii nu foarte restrictive, dar care erau totuși în conformitate cu politica lui Hrușciov: pe scurt, era permisă o încetinire a implementării proiectului socialist sovietic. Însă acest lucru nu mai era suficient pentru opinia publică: mulți ar fi vrut să continue pe calea liberalizării promovate de Nagy, ce ar fi adus, poate, o mai mare prosperitate și mai multe libertăți individuale și colective. Poporul maghiar era, prin urmare, un teren prielnic pentru stimulii care au provenit, în primul rând, dinspre al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice sau din Raportul secret al lui Hrușciov: acuzațiile pe care acesta i le-a adresat deschis lui Stalin puteau fi, adaptând dimensiunile, aceleași cu cele adresate lui Rákosi (cu diferența că acesta din urmă era încă în viață și la putere).

Tulburările din Polonia au reprezentat un stimulent în plus pentru ca situația din Ungaria să se dinamizeze din nou. Secretarul PLU a încercat să reducă la tăcere cercul Petőfi și a obținut condamnarea politică a acestuia din partea partidului: a fost victorie à la Pirus, pentru că imediat după aceea au urmat consultări repetate cu Moscova, al căror rezultat a fost îndepărtarea lui Rákosi însuși din secretariat și din Comitetul Central. A fost o îndepărtare „blândă“, deoarece bătrânul conducător a fost tratat cu toate onorurile, dar semnificația politică a fost una fără echivoc. De fapt, ea a fost însoțită de o rezoluție a CC din iulie 1956, care era o recunoaștere *de facto* a corectitudinii politicii lui Nagy. Ba mai mult, s-au făcut presiuni asupra lui Nagy să rostească o autocritică rituală cu scopul de a fi reprimit în partid, ceea ce el a refuzat categoric, considerând că nu era treaba lui să recunoască greșelile, numai pentru că alți lideri făcuseră acest gest.

Indicațiile politice erau destul de clare, dar reînnoirea conducerii partidului nu a fost la fel de simplă. Elemente cu tendințe liberale precum Kádár și Kállai au fost reabilitate și incluse în biroul politic, dar pe postul de secretar de partid a urcat cel mai de încredere colaborator al lui Rákosi, Gerő. O parte a opiniei publice, atât din afara, cât și din interiorul PLU, a cerut să se înfăptuiască noi progrese. Ambiguitatea situației a ieșit la iveală la înmormântarea publică a lui László Rajk, la 6 octombrie: publicul numeros (150.000 de persoane reunite la cimitirul Kerepes, „*transformé en panthéon*“[179]) a putut auzi cuvintele reparatoare ale acelorași lideri care îl trimiseseră la moarte cu câțiva ani mai devreme. Agitația, mai ales în cercurile studențești, s-a intensificat treptat, revendicările având semnificații fără echivoc: desființarea organizației studențești create de regim și refacerea organizației tradiționale precedente, dar și încetarea cenzurii în toate domeniile, libertatea criticii politice și multe alte revendicări, menite să constituie împreună un program-manifest cunoscut sub numele de programul în 14 puncte (sau în 16 puncte). Tinerii nu se mai temeau să iasă în stradă, lucru care nu se mai întâmplase de la preluarea puterii de către comuniști. Revendicările lor au început să găsească susținere în rândul unei mari părți a populației și chiar printre muncitori.

În lunile septembrie și octombrie, frământările s-au intensificat și s-au generalizat. Acum, ei cereau revenirea la guvernare a lui Nagy, care tocmai fusese reprimit în partid, și în acest scop a fost convocată o mare demonstrație pe 23 octombrie. Gerő, care se afla în Iugoslavia, a refuzat să o autorizeze și a exprimat dispreț față de promotorii acesteia. Confruntat cu opinia diferită a altor lideri, a trebuit să cedeze și nu numai că demonstrația a avut loc, dar demonstranții foarte numeroși au reușit să îl convingă pe Nagy să se adreseze mulțimii. Când li s-a adresat folosind termenul „tovarăși", nu au lipsit huiduielile, și nici discursul său nu a oferit suficiente garanții. Cu toate acestea, faptul că după doar câteva ore a preluat conducerea executivului a fost o dovadă concretă că regimul cădea la învoială. Între timp însă, în apropierea postului de radio avuseseră loc incidente grave între demonstranți și elemente din poliția politică, care au folosit arme de foc, lăsând în urmă câteva cadavre. A urmat un asalt furibund care a dus la ocuparea clădirii. Foarte importantă a fost și solidarizarea unor forțe militare cu demonstranții, lucru ce a făcut posibilă distribuirea de arme și către aceștia din urmă.

De fapt, a luat naștere un climat de război civil, chiar dacă de amploare redusă. Din fabrici (în primul rând din suburbia capitalei Ujpest) s-au ridicat glasurile adunărilor muncitorești, deloc dispuse să sprijine regimul. Agitația s-a răspândit rapid, ca un foc de paie, în toată țara. Mai târziu, comuniștii au susținut că foștii hortiști sau Crucile cu săgeți preluaseră controlul în stradă: chiar dacă unele episoade, mai ales cele mai sângeroase – în care au fost victime, de regulă, agenții poliției politice (AVH), acum desființată – pot fi puse pe seama simpatizanților acestor ideologii, rămâne valabil faptul că mișcarea a fost mult mai amplă și cu caracter general, atât de amplă încât merită denumirea de revoluție națională, refuzată vreme de peste 30 de ani de istoriografie și de publicistică.[180] Intervenția forțelor armate sovietice, aflate pe teritoriul maghiar, chiar și pe străzile capitalei, constituie o justificare suplimentară atât pentru lupta armată a insurgenților, cât și pentru denumirea de revoluție.

Nagy a căutat o soluție politică, convingând Kremlinul să retragă trupele staționate în zona rurală. De la Moscova au sosit declarații care au deschis calea către cele mai optimiste așteptări. De comun acord cu prim-ministrul și cu alți lideri, Kádár a preluat secretariatul partidului (până atunci fusese secretar al CC), înlăturându-l astfel pe Gerő, care, ca Rákosi, a fugit în Uniunea Sovietică. Denumirea a fost schimbată în Partidul Socialist Unificat din Ungaria (POSU), dar numai o optime dintre militanți și-au confirmat înscrierea în acesta.[181] Părea posibilă o reîntoarcere, măcar la pluralismul parțial din 1947, iar guvernul a permis ca PPP, PSD, Partidul Național Țărănesc sau Petőfi Part să își reia activitatea autonomă, reprezentanții acestora fiind puși în libertate. Mai mult, Nagy a vrut să îi includă în executiv, care devenea astfel expresia reală a unei coaliții (patru miniștri comuniști, opt cei necomuniști).

În țară, situația continua să fie instabilă, frontiera de vest fiind absolut permeabilă pentru jurnaliști, pentru cei care fugiseră și care se repatriau și poate chiar și pentru agenții unor state străine. Fiecare structură locală (orașe, sate, fabrici etc.) părea să se bucure de o autonomie absolută, guvernul având un control limitat asupra teritoriului. Dincolo de declarații, Kremlinul a început să privească acest tablou cu o oarecare îngrijorare. De altfel, țările occidentale au întâmpinat mari dificultăți în evaluarea și gestionarea acestei

crize. Între timp, izbucnise devastatoarea criză a Canalului Suez, Washingtonul plasându-se în opoziție cu Londra și cu Parisul, care, cu ajutorul Israelului, încercau să își impună voința asupra guvernului egiptean al lui Nasser (poziție apropiată, în mod obiectiv, de a Moscovei). Îmbinarea celor două crize a sfârșit prin a influența soarta revoluției maghiare. Kremlinul s-a convins, pe de o parte, că nu putea pierde un pion important (precum Ungaria) aflat la granița cu tabăra occidentală și, pe de altă parte, că Occidentul nu va reacționa nici militar, nici în manieră unitară la o intervenție armată sovietică. Această predicție a fost absolut corectă și a fost aprobată și de liderii celorlalte partide comuniste, inclusiv Mao Zedong, Tito și Gomułka, care tocmai devenise secretar al partidului polonez.

Tot la 1 decembrie, Kádár și-a exprimat din nou sprijinul deplin pentru politica guvernului Nagy, dar spre seara aceleiași zile el și Ferenc Münnich au ajuns la ambasada sovietică condusă de Iuri Andropov (viitorul șef al KGB și pentru scurt timp secretar al PCUS) și apoi chiar pe teritoriul Uniunii Sovietice, de unde s-a întors în țară la 3 decembrie, propunându-se în fruntea unui nou executiv („muncitoresc și țărănesc“) care să confere acoperire politică noii intervenții militare a tancurilor cu stea roșie. Pe 2, Andropov însuși l-a asigurat pe ambasadorul italian Franco că Moscova nu intenționa să se amestece în politica maghiară și că recunoștea ca acceptabil și valabil programul în 14 puncte[182], dar, în realitate, decizia trebuie să fi fost deja luată de Hrușciov și apropiații lui. De asemenea, a jucat un rol important decizia lui Nagy de a părăsi Pactul de la Varșovia și de a declara neutralitatea Ungariei.

În zorii zilei de 4, a făcut un ultim apel către lume, declarând că invazia este nejustificată, apoi s-a refugiat în ambasada iugoslavă împreună cu ceilalți miniștri, printre care colonelul Pál Maléter, ministrul apărării, rămânând la sediu numai István Bibó, care era ministru de o zi (fapt pentru care a fost condamnat la închisoare pe viață). Pe străzi, insurgenții, atât civili, cât și militari, au luptat cu curaj, cu toate mijloacele disponibile și a fost nevoie de mai multe zile până când toate focarele de rezistență au fost anihilate: au fost foarte multe victime, în total 2.500 (și peste 700 în rândul sovieticilor), și mult mai mulți răniți, în timp ce numărul refugiaților a fost estimat la 200.000. Comitetele muncitorești au continuat să își exprime, în mod pașnic, dezacordul privind turnura politică a evenimentelor. Kádár (la fel ca Gomułka în Polonia) a făcut tot posibilul să îi liniștească, făcând concesii destul de însemnate. Ajutorul venit din partea Occidentului a fost foarte limitat: Washingtonul, în special, a urmat o linie prudentă de condamnări politice și morale, fără consecințe concrete, iar această cale a fost urmată de ONU, nu fără contradicții.

În ciuda promisiunilor, represiunea organizată de Kádár a fost foarte aspră: tribunalele au emis peste 200 de condamnări la moarte, care au fost executate (dintre care una a privit un student încă minor, iar ultima a fost aplicată în 1961), iar alte multe mii de persoane au fost condamnate la pedepse cu închisoarea lungi și grele; în 1962, social-democrata Anna Kéthly, pe care Nagy o desemnase ca reprezentant pe lângă ONU, a fost condamnată la trei ani de închisoare în contumacie. Concesiile făcute comitetelor muncitorești nu au fost îndeplinite, recunoașterea lor formală fiind anulată în 1957, iar politica de dinainte de revoluție a fost reluată cu câteva diferențe. Era vorba, în special, de a nu pierde controlul

asupra unei părți importante a economiei și societății și de a nu ceda în fața ideologiei titoiste. Kremlinul și țările-satelit nu îl mai considerau pe Tito un eretic care trebuia combătut, dar este adevărat și că experiența inovatoare de autoadministrare implementată în Iugoslavia nu a fost îmbrățișată de blocul sovietic.

Relațiile dintre Belgrad, Budapesta și Moscova au fost marcate de afacerea Nagy: guvernul Kádár a fost de acord să le garanteze acestuia și celor 40 de persoane care îl însoțeau siguranța și libertatea dacă acceptau să părăsească ambasada iugoslavă. Când au ieșit, însă, au fost arestați de soldații sovietici, deoarece acordul nu fusese semnat și de reprezentanții Uniunii Sovietice: din capul locului, acest gest nu pare nici cavaleresc, nici corect. În aceeași seară a arestării, Nagy a avut o întâlnire cu un comunist român care îl cunoștea de multă vreme, Valter Roman (Ernst Neuländer, evreu născut la Oradea Mare sau Nagyvarad pe vremea când orașul se afla încă în granițele statului maghiar). Lui Nagy i se cerea să își facă autocritica (din nou!), dar el a continuat să insiste că nu făcuse nimic împotriva partidului și a ideologiei sale și că slujise intereselor țării sale. În fața acestei afirmații clare, s-a dispus ca el și tovarășii lui săi să fie transferați în localitatea turistică Snagov, în apropiere de capitala României, București. Aici, grupul a petrecut mai multe luni sub stricta supraveghere (recurgându-se la dispozitive de ascultare) a Securității române; deși la început s-au bucurat de un anumit confort, acesta s-a redus treptat, Nagy ajungând să ceară în mod repetat medicamentele pentru problemele sale cardiace grave. De la Snagov le-a scris tovarășilor maghiari, dar și liderilor comuniști din alte țări (nu au răspuns nici Tito, nici Togliatti) pentru a demonstra că direcția sa politică nu expusese deloc țara la reacțiune. Insista asupra responsabilităților grupului apropiat de Rákosi și propunea pentru sine un rol chiar și în eșalonul al doilea, amintind de pregătirea lui profesională în domeniul economic.

Autocritica așteptată nu a avut loc niciodată. În aprilie 1957, grupul s-a întors la Budapesta destul de greu încercat, iar mulți dintre membri și-au continuat acolo detenția, care a devenit și mai grea. De asemenea, în urma unei discuții dintre liderii comuniști din diferite țări (cu chinezii în prim-plan și pe poziții foarte dure și polemice față de Tito, cu care și relațiile lui Hrușciov se răciseră la vremea respectivă), s-a decis organizarea unui proces în spatele ușilor închise – întrerupt de mai multe ori – cu rezultat dinainte stabilit, cel puțin pentru Nagy: condamnarea la moarte, executată la 16 iunie 1958. Ultima etapă a procesului a fost amânată la cererea secretarului Partidului Comunist Italian, Palmiro Togliatti, care condamnase deschis revolta maghiară, provocând ceva divergențe în cadrul propriului partid și în rândurile socialiștilor italieni, dar care nu dorea să influențeze negativ alegerile politice italiene din primăvara acelui an. Astăzi știm că nici măcar în ultimul act al acelei tragedii Nagy nu a vrut să se recunoască vinovat de ceva, folosind expresii pline de noblețe. Câteva luni mai târziu, în luna august a aceluiași an, doi tineri care fugiseră în străinătate, urmând exemplul grupului românesc Beldeanu din 1955 (vezi mai jos, § 6), au atacat Legația maghiară din Berna: după un schimb de focuri de o oră, unul dintre ei a fost ucis de un membru al Legației, iar celălalt (Endre Papp) a fost arestat și condamnat la 18 luni de închisoare de către justiția elvețiană, în timp ce între guvernele elvețian și maghiar a avut loc un schimb aprins de note. Guvernul elvețian a subliniat că mobilul unor asemenea gesturi a fost, în primul rând, faptul că zeci de mii de persoane

fuseseră obligate să își părăsească patria.[183]

Liderii comuniști, maghiari sau nu, s-au conformat în declarațiile lor clișeului de neclintit despre „treburile interne ale Ungariei“, interpretat ca o tentativă contrarevoluționară (*ellenforradalom*); totuși, aceștia trebuie să fi înțeles că evenimentele din luna octombrie din Ungaria dovediseră cât de slab era regimul, că acesta nu se putea baza pe sprijinul clasei muncitoare pe care dorea să o reprezinte politic și că acesta avea absolută nevoie de umărul sovietic, fără de care nu ar fi supraviețuit vreme îndelungată: pe de altă parte, orice gest de libertate față de Kremlin stârnea speranțe în rândul populației și teamă în rândul celor care doreau să mențină regimul în sine. În schimb, orice încercare de a schimba profund sau de a răsturna regimul comunist nu ar fi putut avea succes fără aprobarea sau cel puțin neutralitatea Moscovei, așa cum au dovedit, sub anumite aspecte, evenimentele din Cehoslovacia din 1968, iar sub alte aspecte, evenimentele din 1988–1989. Contradovada constă în încercarea de a-i „recupera“ pe cei care susținuseră revoluția chiar în numele socialismului, dar nu separat de principiile libertății, și mai ales în noua direcție lansată de Kádár în anii ’60.

6. România, de la aliniere la erezie

Situația României la finalul celui de-al Doilea Război Mondial era foarte diferită de cea înregistrată în celelalte perioade postbelice. De data aceasta, teritoriul național suferise o amputare deloc neglijabilă (de la 295.049 km² la 237.500 km²), deoarece provinciile estice, Basarabia și nordul Bucovinei, pentru care Antonescu dusese țara la război și pentru care nu voise să negocieze un armistițiu, au fost pierdute în favoarea Uniunii Sovietice. Un referendum local, măsluit de ocupanți și de militanții comuniști, părea să pună la îndoială chiar și suveranitatea asupra colțului nord-estic al Transilvaniei, mai exact asupra Maramureșului, unde s-a format un guvern inspirat de mișcarea separatistă ucraineană. Această inițiativă politică, cu siguranță tolerată de sovietici atâta vreme cât la București nu exista încă un guvern de stânga, a fost de scurtă durată și nu a avut nici o urmare. În mod similar, a fost nevoie de ceva timp (câteva luni de autonomie față de capitală, între noiembrie 1944 și martie 1945)[184] pentru a înțelege că Uniunea Sovietică nu va permite ca alte provincii ale Transilvaniei, deși cu o puternică prezență maghiară, să fie restituite Ungariei, așa cum stabilise Arbitrajul de la Viena din 1940. Alinierea rapidă a României la Moscova a favorizat această ultimă decizie. Încă din martie 1945, la ordinul viceconsulului lui Stalin, Vîșinski, se instalase la București guvernul condus de Petru Groza. Acesta a urmat guvernelor conduse de militari (Sănătescu și apoi Rădescu), dorite de tânărul rege Mihai după arestarea lui Antonescu. De fapt, monarhul i-ar fi încredințat cu plăcere conducerea guvernului lui Iuliu Maniu, șeful celui mai popular partid românesc, Partidul Național Țărănesc. Însă acesta nu a dorit să își asume o responsabilitate atât de mare și, mai ales, povara de a semna un armistițiu considerat punitiv, precum cel semnat de delegația condusă de comunistul Pătrășcanu, care s-a deplasat la Moscova în acest scop, în septembrie 1944. Au existat semnale că până și dictatorul Antonescu (vezi

mai sus, cap. I, § 6) se arătase dispus să îi cedeze locul lui Maniu.

Astfel, Groza, lider al Partidului Plugarilor (adică al țăranilor fără stare) și aliat fidel al PCR, a avut ocazia să câștige simpatia lui Stalin și, în același timp, să-și consolideze poziția de conducere, neratificată de nici o consultare electorală. Alegerile au fost îndelung evitate: în Ungaria vecină, PPP, o formațiune politică doar aparent asemănătoare cu cea a lui Groza, dar în realitate foarte asemănătoare cu Partidul Național Țărănesc Român, câștigase alegerile din 1945, printr-o victorie răsunătoare în fața comuniștilor, și numai presiunile Moscovei împiedicaseră înlăturarea acestora din majoritate. Capii Frontului Național Democrat, alianța de forțe reunite în jurul PCR, au acționat mai prudent. Primul act legislativ important s-a referit la o nouă împărțire a pământurilor din marile moșii rămase. A fost aplicată aceeași logică a reformei din anii ’20: s-au creat numeroase noi mici proprietăți, cu un impact considerabil la nivel general, deși nu comparabil cu cel al reformei anterioare. Putem crede că, prin acest gest, guvernul și-a câștigat un oarecare sprijin popular.

În plan politic, pe de o parte a fost aplicat acordul încheiat în decembrie 1945 între guvernele sovietic, american și britanic ce prevedea includerea în cadrul executivului a unui membru din Partidul Național-Liberal (PNL) și a unui membru din Partidul Național-Țărănesc (PNȚ), a căror prezență s-a dovedit a fi insesizabilă; pe de altă parte, alegerile au fost amânate cât mai mult posibil. Cetățenii români și-au putut exprima în sfârșit voința politică abia în noiembrie 1946, la mai bine de doi ani de la căderea lui Antonescu, dar până atunci guvernul pregătise cu grijă acest prag esențial. Nu numai că anumite reguli electorale au favorizat partidele care îl susțineau, dar votul a fost în mare parte fraudat, mai ales acolo unde era mai așteptat succesul partidelor de opoziție. Conform documentelor de arhivă, rezultatul real care ar fi acordat victoria PNȚ și PNL a fost transformat într-un succes răsunător al Blocului Partidelor Democrate (noua denumire a Frontului Național Democrat), care a ocupat 378 de locuri din cele 414 ale parlamentului, fiindu-i atribuite 79,86% din voturi (71% fără Uniunea Populară Maghiară). Opoziția era reprezentată doar de 32 de deputați național-țărăniști, trei liberali și doi țărăniști democrați[185].

A fost necesară o fraudă masivă, în ciuda abilității politice a reprezentanților comuniști. Nu numai că încheiaseră o alianță cu Partidul Plugarilor, cu micul Partid Național Popular, condus de Petre Constantinescu-Iași, și cu o bună parte din PSD (fostul său lider Constantin Titel Petrescu îl părăsise și formase PSD independent), dar reușiseră să atragă de partea lor și o aripă a PNȚ, condusă de Anton Alexandrescu, precum și Partidul Liberal înființat de către experimentatul om politic Gheorghe Tătărescu, care fusese deja prim-ministru în mai multe rânduri în timpul regelui Carol II, pentru a-i face concurență tradiționalului PNL. Cu asemenea aliați s-a recurs la mijloace de persuasiune de orice fel: PCR și-a adjudecat doar locul trei în alianța de la guvernare ca număr de locuri, lăsând un număr puțin mai mare liberalilor lui Tătărescu și social-democraților.

După cum au dovedit evenimentele ulterioare, era vorba despre o ficțiune în toată puterea cuvântului. Atunci când a fost oportun și când s-a ivit ocazia, oamenii lui Tătărescu au fost chiar excluși din parlament (6 noiembrie 1947), în timp ce social-democrații au trebuit să accepte o fuziune care însemna, de fapt, anexarea la PCR.

Impunerea propriilor oameni în Cameră a marcat începutul unui regim fără legitimitate democratică *de facto*, care a redus treptat zonele de libertate, recurgând la metode ilegitime și neliberale pentru a împiedica orice opoziție. Este suficient să spunem că însuși Tătărescu, care fusese atât de util în perioada participării la lucrările Conferinței de Pace, a fost înlăturat din politică și apoi arestat pentru că protestase tardiv față de modul în care liderii și militanții PNȚ și PNL fuseseră anchetați și închiși, până când cele două partide istorice au fost dizolvate fie prin intervenția autorităților, fie au fost obligate să se autodizolve, același tratament fiindu-i aplicat și PSD-ului independent, al cărui lider, Titel Petrescu, a fost, la rândul lui, trimis la închisoare.

Este semnificativ faptul că, un grup de exponenți ai național-țărăniștilor au fost atrași într-o capcană, adică au fost îndemnați să încerce să fugă cu un avion, ajungând să se predea forțelor de securitate. Maniu nu s-a numărat printre ei, dar și-a asumat responsabilitatea politică pentru această tentativă.[186] Între timp, alte personalități politice se refugiaseră deja în străinătate, cum ar fi Rădescu sau fostul ministru de externe Constantin Vișoianu, care au constituit într-o oarecare măsură puncte de reper pentru două curente opuse din cadrul diasporei politice românești: Liga Românilor Liberi și Comitetul Național Român, care se dorea a fi un adevărat guvern în exil și care a fost dizolvat abia în 1975. Practic, la sfârșitul anului 1947, PCR alături de cei mai fideli aliați ai săi, era stăpânul absolut al țării. În timp ce avea loc fuziunea menționată mai sus între comuniști și social-democrați, înființându-se Partidul Muncitoresc Român (PMR), care și-a sărbătorit primul congres în februarie 1948, Partidul Plugarilor s-a unit cu Partidul Național Țărănesc condus de Alexandrescu, facțiunea disidentă și filocomunistă a partidului tradițional condus de Maniu; în cele din urmă, în 1953, și această formațiune s-a dizolvat, arătându-se limpede faptul că un singur partid (comunist) trebuia să conducă țara.

În ceea ce o privește, Uniunea Democrată Maghiară, foarte utilă în bătălia politică din Transilvania, și-a mutat simbolic sediul de la Cluj la București la începutul anului 1948. Ajungând ținta unor aspre critici ideologice, a sfârșit prin a deveni (după cum spune Tamás Lönhárt) o „curea de transmisie a PCR în cadrul minorității maghiare“, fiind dizolvată ulterior, în 1953.[187] La alegerile din 28 martie 1948, deținătorii de acum incontestabili ai puterii s-au prezentat sub numele de Frontul Democrației Populare și au câștigat aproape toate locurile disponibile (405). Au fost tolerați doi reprezentanți parlamentari din afara Frontului, Partidul Național-Liberal al lui Petre Bejan (șapte deputați) și Partidul Democrat Țărănesc al lui Nicolae Lupu (două mandate). După aceea, alegerile au avut un caracter pur ritualic: lista guvernamentală a obținut procente de susținere din ce în ce mai apropiate de 100%.

La congresul de constituire a Partidului Muncitoresc Român s-au făcut și primii pași către o epurare internă în rândurile comuniștilor, odată cu atacul asupra ministrului justiției, Pătrășcanu. Pentru el, acesta a fost doar începutul unui lung calvar care a durat până în 1954, când, după o farsă ce s-a numit proces, a fost condamnat la moarte.[188] Este un caz cu trăsături foarte speciale, care ne ajută să înțelegem dinamica luptei interne din cadrul partidului aflat la putere, dar și în relația cu protectorul sovietic. În orice caz, a fost prima epurare din blocul sovietic, precedând-o chiar și pe cea care l-a vizat pe ungurul László Rajk în 1949. Motivele țin de relațiile dintre conducătorii comuniști români:

Pătrăşcanu era un personaj atipic şi şi-a atras antipatia mai multor colegi de partid – dar nu au întârziat să apară acuzaţii nefondate privind relaţii ilegale cu puterile occidentale sau simpatii titoiste. Singurele acuzaţii cu o oarecare justificare ţineau de linia politică pentru care fostul ministru optase sau de câteva gesturi pe care le făcuse în unele conversaţii: erau divergenţe care duc la discuţii politice în cadrul unui partid, nu la eliminarea fizică a unui conducător şi a multor altora ce fuseseră implicaţi într-un fel sau altul în anchetă sau în proces. De asemenea, acea epurare a avut concursul unor agenţi sovietici care au arătat dorinţa Kremlinului.

În cele din urmă, aceasta s-a îmbinat cu o altă epurare mai importantă din punct de vedere politic, deşi înfăptuită fără vărsare de sânge. Chiar în 1952 a avut loc un conflict deschis între liderii de vârf ai României: pe de o parte, secretarul Gheorghe Gheorghiu-Dej, iar pe de altă parte, foarte celebra Ana Rabinsohn Pauker, ministră de externe, şi oamenii apropiaţi acesteia. După înlăturarea şi asasinarea secretarului Ştefan Foriş (István Foris) executată de propriii tovarăşi şi după o perioadă de tranziţie condusă de o troică (Constantin Pîrvulescu, Iosif Rangheţ şi Emil Bodnăraş), partidul era condus, *de facto*, din 1945, de patru persoane: Gheorghiu-Dej, Pauker, Teohari Georgescu şi Vasile Luca. Stalin l-a indicat personal pe primul dintre cei patru pentru postul de secretar, preferându-l în locul lui Pauker, chiar dacă pe aceasta o respecta şi o cunoştea bine, dar faptul că era femeie şi că era evreică nu ar fi fost apreciat de poporul român. Deşi ceilalţi trei erau uneori numiţi „moscoviţi“, pentru că se întorseseră acasă odată cu Armata Roşie, Stalin nu l-a împiedicat pe secretar să îi înfrângă politic şi să îi trimită cu forţa în detenţie. În cazul evreicei Pauker a fost vorba despre arest la domiciliu fără proces, care s-a prelungit până la moartea sa din motive de boală, în 1960; Georgescu a primit o condamnare grea până când a fost eliberat şi s-a întors la munca într-o tipografie; Luca (de fapt un ungur, László Luká) a fost condamnat la moarte în 1954, sentinţă schimbată în închisoare pe viaţă; a murit în detenţie, la fel ca lideri ai opoziţiei precum Iuliu Maniu şi Ion Mihalache, naţional-ţărănişti, Constantin Brătianu, liberal, Ion Flueraş, social-democrat, şi mulţi alţii. Separat, a fost arestat şi Corneliu Coposu, un tânăr şi apropiat colaborator al lui Maniu, care a supravieţuit celor 15 ani de închisoare şi care a văzut chiar sfârşitul comunismului şi reînfiinţarea PNŢ: condiţiile grele de detenţie i-au marcat profund fizicul, el pierzând până la eliberare aproximativ jumătate din cele 130 de kilograme pe care le avea.[189] S-a constatat că două dintre principalele victime ale epurărilor, Luca şi Pauker, nu erau de etnie română, dar nu este foarte limpede dacă se urmărea conferirea unui caracter mai „naţional“ unui partid care fusese condus de non-români încă din anii ’20. Trebuie remarcat faptul că Pauker a fost înlocuită la Ministerul de Externe de un alt evreu, Simion Bughici, chiar în momentul în care la Kremlin se iscase furtuna antisemitismului senil al lui Stalin.

Camera a proclamat Republica la 30 decembrie 1947 şi a aprobat noua Constituţie la 13 aprilie 1948: a urmat o legislaţie stufoasă, care a dus la naţionalizarea băncilor, a activităţilor industriale, a minelor, a companiilor de asigurări şi a transporturilor. Crearea Comisiei de Stat pentru Planificare Economică a indicat direcţia în care se îndrepta politica economică: acesta a fost organismul central care, pe model sovietic, trebuia să supervizeze transformarea economiei. De altfel, Kremlinul a urmărit îndeaproape şi a

influențat aceste inovații și prin prezența, pentru încă câțiva ani, a unor societăți economice mixte româno-sovietice care păreau să protejeze în primul rând interesele Uniunii Sovietice. Poporul român spunea în șoaptă: „noi le dăm rușilor petrol, iar ei ne iau grânele“. În ciuda încheierii tratatului de pace, Armata Roșie era încă staționată pe teritoriul României, fapt justificat de ocupația *de facto* a Austriei, care nu își semnase propriul tratat de pace. Când acest lucru s-a întâmplat, în 1955, sosise momentul prielnic pentru formarea alianței politico-militare a statelor comuniste, Pactul de la Varșovia, care a permis ca prezența militară sovietică pe teritoriul României să se prelungească până în 1958, când, la îndemnul neoficial al Bucureștiului, Hrușciov a decis să retragă ultimele contingente (care nu erau numeroase), parțial ca un semn de destindere față de Occident.

Pentru o țară agricolă ca România, politica agrară a fost esențială. După crearea autobazelor de tractoare și utilaje de stat în 1948, o rezoluție a Comitetului Central al partidului din 5 martie 1949 a decis transformarea agriculturii într-una socialistă. Puținele proprietăți care încă mai depășeau 50 de hectare, aproximativ 340.000 în total, au fost expropriate, presiunea fiscală asupra gospodăriilor agricole mici și mijlocii a fost mult redusă și s-a trecut la înființarea cooperativelor, unind mai multe loturi de pământ, pe model sovietic: în paralel, proprietarii privați trebuiau să îi predea statului cantități mari din producție, stabilite prin decret și cuprinse între 20% și 60%.

După 12 ani, colectivizarea spațiului rural se încheiase. În prima fază, ritmul a fost foarte lent: 1958 a marcat o accelerare bruscă după deciziile luate la plenara Comitetului Central din noiembrie 1956. În cele din urmă, la 27–30 aprilie 1962, îndeplinirea marii transformări a fost sărbătorită printr-o sesiune parlamentară specială la care au fost prezenți mii de țărani. Clasa țărănească s-a dovedit a fi deosebit de ostilă față de noua direcție și a opus rezistență, zeci de mii de țărani fiind judecați, închiși sau trimiși în lagăre de muncă forțată. Cu toate acestea, fenomenul merită o analiză mai aprofundată decât cea întreprinsă de istoriografie până în prezent. Liderii politici nu erau mânați doar de rațiuni ideologice, ci erau convinși, probabil, că doar colectivizarea va garanta dezvoltarea sectorului agricol și acumularea de resurse pentru a investi în sectorul industrial. De fapt, agricultura românească a atins nivelul de producție din 1938 abia în 1953, astfel că, pentru o vreme, noile măsuri nu au dat roadele așteptate. În linii mari, puterea de cumpărare a muncitorilor a rămas scăzută: conform unor calcule, la începutul anilor ’60, aceasta nu ajunsese încă nici la jumătate din ceea ce fusese în 1938.

Printre elementele considerate ostile de către regimul în formare se numărau și Bisericile, dar, dintre cele care aveau o anumită însemnătate ca număr de credincioși, Biserica Ortodoxă Română, cea mai mare, a găsit curând un *modus vivendi*, conform unei vechi tradiții (cu rădăcini chiar în lumea bizantină) de „sinergie“ între puterea politică și cea ecleziastică. Acest lucru nu i-a scutit pe unii oameni ai bisericii de persecuții, pentru că nu s-au adaptat la noua orientare și pentru că și-au manifestat dorința de autonomie sau chiar pentru că au susținut idei politice neagreate de partidul de la putere. Principala victimă a schimbării politice a fost însă o altă Biserică, a doua ca mărime din țară din punctul de vedere al numărului de credincioși, Biserica Unită sau Biserica Catolică de rit răsăritean. În timp ce catolicii de rit latin (Biserică de care aparțineau în principal maghiarii) nu au fost supuși unor măsuri extrem de aspre, chiar dacă relațiile dintre

București și Sfântul Scaun erau atât de proaste încât Concordatul din 1927 a fost anulat, greco-catolicii (sau uniații) au suferit grele persecuții: episcopii lor și mulți preoți au fost arestați, iar dintre cei dintâi puțini au supraviețuit închisorii. Mai mult, în 1948 guvernul a decis să suprime Biserica Unită, alipind-o (bunuri și oameni) la Biserica Ortodoxă. Aceasta din urmă a sprijinit, bineînțeles, decizia guvernului, mai ales prin patriarhul Justinian Marina, un veritabil colaboraționist. Nu este greu să vedem un model al acestei prigoane în măsurile foarte asemănătoare împotriva Bisericilor Unite din Ucraina și Cehoslovacia.

Rezistența socială a fost dublată, uneori, de rezistență armată. Grupurile armatei i-au sprijinit pe țărani în lupta împotriva colectivizării pământurilor și, în unele cazuri, au organizat și represalii împotriva maghiarilor; de fapt, acestea s-au înregistrat mai ales în Transilvania. Gruparea Sumanele negre era condusă de generalul Aurel Aldea, fost ministru de interne în primul guvern Sănătescu, care a murit ulterior în închisoare; Graiul sângelui și parțial Luptătorii lui Avram Iancu erau, de asemenea, formate din soldați. Nu au fost niciodată întrunite condițiile pentru o insurecție armată generală, în ciuda simpatiei de care bandele de partizani se bucurau în rândurile unei părți a populației. Nici sprijinul limitat din partea Occidentului nu a ajutat prea mult, nici chiar atunci când, la începutul anilor ’50 – probabil pentru a preveni acțiunile împotriva Iugoslaviei „eretice“ – existase intenția de a trimite trupe de comando (foști legionari instruiți în țările occidentale) pentru a distruge liniile de cale ferată și a îngreuna mișcările contingentelor sovietice. Rezistența armată, foarte variată din punct de vedere politic, s-a atenuat cu trecerea timpului, deoarece mulți dintre membrii săi au fost capturați sau uciși; nici nu a avut mare răsunet în ziarele vremii și nici în reconstituirile istorice din perioadele care au urmat. În februarie 1955, patru tineri fugiți în străinătate, conduși de Oliviu Beldeanu, au ocupat Legația română de la Berna (făcând o victimă în rândul personalului) până când s-au predat și au fost arestați de poliția elvețiană, fiind judecați și condamnați la pedepse ușoare. Gestul lor dorea să arate că rezistența internă, acum slabă, împotriva regimului românesc nu era izolată și să obțină eliberarea a cinci deținuți importanți din închisorile comuniste.

Acțiunea a provocat, într-adevăr, mare stânjeneală în rândurile serviciilor de securitate românești, dar promotorii ei nu și-au atins scopul: de altfel, dintre cei cinci prizonieri, generalul Aldea și episcopul Ioan Suciu decedaseră deja (dar faptul fie nu le era cunoscut, fie pur și simplu au vrut să dezvăluie acest lucru opiniei publice neștiutoare). Întâmplarea a avut un final dramatic: trei ani mai târziu, Beldeanu a fost răpit în Berlinul de Est (locuia în partea de vest a orașului) de agenți ai Securității, în colaborare cu serviciile de securitate ale RDG, și dus în România pentru a fi judecat și împușcat. Ocuparea Legației a impresionat diaspora românească, dar nu a fost suficientă pentru a declanșa o acțiune politică coordonată. După evenimentele de la Berna, conducerea politică de la București a încercat să lanseze o campanie pentru întoarcerea exilaților, dar aceasta nu a avut succesul înregistrat în alte state comuniste.[190]

Pe fondul climatului primei destalinizări (ce nu se detensionase încă), Gheorghiu-Dej a demisionat din funcția de secretar general al partidului în aprilie 1954. În semn de omagiu pentru „conducerea colectivă“, a fost creat un secretariat colectiv din care făceau parte Nicolae Ceaușescu, Mihai Dalea și János Fazekas și al cărui prim secretar a fost

Gheorghe Apostol. Gheorghiu-Dej a rămas în fruntea guvernului, mișcare nu foarte diferită de cea făcută de Malenkov în Uniunea Sovietică. Între timp, a decis să încheie lunga anchetă derulată împotriva așa-numitului grup Pătrășcanu, trimițându-l la moarte pe acest lider care, dacă ar fi fost reabilitat, ar fi putut readuce grupul la conducere. Dând dovadă de mai mult simț politic decât omologul său rus, Gheorghiu-Dej a pus Comitetul Central să îl realeagă la 1 octombrie 1955 în funcția de prim-secretar al partidului, după numai un an și jumătate de interimat al lui Apostol. Două zile mai târziu, Chivu Stoica – „un muncitor puternic și un autodidact inteligent", potrivit unui diplomat italian[191] – i-a urmat în fruntea guvernului.

Cel de-al doilea congres al PMR, adică al șaptelea al PCR, care a avut loc în decembrie următor, l-a confirmat în funcție pe primul secretar, care s-a dovedit a fi, de fapt, numărul unu al regimului. A fost un congres important, deoarece a dat directivele pentru cel de-al doilea plan cincinal (1956–1960), subliniind atât intenția de a continua procesul de industrializare, cât și stabilirea anului 1960 ca termen-limită pentru ca și agricultura să devină predominant socialistă. De asemenea, statutul partidului a fost modificat. Totuși, grupul de conducere nu era unit: nu au lipsit criticile la adresa lui Gheorghiu-Dej. În cadrul congresului, sociologul și liderul politic evreu Miron Constantinescu a fost demis din importanta funcție de planificare pentru că îndrăznise să critice linia politică urmată până atunci: „Nu m-am înscris în partid ca să fiu sclavul cuiva"[192]. A revenit în funcție la plenara PMR din 23–25 martie 1956, după ce a participat la cel de-al XX-lea Congres istoric al PCUS, cerând reforme și democratizare. Iosif Chișinevschi (Iosif Roitman prin naștere, evreu) s-a plasat și el pe o poziție critică, în timp ce toți membrii Biroului Politic și deci ai aparatului de stat s-au raliat în jurul lui Gheorghiu-Dej. Trebuie reamintit că tocmai Chișinevschi se ocupase de procesul Pătrășcanu în numele conducătorului pe care acum îl critica (dar se pare că la o ședință secretă a Comitetului Central din 1956 își exprimase deja o părere pozitivă despre liderul la a cărui trimitere la moarte contribuise)[193]. Această confruntare a fost rezolvată la cele două sesiuni plenare ale Comitetului Central din iunie și iulie 1957, prin înfrângerea politică a celor doi lideri disidenți și prin excluderea lor din orice funcție importantă. Este evidentă asemănarea cu înfrângerea „grupului antipartinic", care la acea vreme încercase să îl înlăture pe Hrușciov din fruntea Secretariatului PCUS, cu toate că nu este clar dacă Gheorghiu-Dej miza pe liderul sovietic (nu exista o mare simpatie între cei doi) sau pe adversarii acestuia.

Poziția conducerii române în 1956, anul crizei din Polonia și mai ales din Ungaria, a fost una de aliniere și colaborare absolută cu Uniunea Sovietică, ale cărei trupe au primit facilități logistice, utile pentru operațiuni pe teritoriul ungar, iar Gheorghiu-Dej, înainte de a doua intervenție sovietică, și Valter Roman, când Nagy era deja prizonier, s-au întâlnit cu șeful guvernului ungar pentru a-l determina să adopte o linie conciliantă față de Moscova. În cele din urmă, Nagy și grupul mare de persoane arestate împreună cu el au fost cazați într-o reședință din Snagov, în apropiere de București, unde au fost spionați permanent înainte de a se întoarce la Budapesta pentru a fi judecați. Secretarul PMR și tovarășii săi au dat dovadă de o condescendență remarcabilă față de Kremlin, dar, într-adevăr, aveau propriile motive pentru a acționa așa cum au făcut-o. Ei se temeau, de fapt, că și în

România ar putea avea loc o revoltă sau cel puțin un protest împotriva regimului. În realitate, mișcări de protest foarte timide au fost reprimate cu ușurință și imediat, cum ar fi cea a celor 2.000 de studenți de la Timișoara, din 30 octombrie, care a fost descrisă ca fiind „o oază de libertate“[194].

Confruntat cu neașteptata și impresionanta adunare studențească desfășurată în incinta Politehnicii și cu revendicările lor legate doar parțial de viața universitară, partidul a dat mână liberă unei trupe speciale alcătuite din oameni de talia lui Bodnăraș, Ceaușescu, Drăghici și Leontin Sălăjan: au urmat arestări, condamnări și exmatriculări din universitate ale unor studenți, ba chiar și ale unor profesori. De asemenea, exista o oarecare îngrijorare că tulburările din Ungaria ar putea reaprinde problema minorității maghiare din Transilvania. În primii ani ai regimului comunist, această minoritate fusese tratată într-un mod liberal, deoarece, chiar la inițiativa lui Stalin, Constituția României prevedea recunoașterea unei largi autonomii pentru o întinsă parte a Transilvaniei, cu capitala la Târgu Mureș (Marosvásárhely), unde maghiarii constituiau majoritatea.[195] Era vorba, în linii mari, despre aproximativ același teritoriu atribuit Ungariei prin cel de-al doilea Arbitraj de la Viena. Imediat după 1956, regiunea autonomă a fost împărțită în trei provincii: acesta a fost primul pas spre reducerea marjei de autonomie a minorității, în vederea unei etape de persecuție voalată pusă în practică în anii ’80. Situația aceasta, dar și conviețuirea dintre aceste popoare sunt bine descrise în romanul *A fehér király* (*Regele alb*)[196] de György Dragomán, un maghiar din Transilvania. Conform Johannei Granville, dacă nu ar fi existat revolta din Ungaria, Gheorghiu-Dej era sortit să își piardă postul de secretar la ordinul Kremlinului sau înlăturat de Constantinescu și Chișinevschi, deoarece avea o atitudine neclară cu privire la destalinizare.[197]

În ciuda Holocaustului, România găzduia încă, după cel de-al Doilea Război Mondial, un număr important de evrei. Cu toate acestea, noul climat politic, nefavorabil activităților economice independente și nașterea Israelului i-au încurajat pe mulți evrei să emigreze: chiar și fratele Anei Pauker a părăsit țara. Odată cu trecerea timpului, guvernele românești au sprijinit această emigrare, cerând în schimb un fel de „compensație“ de la Tel Aviv pentru fiecare evreu care obținea autorizația de plecare. S-a procedat în mod similar cu minoritatea germană. Pe măsură ce războiul se apropia de sfârșit, germanii au fost supuși unei „pedepse“ rușinoase pentru că se solidarizaseră cu Germania: peste 60.000 de sași au fost trimiși la muncă forțată în Uniunea Sovietică, iar mulți dintre ei nu s-au mai întors.[198] Ecourile acestor evenimente se regăsesc în pagini literare care s-au bucurat de mare succes mult mai târziu, cum ar fi cele ale laureatei Premiului Nobel Herta Müller. În linii mari, au fost create condițiile pentru emigrarea în masă: dacă în 1945 erau 450.000 de germani în România, la sfârșitul regimului comunist numărul lor ajunsese la 70.000 și a scăzut din nou în anii următori, după cum mărturisește frumoasa carte a lui William Blacker, *Along the Enchanted Road: Travels in Transylvania*. Lucian Boia[199] a deplâns prezența redusă a germanilor și evreilor în România, dorind să sublinieze că aceste componente demografice și sociale constituiau un atu pentru societatea românească.

7. Satelitul credincios: Bulgaria de la stalinism la revizionism

După evenimentele din septembrie 1944, numite pompos revoluție, Frontul Patriotic (*Otecestven Front*, OF) a preluat puterea: de fapt, era o coaliție amplă, ce cuprindea UNAB, PCB, Partidul Social Democrat și Zveno, tribună a prim-ministrului, Kimon Gheorghiev. El și partidul său reprezentau cu siguranță cel mai bizar aspect al scenei politice bulgare. Zveno organizase o lovitură de stat în 1934, iar Gheorghiev se aflase în fruntea executivului timp de aproximativ un an. După cum am văzut, istoriografia de inspirație marxistă, chiar și mulți ani mai târziu, a considerat această mișcare ca fiind fascistă și, deși a avut și idei de modernizare și progres, trebuie remarcat faptul că metodele erau tipice pentru anii ’30, adică autoritare. În timp ce Zveno s-a dovedit a fi un partener destul de docil, în cadrul UNAB și în rândurile social-democraților s-au ivit curând rețineri serioase cu privire la colaborarea cu PCB. Împotriva regimului de dinainte de septembrie 1944 au fost utilizate metode drastice: tribunale populare improvizate au judecat și adesea au trimis la moarte o mare parte din clasa politică de dinainte de război și alte câteva mii de persoane. În special, au fost condamnați la moarte cei trei regenți Filov, Mihov și prințul Kiril, foștii prim-miniștri Bojilov și Bagrianov, 24 de foști miniștri și 68 de deputați. Chiar și vicepreședintele parlamentului până în 1944, Dimităr Peșev, care avusese meritul, așa cum am menționat în capitolul I, de a împiedica deportarea a 50.000 de evrei bulgari prin atitudinea sa fermă, a fost condamnat la câțiva ani de închisoare pentru că a fost coresponsabil alături de *Săbranie* de acțiunile militare împotriva mișcării limitate de rezistență.

Pentru comuniști, adevăratul adversar ce trebuia învins era UNAB, care avea încă majoritatea voturilor în țară. Liderul său, Gheorghi M. Dimitrov (numit Gemeto, adică „GM“, pentru a-l deosebi de liderul PCB cu același nume), plănuise la vremea respectivă chiar o lovitură de stat pentru a răsturna regimul autoritar al lui Boris și a aduce Bulgaria în tabăra occidentală împotriva Germaniei și, prin urmare, fugise în străinătate. Întorcându-se acasă, a fost obligat la scurt timp să demisioneze din funcția de secretar de partid și să se refugieze la ambasada americană și, mai târziu, în SUA; în timp ce se afla în contumacie, a fost condamnat la moarte. Aceste manevre atât de cutezătoare au fost posibile datorită prezenței Armatei Roșii și pentru că PCB își asigurase controlul asupra centrelor de putere, asupra poliției și asupra mass-mediei. Totuși, și mai importantă a fost acțiunea politică a unei părți dintre liderii agrarieni, în frunte cu Alexandăr Obbov, care au acceptat să continue să colaboreze cu OF fără a pune condiții speciale, în dezavantajul majorității conducerii și militanților care, sub conducerea lui Nikola Petkov, au preferat să evite o alianță în care nu se recunoșteau și care părea periculoasă.

O scindare similară a avut loc și în PSD, punându-l în dificultate pe liderul său, Lulcev. Lulcev și Petkov s-au retras din guvern și au trecut în opoziție, refuzând să ia parte la alegerile din noiembrie 1945, care s-au desfășurat în condiții care nu garantau corectitudinea lor. Acest lucru a permis OF să obțină 86% din voturi. Cu toate acestea, la Conferința de la Moscova din decembrie 1945, reprezentanții SUA, Marii Britanii și ai Uniunii Sovietice au decis că nu se pot exclude din jocul politic forțe semnificative care contribuiseră la lupta împotriva regimului autoritar anterior, acest lucru fiind valabil și pentru România. Spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat pe pământ românesc, Petkov și Lulcev nu au acceptat condițiile oferite de noul guvern Gheorghiev, fie pentru că erau

nesatisfăcătoare, fie pentru că erau încrezători că vor putea ajunge la guvernare după o victorie electorală incontestabilă. În ciuda deciziilor Conferinței de la Moscova, Bulgaria părea din ce în ce mai mult „trofeul de război al lui Stalin“, ca să împrumutăm titlul unei cărți recente a lui Gheorghi Bozduganov[200].

La 8 septembrie 1946, cu ocazia referendumului instituțional, partidele de la guvernare și cele din opoziție s-au aflat în aceeași tabără: deși datele au fost măsluite[201] (voturile pentru monarhie au fost de 4%), victoria republicii asupra monarhiei pare să fi fost reală, dat fiind că nici un partid nu făcuse campanie pentru instituția monarhică. Țarul Simeon, în vârstă de doar șapte ani, alături de mama sa, Ioana de Savoia, s-a refugiat la Cairo, unde se aflau bunicii, Victor Emanuel III și Elena. La sfârșitul lunii octombrie însă, la alegerile pentru Adunarea Constituantă sau *Veliko Narodno Săbranie* – cu toate că, din nou, trebuie semnalate nereguli și deși candidații nu s-au aflat pe picior de egalitate (unii erau în închisoare) –, opoziția a înregistrat un succes notabil, dar nu suficient pentru a înlătura OF, care, cel puțin oficial, a obținut peste 70% din voturi (dintre care 53% au mers către PCB: rusofilia larg răspândită în țară a jucat, probabil, în favoarea comuniștilor). Agrarienii și social-democrații au luptat pentru păstrarea principiilor liberale ale vechii Constituții de la Târnovo (1879), dar comuniștii și aliații lor au aprobat un text inspirat din Constituția Uniunii Sovietice. Cum era de așteptat, Gheorghi Dimitrov a preluat conducerea executivului.

Între timp, Bulgaria a semnat și ea tratatul de pace (10 februarie 1947), în care, deși aspirațiile tradiționale față de Macedonia nu au fost luate în seamă, condițiile nu au fost exagerat de restrictive, mai ales la îndemnul delegaților sovietici. Astfel, Dobrogea de Sud, obținută de la România prin Tratatul de la Craiova încă din 1940, a fost confirmată ca aparținând Bulgariei, neaplicându-se astfel formula de restabilire a frontierelor din 1938, dar respectându-se principiul naționalității. Guvernul se putea lăuda cu această înfăptuire ca fiind meritul său și al „protectorilor“ ruși, dar, cum cele două județe dobrogene găzduiau și o populație turcă și slavă musulmană, destul de numeroasă, acest lucru a amplificat o altă problemă, cea a respectivei minorități și a relațiilor ei cu Turcia. Ankara și Sofia au convenit ca 150.000 de cetățeni bulgari să poată emigra în Turcia, dar problema minorității musulmane (turci sau pomaci, adică slavi musulmani) nu a fost rezolvată, deoarece aceștia erau mult mai numeroși. Prin urmare, relațiile turco-bulgare au rămas destul de fragile, cu atât mai mult cu cât Ankara a fost primită în NATO, semnând în 1953 chiar și un Pact balcanic cu Atena și Belgrad, ce e drept, de scurtă durată.

La vremea aceea, ministrul bulgar de externe a publicat (probabil cu acordul Moscovei) o declarație în care manifesta dorința de a se deschide față de Belgrad, nu în ultimul rând pentru a scoate Bulgaria din starea de izolare din sud-estul Europei. Obligația – prevăzută în tratatul de pace – de a plăti 45 de milioane de dolari Greciei ca despăgubire de război nu a fost agreată de opinia publică, iar linia de frontieră greco-bulgară nu a fost pusă niciodată sub semnul întrebării. Principala problemă pe plan extern a rămas Macedonia. Nici un guvern bulgar, nici chiar cele de altă culoare politică, nu ar fi putut obține cedarea ei: nu ar fi fost justificată nici de rațiuni militare (teritoriul se afla în mâinile trupelor lui Tito), nici politice, având în vedere proiectul federal promovat de Belgrad. Astfel, Bulgaria a rămas doar cu mica regiune macedoneană Pirin, așa cum

fusese înainte de războiul mondial; în plus, Sofia a permis locuitorilor acesteia să se declare „macedoneni“, ceea ce ar fi putut anticipa unirea cu Macedonia iugoslavă. Planurile cele mai îndrăznețe vizau o unire care să includă și Macedonia grecească: urmările războiului civil din Grecia au pus capăt acestor visuri. Dimitrov a trebuit să se confrunte cu încă un proiect, sprijinit aparent de însuși Stalin, care, totuși, s-a referit la acesta cu mânie la o întâlnire din februarie 1948, la Moscova, cu delegații bulgari și iugoslavi[202]: aderarea Bulgariei la Federația Iugoslavă. Ruptura dintre Tito și Stalin, din 1948, a dus la eșecul acestei inițiative, împiedicând Bulgaria să devină un satelit al Belgradului sau calul troian al Moscovei în Iugoslavia.

Chiar în ziua în care Washingtonul a ratificat tratatul de pace, lui Petkov i-a fost ridicată imunitatea parlamentară, pentru a fi arestat și acuzat de trădare; ulterior, mulți dintre deputații grupului său au fost decăzuți din funcții și, în cele din urmă, la 26 august, UNAB a fost scoasă în afara legii printr-o decizie a Adunării Constituante. O lună mai târziu a fost executată pedeapsa cu moartea la care fusese condamnat Petkov. Binecunoscutul scriitor Eric Ambler a găsit în această întâmplare o sursă de inspirație pentru o carte excelentă, *Judgment on Deltchev*[203]. Regimul comunist ce se instaura și-a dezvăluit chipul cel mai hâd. Cealaltă aripă a UNAB, cea pro-comunistă, a fost la rândul ei epurată, iar Obbov însuși (care nu mai era de folos și poate că se căise) a fost înlocuit cu Gheorghi Traikov, căruia i-a revenit îndoielnica onoare de a organiza cel de-al XXVII-lea congres, în cadrul căruia partidul agrarian renunța la obiectivul său tradițional de a conduce țara în numele clasei țărănești, recunoscând, în schimb, primatul PCB. În timp ce unii exponenți agrarieni au sfârșit în închisoare alături de social-democrații care nu îi simpatizau pe comuniști, socialiștii care au sprijinit PCB au fost absorbiți în totalitate de partidul dominant (11 august 1948), conform unei tactici aplicate și în alte țări aflate pe orbita Moscovei. La scurt timp după aceea, ceilalți aliați (*Zveno*, radicalii și democrații) au fost definitiv încorporați în OF, o organizație de masă în slujba regimului. Singurul partid care și-a păstrat o oarecare identitate, deși modificată, a fost UNAB. Mai târziu, i-au fost încredințate anumite funcții (cum ar fi președinția Camerei) și, mai ales, rolul de garant al relațiilor dintre guvern și clasa țărănească, o funcție similară cu cea a sindicatelor în raport cu clasa muncitoare, care era încă minoritară.

Între timp, a început colectivizarea pământurilor: cifrele sunt impresionante, deoarece din 1948 până în 1950 suprafața colectivizată a crescut de la 6-7% la peste 50%. Opt ani mai târziu, organizarea terenurilor agricole în ferme colective (*Trudovokooperativno zemedelsko stopanstvo*, *TKZS*) era aproape completă.[204] A existat o oarecare rezistență, dar absența tradițională a marilor proprietăți a făcut ca reforma să fie mai puțin dificilă decât în alte părți: alți factori favorabili au fost existența unei mișcări cooperativiste anterioare și a unui Minister al Comerțului și Aprovizionării. De aceea, structura cooperativelor din Bulgaria a fost întrucâtva diferită de modelul sovietic, prin aceea că membrii cooperativei nu pierdeau orice urmă a proprietății cu care contribuiseră, ci beneficiau de o compensație care varia în funcție de această contribuție, și nu doar în funcție de munca depusă. În paralel, începând din 1949, a fost pusă în mișcare o industrializare accelerată, urmând chiar modelul sovietic din anii ’20 și ’30, un model care era destul de potrivit pentru o țară înapoiată din punct de vedere economic precum Bulgaria: și într-adevăr, rata de creștere a

fost foarte ridicată, mai ales în sectorul industriei grele. Cu toate acestea, vreme de mulți ani agricultura a continuat să aibă ponderea cea mai mare din economie.

În 1949 s-a lansat noua politică economică de tip sovietic și au dispărut liderul incontestabil, Dimitrov[205], veteran întors din Uniunea Sovietică, și un posibil succesor, Traico Kostov. Acesta din urmă avea o experiență „națională" și, în calitatea sa de vicepreședinte al Consiliului și președinte al Comisiei economice și financiare, manifestase o anumită nemulțumire față de tutela sovietică. A fost imediat identificat ca principala victimă a epurărilor care încă din acel an s-au abătut asupra țărilor-satelit ale Moscovei: principala acuzație a fost aceea de titoism. Kostov a găsit puterea de a rezista și, la fel ca mulți alți acuzați, nu a recunoscut nici o vină, nici măcar la tribunal. Condamnat la moarte în decembrie 1949, a fost reabilitat numai câțiva ani mai târziu. În contextul Războiului Rece și al climatului stalinist predominant, o personalitate ca a sa nu era acceptabilă, mai ales că îi eclipsa pe cei mai importanți lideri ai partidului. Dimitrov (care trăise zeci de ani în afara țării sale natale, astfel încât unora li se părea că vorbea bulgara cu accent rusesc)[206] a murit din cauze naturale, lăsând conducerea guvernului unui alt lider istoric care trăise în străinătate, Vasil Kolarov, care a decedat la scurt timp, iar pe cea a partidului – cumnatului său Vălko Cervenkov, cel care a părut a fi pentru o vreme un Stalin al Bulgariei. În realitate, personajul ar merita o analiză mai nuanțată și mai aprofundată.

Dacă Dimitrov a fost tratat cu onoruri naționale – după cum dovedește mausoleul construit pentru el în plin centru al orașului și dărâmat la scurt timp după căderea regimului –, Cervenkov a rămas mult timp pe scenă, dar încă de la moartea lui Stalin puterea sa a fost limitată, respectându-se criteriul conducerii colective. În februarie-martie 1954, la cel de-al VI-lea congres al PCB, a lăsat secretariatul partidului unui debutant, Todor Jivkov, renunțând la cultul personalității cu o autocritică pe măsură. Așa cum făcuse Malenkov în Uniunea Sovietică, a păstrat în schimb funcția de prim-ministru. În rest, noul vânt care sufla dinspre Kremlin a adus revizuirea normelor judiciare mai restrictive, amnistia și reprimirea în funcții de conducere a unor oameni judecați împreună cu Kostov și chiar o grevă în sectorul tutunului din Plovdiv. Elementele mai conservatoare – numite de unii moscoviți – conduse de Cervenkov și elementele moderat reformiste („naționale"), conduse de Jivkov și Anton Iugov, și-au împărțit puterea, începând cu locurile din Biroul Politic. Jivkov, cu toate că era secretar, părea a se afla pe o poziție subordonată și prin urmare nu a participat – situație cu adevărat specială – la cel de-al XX-lea Congres al PCUS. În realitate, el începuse un marș spre obținerea puterii reale, prin marginalizarea celorlalți concurenți principali, care a durat opt ani și s-a încheiat în 1962.

În siajul celui de-al XX-lea Congres al PCUS, după o plenară istorică a Comitetului Central, desfășurată la 4/6 aprilie 1956, Iugov a preluat conducerea executivului, dar Cervenkov a păstrat locul său din Biroul Politic și vicepreședința guvernului, ca și cum ar fi vrut să garanteze că ideile inspirate de Hrușciov nu însemnau o răsturnare radicală a regimului. Mai mult, faptul că (după evenimentele din Ungaria) a primit portofoliul educației și culturii a însemnat stăvilirea revendicărilor exprimate de scriitori și de alți intelectuali, precum și de reprezentanții Frontului patriotic (OF), condus de cumnatul lui Kostov. Pe scurt, destalinizarea procesului de reformă nu trebuia să pună în pericol

regimul. Cu toate acestea, succesul obținut de Hrușciov asupra „grupului antipartinic“ de la Moscova în 1957 a permis marginalizarea elementelor staliniste și în Bulgaria, nelipsind nici loviturile aplicate celor prea „liberali“. Politicienii agrarieni de diferite orientări și-au recăpătat libertatea și au fost integrați în regim, cu rolul acordat Uniunii Agrare din Bulgaria (UNAB) menționat mai sus. Ultimii supraviețuitori ai loviturii de stat ce răsturnase guvernul țărănist al lui Stamboliiski din 1923 au fost judecați (la mai bine de 30 de ani de la evenimente); procesele au fost aproape un omagiu adus liderului agrarian și adepților săi, acum legați la căruța PCB. Caracterul totalitar și refuzul pluralismului politic tipice regimului comunist nu au fost anulate, totuși, trebuie să recunoaștem faptul că exponenții acestuia s-au dovedit capabili să își lărgească baza electorală prin astfel de inițiative.

Secretariatul lui Jivkov se încadra în noul climat politic creat de Hrușciov, iar noile etape ale destalinizării (Congresul al XXII-lea al Partidului Comunist) l-au consolidat în 1961, prin înlăturarea lui Cervenkov din toate pozițiile de putere (acesta nu a dorit să își facă autocritica, în anul următor fiind chiar exclus din partid) și în 1962, odată cu îndepărtarea lui Iugov din guvern. Ar fi trebuit să primeze o conducere colectivă, dar, în realitate, Jivkov și-a consolidat în timp o poziție de conducere incontestabilă, dar au existat concesii în favoarea cultului personalității. Totuși, în primii ani ai acelui lung mandat în umbra Kremlinului, a fost posibil un experiment care părea inspirat de modelul chinez[207]: numărul fermelor colective a fost redus drastic prin comasarea lor și s-a decis îndeplinirea obiectivelor din planul cincinal început în 1958 cu mult înainte de termen. Funcționarii din mediul rural au fost trimiși la munca câmpului. Așa-zisul Salt Înainte „a găsit o puternică susținere în partid“, dar „Jivkov a condus operațiunea fără a se lăsa prins cu *păcatul* flagrant de a fi filochinez“[208]. Cu toate acestea, rezultatele au fost foarte slabe, iar politica economică bulgară a revenit la modelul sovietic, cu câteva excepții locale. Mai precis, Sofia a acceptat să participe la diviziunea internațională a muncii decisă de CAER ca țară agricolă, și nu industrială, așa cum reiese din schița planului cincinal 1966–1970.

Nu toți membrii de partid au acceptat conducerea lui Jivkov, iar în cercurile militare au existat chiar planuri pentru o lovitură de stat, contracarată printr-o serie de arestări cu adresă clară. În 1965, au fost vizați generalii Tsviatko Anev, comandantul orașului Sofia, și Ivan Todorov, zis Gorunia, care a preferat să se sinucidă, și unii dintre adepții lor, care au primit sentințe de până la 15 ani de închisoare. De altfel, a continuat să funcționeze o rețea importantă de lagăre pentru deținuții politici din toate categoriile. Este încă dificil de spus dacă numeroasele încercări de a-l răsturna pe conducător au dorit să evite subordonarea excesivă a Bulgariei față de Moscova sau au fost inspirate indirect de Beijing. În același timp, dat fiind că Moscova permitea și direcțiile naționale spre socialism, guvernul nu a întârziat să repună în drepturi, ca în alte state comuniste, cultura națională și patriotismul larg răspândit. Regimul bulgar a fost unul dintre cele care au favorizat cel mai mult simbioza dintre sentimentul național și ideologia marxist-leninistă. Acest lucru s-a văzut în polemicile recurente cu Belgradul, în ciuda faptului că Tito nu mai era considerat „eretic“ de către Moscova: aceste polemici se refereau, inevitabil, la chestiunea macedoneană. Cetățenii bulgari din Pirin nu s-au mai putut declara de naționalitate macedoneană[209], nerecunoscută de guvern și de opinia publică bulgară,

această idee larg răspândită rezistând chiar și după sfârșitul regimului comunist. În 1960, s-a vorbit despre un complot pro-iugoslav, iar atașatul de presă iugoslav la Sofia a fost declarat *persona non grata*. Într-adevăr, „chestiunea iugoslavă“ a continuat să fie un factor și în dinamica internă a Partidului Comunist Bulgar și în cadrul grupului de conducere, ca dovadă îndepărtarea din Biroul Politic a foștilor lideri partizani care colaboraseră cu rezistența lui Tito. În ciuda apropierii marcate de vizitele reciproce dintre Jivkov și Tito între 1962 și 1965, polemicile s-au reaprins din pricina poziției Belgradului cu privire la invazia Cehoslovaciei, la care au participat contingente militare bulgare. La Sofia, republica macedoneană era văzută ca un posibil pol de atracție pentru regiunea Pirin din interiorul granițelor Bulgariei, mai ales în condițiile în care nici Tito și nici cei care i-au urmat, chiar și după ani de zile, nu au acceptat propunerile bulgare de a încheia un tratat care să ratifice inviolabilitatea frontierelor existente. Partea bulgară a cerut respectarea nu numai a granițelor, ci și a principiului neamestecului în treburile sale interne.

8. Cel mai ambițios experiment: modelul Iugoslaviei

Regimul comunist care s-a conturat cel mai rapid a fost cel iugoslav, în ciuda faptului că Iugoslavia era cea mai vestică țară din Europa central-răsăriteană și cea mai îndepărtată de Uniunea Sovietică, astfel încât Armata Roșie a desfășurat operațiuni doar pe o suprafață redusă a teritoriului acesteia (regiunea din jurul capitalei Belgrad) și pentru o perioadă scurtă de timp. A fost suficient pentru a da naștere unui resentiment trecut sub tăcere vreme îndelungată: la fel ca toate armatele străine, soldații sovietici nu au ezitat să comită violențe (în special împotriva femeilor), denunțate ulterior de Milovan Djilas[210]. În ciuda absenței unei protecții militare și politice atât de importante, Partidul Comunist condus de Tito (Josip Broz) și-a oficializat puterea mult mai devreme decât în alte țări. Acest rezultat a fost rodul mai multor factori.

În primul rând, Iugoslavia era la sfârșitul mai multor ani de război în timpul cărora suferise o lungă ocupație din partea mai multor armate străine, cunoscuse rezistența aferentă răspândită pe întreg teritoriul, dar și un conflict între diferite tendințe politice și chiar între popoare. În cele din urmă, succesul i-a surâs rezistenței conduse de Partidul Comunist, iar această victorie parțial autonomă a fost un element fondator (aproape un mit și o dogmă) al noii ordini politice. Aici, comuniștii se puteau lăuda cu meritele lor militare și politice mai mult decât oriunde altundeva și nu aveau nevoie de protecția sovietică, chiar dacă recunoșteau primatul lui Stalin. Multă vreme, guvernul britanic și-a făcut iluzii că poate păstra o anumită influență asupra Belgradului, și pentru că îl sprijinise pe Tito prin consilieri și trimițând provizii în ultimii ani ai războiului, și pentru că lăsase în voia sorții curentul monarhic de rezistență, condus de Mihajlović, care fusese primul care organizase lupta împotriva ocupanților. Faptul că din primul guvern provizoriu de uniune națională făcea parte și șeful guvernului iugoslav aflat în exil la Londra, Ivan Šubašić, fostul ban al Croației și omul de încredere al tânărului rege Petru, părea a fi o garanție că țara nu va fi cedată în întregime comuniștilor. A fost un calcul greșit. Acordul trezise

imediat unele nemulțumiri în rândurile comuniștilor, astfel încât Tito însuși, într-un discurs din 19 septembrie 1944, a ținut să precizeze că acest lucru a fost „necesar pentru ca nimeni să nu poată spune mâine că am împiedicat reunirea tuturor iugoslavilor în frontul popular unit, […] pentru a demonstra încă o dată aliaților că susținem unitatea și alianța, pentru a reafirma că în toată această perioadă cuvântul de ordine de pe stindardul luptei noastre a fost: unitatea și fraternitatea popoarelor din Iugoslavia“[211].

Climatul din perioada imediat următoare războiului a fost aspru: au existat multe răzbunări, chiar și personale, iar represiunea împotriva celor care nu simpatizau cu noul regim a fost extrem de dură și sângeroasă. S-a calculat că, dintre cei 90.000 de oameni care și-au pierdut viața sau au emigrat din mica Slovenie în urma războiului mondial, mai puțin de jumătate au recurs la acest gest din cauza naziștilor-fasciști, iar ceilalți, după preluarea puterii de către Tito. Britanicii au predat autorităților lui Tito 20.000 de croați și peste 13.000 de dorobanți sloveni din *Slovensko domobranstvo*, deținuți în lagărul de la Viktring din Austria, care au fost executați până la ultimul. Au fost vizați și câțiva foști deținuți din lagărul nazist de la Dachau care încercaseră să le ofere ajutor logistic britanicilor. Zona Kočevski rog, unde au fost îngropate numeroase victime ale acelei cruzimi inutile, a rămas un loc interzis până la căderea regimului comunist. Alte schelete au fost găsite în timpul construcției autostrăzii Ljubljana–Maribor.[212] Biserica Catolică, care nu a ezitat să își arate puțina simpatie față de ideologia comunistă, a fost atacată la vârf și în persoana unor preoți sau clerici. Cele mai ilustre victime au fost arhiepiscopul de Zagreb Alojzije Stepinac[213], care a suferit o lungă condamnare, el fiind și cauza excomunicării lui Tito de către papă, și arhiepiscopul de Ljubljana Gregorij Rožman, care a reușit să fugă la timp în străinătate.

Nu a fost nevoie decât de câteva luni pentru ca la primele alegeri parlamentare puternic fraudate (11 noiembrie 1945) Tito să își ia la revedere de la Šubašić și de la monarhie. A fost numit prim-ministru și ministru de externe. La 29 noiembrie 1945, parlamentul a abolit monarhia și a proclamat Republica Populară Federală Iugoslavia. În ianuarie 1946 a fost aprobată o constituție inspirată din cea sovietică din 1936. Competențele federale și cele ale republicilor erau destul de distincte, dar constituția fiecărei republici era limitată de cea federală, care – la sugestia slovenului Edvard Kardelj – recunoștea dreptul, rămas teoretic pentru multă vreme, de secesiune.[214] Cu toate acestea, nu existau îndoieli cu privire la ierarhia puterilor: în mai 1945, de exemplu, la Ljubljana a apărut un guvern sloven condus de Boris Kidrič, împărțit în mai multe ministere, lipsind doar cel al Apărării, deoarece controlul forțelor armate a fost imediat centralizat. Mijloacele de producție aparțineau poporului, iar pământul, celor care îl lucrau.

Regimul iugoslav ce se constituia avea în comun cu Uniunea Sovietică și structura federală: ea exista în tradiția stângii balcanice, fiind reprezentată în trecut de VMRO *Obedinenie* macedoneană și de filiala Cominternului, denumită Federația Balcanică, dar a fost repropusă oficial imediat ce s-a format, în timpul războiului, în 1943, un guvern iugoslav clandestin (AVNOJ). Noua Iugoslavie era formată din șase republici (Bosnia-Herțegovina, Croația, Macedonia, Muntenegru, Serbia, Slovenia) cu dimensiuni teritoriale și demografice diferite. Cea mai numeroasă naționalitate, sârbii, nu a fost cuprinsă în totalitate între granițele Serbiei, deoarece sârbii locuiau și în alte republici, în special în

Bosnia și Croația. În schimb, au fost alipite la Serbia două regiuni cu autonomie parțială: Voivodina, unde sârbii constituiau doar o majoritate relativă, alături de numeroși maghiari (încă 504.000 în 1961, adică 22%, și 427.000 în 1981), de germani și de cetățeni de alte naționalități, și Kosovo-Metohia (Kosmet), unde albanezii erau net majoritari. Șase popoare (*narod*) au fost fondatoarele statului federal, celelalte fiind calificate drept naționalități (*narodnost*). La nivel parlamentar, au fost create două camere: o cameră federală și o cameră a naționalităților. Acestea au asigurat un echilibru destul de fragil, pe care personalitatea lui Tito, mitul rezistenței și ideologia marxist-leninistă l-au menținut stabil.

În ciuda faptului că țara fusese grav încercată de război, pierzând 1.700.000 de cetățeni – aproximativ 12% din populație – și mare parte din resursele economice, înființarea noului stat a fost însoțită de un oarecare entuziasm, cel puțin în rândurile majorității populației. Regimul, deși caracterizat imediat de abuzuri și violențe, părea să dorească să reprezinte nevoile claselor mai numeroase și mai umile. Pe scurt, chiar dacă Tito nu a permis o confruntare corectă între forțele politice, chiar și atunci când era vorba despre aliați de moment, cum ar fi Partidul Țărănesc Sârbesc condus de Dragoljub Jovanovic, este adevărat că a întrunit un număr mare de susținători sinceri în rândul populației rurale și al clasei muncitoare, precum și din alte categorii sociale. La alegeri, comuniștii se prezentaseră alături de Partidele Țărănești sârb și croat și alături de alte organizații. Împreună formau Frontul Național, care a întrunit 90% din sufragii. Frontul Național avea un caracter deschis antifascist și un program care a fost adoptat ulterior de Partidul Comunist: apărarea unității și integrității țării, încetarea exploatării economice și garantarea drepturilor egale pentru popoarele iugoslave. Partidul Comunist nu a desființat Frontul Național, care a fost organizația și instrumentul ce a reunit treptat întreaga populație. În scurt timp, și-a pierdut caracterul de coaliție a unor forțe politice diferite și a devenit un instrument de control al partidului, care, deși avea un număr mare de membri și militanți, nu a pretins niciodată că îi va obliga pe toți cetățenii să se înscrie pe listele sale.

Grupul conducător s-a grăbit apoi să elimine bazele sociale și economice pe care se sprijinea puterea claselor care se opuneau noului regim. S-a trecut rapid la reforma agrară, dispărând moșiile, dar și la naționalizarea băncilor și a activităților industriale. În plus, dinarul s-a depreciat, toți cei care făcuseră economii în timpul războiului fiind grav afectați. În jurul liderului s-a dezvoltat treptat un fel de cult al personalității, după cum arată sloganurile scrise cu litere mari pe iarba de la granița italo-iugoslavă. În timp ce pe teritoriul italian scria „Trăiască Italia“, de cealaltă parte a frontierei scria „*Živio Tito*“ („Trăiască Tito“).

În ciuda atitudinii foarte polemice față de țările occidentale din mai multe motive (principalul fiind problema orașului Trieste și granița cu Italia), guvernul iugoslav a fost nevoit să accepte ajutorul oferit de UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), finanțat, de fapt, de Statele Unite. În 1947, urmând modelul sovietic, s-a decis lansarea primului plan cincinal, care trebuia să readucă economia țării la normalitate și la o nouă dezvoltare. Cu toate acestea, obiectivul de a crește venitul național la un nivel dublu față de cel din 1939 era de neatins, după cum a recunoscut însuși Jovan Žujović, ministrul de finanțe. În rest, era de la sine înțeles că industria grea avea prioritate la

capitolul investiții, dar nici modernizarea agriculturii nu a fost neglijată. Reforma agrară nu le-a displăcut țăranilor; totuși, aceștia nu au fost încântați de faptul că erau obligați să dea statului o parte din produse și nici nu au salutat cu entuziasm înființarea primelor cooperative. Atitudinea regimului lui Tito față de clasa țărănească a fost unul dintre subiectele spre care s-au îndreptat, ulterior, criticile Moscovei.

Ruptura dintre Stalin și Tito din 1948 a fost un eveniment epocal în istoria Iugoslaviei. În ciuda reconcilierilor ulterioare, țara nu a mai făcut niciodată parte din blocul sovietic, deși a continuat să fie condusă cu mână de fier de Partidul Comunist. Din acest punct de vedere, existența unui partid care nu era aliniat la Partidul Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS) a influențat însăși istoria mișcării comuniste internaționale, încurajând prin exemplul său apariția unor divergențe îndelung trecute sub tăcere între Moscova și alte capitale comuniste: în această situație s-au aflat mai târziu Beijingul, Tirana și Bucureștiul. Motivele rupturii din 1948 sunt bine cunoscute și este clar că a fost vorba mai degrabă de o „excomunicare“ a lui Stalin decât de un proces de bipolarizare. Regimul iugoslav avusese până atunci cele mai multe afinități cu cel sovietic, dar conducerea de la Belgrad și-a permis inițiative politice considerate periculoase de Kremlin pe scena politicii internaționale din acel moment. Războiul Rece era în plină desfășurare, iar cele două mari blocuri – socialist și capitalist – se regrupau: la Moscova, această împărțire a globului între cele două tabere fusese pe larg teoretizată în cele mai diverse foruri politice.[215] Prin urmare, era inacceptabil ca o parte a „taberei“ socialiste să nu aplice obedient și fără discuții indicațiile venite de la Moscova.

La reuniunea de înființare a Cominformului din septembrie 1947, delegații iugoslavi aproape că au deschis calea către linia politică strictă a sovieticilor, conform căreia nu putea exista nici un compromis cu ideologiile și cercurile politice din care făcea parte burghezia industrială sau agrară. Însă numai cinci luni mai târziu (în cadrul unei dificile întâlniri tripartite între delegații sovietici, iugoslavi și bulgari, care a avut loc la Moscova la 10 februarie 1948), Kremlinul a început să critice politica Belgradului, încercând să identifice inconsecvențe mai mult imaginare decât reale: în realitate, se dorea obținerea unei declarații de loialitate și supunere și renunțarea la orice inițiativă politică autonomă în Europa Centrală și în Balcani. Polemica a continuat, la început pe un ton potolit, apoi prin declarații grele și tăioase, precum cea a Cominformului din 28 iunie 1948, o dată sacră pentru sârbi, cum s-a văzut. Moscova nu s-a mulțumit numai cu polemici ideologice și politice, ci a izolat Iugoslavia: de fapt, toate republicile populare, care până atunci avuseseră relații intense cu Belgradul, au adoptat o atitudine deschis ostilă, care uneori (cum s-a întâmplat în Ungaria) a dus la incidente diplomatice. Mai mult, Stalin dorea și a acționat pentru ca Tito să fie contestat de propriul partid pentru că îndrăznise să refuze să se supună apelurilor Kremlinului.

Într-adevăr, unii lideri s-au gândit să îl critice și să îl înlocuiască, dar fără succes, așa cum s-a petrecut cu liderul comunist croat Andrija Hebrang, care căzuse în dizgrație încă din 1946. Tito era suficient de experimentat și avea suficientă susținere pentru a reacționa prompt și dur, obținând atât condamnări penale, cât și marginalizarea politică a adversarilor săi care, atunci când nu își pierdeau viața, precum Hebrang, care „s-a sinucis“[216], ajungeau să înfunde închisorile din Golj otok, în nordul Adriaticii, care, după

ce găzduise un alt tip de deținuți, îi primea acum pe „cominformiști“. Printre aceștia (este o poveste cu totul specială și îndelung tăinuită) se afla grupul numeros de comuniști din Monfalcone care părăsiseră recent Italia pentru a merge în Iugoslavia, cu intenția de a-și demonstra fidelitatea într-o țară în care se construia socialismul, contrar a ceea ce ar fi dat de înțeles exodul a 300.000 de italieni din provinciile vestice ale statului iugoslav – Dalmația, Istria, Fiume, Venezia Giulia.[217] După despărțirea din 1948, acei comuniști fervenți au fost considerați dușmani, pe nepusă masă, din cauza credinței lor în Stalin și s-au alăturat deținuților din Golj otok sau din alte închisori, ei reușind să se întoarcă în țară doar câțiva ani mai târziu, când relațiile dintre Belgrad și Moscova luaseră din nou o turnură pozitivă. Exodul italienilor din Iugoslavia a avut loc între 1945 și 1950 și a fost rezultatul violențelor deja menționate[218] (aruncarea în gropile calcaroase – *foibe*), ce nu îi vizaseră numai pe reprezentanții regimului anterior, ci avuseseră adesea conotații etnice, precum și al dorinței de a nu se supune transformărilor politice și economico-sociale în curs. Dimensiunile exodului au fost considerabile, iar motivațiile sale nu au fost suficient de bine înțelese nici măcar în Italia, mai ales de către forțele politice care simpatizau cu regimul lui Tito.[219] Prin urmare, stabilirea în Italia a exilaților din Venezia Giulia, Istria, Fiume și Dalmația a fost dificilă și nu lipsită de controverse, cu unele episoade regretabile. Timp de câteva decenii s-a așternut tăcerea asupra exodului și a *foibelor*.[220] În Iugoslavia a rămas o minoritate italiană puțin numeroasă.

Ruptura din 1948 a produs cel mai inovator rezultat în politica economică a Iugoslaviei. Încă din 1950, la nivel legislativ începuse să se vorbească despre „autoguvernare“, chiar dacă într-o formă mai puțin directă și rafinată, situație care s-a schimbat pe măsură ce treceau anii. Politica de planificare economică, copiată după experiența sovietică, a fost abandonată cu precădere după 1953, anul în care au murit Stalin, dar și principalul autor al planului economic iugoslav, Boris Kidrić. Din acel moment, grupul conducător din jurul lui Tito a dorit să renunțe la rigiditatea planificării economice și să acorde fiecărei structuri de producție, adică întreprinderilor, o oarecare autonomie care să le aducă avantaje lor și întregului sistem economic. Ani mai târziu s-a formulat teoria că, „în socialismul de autoguvernare, principiul general care reglementează activitatea economică este calcularea avantajelor care, chiar dacă este efectuată din motive egoiste, este prin natura sa o estimare a avantajelor pentru grup“[221]. S-a afirmat că muncitorul care produce în interes propriu maximizează de fapt venitul întreprinderii în care lucrează, cu avantaje pentru toți.

Modelul iugoslav, cel puțin până la începutul anilor ’80, a atras atenția și adesea aprobarea observatorilor din Est și Vest. Nu era vorba numai despre o nouă direcție de politică economică, ci și despre o gândire importantă sub aspect ideologic. Socialismul de stat implementat în URSS nu făcuse altceva decât să înlocuiască un stăpân individual cu unul colectiv, la fel de străin de muncitori și mai greu de combătut. Adevăratul socialism nu se poate baza decât pe participarea muncitorilor în gestionarea întreprinderilor și a economiei, în ciuda dificultăților evidente de implementare a unui astfel de sistem. Acest lucru ar fi însemnat o întoarcere la leninism, la valorile originare ale revoluției socialiste, care fuseseră lăsate deoparte în timpul perioadei staliniste de 30 de ani. Djilas a mers și mai departe pe această cale, criticând regimul pentru că a creat o nouă clasă conducătoare

nu foarte diferită de cea anterioară: a fost suficient pentru a-l marginaliza politic și pentru a-l condamna apoi la închisoare în mai multe rânduri.[222]

Principiul autoguvernării sau, mai general, al autonomiei a fost aplicat și în afara sferei economice; s-a reafirmat faptul că cele șase republici se bucurau de largă autonomie (doar ministerele Apărării, Afacerilor Externe și Internelor au rămas centralizate), precum și regiunile Kosovo-Metohia și Voivodina, dar și toate celelalte structuri politico-administrative locale. Controlul federal asupra comerțului exterior a fost, de asemenea, relaxat și, în cele din urmă, Constituția a fost rescrisă. Consiliul Naționalităților a fost înlocuit de Adunarea Federală și a fost înființat Consiliul Producătorilor, care reprezenta în principal interesele proletariatului industrial. Cu toate acestea, nu a existat o revenire la un pluralism politic real. În ceea ce privește marea clasă țărănească, în 1953 celor care doreau să părăsească cooperativele li s-a permis acest lucru, iar limita proprietății private a fost stabilită la 10 hectare: deși câțiva ani mai târziu mișcarea cooperatistă a fost din nou încurajată, Iugoslavia a rămas, alături de Polonia, singurul stat socialist care nu a colectivizat pământurile în întregime.

Problemele concrete au fost cauzate de izolarea față de blocul sovietic. Belgradul a trebuit să accepte să importe cereale din SUA, iar acesta nu a fost singurul ajutor economic din partea Occidentului: în anii ’50, de exemplu, rețeaua feroviară a fost echipată cu teletipuri produse de compania italiană Olivetti. Tonul polemic față de puterile „imperialiste“ s-a schimbat fără ca Iugoslavia să renunțe la opțiunea sa fundamentală în favoarea socialismului. Era mai important să depășească dificultățile reconstrucției economice și impasul în care se afla industrializarea. De fapt, producția industrială a început să crească din nou la începutul anilor ’50, la fel și producția agricolă, la scurt timp după aceea.

Unul dintre efectele rupturii de Moscova a fost apropierea de statele balcanice care nu acceptaseră în nici un fel un regim comunist: Grecia și Turcia. După ce Belgradul sprijinise luptătorii comuniști în războiul civil din Grecia, relațiile cu această țară s-au normalizat între 1950 și 1951. Au rămas deschise unele probleme, dar calea fusese deschisă chiar și pentru semnarea unei alianțe, inițial doar politică, iar mai târziu și militară. În paralel, un demers similar a avut loc între Belgrad și Ankara, astfel încât cele trei guverne au ajuns să semneze așa-numitul Pact Balcanic în 1953. Imediat au fost lansate discuții privind garanțiile militare reciproce, dar ambele părți au tratat cu prudență inițiativa. Mai ales Tito dorea protecție împotriva unor eventuale inițiative militare sovietice, dar nu dorea nici să le provoace arătând că are legături directe sau indirecte cu NATO. Mai mult, acest ultim gest ar fi privat regimul iugoslav de legitimitate. Deocamdată, era suficient să se creeze o rețea diplomatică regională și să se mențină bunele relații stabilite cu Washington și Londra, cu sprijinul economic esențial care decurgea de aici. De altfel, chiar cu prilejul călătoriei lui Tito în capitala britanică, la Moscova s-au făcut planuri de eliminare a liderului comunist „trădător“[223]. Planul nu a fost niciodată pus în aplicare și a fost abandonat definitiv odată cu moartea dictatorului georgian.

În aprilie și iunie 1954, Tito a vizitat Ankara și Atena, unde a fost primit foarte cordial, cu aprobarea deplină a puterilor occidentale: acesta a fost punctul culminant al

proiectului Pactului Balcanic, confirmat prin semnarea unui acord militar tripartit (Bled, 1954). Dimpotrivă, din partea Moscovei și a republicilor populare au parvenit critici vehemente, potrivit cărora alianța militară balcanică, mai ales dacă ar fi fost semnată fără rezolvarea prealabilă a problemei Trieste, ar fi reprezentat un obstacol în calea luptei pentru pace și, cu atât mai mult, o piesă din strategia Washingtonului care urmărea să strângă țările socialiste într-o menghină dinspre sud și nord (prin reînarmarea Germaniei), dar și dinspre vest (prin includerea Spaniei lui Franco în blocul occidental). Moartea lui Stalin și declarațiile lui Hrușciov privind concurența pașnică și detensionarea relațiilor dintre blocurile opuse nu au fost suficiente pentru ca grupul conducător iugoslav să renunțe la încercarea de a primi garanții împotriva unei posibile amenințări din direcția sovieticilor. Cu toate acestea, din punct de vedere militar Pactul Balcanic nu impunea guvernelor iugoslave nici o obligație față de NATO, ci doar față de Turcia și Grecia, în cazul în care acestea erau atacate. În schimb, la Belgrad se considera de la sine înțeles că, în cazul unei agresiuni împotriva Iugoslaviei din partea blocului comunist, nu numai armatele turcești și grecești vor oferi ajutor, ci și însăși alianța occidentală.

Situația a evoluat însă cu repeziciune. În 1955, pe de o parte Moscova dorea constituirea Pactului de la Varșovia, pe de altă parte a ajuns să recunoască în mod deschis, prin intermediul lui Hrușciov, care s-a dus personal la Belgrad (împotriva voinței unor oameni ca Molotov)[224], greșeala făcută în 1948 împotriva lui Tito și deplina legitimitate a căilor naționale spre socialism. În realitate, demersul sovietic viza nu numai o apropiere de Belgrad, pentru a pune capăt schismei din interiorul mișcării comuniste, ci chiar aderarea Iugoslaviei la noul pact încheiat de țările legate de Moscova: acest al doilea obiectiv nu a fost atins, dar Tito s-a convins că pericolul dinspre Est nu mai era la ordinea zilei. Prin urmare, Pactul Balcanic și-a pierdut din importanță.

În urma crizei maghiare, relațiile dintre Moscova și Belgrad au devenit mai puțin prietenoase. Probabil la sugestia sovieticilor, premierul român Chivu Stoica a propus, în aprilie 1957, ca celelalte state balcanice să convoace o conferință pentru a aborda problemele pe care le aveau în comun. Această mișcare a slăbit și mai mult rolul Pactului Balcanic semnat de Tito. Cu toate acestea, el a sprijinit Uniunea Sovietică în unele chestiuni internaționale (chestiunea germană, spionajul american, propunerile radicale de la Beijing) și relațiile iugoslavo-sovietice au luat, din nou, o turnură pozitivă. Pactul Balcanic nu a mai avut importanță (nu în ultimul rând din cauza neînțelegerilor dintre Turcia și Grecia în problema Ciprului). Consiliul său permanent s-a reunit anual între 1954 și 1957, dar deliberările sale nu au avut consecințe concrete în domeniul comercial sau nuclear; adunarea consultativă balcanică planificată nu a fost niciodată convocată și nici Institutul Balcanic, care era preconizat, nu a fost înființat. Potrivit lui Spyridon Sfetas, „Pactul a fost devitalizat, deși nici o parte nu l-a denunțat“[225].

Odată cu moartea lui Stalin și călătoria lui Hrușciov la Belgrad, Moscova a recunoscut validitatea interpretărilor și adaptării ideologiei marxist-leniniste comune la fiecare națiune: prin urmare, „ruptura“ cu Iugoslavia era remediată. Tito a fost prudent în acceptarea acestei deschideri neașteptate, dar relațiile cu țările din blocul sovietic au redevenit prietenoase, uneori cu situații paradoxale, în care oameni care îl criticaseră aspru, folosind termenii cei mai jignitori, îl lăudau acum aproape ca pe un campion al

lumii socialiste. Într-adevăr, evenimentele din Ungaria din 1956 creaseră și anterior situații jenante: e suficient să ne amintim că ambasada iugoslavă le-a oferit lui Nagy și adepților săi ospitalitate în urma celei de-a doua intervenții militare sovietice și că arestarea lor ulterioară a fost aproape de un incident diplomatic. Nici măcar în cadrul dezbaterilor de la ONU, delegatul iugoslav nu a exprimat o poziție în concordanță cu cea a Uniunii Sovietice. Din acel moment, relațiile dintre Moscova și Belgrad au fost caracterizate de suișuri și coborâșuri: Iugoslavia a avut relații preferențiale cu CAER, la fel cu CEM (și mai târziu cu CEE), dar nu a devenit membră a acestuia și cu atât mai puțin s-a pus problema aderării la Pactul de la Varșovia. Cu fiecare țară comunistă în parte, relațiile au fost prietenoase, cu excepția Albaniei și Bulgariei, din motive mai degrabă naționale decât ideologice. În timp ce Tirana privea Iugoslavia ca pe o microputere imperialistă, cu Sofia controversele cu privire la Macedonia reapăreau destul de frecvent.

Tito a fost vădit interesat de inovațiile experimentate în Cehoslovacia în 1968 și de autonomia de care au dat dovadă liderii comuniști români. Arena preferată a liderului iugoslav a continuat să fie cea a țărilor nealiniate, deși mișcarea cu același nume își pierdea din intensitate pe măsură ce treceau anii. La Conferința de la Havana din 1979, el a solicitat ca mișcarea să mențină o poziție neutră între cele două superputeri, împotriva dorinței Moscovei de a o transforma într-o tabără exclusiv antiamericană. Relațiile cu țările capitaliste au continuat să fie importante, mai ales pe plan economic, atât cu cele îndepărtate, cum ar fi SUA, cât și cu cele apropiate, cum ar fi Germania și Austria. În aceste țări a fost permisă emigrarea temporară în scop de muncă și au existat numeroase colaborări între companiile iugoslave și cele din aceste state. Deși existau încă resentimente reciproce, s-au făcut pași mari și în relația dintre Iugoslavia și Italia, ajungându-se la acordurile de la Osimo din 1975, care în spiritul acordurilor de la Helsinki au rezolvat problema îndelung deschisă a atribuirii teritoriilor disputate din Venezia Giulia (zona A, cu Trieste, Italiei și zona B, Iugoslaviei), însoțită de prevederi specifice pentru înapoierea italienilor care fugiseră din Iugoslavia după ultimul război și pentru investițiile italiene (Fiat) din Iugoslavia.

Pentru grupul conducător iugoslav și pentru opinia publică națională și internațională, a rămas valabilă ipoteza că Moscova avea să intervină politic și/sau militar, eventual, după dispariția lui Tito, profitând de vechile diviziuni existente între popoarele iugoslave. Această intervenție nu a avut loc niciodată, dar, anticipând-o, Washingtonul și liderii Alianței Nord-Atlantice au planificat un răspuns strategic care ar fi permis de fapt Uniunii Sovietice să aducă o mare parte din Iugoslavia sub influența sa, dar nu și republicile din nord, Croația și Slovenia. Iugoslavia i-a supraviețuit lui Tito timp de mai bine de un deceniu, iar dizolvarea sa ca stat federal a fost doar într-o măsură foarte limitată rezultatul unor influențe externe; a fost, în schimb rezultatul acțiunii elitelor locale care au câștigat un sprijin larg în rândul populației, declanșând o dinamică ce a dus la nașterea a șapte state independente (cele șase republici federale, plus Kosovo).

De fapt, relațiile interne dintre republicile federale au fost constant pe ordinea de zi, mai ales după direcția puternic autonomă adoptată de conducerea Ligii comuniștilor iugoslavi. Chiar și numai această denumire a partidului și organizarea acestuia în partide la nivelul republicilor au fost, de asemenea, de la sine înțelese și semnificative. Acordarea

statutului de provincie autonomă a satisfăcut suficient nevoile populației din Voivodina, acum majoritar sârbă, dar cu o prezență importantă a minorităților, în primul rând a celei maghiare; aceeași măsură nu a rezolvat însă toate problemele din Kosovo-Metohia. Acest subiect va fi reluat mai jos. Individualitatea uneia dintre națiuni, cea macedoneană, și autonomia sa au fost recunoscute într-o formă surprinzătoare pentru un stat comunist, dar nu și pentru cei care cunosc istoria Balcanilor: autocefalia Bisericii macedonene. Au existat proteste puternice din partea Patriarhiei sârbe, care până atunci avusese jurisdicție ecleziastică asupra acestei populații, dar pentru națiunile creștine ortodoxe din sud-estul Europei era perfect normal ca autocefalia ecleziastică să însoțească existența unui stat național, așa cum era Macedonia, cu toate limitele sale. Și mai extravagant a fost modul în care conceptul de naționalitate a fost înțeles în Bosnia-Herțegovina: aici, alături de croați (catolici) și sârbi (ortodocși), a fost recunoscută o a treia naționalitate, cea bosniacă, ce cuprindea adepți ai religiei musulmane. Acest lucru a fost certificat în mod oficial, în pașapoarte. Cu greu se armonizează această recunoaștere cu faptul că albanezii din Iugoslavia erau, de asemenea, musulmani.

Chestiunea kosovară sau albaneză s-a împletit și cu luptele pentru putere din cadrul regimului. Pentru o lungă perioadă de timp, ministrul de interne Alexander Ranković a ocupat o poziție proeminentă; datorită acesteia, dar și datorită propriilor convingeri, el a acordat mare atenție acestei chestiuni, pentru a nu permite ca cererile minorității să depășească un anumit nivel. În esență, a impus un control polițienesc asupra elementelor albaneze considerate periculoase. De altfel, metode similare au fost aplicate și în alte părți ale Iugoslaviei, în special prin intermediul UDBA, poliția politică.[226] Liderii de partid înșiși și chiar Tito au fost supravegheați și ascultați. În anii ’60, a existat un contrast puternic între centraliști, conduși de Ranković, și susținătorii descentralizării, care se bazau pe ideile slovenului Edvard Kardelj. În 1963 a fost aprobată o constituție care ar putea fi definită ca un compromis între aceste orientări diferite; totuși, tezele liberaliste au câștigat tot mai mult teren, iar conceptul de autodeterminare nu a mai fost pus la îndoială, cu toate că implementarea sa a fost limitată.

Reforma economică din 1965 a reprezentat un pas foarte important; este vorba despre un corpus cu 35 de legi prin intermediul cărora economia iugoslavă a căpătat o trăsătură specifică în comparație cu cea a altor țări socialiste. Dinarul a fost devalorizat pentru a încuraja comerțul exterior, care s-a desfășurat liber, în funcție de criteriile pieței. În același timp, s-a pus capăt sistemului dualist de prețuri libere pentru produsele agricole și prețuri reglementate pentru produsele industriale. Prin noile reglementări, companiile au fost învestite cu autonomie și responsabilitate, băncilor federale fiindu-le acordată atât de multă putere încât să influențeze sectorul industriei. Toate aceste măsuri menite să raționalizeze sistemul de producție internă prin aplicarea principiului autoguvernării au fost interpretate în mod diferit. Pentru unii, acestea au generat „socialismul managerilor“, care controlau puterea economică; pentru alții, au favorizat o distribuție mai echitabilă a veniturilor din muncă.

Tito era mai mult ca niciodată garantul unității statului și și-a însușit rolul de președinte *de facto* pe viață. În cele din urmă, unele probleme politice au ieșit la suprafață. Liderul regimului a considerat că Ranković dobândise prea multă putere și implementa

politici care nu stimulau coerența internă și pacea în structura federală. Pe cale de consecință, în 1966 a fost acuzat că ar fi pregătit o lovitură de stat, a fost privat de putere și marginalizat politic. Căderea sa poate fi interpretată, de asemenea, ca o lovitură dată unui anumit tip de naționalism sârb care nu privea cu ochi buni faptul că mulți sârbi rămăseseră în afara granițelor Serbiei, în timp ce Serbia a trebuit să recunoască autonomia Kosmetului și a Voivodinei. Tito, pe de altă parte, nu a permis ca acest lucru să încurajeze tendințele și elementele excesiv de liberale: a fost atacat mai ales intelectualul Mihailo Mihailov.

Iugoslavia a avut propriul său '68, ca în țările occidentale. Tito a reușit să țină piept cererilor studenților, uneori acceptându-le, într-un climat de liberă exprimare, surprinzător pentru un regim cu partid unic. Mai gravă a fost reapariția problemelor etnice. În zona aceasta, albanezii și-au făcut auzit glasul și au obținut atât funcții de putere în Kosovo pentru propriii reprezentanți, cât și înființarea unei universități la Priștina: ambele erau concesii atât de însemnate, încât acea provincie a început să fie considerată autonomă, aproape ca o a șaptea republică federală. Mulți profesori universitari din Tirana au fost invitați să țină cursuri la Priștina și este ușor de observat cum sentimentul de apartenență națională a devenit mai pronunțat în rândul kosovarilor. Dincolo de dorința de a vedea o mai bună recunoaștere a naționalității albaneze, a existat și speranța unei creșteri economice și sociale în Kosovo, năruită în scurt timp, deoarece oportunitățile educaționale sporite nu au fost însoțite de o creștere a numărului de locuri de muncă pe măsura calificărilor obținute. Kosovo și alte regiuni sau republici sudice au continuat să beneficieze de sprijin economic federal (ceva comparabil cu Cassa del Mezzogiorno*[227], care funcționa pe atunci în Italia), păstrându-se, de fapt, decalajul față de republicile mai bogate și mai active din punct de vedere economic, și anume Slovenia și Croația. În legătură cu acest decalaj permanent, liderii macedoneni, precum Nikola Minčev, au susținut că economia republicilor nordice a beneficiat și de existența unei piețe federale, care a garantat distribuția produselor lor care nu erau ușor de plasat în străinătate.

Vreme de câțiva ani, tocmai chestiunea croată a fost cea mai dificilă pentru statul federal. În mai multe rânduri (1967, 1968, 1971) au fost efectuate modificări ale constituției pentru a răspunde mai ales solicitărilor acestei republici. În 1967, în sediul Adunării Federale au fost instalate cabine de traducere din sârbă în croată. Partea croată (printr-un manifest semnat de 130 de intelectuali croați, printre care și scriitorul Miroslav Krleža) a cerut recunoașterea unei limbi separate, deși cele două limbi erau aproape identice. În 1971 a avut loc o serie de manifestații cunoscute sub numele de „Primăvara croată", deși asemănarea cu Cehoslovacia era redusă. S-au constituit mai multe organizații croate de inspirație națională, precum Uniunea Studenților, editura Hrvastka Matica și Maspok (*Masovni Nacionalni Pokret*, Mișcarea Națională de Masă). Acestea au ajuns să declare grevă generală în Croația pentru a susține revendicări importante, cum ar fi înființarea unei bănci naționale croate, accesul direct al Zagrebului la creditele Băncii Mondiale și, în cele din urmă, acceptarea Croației în ONU. Greva a avut succes, dar numai parțial la Zagreb. După o perioadă de incertitudine, Tito a forțat demisia liderilor comuniști (Miko Tripalo și Savka Dabčević-Kučar), care merseseră prea departe cu numeroasele concesii făcute sentimentului patriotic; de asemenea, și-a dat seama că

minoritatea sârbă din Croația se înarma deja și se temea că vor exista urmări periculoase pentru sine. A urmat o reprimare decisivă a acestor manifestări și o adevărată epurare în Partidul Comunist Croat, care a vizat și alte elemente considerate prea dornice de reforme pro-liberale, cum ar fi secretarul Partidului Comunist Sârb, Marko Nikezić. De fapt, chestiunea croată nu era rezolvată și acest lucru s-a văzut limpede douăzeci de ani mai târziu.[228][130] Aprobarea unui nou text constituțional în 1974, care a inclus amendamentele acceptate în anii anteriori, nu a fost de mare ajutor. Totuși, nu s-a revenit la centralism.

9. Regimul comunist din Albania între Tito, Stalin și Hrușciov

Datorită prăbușirii Italiei în urma cunoscutelor evenimente din 25 iulie și 8 septembrie 1943, dar și deciziei germane de a-și retrage trupele spre sfârșitul anului 1944, albanezii au putut pretinde că și-au eliberat singuri țara, fără intervenția sovietică sau anglo-americană. În realitate, victoria i-a revenit rezistenței comuniste, condusă de Enver Hodja, care a reușit să impună un guvern puternic orientat spre stânga și dominat, de fapt, de comuniști. Au fost intentate procese sumare susținătorilor regimului anterior (printre victime s-a numărat italianul-albanez Terenzio Tocci) și opozanților care sprijiniseră alte forțe politice și militare, ca *Balli Kombëtar* al lui Mid'hat Frashëri. A trecut mult timp până când toți italienii, atât militari, cât și civili, s-au putut întoarce acasă (Roma și Tirana au normalizat relațiile abia în mai 1949): noul regim i-a ținut aproape ostatici, uneori chiar și pentru a le folosi abilitățile la relansarea economiei albaneze fragile și înapoiate. S-a remarcat în timpul represiunii ministrul de interne Koçi Xoxe. Încă din august 1945 s-a realizat reforma agrară, care urmărea dispariția marilor proprietăți, acolo unde acestea existau (în special în sud sau în Gegheria). La alegerile din decembrie 1945 a participat doar Frontul Democratic, brațul politic al Mișcării de Eliberare Națională (LNÇ), care a obținut 93% din voturi: numărul de abțineri a fost, de asemenea, foarte redus, dar rămâne de văzut dacă această probă electorală a fost corectă.

În loc să alimenteze disputele cu fostul ocupant, Italia, sau cu puterile occidentale, Tirana trebuia să se preocupe de relațiile cu Iugoslavia vecină, de care a depins, după toate aparențele, pentru câțiva ani. Ambele țări sprijineau forțele comuniste în războiul civil ce se desfășura în Grecia, iar Tirana a acceptat un împrumut important de la Belgrad (cel puțin în termeni relativi, deoarece era egal cu jumătate din PIB-ul albanez la acea vreme) și o uniune vamală. La fel ca în Iugoslavia, procesul care a dus la formarea regimului cu partid unic a fost foarte rapid, mult mai rapid decât în alte state din zonă. Acest lucru nu s-a datorat prezenței unei clase muncitoare puternice (care, dimpotrivă, era foarte redusă), ci situației politice și militare, regimului de teroare care s-a instaurat, capacității grupului de conducere al Partidului Comunist de a câștiga sprijinul popular sub semnul valorilor independenței naționale, precum și fragilității alternativelor politice și a păturilor sociale care le-ar fi putut susține. Susținătorii regelui Zog și oamenii din *Balli Kombëtar* au fost nevoiți să fugă în străinătate sau să se adăpostească în munți, fiind marginalizate pentru o vreme și curentele disidente chiar din interiorul mișcării comuniste: grupul *Zjarri* (Foc) și

grupul condus de Lula și Premte (a se vedea mai sus, cap. I, § 9), toate acuzate cu ușurință de extremism trotchist. La sfârșitul anului 1947, grupul pro-iugoslav din Comitetul Central, format din Koçi Xoxe și Pandi Kristo, a obținut expulzarea lui Nako Spiru și a altor elemente din orientarea net pro-sovietică: a fost o înfrângere pentru Hodja. La 11 ianuarie 1946 a fost aprobată noua constituție, după modelul celei sovietice din 1936, înaintea celorlalte state destinate să graviteze pe orbita Moscovei: democrației liberale nu i se mai putea face nici o concesie. În acest sens, Republica Populară Albania nu s-a inspirat nici măcar din modelul, în principiu „intermediar", al democrației populare, în care inovațiile constituționale au fost adoptate cu mai multă prudență și cu termene mai lungi: constituția bulgară a fost aprobată în noiembrie 1947, iar cea poloneză, în iulie 1952, celelalte republici populare modificându-și și ele constituțiile în cuprinsul acestui interval de timp. Totuși, era evident că regimul nu i se adresa numai clasei muncitoare minuscule, ci și clasei țărănești mult mai numeroase, fără a uita numărul foarte mare de oameni care se ocupau cu păstoritul și cu creșterea animalelor.

Era evident că sarcina pe care și-o asumase noua clasă conducătoare era dificilă: nu era firesc să aplici marxism-leninismul într-o țară atât de înapoiată și practic lipsită de proletariat și de un sector industrial serios. Încă din 1946, ocolindu-se reforma agrară clasică (crearea de ferme mici), a început colectivizarea pământurilor prin înființarea de ferme colective sau cooperative și ferme de stat. În cele dintâi, participanții la cooperativă aveau o marjă de autonomie în deciziile cu privire la investiții și salarii, în timp ce în al doilea caz lucrătorii erau simpli salariați. Până în 1959, cea mai mare parte a țării trecuse prin această transformare fundamentală, iar în anii următori aceasta a fost finalizată și în provinciile nordice; în 1967, nu mai exista nici o proprietate agricolă particulară. Și în alte domenii au fost luate măsuri radicale, spre deosebire de ce se întâmplase vreme de câțiva ani în alte țări din Europa central-răsăriteană. În Albania, noua putere a putut funcționa ca și cum ar fi avut de-a face aproape cu o *tabula rasa*. În octombrie 1945 a fost înființată pentru prima dată o Uniune a Scriitorilor, care la început a primit și personalități care nu aveau legătură cu ideologia Partidului Comunist, dar care, la scurt timp, a fost bine înregimentată sub însemnele realismului socialist lansat de Jdanov la Moscova. Scriitorul (sub pseudonimul Lame Kodra) și ministrul culturii Sejfulla Malëshova a fost acuzat de deviaționism de dreapta și înlocuit în 1950 cu mai credinciosul Dhimitër S. Shuteriqi, revista Uniunii *Bota e Re* („Lumea Nouă") a fost închisă la câteva luni de la deschidere și înlocuită ulterior cu *Literatura jonë* („Literatura noastră"), iar mulți scriitori au ajuns la închisoare.[229][131] A urmat și confiscarea tuturor bibliotecilor private pentru a îmbogăți Biblioteca Națională, al cărei fond de carte era, totuși, accesibil în mod selectiv.

Ruptura dintre Belgrad și Moscova din 1948 a fost esențială pentru traseul urmat de istoria politică a Albaniei. Hodja a profitat de această ocazie atât pentru a scăpa de ipoteca iugoslavă, cât și pentru o reglare de conturi în cadrul grupului de conducere. A fost mai ușor pentru liderul albanez decât pentru alții să îl atace frontal pe Tito și titoismul, cu acuzații nu numai de trădare ideologică, ci și de microimperialism. În acel moment, era prea târziu pentru a avansa pretenții teritoriale (problema Kosovo își găsise o soluție de compromis, cu toate acestea ea presupunea o majoritate albaneză și o minoritate sârbă), dar era oportun să se pună capăt relațiilor cu Iugoslavia, care erau uneori percepute ca

fiind inegale. Pe plan intern, principala victimă a epurărilor lui Hodja a fost numărul doi al regimului, secretarul executiv al partidului și ministrul de interne Koçi Xoxe, dar odată cu el au căzut și jumătate din membrii Comitetului Central. Aceşti lideri au fost acuzați cu ușurință de relații preferențiale cu Belgradul și, prin aceasta, de titoism. Nu putem verifica dacă la Belgrad, în acel moment, a existat intenția de a-l răsturna pe Hodja în favoarea unor elemente pro-iugoslave, dar ar fi fost nevoie de mult curaj pentru a-l provoca pe Stalin în acest fel.

Desigur, alegerea conducerii de la Tirana presupunea o aliniere absolută la politica lui Stalin, care, de altfel, era considerat de albanezi conducătorul incontestabil al mișcării comuniste internaționale. Dincolo de convingerile ideologice, era nevoie de ajutor economic din partea Uniunii Sovietice, acum că se renunța la cel al Iugoslaviei (care, la rândul ei, preluase rolul jucat anterior de Italia). Țara avea mari dificultăți: nu era vorba numai de depășirea perioadei postbelice, ci despre faptul că obiectivul de a o moderniza era ambițios în raport cu resursele disponibile. Practic, criza economică a fost acută ca urmare a conflictului mondial, dar și ca o consecință a rezistenței țăranilor la planurile de introducere a fermelor colective, într-un context geografic – teren muntos – și teritorial ce nu era propice peste tot unei astfel de inovații. De la Moscova au sosit chiar și produse alimentare, precum și utilaje și experți care să ajute la diseminarea bunelor practici în activitățile de producție. Toate acestea nu au fost suficiente pentru a declanșa o dezvoltare economică semnificativă și pentru a aduce prosperitate populației. În schimb, guvernul albanez a permis câtorva submarine sovietice să ancoreze în portul Vlora, ceea ce a provocat o oarecare îngrijorare în Occident.

Sfârșitul războiului civil din Grecia (1949) a permis instaurarea treptată a păcii în zona balcanică. Tirana nu a mers atât de departe încât să încheie acorduri cu țările din NATO, așa cum a făcut Belgradul, ci, dimpotrivă, a ajuns și mai izolată. Ostilitatea față de Iugoslavia a fost dublată de ostilitatea față de Grecia. Guvernul de la Atena îl considera pe cel de la Tirana coresponsabil pentru invazia italiană din 1940, iar starea de război nu fusese încă anulată printr-un tratat de pace. După cum se știe, după războiul lui Mussolini, națiunea albaneză se arătase interesată de minoritatea din Chameria, din Grecia: o populație de limbă albaneză și de religie musulmană. La finele Războiului Mondial (nu lipsiseră masacrele unor civili comise de bande de ilegaliști, ca în orașul Filiates), guvernul grec a decis să elimine problema, obligându-i pe cei din Chameria să aleagă între emigrare – mulți au plecat în Albania sau Turcia – sau asimilare pe cale religioasă.[230][132] De altfel, exista în sudul Albaniei o minoritate greacă, religia creștin ortodoxă fiind a doua din țară ca număr de credincioși. Pe scurt, relațiile greco-albaneze au rămas mereu la nivelul minim sau au fost inexistente, nu numai din motive politico-ideologice. La același nivel au fost menținute și relațiile cu țările occidentale: ba chiar unele dintre acestea au plănuit modeste tentative de a crea o opoziție armată împotriva regimului lui Hodja, cu speranța de a-l slăbi sau de a-l răsturna.[231][133] Atât din cauza slabei pregătiri a acestor tentative de a debarca de pe mare, cât și datorită acțiunii abile a agentului dublu Kim Philby (aflat în slujba sovieticilor), regimul nu a fost afectat și a rămas neclintit, reușind în schimb să răspândească ideea de țară sub amenințare străină, de „cetate asediată“. De aici și construcția, ani mai târziu, a unui număr exagerat de buncăre, mai ales pentru paza

frontierelor și a coastei, care au devenit aproape un simbol în ochii puținilor turiști și, mai ales, ai celor care au mers pe pământ albanez la începutul anilor ’90. Ultima tentativă importantă de debarcare a avut loc în 1952: 150 de bărbați, adepți ai *Balli Kombëtar* sau ai lui Zog, care părăsiseră Albania în 1944, au fost capturați după toate regulile artei și, timp de doi ani, au fost folosiți pentru a trimite informații false anglo-americanilor care îi instruiseră în Germania de Vest. În 1954, la finalul unui proces-spectacol, au fost condamnați la moarte. Între timp, Partidul Comunist, încă de la primul său congres, desfășurat în noiembrie 1948, a adoptat numele de Partidul Muncii, care exprima mai bine conceptul de alianță între mica clasă muncitoare și clasa țărănească majoritară, preluând o alegere făcută și în alte țări-satelit ale Uniunii Sovietice. În 1955, Albania a fost acceptată în cadrul ONU.

Noutățile semnificative care au urmat la Kremlin după moartea lui Stalin nu au fost îmbrățișate de regimul de la Tirana. Albania a continuat să profite de sprijinul sovietic pentru a impulsiona procesul de dezvoltare economică ce abia începuse, dar, cu timpul, atât acest ajutor, cât și politica lui Hrușciov au început să deranjeze și să fie văzute cu ochi răi. Totuși, în 1954, Hodja a lăsat conducerea guvernului în seama lui Mehmet Shehu[232][134], păstrând-o însă pe cea a partidului, conform unei formule aplicate în mai multe țări comuniste. Liderul albanez nu împărtășea revizionismul sovietic și al altor state comuniste; treptat, s-a apropiat mai degrabă de pozițiile conducerii chineze, care de la an la an se distanțau tot mai mult de ale Kremlinului, mai ales după 1957. În plus, trebuie ținut cont de faptul că a fost nevoit să guverneze o țară în care clanurile și triburile aveau încă destul de multă greutate.

Conform unei interpretări aproape general acceptate, o structură statală reală în Albania, capabilă să cuprindă întregul teritoriu al statului, a fost creată abia la instaurarea regimului comunist: foștii conducători otomani și chiar monarhia lui Zog nu putuseră duce la bun sfârșit această sarcină esențială pentru un stat. Prin urmare, poporul albanez trebuia controlat cu mână de fier, indiferent de formulele politice adoptate de partid în congresele sale și în ședințele plenare ale Comitetului Central. Chiar și măsurile îndârjite împotriva cultelor religioase au avut la bază această nevoie de control: nu a existat o opoziție prea puternică din partea clerului catolic[233][135], ortodox sau musulman (inclusiv varianta *Bektași*), care să se poată compara cu cea a altor Biserici din Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia. Nimănui, din afara sau din interiorul țării, nu i se putea oferi ocazia de a slăbi sentimentul de unitate al națiunii și centrul unic de putere. Până la jumătatea anilor ’50 au fost adoptate mai multe coduri, în primul rând Codul penal (supus unor revizuiri repetate în anii următori), care se pliau pe logica politică a regimului: erau instrumente menite să modeleze societatea în conformitate cu un proiect bine conturat și cu ideologia marxist-leninistă.

Stalin a fost regretat ca un simbol al fidelității față de principiile marxist-leniniste și al rezistenței în fața tendințelor revizioniste, dar și drept cel care înlăturase pericolul iugoslav, foarte real pentru Albania. Revizioniștii din Partidul Muncii albanez nu au putut avansa propuneri referitoare la schimbarea regimului și a orientării politice. În schimb, odată cu trecerea timpului, a câștigat teren cultul personalității: Hodja a rămas liderul necontestat și absolut, astfel încât politica lui s-a transformat, de asemenea, într-o apărare

a propriei puteri și a oligarhiei care îl susținea. Pentru moment, loialitatea sa față de Uniunea Sovietică nu a fost pusă la îndoială, ba chiar nu au lipsit ocaziile de a o manifesta în cele mai retorice forme: de exemplu, adeziunea entuziastă a conducerii albaneze la Pactul de la Varșovia, considerat esențial pentru apărarea păcii în Europa împotriva planurilor puterilor occidentale.

Din nou, în 1955, au fost arestați atât lideri pro-iugoslavi, cât și cei care s-au dovedit a fi prea ostili Iugoslaviei. În 1956, unul dintre opozanți, Panajot Plaku, a fugit în Iugoslavia după ce a susținut reconcilierea cu Tito, în siajul gestului lui Hrușciov: Hodja nu a vrut să audă de acest lucru, deoarece avea motive întemeiate pentru a nu se expune din nou influenței Belgradului. La câteva luni după cel de-al III-lea Congres al partidului (unde a fost condamnat stalinismul, dar nu și Stalin), la 25 noiembrie 1956, în Albania s-a atins apogeul epurărilor „întârziate“: Nale Ndreui, Petro Buli și chiar o femeie, Liri Gega, au fost condamnați la moarte. Împușcând o femeie, spunea Hrușciov, „ați atras mânia lumii întregi“[234][136]. Acești membri ai Biroului Politic erau favorabili și îmbunătățirii relațiilor dintre Tirana și Belgrad, dar Hodja și adepții săi nu au apreciat deloc faptul că Tito fusese consultat în legătură cu criza maghiară la a cărei apariție contribuise și că Moscova dorea să îi lichideze politic pe Rákosi și grupul său; de asemenea, au afirmat deschis că dizolvarea Cominformului (decisă la 17 aprilie 1956) ar fi trebuit să fie rezultatul unei consultări, nu al unei decizii unilaterale a sovieticilor.[137][235]

Răcirea temporară a relațiilor dintre Moscova și Belgrad, în urma intervenției sovietice în Ungaria, i-a permis lui Hodja să acționeze nestingherit, fără a trezi inițial reacții serioase la Kremlin. În 1957, Moscova a acordat Albaniei un împrumut de 160 de milioane de ruble, iar acorduri similare au fost semnate și cu alte state comuniste. În iunie 1959, Hrușciov a vizitat Tirana, dar semnele de prietenie arătate cu această ocazie abia dacă ascundeau ruptura iminentă. În același an, în ciuda majorării ajutorului financiar sovietic și a propunerii de a instala rachete pe teritoriul albanez – un avanpost al blocului estic –, simpatiile ideologice ale lui Hodja pentru ideile maoiste au determinat Moscova să se răzgândească. O nouă vizită a lui Anastas Mikoian în Albania nu a fost încununată de succes și nu a reușit să soluționeze divergențele ce deveneau pe zi ce trece mai evidente. În acel moment, Hodja era pregătit să critice deschis revizionismul sovietic, chiar înainte ca liderii chinezi să facă acest lucru în mod direct. Aceștia și alte grupuri de conducere comuniste au preferat să pretindă că divergențele dintre sovietici și chinezi nu erau reale, în ciuda faptului că fuseseră evidente la Conferința de la Moscova din 1957, în prezența reprezentanților oficiali a 12 partide comuniste aflate la putere în Europa și Asia (inclusiv observatori din partea partidelor comuniste occidentale).

Hodja avea și alte motive să accelereze. Moscova nu arătase prea mult respect pentru suveranitatea micului stat și față de partidul albanez, atingând astfel un punct sensibil al conducătorului și al oligarhiei albaneze. Concret, părea că, în schimbul ajutorului economic acordat, Moscova își aroga dreptul de a sprijini aripa revizionistă din cadrul CC. Liri Belishova, Mazo Como, Koço Tashko, Teme Sejko (numărul doi al Marinei, executat în urma unui proces-spectacol) au fost imediat expulzați din Comitetul Central, Hodja neținând seama de criticile care soseau din Rusia. La București, în iunie 1960, în timpul lucrărilor celui de-al VIII-lea Congres al Partidului Muncitoresc Român, delegatul albanez

Hysni Kapo s-a pronunțat în favoarea punctelor de vedere chineze și împotriva celor sovietice. La scurt timp după aceea, Hodja a refuzat să meargă la Kremlin, dar paharul era deja plin. La Conferința Partidelor Comuniste (81 în total), care a avut loc la Moscova în noiembrie 1960, liderul albanez i-a criticat deschis pe Hrușciov și pe colaboratorii săi; liderul sovietic a răspuns cu aceeași ostilitate sinceră în octombrie 1961, la cel de-al XXII-lea Congres al PCUS, Congresul celei de-a doua destalinizări. A urmat ruperea relațiilor diplomatice dintre Uniunea Sovietică și Albania, ceea ce nu se întâmplase nici cu Iugoslavia în 1948. Printre victimele acestei rupturi s-au numărat soții sovietici ai cetățenilor albanezi: au fost anchetați ca spioni și au fost impuse mai multe separări.

În mod firesc, în urma unor incidente, baza de la Vlora a fost evacuată de sovietici după ce aceștia au cerut fără succes, cu acordul celorlalți membri ai Pactului de la Varșovia, ca flotila sovietică să fie plasată sub controlul exclusiv al personalului de la Moscova. Nu se cunoaște cu certitudine motivul pentru care Hrușciov nu a acționat în cadrul Partidului Muncii pentru a-l răsturna pe Hodja, dar poate că nu mai era momentul pentru operațiuni similare în contextul internațional al vremii, Kremlinul având alte priorități, iar o acțiune militară era, într-adevăr, puțin probabilă. Ultima desprindere a Tiranei de blocul sovietic a avut loc în 1968, când a decis să părăsească Pactul de la Varșovia în urma invadării Cehoslovaciei de către trupele Pactului: desigur, nu a fost vorba de o simpatie ideologică pentru reformismul lui Dubček, ci de respingerea teoriei suveranității limitate, exprimată prin acel act militar și explicată apoi de Brejnev.

Ajutorul economic și experții sovietici au fost înlocuiți cu oameni și bunuri de la Beijing: lucrurile nici nu puteau sta altfel, deoarece statele comuniste europene se alăturaseră prompt Moscovei împotriva Tiranei, iar izolarea Albaniei a devenit cu adevărat îngrijorătoare. Cu toate acestea, în școli s-a studiat în continuare limba rusă, deoarece manualele tehnice erau scrise în această limbă. Populația albaneză, convinsă sau forțată să urmeze opțiunile imprudente ale liderilor săi, a plătit un preț scump în ceea ce privește condițiile de viață zilnice. Îndepărtarea lui Nikita Hrușciov de la secretariatul PCUS nu a fost suficientă pentru a restabili relațiile dintre Uniunea Sovietică și Albania, așa cum nu a fost suficientă pentru a reconcilia Moscova cu Beijingul. Acest fapt confirmă că alegerile lui Hodja nu au fost dictate doar de motivații ideologice, ci aveau în vedere și situația din țara lui. O parte a stângii vest-europene a început să privească Albania, dar și China maoistă ca pe un experiment curajos de punere în practică totală a ideilor comuniste, căruia i-a adus un omagiu prin vizite repetate, în care – putem spune asta deschis astăzi, după atâtea palinodii – vizitatorii au făcut tot posibilul să nu tragă concluziile evidente din ceea ce vedeau în orașele albaneze, cel puțin în cele pe care aveau permisiunea să le viziteze.

10. În afara blocului: Grecia în a doua jumătate a secolului XX

După cum s-a văzut în capitolul I, în Grecia intervenția britanică și ulterior cea americană, precum și războiul civil dintre guvernul de centru-dreapta și comuniști (1945–1949) au

împiedicat ca succesele lui Stalin să ajungă la Marea Ionică. Pierderile omenești în urma Războiului Mondial și mai ales în urma războiului civil nu au fost mici, iar țara a purtat multă vreme rănile provocate de aceste evenimente: în timp ce stânga comunistă se afla în continuare în afara legii (fusese interzisă din epoca lui Metaxas și o lege din 1947 a reiterat această decizie), democrația reinstaurată părea împovărată de dificultăți aproape ca înainte de război, iar curtea a continuat să aibă un rol important. Pentru a conferi o mai mare stabilitate sistemului politic, a fost necesară modificarea atât a constituției, cât mai ales a legii electorale, renunțându-se la votul proporțional în favoarea celui majoritar. Aceasta a contribuit la apariția unui de Gaulle grec: în 1952, mareșalul Alexandros Papagos, care fusese comandantul-șef al armatei atât în 1940, cât și în războiul civil împotriva insurgenților comuniști, a fost numit prim-ministru, după ce repurtase un succes electoral remarcabil cu Gruparea elenă pe care o înființase: 49% din voturi și patru cincimi din locurile din parlament. Intervenția Washingtonului este vizibilă și în acest rezultat, dar, de fapt, cele 16 guverne care se perindaseră în cei șase ani anteriori fuseseră mult prea multe pentru ca politica și societatea să beneficieze de pe urma lor.

La moartea lui Papagos, în 1955, acestuia i-a urmat Konstantinos Karamanlis, susținut de Uniunea Națională Radicală (ERE, moștenitoarea Grupării elene), care a rămas la guvernare timp de opt ani consecutivi, până când s-a retras voluntar în Franța.[236][138] Încă o dată, această stabilitate a fost rezultatul unor intervenții asupra legii electorale; de altfel, voturile ERE s-au ridicat în continuare peste 40%, în ciuda unei scindări, ajungând până la 51%, nu fără controverse legate de corectitudinea alegerilor. În sânul opoziției, Stânga Democrată Unită (EDA) a redobândit încrederea alegătorilor, deși cu suișuri și coborâșuri. Karamanlis, care intrase în conflict cu curtea și cu regele Paul, a fost de acord să se revină la votul proporțional sub controlul unui guvern neutru condus de președintele Înaltei Curți, Stylianòs Mavromichalis. Inevitabil, s-a revenit la o scenă politică dificil de guvernat.

Date fiind evenimentele din anii imediat următori celui de-al Doilea Război Mondial, era firesc ca Atena să se alinieze la politica internațională a Statelor Unite; în 1952, Grecia a aderat la NATO, organizație din care făcea parte și Turcia, care avea o dispută cu statul elen, pasivă la vremea respectivă, dar menită să escaladeze în timp. În paralel, în 1953, guvernul grec a semnat Pactul Balcanic[237][139] cu Turcia și Iugoslavia comunistă – fără efecte deosebite –, cu îngăduința de fond a Washingtonului. Însă principala problemă de politică externă era legată de Cipru, unde exista o tendință puternică de a se alătura Greciei, împotriva dorinței Londrei (și a Ankarei). După diverse peripeții, guvernul grec a trebuit să accepte ca Ciprul să dobândească independența în cadrul Commonwealth-ului, pe baza unei constituții care să reprezinte o garanție pentru ambele comunități de pe insulă, majoritatea greacă și minoritatea turcă.

Întreruperea stabilității politice relative care durase câțiva ani a pregătit și, în cele din urmă, a dus la o dictatură militară (1967–1973). Noul rege, tânărul Constantin II, în funcție din 1964, a intrat în conflict instituțional cu Georgios Papandreou, liderul Uniunii de Centru, care obținuse doar o majoritate relativă în 1963 și, după noi alegeri anticipate, un sprijin mult mai amplu în 1964. Noul guvern a lansat o politică destul de inovatoare, dar, pe de o parte, chestiunea cipriotă a explodat din nou, iar pe de altă parte, conflictul instituțional a sfârșit prin a atinge un domeniu foarte delicat și drag dinastiei. Era vorba

despre numirile la vârful armatei, în legătură cu care a existat un conflict între șeful guvernului și ministrul apărării, Petros Garoufalias, conflict rezolvat în iulie 1965 prin demisia lui Papandreou, al cărui fiu, Andreas, era implicat într-o anchetă privind o presupusă tentativă de lovitură de stat de stânga (protagonistă ar fi fost organizația politică *Aspida*).[238][140] A urmat numirea unui guvern format din oameni ai Uniunii de Centru, sprijiniți de ERE. Acestuia i-a urmat un guvern tehnic cu misiunea de a organiza alegerile programate pentru mai 1967; atunci când controversele din jurul procesului intentat organizației *Aspida* au dus și la căderea acestuia, suveranul i-a trasat liderului ERE, Kanellopoulos, sarcina de a forma un guvern.

La 21 aprilie, o lovitură de stat militară organizată de ofițeri de rang înalt, printre care s-a remarcat figura colonelului Georgios Papadopoulos, a împiedicat găsirea unei soluții politice prin alegeri și nu i-a permis lui Papandreou să revină la guvernare pentru a continua politica de reforme, solicitate de votul poporului, și pentru a lansa o politică externă mai puțin aliniată la pozițiile SUA. Zece mii de persoane au fost arestate, inclusiv premierul Kanellopoulos; regele Constantin a plecat în străinătate după ce s-a gândit să preia frâiele politice ale țării, bazându-se pe militarii care îi erau încă loiali. Vreme de câțiva ani, Grecia a fost izolată pe plan internațional, dar acest lucru nu a dus la excluderea ei din NATO sau din alte organizații internaționale importante: Washingtonul nu putea renunța la bunele relații cu Grecia. Recurgând la un referendum, regimul militar s-a descotorosit de instituția monarhică: Papadopoulos a trecut de la șefia guvernului la funcția de președinte al republicii, după un referendum în care a obținut 78% din voturi în favoarea unui regim prezidențial și a candidaturii sale, singura, de altminteri. Un guvern civil (condus de Markezinis, liderul Partidului Progresist) a fost numit pentru a organiza alegeri, dar această deschidere a fost suficientă pentru ca protestele studențești să ia amploare prin ocuparea Politehnicii din Atena. După represiunea sângeroasă care a urmat (câteva zeci de morți), o declarație militară din noiembrie 1973 l-a destituit pe Papadopoulos în favoarea generalului Phaedon Ghizikis, care a numit un nou guvern civil. Omul puternic era, însă, șeful poliției militare, maiorul Dimitrios Ioannidis.

Noutăți importante și decisive au venit din străinătate. În timp ce începea o dispută cu Turcia pentru controlul zăcământului de petrol descoperit pe insula Thassos, Atena a sprijinit o lovitură de stat care l-a destituit pe președintele din Cipru, arhiepiscopul Makarios. Încercarea nechibzuită de a rezolva disputa asupra insulei, fostă posesiune britanică, prin impunerea unui președinte efemer (Nikos Sampson), care era în favoarea unirii (*hénosis*) cu statul grec, s-a dovedit contraproductivă, deoarece guvernul de la Ankara a reacționat prin ocuparea militară a unei părți a insulei și prin proclamarea acesteia drept Republică turcă independentă. Grecia și Turcia s-au mobilizat, dar comandanții militari importanți au refuzat să treacă granița și l-au forțat pe Ghizikis să restabilească regimul democratic, invitându-l înapoi în țară pe liderul moderat Karamanlis, care a condus tranziția spre democrație. Tensiunea dintre Grecia și Turcia, care reprezenta o problemă serioasă pentru flancul sudic al NATO, s-a estompat treptat, dar toate celelalte probleme au rămas deschise: Ciprul, divizat în două, a rămas scena unor confruntări armate timp de săptămâni întregi, nu s-a ajuns la nici un acord privind exploatarea platoului continental din Marea Egee, iar antiamericanismul în Grecia începea să facă

ravagii.[141][239]

În primii 30 de ani de după război, Grecia a suferit transformări deosebit de semnificative. Încă din 1949 s-a reluat fluxul migrațiilor: se estimează că, între 1950 și 1977, 1.200.000 de greci și-au părăsit patria din motive economice (dar uneori și politice), astfel încât diaspora greacă din lume numără patru milioane de persoane. Între timp, în 1961, lucrătorii agricoli reprezentau încă 56% din populația din câmpul muncii, 30 de ani mai târziu ajungând la 26%; astăzi, acest procent a scăzut la aproximativ 11% și reprezintă, de altfel, cel mai ridicat procent dintre țările din zona euro. Deși nu este o țară puternic industrializată, Grecia a cunoscut totuși o anumită dezvoltare a sectorului secundar în anii ’50 și ’60, parțial și datorită condițiilor prielnice oferite investitorilor străini în domeniul fiscalității, al politicii muncii și al celei sindicale: această dezvoltare a atins punctul culminant în 1981. După această dată, economia a evoluat treptat, dar decisiv spre terțiarizare.[142][240]

---

98. Diane Shaver Clemens, *Yalta*, Einaudi, Torino, 1975.

99. Lucio Caracciolo, *Alba di guerra fredda: all’origine delle due Germanie*, Laterza, Roma–Bari, 1986.

100. Cei 2.000 de membri ai congresului au ales, la rândul lor, 330 de membri ai Consiliului Poporului, care a aprobat constituirea RDG: au fost actele formale preliminare înființării formale a noului stat, la 7 octombrie 1949.

101. Frederick Taylor, *Il muro di Berlino, 13 agosto 1961–9 novembre 1989*, Mondadori, Milano, 2009, p. 53.

102. În 1944 Stalin îi spusese lui Mikołajczyk că „socialismul se potrivește în Germania ca o șa pe o vacă“; Fabio Bettanin, *Stalin e l’Europa. La formazione dell’impero esterno sovietico (1941–1953)*, Carocci, Roma, p. 172.

103. Acesta a menținut relații și cu Partidul comunist din Germania de Vest până ca acesta să fie dizolvat de guvernul de la Bonn, în 1956.

104. Vreme de circa un deceniu, Uniunea Creștin-Democrată din Germania a practicat o opoziție moderată și tolerată.

105. Deputații nu aveau legitimitate prin mandatul primit de la cetățeni, ca în sistemele parlamentare clasice, ci prin aceea că reprezentau anumite clase sociale. De aceea, fiecare dintre celelalte patru partide avea dreptul la 10,4% din fotolii, sindicatele (FDGB) la 13,4%; 8% reveneau și organizației Tineretul Liber German (FDJ) și Asociației Democrate a Femeilor (DFD), în vreme ce fotoliile rămase constituiau apanajul Uniunii asociațiilor culturale: artiști, oameni de știință și profesori universitari.

106. „Un *Unrechtstaat*, un stat al nedreptății, nici măcar un stat, o invenție a Uniunii Sovietice“, scrie Luigi Vittorio Ferraris în Prefața la Federica Caciagli, *La Germania Est tra Mosca e Bonn. Ostpolitik e Westpolitik nel rilancio del processo di sicurezza in Europa (1969–1975)*, Carocci, Roma, 2010, p. 8.

107. Cea mai bună reprezentare a acestei operațiuni de supraveghere se află în splendidul film al lui Florian Henckel von Donnersmarck *La vita degli altri* – „Viața celorlalți“ (*Das Leben der Anderen*).

108. Acesta i-a urmat lui Ernst Wollweber, care pe linia destalinizării sovietice părea să

încline spre o atitudine intransigentă față de populație și care a știut să contracareze și pretențiile cele mai radicale ale lui Ulbricht, dar care, în cele din urmă, a fost oprit de un infarct care l-a determinat să demisioneze în 1957. Până la evenimentele din iunie 1953, Stasi a fost condus de Wilhelm Zaimmer, care a plătit pentru toți prețul de a nu fi fost pregătiți pentru rebeliunea populară; timp de doi ani (1953–1955) Stasi nu a mai fost un minister de sine stătător, ci un Secretariat de Stat.

109. Din 1960 toți ceilalți conducători ai partidului și-au mutat reședința într-o altă suburbie, bine păzită și echipată corespunzător: Wandlitz.

110. Hrușciov nu era convins că era necesară o măsură atât de radicală, dar Ulbricht a informat Moscova că în fiecare zi 3.000 de oameni fugeau din țară și că în curând aveau să fie nevoiți să importe mână de lucru din Uniunea Sovietică. A se vedea Andrea Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado. Storia dell'Unione sovietica. 1945–1991*, ed. cit., p. 250.

111. De fapt, trupele germane nu au participat concret la invazia Cehoslovaciei.

112. Peter Kammerer, *Rudolf Bahro: il dissenso comunista nella RDT*, în Pier Paolo Poggio (îngrijit de), *Il dissenso: critica e fine del comunismo*, Marsilio, Venezia, 2009, pp. 107–119.

113. Soției lui Honecker, Margot, i-au fost trasate importante sarcini politice și sociale, ceea ce a dat naștere unor polemici.

114. Federica Caciagli, *La Germania Est tra Mosca e Bonn*, ed. cit., p. 245.

115. Peter Kammerer, *Rudolf Bahro: il dissenso comunista nella RDT*, ed. cit.

116. *Relazioni tra Santa Sede e Repubbliche baltiche. 1918–1940. Monsignor Zecchini diplomatico*, Forum, Gorizia, 2010, p. 228.

117. Ralph Tuchtenhagen, *Storia dei Paesi baltici*, ed. cit., p. 105; Pietro U. Dini, *L'anello baltico. Profilo delle nazioni baltiche: Lituania, Lettonia, Estonia*, Marietti, Genova, 1991; Alan Palmer, *The Baltic: a new history of the region and its people*, Overlook, New York, 2006.

118. Ralph Tuchtenhagen, *Storia dei Paesi baltici*, ed. cit., pp. 105–106.

119. Unul foarte grav, dar nu singular, a avut loc chiar și după război, la Kielce, în iulie 1946 și a făcut 42 de victime. A fost masiv instrumentalizat politic, și de către dreapta, și de către stânga, și arată că tradiționala animozitate dintre creștini și evrei (al căror număr scăzuse la 250.000, iar apoi la 60.000 în 1950) exista încă. A se vedea Adam Michnik, *Il pogrom*, Bollati Boringhieri, Torino, 2008.

120. Revista „Pl.it", buletin italian cu evenimente poloneze, i-a dedicat acestuia numărul din 2014.

121. George Sanford, *Katyn e l'eccidio sovietico del 1940. Verità, giustizia e memoria*, Utet, Torino, 2007; Victor Zaslavsky, *Pulizia di classe: il massacro di Katyn*, il Mulino, Bologna, 2009.

122. *From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe since 1945*, Gale Stokes Ed., Oxford, 1991, pp. 108–114, în special pp. 110–111; *Mazovia, tradition and the present*, coord. Grzegorz Kaliński, Scientific publishers scholar, Warsaw, 1999, pp. 31–32.

123. Andrzej Paczkowski, „L'opposition en Pologne dans les années 1945–1989. Essai de typologie et de chronologie", în *La Pologne au XXe siècle*, Éditions Complexe, Paris, 2001, p. 137.

124. Și totuși Osóbka-Morawski i-a spus lui Stalin că numai 30% din populație sprijinea grupul de la putere; Fabio Bettanin, *Stalin e l'Europa*, ed. cit., p. 174.

125. Giovanni Barberini, *Stato socialista e Chiesa cattolica in Polonia*, CSEO, Bologna, 1983, p. 40; Jerzy Lukowski, Hubert Zawadzki, *Polonia il paese che rinasce*, ed. cit., p. 282.

126. Cominform era o entitate foarte diferită de Comintern. Acesta nu a avut viață lungă și părea mai degrabă un simbol decât o organizație capabilă să desfășoare activități politice serioase

și eficiente. A fost dizolvat în 1956.

127. Stanisław Wilk, „Il cardinale Stefan Wyszyński, l'invincibile difensore della Chiesa polacca", în *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche*, coord. András Fejérdy, Viella, Roma, 2013, pp. 138–155.

128. Cesare La Mantia, *Polonia*, Unicopli, Milano, 2006, p. 233.

129. Locuise vreme îndelungată în URSS, acționând ca agent al NKVD sub numele de Orlov. A fost și președintele Consiliului de Stat (o cvasi-președinție colectivă a republicii) din 1947 până în 1952 și șeful guvernului din 1952 până în 1954: i-au urmat Aleksander Zawadzki în prima funcție și Józef Cyrankiewicz în cea de-a doua.

130. Francesco Guida, „La Polonia del 1956 vista attraverso le carte diplomatiche italiane", în *I rapporti italo-polacchi tra '800 e '900. Fonti e problemi storiografici*, coord. A. Ciaschi, Edizioni Periferia, Cosenza, 1995, pp. 204–205, 212.

131. *Ibid.*, p. 192, nota.

132. Antonella Ercolani, *L'Albania di fronte all'Unione sovietica nel Patto di Varsavia (1955–1961)*, Sette Città, Viterbo, 2007, p. 226.

133. Andzrej Korbonski, *Poland: 1918–1990, in The Columbia history of Eastern Europe in the twentieth century, a cura di Joseph Held*. Columbia University Press, New York, 1992, p. 262.

134. Milovan Gilas, *La nuova classe: una analisi del sistema comunista*, il Mulino, Bologna, 1968.

135. *L'opposizione all'Est 1956–1981*, coord. Francesco Leoncini, Lacaita, Manduria, 1989, p. 37. Mai târziu a precizat ironic că „socialismul […] nu e un stat care cunoaște mereu voința poporului, înainte de a-l întreba" (Mario Baccianini, „Leszek Kołakowski", în *Mondoperaio*, nr. 4, aprile 1981, p. 147).

136. Și predecesorul lui, Ochab, avea soție evreică, și în 1968 s-a retras din politică, renunțând la președinția Consiliului de Stat, pe care o deținea de patru ani.

137. Audrey Kichelewski, „Les élites communistes polonaises et la 'question juive' de 1956 à 1968", în *Le Communisme et les élites en Europe centrale*, coord. Nicolas Bauquet, François Bocholier, PUF, Paris, 2006, p. 250.

138. Domenico Caccamo, *Introduzione alla storia dell'Europa orientale*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1991 (Carocci, 2001³), p. 80; *Il tiglio slavo: fonti del liberalismo in Europa centrale*, coord. Alfredo Laudiero, Archivio Guido Izzi, Roma, 1992. Teiul slav (*Slovanská Lípa*) era numele grupării patriotice cehești în secolul al XIX-lea.

139. Adriano Roccucci, *Stalin e il patriarca. Chiesa ortodossa e potere sovietico, 1917–1958*, Einaudi, Torino, 2011, pp. 270–280; în general, a se vedea Simona Merlo, *All'ombra delle cupole d'oro: la Chiesa di Kiev da Nicola II a Stalin (1905–1939)*, Guerini studio, Milano, 2005.

140. Guido Knopp, *Tedeschi in fuga: l'odissea di milioni di civili cacciati dai territori occupati dall'Armata rossa alla fine della seconda guerra mondiale*, Corbaccio, Milano, 2004.

141. Despre Tiso, a se vedea capitolul I.

142. Laušman a fost vicepreședintele noului executiv modificat, dar mai târziu s-a căit de alegerea sa și a fost considerat un aliat nesigur (în timpul războiului fusese membru în Consiliul de Stat cehoslovac din Anglia, un fel de parlament în exil); în 1949 a fugit în Iugoslavia, apoi în Austria, dar în 1953 a fost răpit de agenți cehoslovaci și readus în țară, unde a rămas în închisoare vreme de un deceniu, până la moartea sa misterioasă, în 1963.

143. Editori Riuniti, Roma, 1960 (ed. or.: *Kronika unorovych dnu 1948*, Statni Politicke literatury, Praha, 1959).

144. Bompiani, Milano, 1977 (cu colaborarea lui Vladimir-Claude Fišera).

145. Stanislav J. Kirschbaum, *A history of Slovakia. The struggle for survival*, ed. cit., p. 231.

146. Francesco Caccamo, Jiří Pelikán, *Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista*, Marsilio, Venezia, 2007, pp. 15–16.

147. Sergio Tazzer, *Praga tragica. Milada Horáková 27 giugno 1950*, Leg, Gorizia, 2008.

148. În timpul războiului Clementis făcuse parte din Consiliul de Stat, parlamentul cehoslovac din exil, aflat la Londra. În 1948 îi luase locul lui Jan Masaryk, după misterioasa moarte a acestuia.

149. *Il rapporto proibito: relazione della commissione del Comitato centrale del Partito comunista cecoslovacco sui processi politici e sulle riabilitazioni in Cecoslovacchia negli anni 1949–1968*, introducere și post-scriptum de Jiří Pelikán, Sugar, Milano, 1970.

150. Meir Cotic, *The Prague trial: the first anti-Zionist show trial in the Communist bloc*, Herzl Press, Cornwall Books, New York, 1987.

151. Karel Kaplan, *Relazione sull'assassinio del segretario generale. Cecoslovacchia 1952, il processo Slánský*, Valerio Levi, Roma, 1987, p. 298.

152. Muriel Blaive, *Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956*, Complexe, Bruxelles, 2005.

153. Alessandro Catalano, „La Cecoslovacchia nella guerra fredda: da centro dell'Europa a frontiera dell'Europa dell'Est (1948–1959)", în *eSamizdat*, III, 2005, 2–3, p. 330.

154. Giuseppe Dierna, *Gli scrittori e i registi cecoslovacchi davanti alla Storia: i prodromi del '68*, în *Era sbocciata la libertà? A quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968–2008)*, coord. Francesco Guida, Carocci, Roma, 2008, pp. 89–105.

155. Ota Šik, *Economia di mercato: con o senza capitalismo?*, introducere de Cesare Zappulli, Roma–Milano, 1972, p. 41; Piero Bini, Valentina Anelli, „Ota Šik e la riforma economica della Primavera di Praga", în *Era sbocciata la libertà?*, ed. cit., p. 80.

156. „În spatele profesorilor și elevilor de la Praga și de la Bratislava nu era un gol, era nucleul conducător al unui Partid comunist parțial reformat și destalinizat, iar în spatele partidului fremăta în fabrici și în universități întreg poporul": Enzo Bettiza, *La Primavera di Praga. 1968: la rivoluzione dimenticata*, Mondadori, Milano, 2008, pp. 13–14.

157. Alexander Dubček, *Il nuovo corso in Cecoslovacchia*, Editori Riuniti, Roma, 1968.

158. Giuseppe Goisis, „Quella linea rossa, in corsa verso il nulla", în *Alexander Dubček e Jan Palach protagonisti della storia europea*, coord. Francesco Leoncini, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2009, p. 88.

159. Atunci când liderul iugoslav a vizitat Praga, cu zece zile înainte de invazia sovietică, au apărut pancarte cu sloganul „Tito ano, Ulbricht ne" (Tito da, Ulbricht nu).

160. Marco Clementi, *Cecoslovacchia*, Unicopli, Milano, p. 222.

161. „Zece porunci: nu știm, nu cunoaștem, nu avem, nu vă dăm, nu putem, nu vă spunem, nu înțelegem, nu vindem, nu vă ajutăm, nu vom uita". A se vedea *Praga da una primavera all'altra 1968–1969*, coord. Annalisa Cosentino, Forum, Udine, 2009, p. 116.

162. *Congresso alla macchia*, coord. Jiří Pelikán, Vallecchi, Firenze, 1970. Un congres asemănător cu al Partidului Comunist slovac s-a ținut la Bratislava în fabrica Dimitrov, la 26 august.

163. Kriegel se putea lăuda cu o biografie cu totul ieșită din comun și demnă de stimă. Evreu, polonez, a studiat cu sacrificii medicina la Praga (în Polonia era în vigoare *numerus clausus* pentru evrei) și a practicat medicina toată viața. Medic fiind, a participat la războiul civil din Spania, iar la finalul acestuia, în 1939, s-a mutat în China ca să sprijine lupta chinezilor împotriva invadatorilor

japonezi. S-a întors în Cehoslovacia numai în 1945; a devenit ministru adjunct la sănătate, pierzând funcția în timpul epurărilor. În 1960 a fost trimis pentru trei ani în Cuba ca să ajute regimul lui Castro să organizeze Serviciul sanitar. Îndepărtat din toate funcțiile politice, și-a pierdul locul de medic primar și a fost marginalizat până la moarte, în 1979.

164. Francesco Caccamo, *Jiří Pelikán*, ed. cit., pp. 30–34.

165. *L'opposizione all'Est 1956–1981 (raccolta di testi con introduzione e bibliografia)*, coord. Francesco Leoncini, Lacaita, Manduria, 1989, pp. 187–196, 366.

166. Cunoscutul ziarist și scriitor Enzo Bettiza a auzit de la pastorul evanghelic care a rostit rugăciunea de pe urmă că nu era vorba despre o „sinucidere comună", ci despre un „protest" și că „Sfintele Scripturi deosebesc sinuciderea lui Iuda de cea a lui Samson": Enzo Bettiza, *La Primavera di Praga. 1968: la rivoluzione dimenticata*, ed. cit., p. 153.

167. Antonello Biagini, Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era post-comunista*, Giappichelli, Torino, 1997, p. 99.

168. Francesco Caccamo, „La Cecoslovacchia dalla normalizzazione alla 'rivoluzione di velluto'", în *Quei bellissimi anni Ottanta… La transizione postcomunista nell'Europa centrorientale*, coord. Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, Carocci, Roma, 2010, p. 78.

169. Francesco Guida, „Uno sguardo sull'Ungheria devastata dalla seconda guerra mondiale. Una testimonianza autoptica", în *Ungheria, isola o ponte?*, Edizioni di Periferia, Cosenza 1993, pp. 185–207. Despre Budapesta din acea epocă, a se vedea cartea semnată de Catherine Horel, *Histoire de Budapest*, Fayard, Paris, 1999, pp. 261–270.

170. Despre reluarea comerțului extern, a se vedea Iván T. Berend, György Ránki, *Storia economica dell'Ungheria dal 1848 ad oggi*, Editori Riuniti, Roma, 1976, pp. 251 și urm.

171. Despre omul care avea să fie mai târziu protagonistul revoltei din 1956, a se vedea biografia recentă a lui Romano Pietrosanti, *Imre Nagy, un ungherese comunista, vita e martirio di un leader dell'ottobre 1956*, Le Monnier, Firenze, 2015.

172. Pentru o relatare interesantă (aproape contrafactuală), a se vedea Pál Hatos, „Le alternative della politica cattolica ungherese dopo il 1945. Gli esempi di József Mindszenty e di Gyula Szekfű", în *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orienatle di fronte al comunismo*, ed. cit., pp. 81–102.

173. Duncan Shiels, *Les frères Rajk*, Buchet-Chastel, Paris, 2006.

174. Federigo Argentieri, „Kádár inquisitore di Rajk. L'interrogatorio di László Rajk da parte di Janos Kádár, Mihály Farkas e Gábor Péter", în *MicroMega*, 2, 1992.

175. A se vedea recentul volum *Sándor Márai e Napoli, atti del convegno internazionale*, coord. Amedeo Di Francesco, Judit Papp, D'Auria, Napoli, 2013.

176. Imre Nagy, *Scritti politici*, Feltrinelli, Milano, 1958.

177. Andrea Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado. Storia dell'Unione sovietica. 1945–1991*, il Mulino, Bologna, 2008, pp. 157–158.

178. Francesco Guida, „Un sistema riformabile? L'Ungheria tra lo stalinista Rákosi e il riformista Nagy (1953–1955)", în *Storia & Diplomazia, Rassegna dell'Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri*, I, 2013, pp. 29–40.

179. Catherine Horel, *Histoire de Budapest*, ed. cit., p. 275.

180. Vom cita numai un titlu clasic, publicat în Italia în 1972: *János Berecz, La controrivoluzione ungherese*, Napoleoni, Milano, 1972.

181. Stefano Bottoni, *Un altro Novecento. L'Europa orientale dal 1919 a oggi*, Carocci,

Roma, p. 182.

182. Această mărturie poate fi citită în Francesco Guida, „Il 1956 ungherese visto attraverso la documentazione diplomatica italiana“, în *La Rivoluzione ungherese del ’56, ovvero il trionfo di una sconfitta*, coord. Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, Edizioni della Laguna, Gorizia, 2006, p. 12.

183. Stejărel Olaru, *Cei cinci care au speriat Estul. Atacul asupra Legaţiei RPR de la Berna (februarie 1955)*, Polirom, Iaşi, 2003, p. 141.

184. Stefano Bottoni, *Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale (1944–1965)*, Carocci, Roma, 2007, pp. 26–27.

185. Francesco Guida, *Romania*, Unicopli, Milano, 2009², pp. 196–197.

186. Gheorghe Onişoru, *Operaţiunea Tămădău: desfiinţarea partidului naţional ţărănesc (1947)*, Institutul naţional pentru studiul totalitarismului, București, 2008.

187. Francesco Guida, *Romania*, ed. cit., p. 191.

188. Francesco Guida, *Lucreţiu Pătrăşcanu, la principale vittima delle ‘purghe’ nella Romania comunista: una rivisitazione*, în Id. (coord.), *Intellettuali versus democrazia. I regimi autoritari nel Sud-Est europeo 1933–1953*, Carocci, Roma, 2010, pp. 381–439.

189. Tudor Călin Zarojanu, *Viaţa lui Corneliu Coposu cu documente ale fostei Securităţi*, Maşina de scris, București, 2005, p. 16. Autorul *(ibid.*, p. 96) oferă o informație ce trebuie verificată: Gheorghiu-Dej s-ar fi gândit chiar și la o reabilitare a lui Maniu și Coposu, neînfăptuită niciodată.

190. Stejărel Olaru, *Cei cinci care au speriat Estul*, ed. cit.

191. Giuliano Caroli, *La Romania nella politica estera italiana 1915–1965. Luci ed ombre di un’amicizia storica*, Nagard, Milano, 2009, p. 425.

192. Johanna Granville, „Guilty as charged: the failure of Romanian faction leaders in 1956“, în *Etudes balkaniques*, XLVI, 2010, 3, p. 43.

193. Petre Pandrea, *Memoriile mandarinului valah. Jurnal 1954–1956*, Vremea, Bucureşti, 2011, p. 283.

194. Mihaela Sitariu, *Oaza de libertate. Timişoara 30 octombrie 1956*, Polirom, București–Iași, 2004, pp. 43–44.

195. Stefano Bottoni, *Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale (1944–1965)*, ed. cit., pp. 61–69.

196. Einaudi, Torino, 2009.

197. Johanna Granville, *Guilty as charged: the failure of Romanian faction leaders in 1956*, ed. cit., p. 40.

198. Lavinia Betea, Cristina Diac, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Ţiu, *Lungul drum spre nicăieri. Germanii din România deportaţi în URSS*, Cetatea de scaun, Târgovişte, 2012.

199. *De ce este România altfel?*, Humanitas, Bucureşti, 2011, p. 128.

200. *Bălgariia – voenniiat trofei na Stalin*, MAK, Sofia, 2014. Este prezentată ipoteza, ce trebuie verificată integral, că Moscova ar fi plănuit noi amputări ale teritoriului Bulgariei în favoarea Iugoslaviei și Turciei.

201. La referendum s-au folosit buletine de culori diferite pentru cele două opțiuni (monarhie, republică).

202. Milovan Gilas, *Conversazioni con Stalin*, Feltrinelli, Milano, 1962, pp. 178–190.

203. Collins, London, 1951.

204. Richard J. Crampton, *Bulgaria crocevia di culture*, ed. cit., p. 204.

205. Marietta Stankova, *Georgi Dimitrov: a biography*, I.B. Tauris, London, 2010.

206. Francesco Guida, „Bulgaria: nascita di una Repubblica popolare“, în *Il Sud-Est europeo tra passato e presente*, coord. Domenico Caccamo și Gaetano Platania, Edizioni di Periferia, Cosenza, 1993, pp. 127–145, în special p. 136.

207. Potrivit lui Richard J. Crampton, *Bulgaria crocevia di culture*, ed. cit., p. 204, în realitate Jivkov nu s-a îndepărtat de ideile lui Hrușciov nici în acest proiect economic ambițios și falimentar.

208. Armando Pitassio, *Storia della Bulgaria contemporanea*, ed. cit., pp. 142–143.

209. La recensământul din 1958 printre cetățenii bulgari din Pirin, 187.789 s-au declarat de naționalitate macedoneană, ulterior au încetat să o mai facă, deoarece naționalitatea macedoneană nu a mai fost recunoscută de guvernele bulgare.

210. Milovan Gilas, *La nuova classe: una analisi del sistema comunista*, ed. cit.

211. Pierluigi Pallante, *La tragedia delle foibe. Memoria e storia*, ed. cit., pp. 216–217; Cinzia Maggio, *La questione giuliano-dalmata nelle carte del PCI: i rapporti tra comunisti italiani, sloveni e croati e l'alba della guerra fredda*, Il Calamo, Roma, 2010.

212. Joachim Hösler, *Slovenia. Storia di una giovane identità europea*, Beit, Trieste, 2008, pp. 195–196; Ludwig Steindorff, *Croazia. Storia nazionale e vocazione europea*, Beit, Trieste, 2008, p. 197, care furnizează cifre mai mari.

213. Despre acest personaj controversat există mai multe eseuri în *Intellettuali versus democrazia. I regimi autoritari nel Sud-Est europeo 1933–1953*, coord. Francesco Guida, Carocci, Roma, 2010.

214. Antonia Bernard, *Petite histoire de la Slovénie*, Institut d'études slaves, Paris, 2002, p. 123.

215. Domenico Caccamo, „Campo, sistema, comunità socialista nel linguaggio del PCUS e del movimento comunista internazionale“, în *Storia contemporanea*, VII, 1976, 1, pp. 43–65.

216. Ludwig Steindorff, *Croazia. Storia nazionale e vocazione europea*, ed. cit., pp. 210–211.

217. Raoul Pupo, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, ed. cit.

218. Vezi *supra*, cap. I, § 7.

219. Cinzia Maggio, *La questione giuliano-dalmata nelle carte del PCI*, ed. cit.

220. Istoriografia Italiei și a Sloveniei a încercat să ofere o reconstrucție istorică comună și acceptată de ambele părți printr-un Raport referitor la relațiile italo-slovene din 1880 până în 1956, însă rezultatele au fost doar parțial mulțumitoare. A se vedea Marta Verginella, *Il confine degli altri: la questione giuliana e la memoria slovena*, Donzelli, Roma, 2008.

221. Bruno Jossa, *Mercato, socialismo e autogestione*, Carocci, Roma, 1998, p. 98.

222. Milovan Gilas, *La nuova classe: una analisi del sistema comunista*, ed. cit.

223. Spyridon Sfetas, „From Ankara to Bled: Tito's visit to Greece (june 1954) and the formation of the Balkan alliance“, în *Etudes Balkaniques*, 47, 2011, 1, p. 58.

224. Nicolas Werth, *Storia della Russia nel Novecento: dall'impero russo alla Comunità degli stati indipendenti 1900–1999*, il Mulino, Bologna, 2000, p. 464. Noul conducător sovietic a recunoscut candid că liderii PCUS greșiseră în 1948 față de Tito și de Iugoslavia, nu din pricina influenței nefaste a lui Stalin, care nu fusese încă atacat deschis, ci a lui Beria (care fusese

condamnat la moarte în 1953).

225. Spyridon Sfetas, *From Ankara to Bled*, ed. cit., p. 87; pentru o abordare mai științifică, a se vedea Giuliano Caroli, *L'Italia e il Patto balcanico, 1951–1955: una sfida diplomatica tra Nato e Mediterraneo*, FrancoAngeli, Milano, 2011.

226. Aceasta a acționat și în străinătate prin metode ilegale: de exemplu, unul dintre agenții ei l-a rănit grav pe fostul lider ustaș Pavelić la Buenos Aires, nereușind să îl ucidă.

227. Casa pentru Miazăzi (pentru Sud), creată în 1950, a fost o instituție publică din Italia ce avea ca scop finanțarea unor inițiative economice menite să reducă diferențele dintre Nordul și Sudul Italiei (n. tr.).

228. Ludwig Steindorff, *Croazia. Storia nazionale e vocazione europea*, ed. cit., pp. 213–W218; Stefano Bianchini, *Nazionalismo croato e autogestione. La crisi croata del 1971 e i suoi riflessi sull'autogestione*, La pietra, Milano, 1983.

229. Despre aceste fapte și despre ortodoxia lui Shuteriqi, vezi Leone Venticinque, „Il lavoratore della letteratura e delle arti: l'Albania di Enver Hoxha (1945–1975)", în *Clio*, 40, 2004, 3, pp. 513–544.

230. Pentru un punct de vedere albanez, a se vedea Beqir Meta, *The Cham tragedy*, Sejko, Tirana, 2007, p. 145.

231. Nicholas Bethell, *La missione tradita: come Kim Philby sabotò l'invasione dell'Albania*, Mondadori, Milano, 1986.

232. Articolul 69 al constituției preciza care sunt cele 17 ministere ce îl compuneau.

233. În 1951 a fost aprobat un statut aparte pentru Biserica catolică.

234. Antonella Ercolani, *L'Albania di fronte all'Unione Sovietica nel Patto di Varsavia (1955–1961)*, Sette città, Viterbo, 2007, p. 68.

235. Alexander Stykalin, „On specific historical circumstances leading to the liquidation of the Cominform", în *The Balkans in the Cold war*, coord. Vojislav G. Pavlović, Institute for Balkan studies, Belgrade, 2011, pp. 243–264.

236. Cântărise și asasinarea deputatului EDA Lambrakis de către extremiștii de dreapta ce aveau relații și în aparatul militar. Ulterior întâmplarea a devenit publică prin intermediul unui film de Costa Gavras, *Z, Orgia puterii*.

237. Am menționat acest Pact când am discutat despre Iugoslavia: un acord de prietenie și cooperare a fost semnat în februarie 1953 la Atena de cei trei parteneri, iar în august 1954 a fost semnată o alianță militară la Bled.

238. Richard Clogg, *Storia della Grecia moderna dalla caduta dell'impero bizantino ad oggi*, Bompiani, Milano, 1996, pp. 173–175.

239. *Ibid.*, pp. 176–188.

240. *La Grèce inconnue d'aujourd'hui de l'autre côté du miroir*, coord. Joëlle Dalègre, L'Harmattan, Paris, 2011.

III. SFÂRȘITUL UNEI EPOCI

1. Republica Democrată Germană de la stabilizare până la căderea Zidului

Stabilizarea din anii ’60 a permis RDG să devină treptat țara cu cea mai dezvoltată economie din blocul comunist la capitolul producție și venit pe cap de locuitor. RDG a fost dovada că sistemul socialist de tip sovietic nu trebuia neapărat să funcționeze prost. Regimul nu a permis însă nici o formă semnificativă de disidență sau de liberalizare. În spatele solidității aparente și al succeselor reale sau de imagine, existau în continuare slăbiciuni structurale. Mai presus de toate, era inevitabilă o comparație cu Germania miracolului economic: productivitatea sistemului economic estic în 1989 ajunsese la numai 46% din cea a sistemului german occidental. În plus, în ciuda Zidului – sau poate și din cauza lui –, prosperitatea cetățenilor din RFG a continuat să facă obiectul dorințelor germanilor din Est. Un factor semnificativ a fost și succesul de care se bucura *Ostpolitik* de la Bonn.

Autoritățile și opinia publică din RDG conștientizau cu acuitate necesitatea de a găsi o justificare bine întemeiată pentru însăși existența statului est-german: se simțea lipsa unei identități naționale. Poate că nu a fost zadarnică încercarea de a crea un sentiment patriotic printre cetățeni, dar în orice caz a fost insuficientă: în ciuda tuturor speculațiilor, dacă, la fel ca în alte state comuniste, statul urma să primească o coloratură națională, era greu de negat că exista o singură Germanie, la o sută de ani de la unificarea înfăptuită de Bismarck. Criza regimului trebuia neapărat transformată într-o criză a statului în cazul în care contextul internațional ar fi permis reunificarea poporului german. Ideologia comunistă, singură, nu putea suplini această lipsă de identitate, mai ales în condițiile în care în blocul sovietic internaționalismul strict și ortodox fusese înlocuit de căile naționale spre socialism.

Nu lipseau contradicțiile din lumea muncii: săptămâna de lucru era de 44 de ore, mai lungă decât în Occident. Integrarea deplină a femeilor în sistemul de producție era considerată un succes, dar avea efecte negative asupra familiilor. Copiii își petreceau mare parte din zi departe de părinți, în grădinițe publice administrate de stat sau de fiecare întreprindere. Din 1972, avortul fusese legalizat; țara se confrunta în continuare cu problema sporului demografic scăzut, în ciuda faptului că se încheiase exodul masiv către Occident. Putem presupune că nici chiar acea parte a populației care se simțea mai apropiată ideologic de regim nu aprecia restricțiile severe impuse vieții private. Răspândirea automobilului ieftin („miticul“ Trabant), libertatea de a practica nudismul în locuri rezervate, garanțiile de *welfare*, toate erau elemente ce indicau o altă direcție, dar nu au fost suficiente pentru a asigura stabilitatea sistemului în percepția opiniei publice.

Disensiunile au continuat să se manifeste, dar nu au fost larg răspândite și doar uneori au fost vizibile. S-au acutizat, poate, din pricina succesului de scurtă durată al eurocomunismului în Italia, Franța și Spania. Enrico Berlinguer, secretarul Partidului Comunist Italian, a ținut piept delegaților sovietici la Conferința Partidelor Comuniste și Muncitorești de la Berlin din 1976. În 1978 a circulat clandestin un manifest care se referea la eurocomunism. În aceiași ani, Biserica Evanghelică a lansat o campanie pacifistă, ce nu fusese inspirată – ca în trecut – de guvern sau de Moscova: cei care nu doreau să se supună cu servilism indicațiilor regimului au transformat-o într-un punct de reper. Între 1982 și 1985, pacifiștii s-au opus amplasării rachetelor balistice Pershing-2, a crucișătoarelor occidentale, precum și instalării de rachete sovietice pe teritoriul RDG. Aceasta a fost o noutate absolută și de mare importanță, amintind de manifestațiile similare organizate în Cehoslovacia. De asemenea, comunitatea ecleziastică s-a dovedit deosebit de receptivă față de o problemă care începea să se afle pe ordinea de zi în Germania de Vest și în Europa în general: protecția mediului. În RDG, calitatea slabă a combustibililor, cum ar fi lignitul, dăunase mediului, iar eforturile guvernului în această privință păreau insuficiente. Mișcarea ecologistă, antinucleară și pacifistă a fost, firește, stimulată de vestea dezastrului nuclear de la centrala sovietică de la Cernobîl (1986): aceasta reprezenta dovada influenței pe care politica lui Gorbaciov, și în acest caz a *glasnost*-ului, a avut-o asupra țărilor-satelit.

Grupul conducător a acționat categoric pentru recunoașterea deplină a statului est-german, prin dialog cu toți interlocutorii posibili și cu Germania de Vest însăși, profitând de etapele cele mai propice ale destinderii internaționale. Germanii de Est nu au renunțat niciodată la piețele tradiționale din zona comunistă (inclusiv Republica Populară Chineză, de care RDG s-a reapropiat în 1985), dar, în același timp, au căutat noi piețe de desfacere pentru capacitatea de producție considerabilă a țării. Totuși, această politică bătea pasul pe loc atunci când se înrăutățeau relațiile dintre superputeri și dintre cele două sisteme, capitalist și comunist. În paralel cu această politică de deschidere oficială, societatea est-germană a încercat, de asemenea, să stabilească relații cu alte societăți prin intermediul culturii, artei, muzicii populare și sportului (sectoare în care statul a investit o energie considerabilă). Acest lucru a contribuit cu siguranță la slăbirea bazelor regimului. La începutul epocii Gorbaciov, secretarul SED Honecker a intensificat semnele de detensionare față de Bonn și a conferit discursurilor sale un pronunțat caracter național. El se putea lăuda cu întoarcerea acasă a majorității est-germanilor care emigraseră, un fenomen (care încă nu a fost analizat) care părea să arate că Germania Federală nu era paradisul pe care mulți îl credeau. Unii au sperat că dialogul va merge până la ipoteza demolării Zidului: dacă nu mai exista nici un motiv pentru a închide granițele dintre cele două state germane, era de conceput chiar și un asemenea gest senzațional. În 1985 a avut loc prima vizită a unui lider al RDG într-o țară NATO, Italia. Honecker a mers și la Vatican, făcând declarații foarte conciliante, dacă ne gândim la atitudinea anterioară a regimului față de religie.

Pe scurt, noua direcție care s-a impus la Kremlin aparent nu se îndepărta prea mult de linia politică a Berlinului de Est. De asemenea, a avut loc o schimbare și la nivelul cadrelor de conducere: în 1984, bătrânul Werner, numărul doi al regimului, a părăsit scena

politică, iar în 1985 conservatorul Naumann a părăsit Biroul Politic al Partidului SED. În aprilie 1986, Gorbaciov a participat la cel de-al XI-lea Congres al SED, exprimându-şi admiraţia pentru succesele economice obţinute de RDG şi încrederea în Honecker, convins că acesta va adopta *perestroika* şi *glasnost*[241]. Şi sloganul german „să facem să funcţioneze centralismul“ putea fi un model pentru noul lider sovietic. Curând a fost limpede că nu lipseau divergenţele: drept dovadă, vizita ministrului sovietic de externe Şevardnadze la Berlin în februarie 1987; asemenea românului Ceauşescu, Honecker a pretins că anticipase parţial noua direcţie trasată de Gorbaciov, pe care, de altfel, nu o considera potrivită pentru dezvoltarea specifică a Germaniei de Est. La summitul Pactului de la Varşovia, care a avut loc în Berlinul de Est în luna mai a anului următor, dezacordul a devenit foarte evident.

În absenţa sprijinului sovietic tradiţional, protestele interne nu au fost uşor de ţinut sub control. Începând cu toamna anului 1987, Biserica Evanghelică a sprijinit forme mai deschise de disidenţă, adică adevărate demonstraţii pacifiste şi religioase, disputele dintre biserică şi stat fiind inevitabile. Au fost efectuate primele tentative ale unei prese libere, care avansa pretenţii de reformă, la care regimul a reacţionat, în 1988, prin arestări şi expulzări; dintre acestea, a avut mare ecou cea a cântăreţului Stefan Krawczyk. Cu toate că trendul economic rămânea pozitiv, mulţi est-germani au plecat din nou în străinătate: obişnuitele călătorii turistice s-au transformat în adevărate evadări, profitându-se de noul climat politic din Ungaria şi apoi din Cehoslovacia. În 1989, la ambasadele Republicii Federale Germania de la Budapesta şi de la Praga se strânseseră mulţi refugiaţi şi s-a spus că est-germanii votau cu picioarele.

Când la acestea s-a adăugat şi o criză economică gravă, nu mai rămăsese nimic de făcut decât să se ceară ajutorul guvernului federal german. Încă din 16 septembrie 1989, *The Economist* dădea o definiţie celebră Germaniei de Est în plină agonie: pentru ziarul britanic, acronimul englezesc GDR (*German Democratic Republic*) trebuia citit „*Gradually Disappearing Republic*“. În aceeaşi lună, *Neues Forum*, o asociaţie independentă printre fondatorii căreia se număra B*ä*rbel Bohley[242], a solicitat recunoaşterea oficială. În octombrie, au urmat demonstraţii şi proteste la Dresda, Leipzig şi Magdeburg, care au fost în general paşnice, dar la care autorităţile au reacţionat prin represalii. În mod paradoxal, acestea au avut loc şi la Berlin, în timp ce se sărbătorea cea de-a XL-a aniversare de la înfiinţarea RDG în prezenţa şefilor statelor comuniste şi a lui Gorbaciov, care a putut propune încă o dată programul său de reforme. La 8 octombrie a fost reînfiinţat Partidul Social-Democrat. După ce se vorbise îndelung, în secret, despre înlocuirea lui Honecker, acesta a fost în cele din urmă forţat să renunţe la conducere (a votat disciplinat pentru propria destituire)[243], iar Egon Krenz i-a luat locul în calitate de secretar: organele de conducere ale SED şi-au exprimat în sfârşit disponibilitatea de a intra în dialog cu opoziţia ce se constituia, ignorându-i pe adepţii liniei dure care încă mai credeau că se putea recurge la forţă împotriva demonstranţilor, aşa cum se întâmplase în Piaţa Tiananmen din China. Situaţia din ţară era, de acum, imposibil de controlat. Numai o lună mai târziu, guvernul şi întregul Birou Politic au demisionat, iar în fruntea executivului a fost plasat reformistul Hans Modrow, care fusese sindicalist la Dresda şi care a cooptat şi elemente din societatea civilă, cum ar fi Lothar de Maizière, căruia i-au fost încredinţate cultele religioase (era descendent al unor nobili hughenoţi din Lorena).

De altfel, încă din luna septembrie aveau loc întâlniri ale *Runder Tisch* (Masa Rotundă), în care erau bine reprezentate șapte (ulterior nouă) mișcări recent înființate și cinci (ulterior șapte) formațiuni politice prezente în parlament. Aceasta a pregătit un proiect constituțional de factură preponderent occidentală, dar conceput pentru o RDG încă viabilă, deși cu perspectiva unificării tuturor germanilor în cadrul Uniunii Europene.[244]

O indicație neclară a noului guvern cu privire la libertatea de a trece Zidul pentru a merge în Berlinul de Vest a constituit premisa evenimentului simbolic al căderii nu numai a regimului est-german, ci și a celorlalte regimuri comuniste. La 9 noiembrie – în absența unor dispoziții clare și după o declarație a purtătorului de cuvânt al guvernului care părea să autorizeze trecerea frontierei din oraș – zeci de mii de oameni nu numai că au trecut linia care despărțea Berlinul în două, în special la punctul de trecere Bösebrücke, dar au început să facă câteva breșe în Zid pentru a înlesni trecerea; multe alte pagube au fost provocate urâtei construcții și, dincolo de ea, îmbrățișări și toasturi au marcat acea noapte de neuitat. Entuziasmul se îmbina cu speranțele, dar cineva scrisese cu câțiva ani înainte că „demolarea Zidului din minte va dura mai mult decât strădania de a demola Zidul vizibil“[245].

Deși regimul comunist nu fusese încă desființat, precum cel mai cunoscut simbol al său, deci cu toate că *Wende* (cotitura) nu era încă dusă la bun sfârșit, era inevitabilă reluarea discuției referitoare la reunificare, idee care întâmpina rezistență atât în Est, cât și în Vest. În a doua jumătate a lunii noiembrie pe străzi nu se mai striga *Wir sind ein Volk* („Suntem un singur popor“), ci *Wir sind das Volk* („Noi suntem poporul“)[246]. Cancelarul federal Helmut Kohl a vorbit deschis despre acest lucru în timpul vizitei sale la Berlin din 19 noiembrie, deși nu a precizat calendarul unificării celor două state germane: i-a prezentat omologului său Modrow cele zece puncte aprobate cu majoritate în parlamentul vest-german, care vizau o reunificare în etape și care erau o garanție a păcii în contextul noii ordini europene. Înainte de a convinge politicienii și opinia publică din RDG, trebuiau convinse Washingtonul, Parisul și, mai ales, Londra și Moscova. Demersurile au durat câteva luni (și ar merita o analiză lungă și complexă), dar s-au încheiat așa cum Kohl și majoritatea covârșitoare a germanilor din cele două state sperau, adică cu unificarea fără etape intermediare și cu aderarea Germaniei unificate la NATO.

În decembrie a avut loc o adevărată revoluție în cadrul SED. Honecker și alți conducători au fost excluși din partid, unii au fost arestați sub acuzația de corupție, Krenz a demisionat și, alături de el, toți membrii din Biroul Politic și din Comitetul Central, iar formațiunile miliției muncitorești au fost desființate. La 12 decembrie, reformistul Gregor Gysi a fost ales ca secretar, sub conducerea lui revenindu-se la pluralismul politic: trebuie amintit că un pluralism de fațadă continuase să existe, iar acum era nevoie doar ca partidele, cum ar fi creștin-democrații locali (CDU), să nu mai fie niște simple remorci ale Partidului Socialist, ci niște alternative la acesta. Concomitent, *Volkskammer* a anulat primatul socialiștilor. La 20 februarie 1990, introducerea unui amendament constituțional fundamental a dizolvat Frontul Național, în care fuseseră încătușate toate partidele și mișcările, redându-se astfel alegerilor credibilitatea.

La 18 martie 1990 au avut loc alegeri parlamentare în care *Allianz für Deutschland*, format din CDU, CSU și *Demokratischer Aufbruch* sau Trezirea Democratică, în rândurile

căruia milita Angela Merkel, viitorul cancelar al Germaniei unificate, a câștigat cu o largă majoritate (48,1% din voturi). Creștin-socialistul de Maizière a format un guvern de coaliție națională ce avea în componență și liberali și social-democrați. Aceștia din urmă – care primiseră în rândurile lor și membri reformiști din SED – își imaginau că vor ieși victorioși din testul electoral, dar au fost nevoiți să se mulțumească cu faptul că vicepreședintele lor, Markus Meckel, a primit portofoliul Externelor. La alegeri, *Unabhangiger Frauenverband* (UFV, o mișcare în esență feministă) și Verzii au candidat pe aceeași listă și au obținut doar 2%. *Neues Forum*, *Demokratie Jetzt*, *Initiative Frieden und Menschenrechte*, adică mișcările care făcuseră opoziție regimului în ultimii ani sau luni, s-au prezentat împreună ca *Bundnis 90*, dar au obținut doar 2,9%. Astfel, a eșuat încercarea lor de a reforma regimul, făcându-l mai democratic și, mai ales, transformându-l într-o adevărată expresie a societății, fără a accepta integral modelul socio-economic occidental.

Apelul „*Für unser Land*“, lansat de intelectuali precum Christa Wolf, Volker Braun și Stefan Heym (Helmut Flieg) în noiembrie 1989, reflectase bine această poziție, înainte ca situația politică să se precipite fără cale de întoarcere. Wolf a redactat chiar și preambulul noii constituții pregătite de Runder Tisch, al cărei text nu a fost niciodată supus aprobării populare și care nu a intrat niciodată în vigoare. Imediat, mișcările feministe și-au exprimat îngrijorarea cu privire la posibila desființare a sistemului de protecție socială (util în ciuda numeroaselor sale defecte); aceiași ecologiști care au denunțat degradarea mediului de care guvernele comuniste se făceau responsabile se temeau că economia capitalistă, în numele profitului, nu va prilejui o îmbunătățire a acestei condiții. Acestea au fost primele semne ale *Ostalgie* (nostalgia pentru Est), așa cum a fost numită în anii următori.[247] În aceste prime alegeri libere, SED, sub noua denumire de Partidul Socialismului Democrat (PDS), a obținut un modest procent de 16% din voturi. Rămânând în afara noului guvern, PDS a fost singurul partid care a votat, câteva luni mai târziu, împotriva dizolvării RDG în vederea unificării. Cu toate că de Maizière a efectuat prima sa deplasare în străinătate pentru a-l vizita pe Gorbaciov, el nu a putut decât să îi comunice interlocutorului său că avea planuri foarte diferite de cele dorite la Moscova; la 15 mai a fost semnat un tratat de unificare economică și monetară între cele două Germanii.

Numai în luna septembrie 1990 fostele puteri victorioase au ajuns să semneze tratatul de pace. A fost rezultatul unor lungi negocieri bilaterale și multilaterale și a remediat o anomalie care dura de la cel de-al Doilea Război Mondial. După acest gest de mare importanță internațională, unificarea a fost aprobată oficial în octombrie 1990. Contingentele Armatei Roșii (nu mai puțin de 20 de divizii cu 400.000 de oameni) s-au întors în Uniunea Sovietică în câteva luni, în schimbul unui nou împrumut solid garantat de Bonn. De Maizière s-a alăturat guvernului Kohl de la Bonn ca ministru pentru Germania de Est, funcție din care a demisionat la scurt timp din pricina zvonurilor privind colaborarea sa din trecut cu Stasi. Din cauza dimensiunii celor două state germane, unificarea părea a fi o anexare, dar nu putea fi altfel. Din octombrie 1990, cele cinci landuri estice (reinstaurate ca atare) au fost integrate în structura federală a Germaniei de Vest. Problema nu a fost integrarea teritorială și administrativă, ci necesitatea de a face față unor costuri economice și sociale foarte ridicate. După mulți ani, au avut loc primele

greve, pentru a obține salarii egale cu cele ale muncitorilor din landurile occidentale, pe lângă siguranța locului de muncă, care era deja, în mare măsură, garantată. Mai puțin preconizate au fost unele demonstrații xenofobe în teritoriile fostei RDG, care au fost mai aprinse decât în restul Germaniei. Noul mare stat german și-a asumat treptat o poziție aproape hegemonică pe continent și, mai târziu, în Uniunea Europeană. Guvernele sale au reușit să facă față nevoilor financiare pe care le presupunea unificarea, în parte prin transferarea costurilor, conform unei opinii larg răspândite, asupra economiei europene.

2. Mişcarea „Solidarność“ din Polonia şi sfârşitul regimului comunist

Confirmând faptul că regimul comunist polonez era diferit de cel aplicat în celelalte țări ale blocului, Gomułka nu a părăsit postul de secretar înainte de moartea sa, așa cum era tradiția în partidele comuniste, sau din cauza unor noutăți importante venite de la Kremlin, așa cum se întâmplase cu Cervenkov sau cu Rákosi. În realitate, el a fost înlăturat de la conducere printr-o decizie luată în cadrul grupului conducător, în urma revoltelor violente care izbucniseră în Polonia în decembrie 1970; în același timp, Cyrankiewicz i-a cedat conducerea guvernului, după 14 ani, lui Piotr Jaroszewicz. În esență, revoltele izbucniseră din motive economice, reprezentând o consecință a creșterii uriașe a prețurilor pentru bunurile de consum. Ele au fost dovada că regimul care dorea să fie în slujba poporului nu era capabil să garanteze bunăstarea acestuia. Raționalizarea care se dorea a fi aplicată economiei slăbite a fost, de fapt, un tratament prea greu de suportat. La nemulțumirea populației s-a adăugat și dezamăgirea că Gomułka, considerat anterior un reformist curajos, sprijinise pe deplin înăbușirea tentativei reformiste din Cehoslovacia și represiunea internă din 1968. Acțiunea forțelor de ordine a fost extrem de dură și, după o săptămână de confruntări în orașele de la Marea Baltică (Gdańsk, Szczecin, Gdynia), s-au înregistrat sute de morți (45, potrivit datelor oficiale) și un număr foarte mare de răniți, dar și jafuri în magazine și incendierea sau devastarea unor clădiri publice. De exemplu, comunistul italian Giancarlo Pajetta a vorbit despre „tragedia de pe litoralul baltic“[248].

Comuniștii „patrioți“ sub conducerea lui Moczar și cadrele care credeau cel mai mult în posibilitățile de inovare a sistemului economic au contribuit la sfârșitul lungii perioade de dominație a lui Gomułka. Cel mai de seamă reprezentant al acestora a fost Edward Gierek, care a preluat rolul de secretar renunțând rapid la unele dintre creșterile decretate. La scurtă vreme, însă, alianța dintre cele două curente (național-comuniști și tehnocrați) s-a destrămat, iar noul lider, după ce l-a înlăturat pe Moczar din funcția guvernamentală, și-a continuat activitatea timp de zece ani. Noul secretar, deși repurtase câteva succese în anumite domenii (de exemplu, 1.300 de școli construite în zece ani), și-a făcut o veritabilă autocritică privind politica economică recentă, subliniind „disproporția dintre creșterea producției de bunuri de folosință îndelungată și cea a bunurilor de consum“[249].

Prima parte a anilor ’70 a fost caracterizată de o evoluție economică pozitivă: populația a reușit să găsească un răspuns parțial la nevoile pe care le resimțise acut. Problemele economice de fond au rămas latente și au fost scoase în evidență abia mai

târziu de evoluția prețurilor internaționale: importurile de petrol, inclusiv cel sovietic, au devenit mai scumpe, iar Polonia a trebuit să își deschidă economia către împrumuturi străine (nu mai puțin de 24 de miliarde de dolari) și investiții străine (Fiat) pentru a pune în aplicare o politică economică expansivă, inclusiv în ceea ce privește consumul. Deși Polonia a fost statul din bloc care a permis supraviețuirea micii proprietăți agricole, iar din 1971 suspendase livrările obligatorii de produse și extinsese sistemul de asigurări sociale la țăranii liberi, în anii ce au urmat au fost introduse măsuri considerate restrictive. În cele din urmă, prețurile de consum au fost majorate din nou, dar această majorare a fost anulată în urma grevelor și demonstrațiilor.

În același timp, o reformă constituțională (1976) a conferit partidului întâietatea pe care o exercitase până atunci *de facto*, iar nu *de iure*. Măsura era contrară revendicărilor opoziției sau disidenților încă prezenți în societate, care aparțineau mai cu seamă cercurilor intelectuale și ecleziastice, care au jucat un rol foarte important într-o țară profund marcată de credința catolică, combinată, prin tradiție, cu sentimentul național. În 1976 a fost înființat Comitetul de apărare a muncitorilor (KOR) pentru a se opune măsurilor luate de guvern împotriva greviștilor. Principalii săi exponenți erau intelectuali revizioniști sau disidenți: Jacek Kuroń, Adam Michnik etc. În timp ce economia își continua declinul, societatea a dat dovadă de o vitalitate crescândă, numeroasele organizații autonome (inclusiv o „universitate volantă“) devenind de necuprins și de necontrolat de către puterea politică. Liberalizarea, chiar dacă limitată, prin care trecuse regimul a înlesnit, fără doar și poate, această turnură: e suficient să ne gândim la răspândirea televiziunii, la ușurința de a călători în străinătate sau la publicarea unor opere interzise anterior. Alegerea, în 1978, a unui cardinal polonez, Karol Wojtyła, pe scaunul Sfântului Petru, cu numele de Ioan Paul II, a stimulat, poate decisiv, evenimentele revoluționare ce au caracterizat istoria Poloniei în ultimul deceniu comunist. Pericolul acestei alegeri a fost conștientizat de câțiva conducători comuniști polonezi și a fost confirmat de succesul uriaș al primei călătorii a papei în patria sa, când nici măcar exponenții regimului nu au lipsit de la ceremoniile religioase de masă, ceea ce i-a determinat pe unii să spună că aceștia „sunt ca niște ridichi, roșii pe dinafară, dar albi pe dinăuntru“[250].

În luna august 1980, tulburările care mocneau în diferite zone ale societății s-au manifestat deschis prin noi demonstrații ale muncitorilor, care au culminat cu ocuparea mai multor fabrici și a șantierelor navale din Gdańsk. În același timp, a fost înființat un sindicat cu numele semnificativ de Solidarność (Solidaritatea), care a câștigat imediat mare popularitate, dobândind, de fapt, ponderea politică echivalentă unei mișcări sau unui partid. Componenta catolică era, firește, puternică și bine reprezentată de liderul carismatic Lech Wałęsa, un electrician de la șantierele navale din Gdańsk și un credincios fervent care o venera pe Fecioara Maria din Częstochowa. Încă o dată, unitatea de acțiune a clasei muncitoare și a intelectualilor cu Biserica Catolică a fost confirmată, în timp ce țărănimea, pentru care s-a înființat o filială agrară a Solidarității, nu a fost implicată în revolta în desfășurare. Regimul a renunțat la utilizarea represiunii violente, ceea ce constituie o altă trăsătură aparte a cazului Poloniei, parțial și pentru că a fost surprins de creșterea exponențială a acestui nou protest: chiar și mulți membri ai POUP au renunțat

sau au rupt carnetul de partid (așa cum se întâmplase în Ungaria în 1956), astfel încât adevărata problemă a fost să se mențină partidul, părăsit de 800.000 de membri, mai curând decât să se împiedice succesul la opinia publică al unui concurent periculos. Existența sindicatului liber a fost legalizată, iar guvernul l-a acceptat ca interlocutor politic și nu s-a limitat să discute revendicările avansate de acesta în numele muncitorilor. În cele 16 luni în care a putut să se desfășoare în deplinătatea forțelor și a popularității sale, marea mișcare de opoziție, autolimitându-se, nu a încercat să răstoarne regimul. Cu toate acestea, pentru regim, Acordurile de la Gdańsk erau „o condamnare la moarte amânată“: aceasta a fost opinia lui Karol Modzelewski.[251]

Inevitabil, Gierek a trebuit să îi cedeze postul de secretar lui Stanisław Kanya, dar schimbarea la vârf nu părea să fie suficientă pentru a relansa partidul POUP. Cadrul politic a cunoscut o nouă evoluție rapidă: în februarie 1981, generalul Wojciech Jaruzelski, ministrul apărării, a preluat conducerea guvernului (se perindaseră trei prim-miniștri într-un an), dar în octombrie l-a înlocuit și pe Kanya în funcția de secretar de partid, lucru cu totul inedit: partidul era de acum un simulacru, armata și serviciile secrete deținând adevărata putere; la scurt timp, au existat chiar planuri de a-l refonda, așa cum se întâmplase în Ungaria în 1956, eliminând aripa conservatoare și pe cea revizionistă.[252] După o încercare zadarnică de a obține acordul Solidarității pentru măsuri menite să restabilească controlul guvernului asupra țării, ultima măsură a fost proclamarea stării de urgență în decembrie 1981: lipsa unanimității în Consiliul de Stat pentru aprobarea acestui gest politic grav al șefului executivului ne permite să vorbim, din punct de vedere tehnic, despre o lovitură de stat. Această concluzie este confirmată de arestarea a mii de militanți ai Solidarității, inclusiv a lui Wałęsa și a viitorului șef al guvernului, Tadeusz Mazowiecki. În memoriile sale și în alte locuri, Jaruzelski și-a justificat opțiunea drastică prin intenția de a evita o intervenție militară sovietică și izbucnirea unui război civil, de care – potrivit lui – se temea și Conferința Episcopală.[253] Însă știm că, în realitate, Kremlinul a discutat, dar a refuzat soluția militară, care fusese deja pusă în aplicare în Ungaria și Cehoslovacia: era de așteptat ca cel puțin o parte din forțele armate poloneze să reacționeze la invazie. În rândul populației, sentimentele antirusești nu erau mai prejos decât cele antigermane și nici nu erau apreciate relațiile cordiale existente între Uniunea Sovietică și cele două state germane.

Evenimentele din Polonia au avut ecou puternic în Occident, de unde a sosit în continuare sprijin material și politic pentru Solidaritatea și unde au fost adoptate sancțiuni împotriva Poloniei, care ar fi trebuit să rămână în bune relații, mai ales economice, cu statele care îi finanțau datoria externă. În noiembrie 1982, după moartea lui Brejnev și alegerea lui Iuri Andropov în funcția de secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, Wałęsa a fost repus în libertate (împreună cu mulți dintre camarazii săi): fusese închis timp de 11 luni, dar în anul următor i s-a acordat Premiul Nobel pentru Pace, semn fără echivoc al voinței de a influența dinspre Vest procesele de reînnoire ce se desfășurau în Est, acum, când doctrina lui Brejnev părea depășită, în ciuda scurtului interregnum al lui Viktor Cernenko la Kremlin (februarie 1984–martie 1985), urmat de ascensiunea decisivă a lui Mihail Gorbaciov, aducător de mari inovații în tot blocul estic.

În acel an, 1985, Jaruzelski i-a lăsat conducerea guvernului lui Zbigniew Messner,

care a preluat funcția de președinte al Consiliului de Stat. Între timp, Solidaritatea își reconstruise rapid o structură clandestină, organizând din nou greve și alte demonstrații pașnice, deși traversa o criză cauzată atât de lovitura suferită, cât și de eterogenitatea care o caracteriza. De fapt, ea a redevenit un interlocutor politic valabil pentru guvern, chiar dacă neoficial. Practic, executivul a încercat să redeschidă dialogul cu toți cei care îl puteau ajuta să controleze o situație ce continua să fie dificilă, mai ales din punct de vedere economic. Nu au încetat nici o clipă consultările cu Biserica Catolică, condusă de noul primat Józef Glemp (care i-a urmat regretatului Wyszíński), și cu Sfântul Scaun, unde domnea Wojtyła. Cu toate acestea, Wojtyła a trebuit să își amâne a doua călătorie în Polonia; și mai gravă a fost criza declanșată de asasinarea preotului Jerzy Popiełuszko de către cadre din poliția politică.

Jaruzelski s-a arătat în mai multe rânduri înclinat să caute soluții de compromis. Au fost inițiate anchete împotriva foștilor lideri comuniști, inclusiv a lui Gierek, pentru a demonstra că nu exista nici o intenție de a apăra trecutul cu orice preț, iar dezbaterea privind drepturile sindicale a fost reluată: pe scurt, ceea ce se întâmplase în 1980 nu fusese uitat cu desăvârșire. La alegerile parlamentare din 1985 a fost introdus balotajul între mai mulți candidați, dar nu s-a pus problema revenirii la pluralismul politic real cerut de populație. Într-adevăr, în 1987 guvernul a recurs la un referendum pentru a impune noi reforme politice și economice, dar fără succes; în 1988, Solidaritatea a boicotat alegerile locale, astfel încât doar 55% din electorat s-a prezentat la urne, ceea ce este departe de prezența înregistrată în mod obișnuit la asemenea consultări. Un alt motiv de îngrijorare a fost intensificarea emigrației: între 1981 și 1988 au emigrat 830.000 de cetățeni (două treimi în Germania Federală, mulți originari din Silezia), dintre care doar 156.000 legal.

Aceste schimbări politice și electorale au reprezentat un test pentru continuarea și evoluția dialogului dintre guvernare și opoziție: acesta trebuia să aibă un rezultat foarte inovator, mai ales în noul climat instaurat în blocul sovietic prin declarațiile lui Gorbaciov, care a afirmat răspicat că Moscova nu va interveni în politica internă a statelor din Europa central-răsăriteană, chiar dacă aceasta s-ar fi orientat spre slăbirea regimurilor comuniste. În primăvara și vara anului 1988 au avut loc, din motive economice, greve de amploare, care nu au fost conduse de Solidaritatea. În septembrie 1988 a preluat funcția de prim-ministru Mieczysław Rakowski, care era înclinat spre dialog. În decembrie 1988, Wałęsa l-a înfruntat pe șeful sindicatului oficial (Alianța Sindicatelor din toată Polonia), Alfred Miodowicz, în fața camerelor de luat vederi ale televiziunii publice: succesul i-a surâs liderului Solidarității, datorită și sprijinului unor intelectuali de marcă din lumea catolică: Mazowiecki, și chiar din POUP: Modzelewski.

În curând, sindicatele oficiale au dispărut, iar sindicatul liber ce fusese dizolvat a fost readus în legalitate, nu fără împotriviri din partea „capetelor pătrate“ de la ședința Comitetului Central reunit în ianuarie 1989, pe care Jaruzelski le-a amenințat cu demisia sa și a guvernului. Toate acestea au constituit premisa așa-zisei „mese rotunde“, adică o discuție deschisă între guvern și opoziție cu privire la viitorul țării. Aceasta fusese propusă încă din august 1988 de ministrul de interne, generalul Czesław Kiszczak, care se întâlnise deja cu Wałęsa. Acordurile rezultate în urma acestor negocieri au fost semnate de Janusz Reykowski pentru guvern și de istoricul Bronisław Geremek pentru opoziție. Printre

altele, acordurile prevedeau pluralismul sindical (inclusiv în mediul rural) și reangajarea celor care își pierduseră locul de muncă după 13 decembrie 1981 ca urmare a activității lor sindicale. Totuși, grevele erau menționate ca un ultim instrument de luptă, cu speranța că, în mod constructiv, conflictele vor fi prevenite și rezolvate prin acordul reciproc al părților. Președinția Republicii și Senatul au fost restabilite.

Printre alte decizii, a fost esențială acceptarea alegerilor parțial libere (3.000 de semnături erau suficiente pentru a prezenta o candidatură) prin vot uninominal. Urmau să aibă loc alegeri complet libere pentru Camera Superioară reînființată, dar nu și pentru Seim, Camera Deputaților, unde coaliția de la guvernare își rezerva 65% din mandate (60% pentru POUP, Partidul Țărănesc și Partidul Democrat, și 5% pentru mișcările susținătoare Pax, PZKS și UCHS). Liderii POUP știau cât de slab era partidul lor, în ciuda încercării de a-l transforma radical[254], dar poate că au subestimat ponderea pe care o avea votul uninominal în rezultatele alegerilor. La alegerile din iunie 1989, Solidaritatea a fost victorioasă în toate circumscripțiile electorale, corespunzând celor 35% din locurile rămase în Seim, în timp ce la Senat a câștigat 99 din cele 100 de locuri (unul i-a revenit unui independent). Acest rezultat răsunător s-a datorat și numărului mic de votanți: 62,7% (și 25% în turul al doilea în circumscripțiile în care a fost necesar).

Confruntați cu o situație paradoxală mai degrabă din punct de vedere politic decât numeric (Solidaritatea avea 161 de deputați față de cei 173 repartizați pentru POUP), Partidul Țărănesc[255] și celelalte formațiuni care dețineau cele 460 de locuri rămase în Seim au cerut deschis ca învingătorul alegerilor politice să fie inclus în executiv, cerere pe care Jaruzelski și oamenii săi nu au putut decât să o accepte, renunțând la numirea generalului Czesław Kiszczak ca prim-ministru. În septembrie, catolicul Tadeusz Mazowiecki a devenit primul șef al guvernului necomunist într-o țară din Europa Centrală și de Est, de la începutul republicilor populare: printre miniștri se numărau 12 de la Solidaritatea (printre care Kuroń, în timp ce Geremek și Michnik au intrat în Seim) și 4 de la POUP, a cărui supremație politică a fost anulată de constituție. Numirea lui Mazowiecki a fost făcută de Jaruzelski, care fusese ales la limită președinte al republicii de către camerele reunite. Situația poloneză a servit drept exemplu pentru toate celelalte state din zonă, care, rând pe rând, au pus capăt regimului comunist fără nici un semn de ostilitate din partea Moscovei. S-a observat (de exemplu, de către Modzelewski) că sindicatul liber a câștigat bătălia nu când avea zece milioane de membri, ca în 1980, ci în 1990, când avea doar două milioane.

„Revoluția“ poloneză a declanșat un proces care a implicat toate republicile populare sau socialiste din Europa central-răsăriteană și care, în cele din urmă, a pus în pericol însăși Uniunea Sovietică, întrucât – așa cum scrie Fabio Bettanin[256] – „toate marile imperii din trecut au urmat același traseu și au sfârșit doborâte de revolta periferiilor“.

3. Cehoslovacia, de la normalizare la Revoluția de Catifea

Noua etapă de destindere internațională reprezentată de Acordurile de la Helsinki din 1975 a stimulat și reapariția unor forme de disidență în Cehoslovacia. La sfârșitul anului 1976 a

fost fondată Carta 77, fără îndoială mai vizibilă și mai cunoscută decât organizațiile efemere create după invazie: după ce fuseseră interzise Clubul celor angajați fără partid și *Klub 231*, în 1971 s-au înființat Mișcarea Revoluționară a Tineretului Revoluționar și Mișcarea Socialistă a Cetățenilor Cehoslovaci. Cu toate că în Carta 77 nu se înscriseseră decât câteva sute de intelectuali, aceasta cuprindea mai multe curente. Cel mai activ era constituit din personalități anti-regim, cum ar fi dramaturgul Václav Havel și filozoful Jan Patočka; dar erau și mulți adepți ai lui Dubček, ca Mlynař și Jiři Hajek. După primele lovituri ale poliției, a căror victimă principală a fost Patočka, care a murit în urma unui interogatoriu al poliției politice (*Stani Bezpečnost*-STB), se părea că organizația era pe punctul de a se destrăma din cauza unor probleme interne, legate de ideile diferiților membri și de capacitatea de a conlucra. Purtătoarea de cuvânt Eva Kantůrková susținea în 1980 că poliția putea ușor să îi aresteze pe „cartiști", ca pe „stafidele din cozonac"[257]. Cu toate acestea, Carta 77 a supraviețuit (cei 242 de înscriși inițial din anii '80 au ajuns la aproximativ 2.000) și a fost singura legătură reală între rezistența la regimul lui Husák și evenimentele neprevăzute și fericite din 1989. A reușit să se facă auzită peste hotare și, într-o anumită măsură, să-i influențeze și pe disidenții din alte țări din blocul estic. A avut contacte și sprijin din partea Comitetului Muncitoresc de Apărare (KOR) polonez cel puțin până în 1981.[258]

În materie de ideologie și politică externă, guvernul și partidul au menținut o aliniere fidelă la cele mai intransigente opțiuni ale Moscovei, nepermițând variații ale modelului unic din cadrul blocului. În 1980, revista ideologică *Tribuna* a apărat invazia sovietică din Afganistan împotriva criticilor venite și dinspre tabăra comunistă, din China, România și Iugoslavia, precum și din partea partidelor comuniste din Europa Apuseană. În pofida unei lungi tradiții de bune relații și, în special, a livrărilor de echipamente militare către Egipt întreprinse încă din anii '50, chiar și guvernul egiptean a fost criticat pentru deschiderea sa față de SUA și Israel.

La începutul anilor '80, după reactivarea confruntării dintre superputeri pe tema instalării de rachete operativ-tactice, au apărut noi forme de protest. Mișcările pacifiste din întreaga Europă s-au revigorat, iar în iunie 1983 a avut loc la Praga Adunarea Mondială pentru Pace și Viață („Praha '83"), în timpul căreia s-au formulat critici la adresa instalării rachetelor occidentale, dar și a celor sovietice. În același spirit, în februarie 1984 o serie de petiții populare au îndrăznit să se pronunțe împotriva relocării instalațiilor balistice rusești. Toate acestea, precum și alte grupuri mici și curajoase de disidenți nu păreau a fi o amenințare pentru regim, deoarece nu se bucurau de sprijin popular, cel puțin nu deschis. Însă pe neștiute creștea o nemulțumire difuză. Ceva se schimba în obiceiuri, în artă și exista o deschidere către muzica și moda occidentale. Se poate vorbi despre o schimbare „sistemică", lipsită de teoreticieni și ascunsă, dar constantă: aceasta urma să fie fundalul pe care aveau să se ridice nemulțumirile reale de masă atunci când regimul avea să lase garda jos sau avea să dea semne de slăbiciune, așa cum s-a întâmplat în 1989. Studenții erau deosebit de sensibili la această schimbare insesizabilă din sfera privată și culturală, mai degrabă decât din cea politică: în momentul decisiv, alături de diverșii oponenți mai tradiționali menționați mai sus, ei au constituit forța motrice. Nici măcar succesele parțiale din domeniul economic nu au fost suficiente pentru a împiedica detașarea treptată a

cetățenilor de politica oficială, incapabilă să conducă modernizarea spontană a societății.

O particularitate a celor 20 de ani care au urmat Primăverii din 1968 îi privește pe slovaci. În ciuda faptului că Dubček era slovac, aceștia au participat într-o măsură mai mică și cu aspirații diferite la mișcarea reformistă: principalul lor scop era obținerea egalității depline cu boemii și moravii. De fapt, o lege constituțională din 28 noiembrie 1968, adică ulterioară invaziei, a ratificat federalizarea completă a statului cehoslovac. Cu toate acestea, s-a constatat curând că partidul a rămas centralist (deși exista un Partid Comunist Slovac) și că deciziile importante se luau în continuare la Praga, deși secretarul pentru „normalizare", Husák, era și el de origine slovacă. În Slovacia, represiunea din cadrul partidului a fost mai moderată, permițând supraviețuirea unui curent reformist. Astfel se explică faptul că printre semnatarii Cartei 77 nu se număra aproape nici un slovac. În plus, era mai activă în Slovacia disidența din cadrul cercurilor catolice (oficial, 64% din populația Cehoslovaciei este catolică, dar în realitate credincioșii adevărați și/sau catolicii practicanți sunt mult mai puțin numeroși), care erau conduse de bătrânul și curajosul cardinal František Tomášek. În 1982, Vaticanul a condamnat oficial mișcarea „*Pacem in terris*", inițiată de catolici aliniați la politica guvernului, care nu erau dispuși să creeze o Biserică Catolică „națională", adică o structură care să respecte autoritatea pontifului. Numeroasa minoritate maghiară (600.000 de oameni) s-a organizat singură încă de la mijlocul anilor '70 într-un comitet pentru apărarea propriilor drepturi. În vremea lui Gorbaciov, Dubček însuși, care a locuit la Bratislava, a fost un punct de reper pentru comuniștii reformiști. Fostul lider al Primăverii a renunțat la discreția și izolarea sa într-un cunoscut interviu acordat ziarului Partidului Comunist Italian, *L'Unità* (10 ianuarie 1988) și mergând în străinătate în noiembrie 1988 pentru a primi titlul de *doctor honoris causa* al Universității din Bologna.[259] În perioada postcomunistă a aderat la un efemer Partid Social-Democrat.[260]

Și Cehoslovacia a fost afectată de ascensiunea la putere a lui Gorbaciov, deși în mai mică măsură decât alte țări din blocul sovietic. În 1986 s-au prezentat la alegerile parlamentare doi candidați independenți, adică din afara Frontului Național: frații Wonka. Au fost arestați, iar unul dintre ei (Pavel) a murit în închisoare în 1988.[261] În cele din urmă, în decembrie 1987 Husák a părăsit secretariatul partidului, dar era de așteptat să îi urmeze o figură conservatoare precum Miloš Jakeš, care era deja coordonatorul Comisiei de Control. În octombrie 1988, Lubomír Štrougal i-a predat președinția Consiliului lui Ladislav Adamec, despre care s-a spus că era un admirator al lui Gorbaciov. În timpul vizitei lui Gorbaciov la Praga, Jakeš și acesta din urmă au lăsat să se înțeleagă că existau dezacorduri între pozițiile lor. În acest context, grupurile de opoziție s-au înmulțit: Comitetul Helsinki, Liga Drepturilor Omului, Clubul pentru restructurare socialistă *Obroda* (Renașterea), Grupul Ecologist Independent, Asociația Independentă pentru Pace, Comitetul pentru Apărarea celor persecutați pe nedrept (VONS), Inițiativa Democratică, Mișcarea pentru Libertate Civică și altele. În 1988 au fost strânse 500.000 de semnături (dintre care 300.000 în Slovacia) pentru libertatea oricărui cetățean de a-și exprima convingerile religioase, iar poliția a întrerupt o procesiune religioasă pașnică în centrul Bratislavei.[262]

Dacă liderul de la Kremlin recunoscuse public că invazia din 1968 fusese o greșeală gravă, asumându-și răspunderea și cerându-și scuze pentru încălcarea suveranității naționale a Cehoslovaciei, era firesc ca și cehoslovacii să aibă curajul de a critica politica de „normalizare“ care a rezultat din acea invazie. Anul 1989 a început cu proteste și comemorări ale lui Palach, dar au mai avut loc și alte demonstrații cu ocazia zilei de 1 Mai și a celei de-a XXI-a aniversări a invaziei. Regimul a încercat să reziste, dovadă fiind arestările unor reprezentanți ai Cartei 77 alături de cea a lui Havel însuși. Prezența în ambasadele occidentale de la Praga a refugiaților est-germani, care așteptau să fie transferați în Germania de Vest, a agitat și mai mult spiritele în rândurile populației.

În noiembrie, după căderea Zidului Berlinului, protestul a căpătat trăsături bizare și surprinzătoare: pe de o parte, a fost organizat în memoria unei alte persecuții suferite de poporul cehoslovac cu 50 de ani mai devreme, ocupația nazistă ce dusese la închiderea facultăților cehe (marcată de moartea unui student); pe de altă parte, numărul de manifestanți din 17 noiembrie a fost uriaș, așa cum nu se mai văzuse din 1968. Aceștia au fost atacați de poliție și s-a răspândit un zvon fals despre moartea unui student, zvon în legătură cu care nu s-a stabilit încă dacă a fost răspândit intenționat și de către cine (se suspectează chiar mâna serviciilor sovietice). Între timp, studenții au proclamat o grevă generală pentru 27 noiembrie. Pe de o parte, oameni mai în vârstă s-au alăturat protestului tinerilor, iar pe de altă parte, diferitele formațiuni din opoziție au decis să înființeze o organizație comună, Forumul Civic (*Občanske forum*), la care s-au alăturat și Partidul Popular și Partidul Socialist, care până atunci fuseseră două partide-simulacru, sateliți ai PCC în cadrul Frontului Național: transformările suferite de acestea nu au fost diferite de cele prin care au trecut Partidul Țărănesc și Partidul Democrat din Polonia.

Evenimentele au escaladat rapid și tumultuos, în vreme ce partidul, care condusese cu încredere țara timp de decenii, era zguduit de o criză pe care nu reușea să o aplaneze (unii miniștri demisionaseră deja în iunie). Jakeš a lăsat secretariatul în seama lui Karel Urbanek, cu orientare centristă: odată cu această schimbare a câștigat teren, practic, linia de dialog inițiată de Adamec. Acesta a încercat zadarnic să instituie un nou guvern controlat tot de PC, trebuind să recurgă la o soluție de compromis. La 10 decembrie, protagonistul „normalizării“ Husák a părăsit ultima funcție pe care o deținuse, cea de președinte al republicii: populația striga „Havel la Castel“ și acesta a preluat președinția vacantă, dând expresie sentimentelor unui popor care nu mai era reprezentat de PC, deși alegerile oficiale avuseseră loc la 29 decembrie.[263] Concomitent, un alt personaj, cu un parcurs uman și politic foarte diferit, Dubček, a fost ales președinte al parlamentului, pentru a-i reprezenta pe acei comuniști care aleseseră în cele din urmă calea democratică. Cei doi constituiau garanția că drumul spre o democrație liberă nu se va întrerupe; între timp a fost creat (tot de către Husák) un executiv condus pentru ultima dată de un comunist, reformistul Marián Čalfa, în care, totuși, 11 din cei 21 de miniștri nu erau membri de partid, ci reprezentau alte orientări. Acesta avea sarcina de a administra afacerile curente timp de câteva luni, în așteptarea alegerilor care urmau să clarifice cadrul politic. În acel moment, se putea considera încheiată așa-numita Revoluție de Catifea sau revoluție blândă (*sametova*). Alegerile au avut loc în iunie 1990, iar partidele de centru au ieșit victorioase în toată țara: în Boemia și Moravia a triumfat Forumul Civic, iar în

Slovacia a câștigat omologul lui, Publicul împotriva violenței (*Verejnosť proti nasiliu*, VPN), obținând împreună 170 de locuri în adunarea federală, în timp ce 40 au revenit aliaților Uniunii Creștin-Democrate. Partidul Comunist a suferit o înfrângere onorabilă, clasându-se pe locul al doilea în Adunarea Federală, cu 13,7% și 47 de locuri, dovadă a faptului că Partidul Comunist avea rădăcini adânci în popor, fapt care nu se schimbase, în ciuda lungii perioade de dictatură.

4. Ungaria, de la represiune la „socialismul gulașului“ și la tranziția anunțată

Noul traseu maghiar a dat naștere unui veritabil model *sui generis*, definit mai târziu ca *gulyassocialiszmus* („socialismul gulașului“, de la numele supei tradiționale maghiare: în italiană s-ar fi putut vorbi despre socialismul „spaghetelor“). Pentru a liniști Moscova (unde, din 1964, Hrușciov fusese înlocuit de Brejnev și de alți lideri definiți oarecum simplist drept neostaliniști), conducerea de la Budapesta a garantat loialitate maximă în politica externă, precum și respectarea ideologiei marxist-leniniste și a ordinii interne. A existat însă o mare libertate de a se efectua experimente în domeniul politicii economice. Existau exemplele din Iugoslavia și din Polonia: și în Ungaria chestiunea era găsirea unei posibilități în plan politic de a stimula activitatea economică și de a permite întreprinderilor individuale un anumit grad de autonomie în gestionarea producției, a veniturilor obținute, în relațiile interne și chiar în cele externe: o măsură foarte avansată aparținând noii direcții a fost crearea de societăți mixte cu întreprinderi și investitori străini. Scopul final îl constituiau stimularea creșterii economice și creșterea prosperității, care ar fi trebuit să aducă mai mult sprijin popular. Creșterea spectaculoasă a numărului de membri POSU (după prăbușirea din 1956) nu poate fi explicată doar prin oportunism sau prin posibilitatea de a accede la o poziție socială și economică mai bună cu ajutorul carnetului de partid; după o primă revenire a militanților zdruncinați de trauma revoluționară, a avut un cuvânt de spus și politica mai tolerantă și mai atentă la nevoile și aspirațiile populației. De asemenea, cadrele de conducere ale partidului erau cu totul altele. În 1960 și în 1963 au fost promulgate două amnistii inspirate de sloganul „cine nu este împotriva noastră este cu noi“, lansat în decembrie 1961.

Noua direcție a fost legată de numele lui Jenő Fock, iar suișurile și coborâșurile carierei politice a acestui lider economic experimentat merg în paralel cu traseul politicii economice maghiare din anii lui Kádár. Într-adevăr, nu se poate vorbi despre un trend constant pozitiv, deoarece s-au ivit în mai multe rânduri dificultăți majore în aplicarea criteriilor de autonomie a întreprinderilor. Pe lângă etapele cu rezultate foarte bune, au existat și perioade de scădere a producției. Dezvoltarea moderată a industriei a beneficiat de răspândirea pe scară largă a muncii femeilor, care, evident, nu putea continua la nesfârșit. Au fost introduse măsuri pentru a da o anumită libertate pieței, iar o parte din activitățile economice au fost lăsate din nou în seama antreprenorilor privați. Spre sfârșitul epocii comuniste, Ungaria era de departe țara socialistă cu cel mai mare număr de întreprinderi private. Același lucru era valabil și pentru locuințele aflate în proprietatea

fiecărei familii, în special în capitală. În mai 1966 a fost aprobat Noul Mecanism Economic, care a mărit marjele de autonomie ale managerilor (inclusiv în ceea ce privește propriile bonusuri, astfel încât de la Belgrad s-a folosit expresia critică „socialismul managerilor“). În 1959, în sectorul agricol s-a optat decisiv în favoarea fermelor colective (colectivizarea a fost finalizată în 1961), dar țăranilor li s-a acordat o oarecare libertate de a-și organiza munca și de a comercializa roadele pământului și produsele animaliere; a fost, poate, o copie mai reușită a experienței colhozurilor din Uniunea Sovietică: de exemplu, a fost abolită predarea obligatorie de produse. De asemenea, guvernul a reușit să obțină sprijin sau, în orice caz, să limiteze nemulțumirile în rândul clasei țărănești. Nu este de mirare că, mai târziu, Gorbaciov a considerat că modelul economic maghiar putea scoate Uniunea Sovietică din marasmul în care stagna; totuși, în 1971, guvernul de la Budapesta nu a reușit să obțină adoptarea de către CAER a unor principii specifice pieței libere și aplicarea lor în relațiile bilaterale.

Primul acord parțial cu Vaticanul, încheiat în septembrie 1964[264], a fost, și acesta, un pas spre reconciliere și spre depășirea traumei din 1956. De fapt, Sfântul Scaun nu a ținut cont de opoziția cardinalului Mindszenty, care a preferat să continue să locuiască în ambasada americană unde se adăpostise în 1956, mutându-se la Roma abia în 1971.[265] Relațiile dintre statul maghiar, locuit în mare parte de catolici, și Biserica Romei au rămas la un nivel moderat, la fel și acțiunile secretarului de stat Casaroli, și nu au avut un caracter oficial, în ciuda vizitei efectuate de Kádár la papa Paul VI în 1977. Abia în 1989 au fost stabilite din nou relații regulate. De altfel, regimul maghiar avea o trăsătură cu care cercurile ecleziastice nu puteau fi de acord: renunțându-se întrucâtva la obiceiurile închistate din primii ani de comunism, populației i s-a acordat o oarecare libertate în ceea ce privește sexualitatea.

Grupul conducător de la Budapesta părea să adopte conceptul lui Antonio Gramsci de hegemonie a clasei muncitoare, renunțând la dictatura marxistă a proletariatului: era o contribuție la revizionismul ideologic, ce își avea bazele în Polonia. Cu toate acestea, sectorul industrial nu a repurtat nici un succes semnificativ și nici clasa muncitoare nu a avut vreo șansă de a repeta experimentul de autonomie al Consiliilor muncitorești din 1956. Cu toate acestea, și ea a beneficiat de prosperitatea materială în creștere. Intelectualilor li s-a permis să studieze, să scrie și să lucreze fără a fi cenzurați. Școala lui Lukács a putut supraviețui, chiar dacă avea iz de disidență; de asemenea, s-au făcut auziți și alți oponenți care îndrăzneau să critice regimul din mai multe perspective politice. Dinspre stânga au venit criticile tânărului Miklós Haraszti, exmatriculat din universitate în 1970, care a ajuns la închisoare pentru că a descris condiția clasei muncitoare în cartea sa *Muncitor într-o țară a muncitorilor*. În mod oarecum surprinzător, printre criticii regimului s-a numărat și fostul prim-ministru Hegedüs, care, deși nu a abandonat marxism-leninismul, a recunoscut limitele însemnate ale acestuia, în special în ceea ce privește libertățile individuale.[266]

Lukács – și, alături de el, Erik Molnár – a fost de fapt marginalizat (ceva similar i s-a întâmplat lui Benedetto Croce în Italia, în perioada fascistă), în timp ce studenții săi au suferit câteva represalii, mai ales atunci când György Aczél a fost înlăturat de la conducerea politicii culturale. Pe scurt, elementele conservatoare nu au rămas inerte și,

uneori, au reușit să încetinească politica reformistă și tolerantă, de exemplu cerând ca în partid să fie mai puțini intelectuali (termenul trebuie înțeles într-un sens foarte larg) și mai mulți proletari. Asociația studențească KISZ a fost ținută sub controlul partidului. În ciuda acestor suișuri și coborâșuri, vechiul grup al lui Rákosi nu s-a mai putut impune: Rákosi și Gerő au fost excluși din POSU la începutul anilor ’60 (și au murit în Uniunea Sovietică, ca Farkas), în timp ce József Révai și Berei Andor au dispărut din prim-plan după înfrângerea „grupului antipartid“ de la Moscova (1957).

Astfel, Kádár și-a câștigat reputația, adesea superficială, de campion al reformismului. Și totuși, poate fără să vrea, a aprobat intervenția Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia în 1968 și a rămas în fruntea partidului chiar și atunci când acesta părea să se îndepărteze de linia reformistă. Dominația evidentă a reformiștilor a fost ținută în șah în timpul sesiunii plenare a CC din noiembrie 1972. În afară de Aczél, menționat mai sus, a avut de suferit și unul dintre membrii care inspiraseră noua orientare economică, Rezső Nyers. Congresul POSU din 1975 a aprobat, în schimb, o linie de compromis. De altfel, Ungaria nu putea rămâne neatinsă de ceea ce se întâmpla în Uniunea Sovietică a lui Brejnev, nici de efectele grave ale crizei petrolului din 1973. Fiind o țară socialistă mai deschisă către piața internațională, a suferit mai multe consecințe negative decât ceilalți sateliți ai Moscovei (avea un deficit comercial mare) și, prin urmare, a trebuit să apeleze la ajutorul protectorului său sovietic în ceea ce privește aprovizionarea sectorului energetic: trebuie amintit că economia sovietică a profitat de șocul din 1973 pentru a se extinde, chiar dacă pentru scurtă vreme, grație exporturilor (și în Occident, și în Lumea a Treia) de petrol și gaze.

Nu ar fi fost tolerabilă o scădere a puterii de cumpărare a salariilor după ani de prosperitate, iar măsurile administrative luate nu au îmbunătățit situația și nici nu s-a putut renunța la politica de creștere economică destul de accelerată. Toate acestea au dus la un deznodământ de la sine înțeles, dar periculos atât din punct de vedere economic, cât și politic: György Lázár, succesorul lui Fock la șefia guvernului în 1975, a decis să recurgă la împrumuturi externe, la fel ca alte țări socialiste. A fost o concesie în fața adversarului ideologic, capitalismul occidental, și în același timp a însemnat angajarea resurselor țării în rambursarea datoriilor contractate: 8 miliarde de dolari în perioada de cinci ani 1973–1978. În realitate, datoria internă, în loc să scadă și să rămână numai soluție de urgență, a început să crească, finanțând în mare măsură economia maghiară. Nu toată lumea era conștientă de această schimbare epocală, în care se pot regăsi rădăcinile prăbușirii regimului din 1988–1989. Partidul a decis să nu opteze pentru autarhie, iar o decizie a Comitetului Central adoptată în octombrie 1977 a cerut ca economia să se concentreze pe exporturi pentru a reechilibra balanța comercială și de plăți. Până atunci, economia se transformase dintr-una preponderent agricolă într-una industrială, agricolă și terțiară: angajații din industrie îi depășeau acum pe cei din agricultură, al căror număr scăzuse de la 40% în 1960 la 25% în 1980.

În ciuda invaziei sovietice din Afganistan și a represiunii Solidarității în Polonia, anii ’80 au fost foarte diferiți de anii ’60: guvernele comuniste erau de acum obișnuite să aplice în politicile lor economice anumite criterii tipice capitalismului. Astfel, Ungaria a revenit fără doar și poate la o direcție economică din ce în ce mai legată de prețurile pieței

și care ținea cont de relațiile internaționale. Țara nu făcea parte doar din zona CAER, ci și din economia internațională și nu putea ignora dinamica prețurilor în Occident. După ce Ungaria a fost prima țară socialistă care a aderat la Fondul Monetar Internațional[267] în 1982, a fost foarte importantă deschiderea unei burse de valori la Budapesta, prima capitală a unui stat socialist care găzduia un loc-simbol al capitalismului financiar. În același an, datoria externă a ajuns la 18 miliarde de dolari: între 1982 și 1983, statul a riscat să fie declarat intrat în insolvență și, pentru a evita acest lucru, era necesară o intervenție adecvată în balanța comercială.

Pe plan intern, diferențierea salariilor în funcție de productivitate a fost însoțită de fenomenul frapant al muncii la negru: în realitate, mulți maghiari aveau și un al doilea sau chiar al treilea loc de muncă. S-a calculat că o treime din venitul național provenea din aceste activități: era o dovadă clară că ordinea economică socialistă fusese depășită de populație înainte ca politicienii să ia respectivele decizii. De asemenea, guvernul a introdus un tip de impozitare occidental: taxa pe valoare adăugată pentru bunuri, impozitul progresiv pe venit. Marea majoritate a caselor din Budapesta erau din nou în proprietate privată. Era important ca nemembrii de partid sau cei care aveau origini burgheze să nu mai fie tratați diferit față de militanți, așa-numita „avangardă muncitorească“. În sfârșit, s-a încercat scoaterea treptată a politicii de sub dominația exclusivă a POSU: s-a permis ca lista de candidați din fiecare circumscripție să nu fie blocată, ci să permită chiar și alegerea parțială. Confruntați cu această revoluție socio-economică tacită, nu e de mirare că la Moscova au fost exprimate îndoieli și perplexități, mai ales în scurta perioadă în care secretarul PCUS a fost Andropov, care fusese deja ambasador la Budapesta în 1956 și care era considerat un politician cu vederi reformiste, dorind, se pare, chiar să adopte unele aspecte ale modelului maghiar în Uniunea Sovietică.

În același an în care Gorbaciov și-a dus la bun sfârșit ascensiunea la Kremlin (1985), în parlamentul maghiar intrau aproximativ 40 de deputați independenți datorită noului sistem de liste electorale, care nu mai erau blocate. Grație și sprijinului de care se bucurau pe lângă noul secretar al PCUS și înțelegând frământările care se manifestau în cadrul societății, elementele reformiste din POSU și-au intensificat activitatea, încercând să își însușească idei care proveneau din mișcări ce puteau fi considerate anti-regim. Trebuiau nu numai să vină în întâmpinarea celor care aspirau la schimbări mai profunde, în siajul celor care avuseseră deja loc, ci și să răspundă la plângerile legate de scăderea creșterii economice și a nivelului de trai (în acest caz, poate nu întru totul justificate).

Trei ani mai târziu, la conferința de partid din mai 1988, conceptul de stat de drept a fost reevaluat, iar economia de piață socialistă a fost în sfârșit eliminată. În același timp, Kádár i-a predat secretariatul partidului lui Károly Grósz, un om care nu era pe deplin convins că partidul ar trebui să cedeze primatul politic sau să îl împartă cu alte forțe. Pentru o scurtă perioadă, Frontul Național a căpătat greutatea politică pe care Nagy și-o dorise cu mai bine de 30 de ani în urmă, iar președintele său Imre Pozsgay a părut un adevărat campion al transformărilor în curs, în timp ce Nyers a revenit la rampă după ani de tăcere. Cu toate acestea, adevăratul protagonist al schimbării a fost Miklós Németh, care i-a urmat lui Grósz în funcția de șef al guvernului în noiembrie 1988. El a a afirmat clar și răspicat că țara ar trebui să fie caracterizată de o economie centrată pe

întreprinderile private mici și mijlocii.

Revizuirea judecății istorice și politice asupra evenimentelor din 1956 și asupra lui Imre Nagy a avut mare însemnătate simbolică. La 16 iunie 1989 s-au organizat mari onoruri funerare (conform unei tradiții maghiare ce fusese practicată și în cazul lui Rajk)[268] pentru Nagy, ale cărui rămășițe au fost deshumate din figura anonimă 301 din cimitirul din Rákoskeresztúr, iar revoluția din 1956 a fost reevaluată ca moment esențial al istoriei naționale: este frapant faptul că această nouă opinie a fost formulată de o comisie de cercetători care jucase un rol foarte diferit în anii anteriori și că aceasta avea acordul reprezentanților regimului ce trăgea să moară.[269]

A fost suficientă chiar și numai aplicarea unor norme constituționale care nu fuseseră niciodată respectate pentru ca noi mișcări politice, sociale și culturale să se înființeze: dintre acestea s-a remarcat curând Forumul Democrat. Urmând un model aplicat și în Polonia, noii reprezentanți politici au reușit să convoace o masă rotundă pentru a-i întâlni pe reprezentanții POSU și pe cei ai organizațiilor legate de regim. Ca dovadă a faptului că se desfășura un proces de importanță istorică, întâlnirile – care aveau loc în parlament – au fost transmise în direct de televiziune: oamenii trebuiau să fie implicați sau cel puțin informați. Kádár nu a putut asista la aceste etape finale din viața regimului pe care îl condusese timp de decenii, deoarece a murit la 6 iulie 1989. Inevitabil, pluralismul politic a fost restabilit oficial și efectiv în 1989. În conformitate cu preceptele democrației liberale, s-a acceptat că nu va mai exista o reprezentare de clasă (muncitori, țărani), ci o reprezentare politică, adică a cetățenilor organizați în partide, așa cum a recunoscut însuși președintele parlamentului, Mátyás Szűrös, membru al POSU (ulterior președinte provizoriu al noii republici). Între timp, a fost sprijinit transferul în Austria (și de acolo în Germania de Vest) al germanilor din Est veniți ca turiști și refugiați la ambasada din Bonn: era așa-numitul „picnic paneuropean“[270]. În cele din urmă, Németh l-a vizitat pe Gorbaciov pentru a-i da două vești esențiale: POSU era dispus să accepte pluralismul și eventuala, ba chiar probabila înfrângere electorală; statul maghiar nu va mai garanta granița cu Austria, care era de fapt granița Pactului de la Varșovia, deoarece era prea costisitor și nu își mai găsea justificare. Liderul sovietic nu a făcut nimic pentru a-l descuraja pe interlocutorul său de la acest curs de acțiune și nici nu a acordat mai mult credit comuniștilor maghiari cu tendințe mai conservatoare.

5. România: de la consens la o dictatură sfârșită în sânge

La începutul anilor ’60, în politica externă românească s-au înregistrat noutăți remarcabile, cum ar fi revenirea ambasadorului român la Tirana, plecat după desprinderea lui Hodja de Moscova, sau vizita lui Gheorghiu-Dej la Belgrad în 1963, care a însemnat o apropiere de Tito și a prilejuit semnarea unui acord de colaborare pentru construirea unei hidrocentrale pe Dunăre, la Porțile de Fier, un cot pitoresc al fluviului.[271] Între timp, reprezentanțele diplomatice occidentale au trecut de la statutul de legații la cel de ambasade (cea a Italiei în martie 1964): acesta fiind semnul unei noi colaborări, mai strânse, cu statele aparținând

taberei antisocialiste, într-o interpretare foarte largă a conceptului de destindere lansat cu un deceniu mai devreme de Kremlin. Acestea se întâmplau chiar în momentul în care epoca lui Hruşciov ajungea la final şi se deschidea cea dominată de noul grup condus de Leonid Brejnev; cele mai însemnate schimbări realizate la Bucureşti aveau în vedere chiar relaţia regimului cu ţara care fusese timp de decenii lidera comunismului: Uniunea Sovietică.

„Dacă nu ai industrie, nu poţi vorbi despre socialism.“ Aşa s-a exprimat Nicolae Ceauşescu în faţa unor interlocutori sovietici în februarie 1965, cu puţin timp înainte de a fi ales secretar de partid. Şi a adăugat: „Dacă nu construim economia, dacă nu avem industrie – şi la un nivel avansat –, atunci socialismul va fi de doi bani.“ În acel interviu, el a sintetizat linia politică a conducerii comuniste aşa cum se prezenta la începutul anilor ’60, când Gheorghiu-Dej părea că va fi încă multă vreme la conducere. Conducerea acestuia nu a putut accepta noua politică lansată de CAER la îndemnul lui Hruşciov şi al liderilor polonezi şi cehoslovaci: ea a fost ilustrată prin sintagma „diviziunea internaţională a muncii“. CAER nu avusese până atunci o viaţă uşoară, iar relaţiile economice din cadrul blocului sovietic erau de fapt reglementate prin acorduri bilaterale; acum se urmărea specializarea producţiei fiecărui stat în parte, ceea ce însemna neîncurajarea unei transformări accentuate, adică practic industrializarea masivă a anumitor ţări, cum ar fi România şi Bulgaria.

Gheorghiu-Dej şi tovarăşii săi nu au permis ca această direcţie să fie aprobată şi să devină operaţională. Confruntat cu o nouă încercare (planul Valev) de a crea o apropiată colaborare economică între Uniunea Sovietică, Bulgaria şi România, Bucureştiul a reacţionat refuzând ca o mare parte a teritoriului românesc să fie sustrasă – mascat – suveranităţii sale depline. În cele din urmă, a existat o rezoluţie celebră a Comitetului Central, la sfârşitul plenarei din 15–22 aprilie 1964, care, în esenţă, preciza că fiecare partid comunist avea dreptul să decidă, cu deplină autonomie, soarta ţării pe care o conducea.[272] Prin urmare, era negată existenţa unui centru de referinţă pentru mişcarea comunistă internaţională, aşa cum fusese Moscova în anii Cominternului. Poziţia Bucureştiului căpăta importanţă considerabilă, deoarece între timp începuse marea schismă dintre Moscova şi Beijing, ca să nu mai vorbim despre cea mai mică ce privea Albania. Aşa se face că, pentru câţiva ani, conducerea României s-a aflat în postura de intermediar între cele două mari state comuniste. Nu întâmplător, în 1965, liderii români s-au opus unei reuniuni, chiar şi pregătitoare, în vederea unei conferinţe generale a partidelor comuniste: în ciuda faptului că Hruşciov fusese înlăturat de la putere cu câteva luni înainte, ei au cerut insistent să ştie ce părere aveau chinezii despre această iniţiativă. De fapt, Moscova nu a mai fost capabilă să restabilească nici o minimă coerenţă în cadrul mişcării comuniste internaţionale. Poziţia specială a Bucureştiului a suferit alte evoluţii, numai aparent contradictorii. În timp ce regimul opta pentru o liberalizare cu totul efemeră, insista în toate forurile asupra respectării independenţei partidelor şi statelor, fără a întrerupe însă relaţiile cu Uniunea Sovietică, cu aşa-numitele state-satelit şi nici cu CAER sau cu Pactul de la Varşovia. Între timp însă, au fost cultivate relaţii intense cu ţările Lumii a Treia şi cu Occidentul, faţă de care Ceauşescu şi colaboratorii săi au dobândit un prestigiu considerabil, acesta câştigându-şi chiar şi porecla „de Gaulle

român“. În vizită la București au sosit chiar președintele francez (1968), președintele american Nixon (1969) și mulți alți lideri occidentali.

Faptul că Bucureștiul nu a întrerupt relațiile diplomatice cu Israelul după Războiul de Șase Zile din 1967, așa cum au făcut toate celelalte state din blocul sovietic, a fost un alt gest deosebit al politicii românești, datorită căruia a fost dat uitării faptul că a păstrat relații excelente și cu Organizația pentru Eliberarea Palestinei (OEP) a lui Arafat. Timp de câțiva ani, în Occident a existat iluzia că Bucureștiul nu numai că impunea Moscovei respect cu privire la propria suveranitate, dar și că dădea curs transformării liberale a regimului. Cel puțin cea de-a doua speranță a fost spulberată, iar unii istorici își exprimă îndoiala și cu privire la celălalt subiect. Cu toate acestea, în vara anului 1968, România părea că sfidează cu adevărat colosul sovietic, iar Ceaușescu atingea apogeul popularității. Conducerea românească a sprijinit pe deplin Primăvara de la Praga, care era apreciată pentru că dăduse naștere unui experiment național, rămânând în același timp în tabăra socialistă, mai mult decât pentru tendințele sale foarte reformiste, cu deschidere evidentă spre democrație. Aceste tendințe liberale nu au găsit susținători convinși în PCR nici măcar în acei ani de „deschidere“[273].

Când trupele Pactului de la Varșovia au ocupat Cehoslovacia, Ceaușescu s-a adresat mulțimii de la balconul clădirii Comitetului Central din centrul capitalei pentru a condamna categoric invazia. El a adăugat că, dacă cineva de la Moscova crede că ar putea să le-o plătească „disidenților“ români cu aceeași monedă, forțele armate și populația ar rezista cu armele, nu pasiv și pașnic ca cehoslovacii. A fost apogeul opțiunii patriotice și al sprijinului popular pentru regimul comunist român, dar și „cea mai dulce, mai scurtă și mai înșelătoare idilă“[274]. Câteva zile mai târziu, ministrul britanic de externe a vizitat Bucureștiul și a remarcat francheța lui Maurer și stilul mai „ritualic“ și mai rezervat al secretarului, dar mai ales a înțeles că liderii de la București doreau să nu exagereze provocând Moscova și că voiau să găsească o cale de a menține bune relații cu sovieticii. De aceea, Maurer a spus că trebuie evitat un vot în Adunarea ONU pe chestiunea cehoslovacă, pentru ca delegatul român să nu fie obligat să voteze diferit de cei din celelalte state comuniste. De altfel, Ceaușescu a mai afirmat că securitatea în Europa trebuia configurată în afara celor două alianțe militare opuse: acestea reprezentau o garanție împotriva statelor care nu constituiau o amenințare, dar nu ajutau împotriva amenințărilor reale.[275]

Siajul acestui succes de imagine, consolidat de reacția prudentă sau absentă a Kremlinului, a durat vreme de mai mulți ani în străinătate, dar poate ceva mai puțin în țară. În vreme ce românul Corneliu Mănescu a fost de două ori președinte al Adunării ONU, istoricii sunt de acord că 1971 este un moment de cotitură, întrucât în acel an liderul român a mers în Republica Populară Chineză și în Coreea de Nord. A fost extrem de impresionat de primirea care i s-a făcut, mai ales în țara condusă de dictatorul Kim Ir-Sen. I s-a părut că avea ceva de învățat din această experiență a comunismului asiatic, întrucât regimul pătrunsese în societate mult mai adânc decât reușise Partidul Comunist să-l impună în România. Populația i se părea bine înregimentată și gata să aplice politicile decise de conducerea partidului sau de liderul recunoscut și idolatrizat.

Din acel moment, în România, cultul personalității, care fusese condamnat după 1953,

deși nu înregistrase manifestări deosebit de frapante, a căpătat treptat un nou avânt, până când a atins forme absolut ridicole în anii ’80. Nu era doar o chestiune formală, căci Ceaușescu a încercat să impună un control direct și de neclintit atât asupra partidului, cât și asupra guvernului și, prin intermediul lor, asupra societății. Pentru a realiza acest lucru, a acordat mult spațiu de manevră apropiaților lui, adică rudelor și adepților loiali. Majoritatea istoricilor consideră că el a utilizat în mod adecvat instrumentul subtil al rotației personalului politic în poziții-cheie pentru a evita ca unii să își creeze propriul „fief“ în anumite sectoare ale PCR sau ale administrației. De fapt, o analiză atentă a membrilor executivelor care s-au succedat la București înainte de anii ’60, în perioada comunistă și chiar precomunistă, precum și în anii care au urmat căderii regimului nu confirmă o aplecare deosebită spre a face înlocuiri repetate. De altfel, unele personalități, cum ar fi premierii Manea Mănescu (1974–1980) și Constantin Dăscălescu (1982–1989), au păstrat mult timp aceeași funcție.

Un alt loc istoriografic comun, în opinia noastră mai credibil, se referă la strategia adoptată de Ceaușescu pentru a se elibera de protecția liderilor de partid care îi îngăduiseră să ocupe funcția de secretar: Gheorghe Apostol (care, de fapt, a încercat să își impună propria candidatură, simțindu-se moștenitorul de drept al lui Gheorghiu-Dej), Ion Gheorghe Maurer (creierul noii orientări), Chivu Stoica, Alexandru Drăghici, Emil Bodnăraș. Așa-numiții „baroni“ ai partidului l-ar fi ales pe Ceaușescu pentru că nu se temeau că acesta ar putea deveni un conducător incontestabil, așa cum fusese în bună măsură secretarul anterior.[276] În plus, faptul că era de etnie română (unul dintre puținii, în rândul liderilor de vârf) l-ar fi avantajat, dat fiind caracterul național pe care de câțiva ani se hotărâseră să îl impregneze comunismului românesc. Maurer, în speță, a continuat să conducă guvernul, așa cum o făcuse încă din 1961.

Potrivit unei anumite abordări, acțiunea noului secretar, menită să se elibereze de sub tutela liderilor mai vechi și mai importanți, începuse foarte de timpuriu și a devenit evidentă începând din 1968, când Foriș și, mai ales, Pătrășcanu au fost reabilitați. A fost rescrisă o pagină din istoria recentă a partidului, utilă scopurilor lui Ceaușescu, întrucât imaginea predecesorului său și a celor care colaboraseră cu el a fost slăbită, fiind anihilați politic și unii concurenți periculoși, precum Drăghici (de-a dreptul exclus din partid). Congresul al X-lea al PCR (august 1969) a desăvârșit lucrarea prin lichidarea vechii gărzi: Apostol și Stoica nu au fost realeși în Comitetul Central și, prin urmare, au fost excluși și din Prezidiu (fostul Birou Politic). După epurări și la începutul anilor ’60, cei doi, alături de Drăghici și Gheorghiu-Dej, se constituiseră, după câte se pare, într-un nucleu de putere față de care ceilalți lideri se aflau într-o poziție secundară (cu tânărul Ceaușescu la un pas în urmă).[277] Nu a fost o coincidență faptul că înlocuirea lui Maurer din fruntea executivului în 1974 și marginalizarea sa politică (nu a fost reales în Comitetul Central la cel de-al XI-lea Congres din același an) s-au suprapus cu noua perioadă a ceaușismului, care a început în prima parte a anilor ’70. Până la mijlocul acelui deceniu, partidul fusese controlat de secretar și de oamenii săi, iar impresia de noutate și autonomie pe care o dobândise pe finalul deceniului anterior se atenua treptat. Indiferent dacă Occidentul mai credea sau nu că România era diferită de celelalte țări comuniste, convingerea aceasta avea o utilitate și pentru că diplomația română dovedise în mai multe rânduri că putea intermedia discuții cu

interlocutori dificili, cum ar fi Iranul lui Khomeini.

Din 1965, republica primise denumirea de socialistă (nu mai era populară), odată cu intrarea în vigoare a unei noi constituții: nu era o simplă modificare stilistică, deoarece utilizarea adjectivelor avea mare însemnătate. Dacă România era „socialistă“ însemna că dictatura proletariatului se instaurase, iar dacă partidul, în ceea ce îl privește, revenea la denumirea de comunist – din nou din 1965 – însemna că se afla foarte departe pe drumul revoluției, așteptând să conducă poporul spre înfăptuirea comunismului. Aparent, experiența românească era pe picior de egalitate cu cea sovietică, care începuse cu câteva decenii mai devreme: comunismul era la orizont, dar, așa cum spuneau sovieticii, „orizontul este acea linie care, cu cât te apropii de ea, cu atât se îndepărtează mai mult“. În anii următori, neînregistrând succese decisive, grupul de conducere ceaușist a ales o nouă formulă, ce avea să fie repetată la nesfârșit ca un slogan: „socialismul multilateral dezvoltat“. De fapt, în 1965, ziarul ideologic al partidului, *Era socialistă* (anterior *Lupta de clasă*: și aici avusese loc o modificare semnificativă a numelui), recunoștea fără echivoc că România era încă doar pe jumătate industrializată, sectorul agricol având încă o pondere importantă în cadrul economiei.[278] În ceea ce privește puterea personală a lui Ceaușescu, trebuie amintit că articolul 13 din statutul aprobat în 1965 interzicea cumularea funcției de secretar general (care a înlocuit-o pe cea de prim-secretar) cu altele; cu toate acestea, în 1967 i s-a permis să îl înlocuiască pe Chivu Stoica în funcția de președinte al Consiliului de Stat. Ulterior, dacă cel de-al X-lea congres l-a confirmat ca lider al PCR, cel de-al XI-lea a reconfirmat alegerea lui chiar din timpul Congresului (și nu în cadrul Comitetului Central, așa cum era tradiția); în plus, în 1974 a fost ales și președinte al republicii și, în consecință, șef al forțelor armate.

Pe plan economic, în acei ani au avut loc schimbări semnificative, dar în limitele impuse de conducerea comunistă. În 1971, Bucureștiul a aderat la *General Agreement of Tariffs and Trade* (GATT), iar în 1972, la Banca Mondială și la Fondul Monetar Internațional. În 1973, România a primit din partea Pieței Comune Europene tratament privilegiat în ceea ce privește comerțul. În 1974 Statele Unite au acordat României statutul națiunii celei mai favorizate în domeniul comerțului. Au urmat împrumuturi substanțiale pentru a da un nou avânt economiei românești și, în intențiile occidentalilor, pentru a o transforma treptat: acest lucru nu s-a întâmplat, sau doar într-o mică măsură; în schimb, datoria externă a crescut în perioada 1971–1983 de la 1,2 la 10 miliarde de dolari. Această injecție importantă de capital nu a avut efectele preconizate nici de liderii români, nici de investitori și nici de politicienii occidentali. Înființarea, în 1968, a Băncii Române de Comerț Exterior nu a făcut decât să confirme faptul că noutățile se refereau, în esență, la schimburile comerciale, în timp ce constituirea unor societăți mixte era limitată de regula care impunea controlul acestora de către statul român, cu cel puțin 51% din acționariat. Acest lucru s-a întâmplat și în domeniul auto, unde s-a înregistrat o colaborare importantă a întreprinderii românești Dacia cu francezii de la Renault.

O expresie care a avut succes în România în ultima parte a epocii ceaușiste: „mămăliga nu explodează“ pare să se plaseze între manifestarea întârziată a sprijinului și acceptarea pasivă a regimului și mai ales a politicii sale economice. Totuși, au existat câteva manifestări intense de protest în rândul elitei muncitorești, anume în rândul

minerilor din Valea Jiului, o clasă pentru care regimul nutrea o oarecare considerație. Aceștia au mers atât de departe încât au folosit tactici de forță cu trimișii guvernului, astfel încât Ceaușescu însuși a trebuit să promită că va plasa acea categorie la cel mai înalt nivel salarial din țară, ceea ce a și făcut. Instigatorii grevei au fost repede identificați și pedepsiți, pentru a dovedi că regimul nu poate fi forțat să ia decizii în urma unui protest popular. De interes mai amplu a fost reforma sistemului de pensii, deoarece acesta includea, în sfârșit, și țăranii care nu erau înscriși în cooperative.

Între timp, muncitorii dintr-un sindicat socialist au fost scutiți de datorii fiscale, deoarece structura în cadrul căreia lucrau își asuma întreaga răspundere pentru ei. De fapt, scutirea de impozite nu era o problemă crucială pentru un muncitor român, deoarece, ca în alte țări comuniste, salariile erau calculate independent de alte componente ale costului forței de muncă: pentru o viață fără pretenții, ele erau suficiente, mai dificil era să ai la dispoziție bunurile dorite. Cetățeanul mediu nu aspira să aibă în proprietate locuința sa, care era de obicei modestă, dar garantată cu o mică parte din salariu. Prezenta mai mult interes extinderea sistemului de sănătate, calitatea acestuia lăsând uneori de dorit. În domeniul sănătății, s-a optat, contrar tendinței din trecut și din celelalte state comuniste, pentru niște limitări legislative drastice. Populația României era subdimensionată în raport cu teritoriul, iar anul 1955, care marcase *boom*-ul natalității, era de mult apus. O femeie nu putea avorta decât după ce dădea naștere unui număr de trei copii. Astfel a reapărut flagelul avortului clandestin, așa cum este descris în filmul *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile* al regizorului Cristian Mungiu, premiat cu Palme d'Or la Cannes în 2007: de altfel, societatea românească a stimulat răspândirea acestei practici în aceeași măsură în care au făcut-o societățile occidentale. Totuși, noua lege nu a reușit să inverseze tendința demografică, iar astăzi populația este doar cu puțin mai numeroasă decât jumătate din cele 40 de milioane de oameni preconizate de Ceaușescu pentru anul 2000.

Ritmul de creștere economică, în special în sectorul industrial, s-a menținut ridicat până la sfârșitul anilor '70, deoarece baza de la care se pornise era scăzută; totuși, productivitatea muncii nu era mare (mult mai mică decât în Polonia și Cehoslovacia), la fel și calitatea produselor, în vreme ce echipamentele și infrastructura aveau un nivel tehnologic mediocru. La câțiva ani de la încheierea colectivizării terenurilor, sistemul agricol de producție nu era deloc mulțumitor, cu toate că în acest sector lucra 42% din forța de muncă, iar legislația încerca să ofere stimulente celor care produceau mai mult decât era planificat. În deceniul următor s-a înregistrat o scădere a indicilor economici și o înrăutățire a condițiilor de viață ale populației. Noile măsuri din sectorul economiei s-au dovedit a fi contraproductive. Lipsa petrolului (erau de mult apuse vremurile în care România exporta petrol) a dus la importul de țiței pentru a investi în industria prelucrătoare, adică în rafinării, cum ar fi cea nouă de la Midia Năvodari, de pe litoralul Mării Negre. Pentru o lungă perioadă de timp s-a importat țiței iranian la prețuri scăzute, atât în timpul regimului Reza Pahlavi, cât și în timpul regimului lui Khomeini, dar evenimente precum războiul dintre Iran și Irak nu au permis continuarea eficientă a acestei politici. În decembrie 1989, când demonstrațiile populare de la Timișoara arătaseră deja că regimul era pe cale de dispariție, Ceaușescu s-a dus în Iran pentru a relansa cooperarea economică esențială.

De-a lungul anilor, sprijinul partidului scădea, în ciuda faptului că număra 3 milioane de membri (mult peste 15% din populație) și că nomenclatura era destul de numeroasă, cuprinzând clasa politică, cadrele și directorii din sectorul economic, intelectualii reuniți în organizații oficiale precum Uniunea Scriitorilor, cadrele militare etc. Unele studii au evidențiat că „Nomenclatura nu era elita politică a regimului comunist, ci un mecanism prin care partidul conducea și controla statul și societatea“[279].

Programul de restructurare a spațiului rural lansat în anii ’80 a provocat reacții energice, în limitele permise într-o țară controlată de Securitate. Acesta preconiza unirea satelor în unități de dimensiuni mai mari, măsură ce ar fi trebuit să contribuie la raționalizarea serviciilor, dar care perturba obiceiurile populației și echilibrul componentelor etnice din câteva regiuni, mai cu seamă din Transilvania. Maghiarii au considerat că guvernul dorea să „îngroape“ această minoritate amestecând-o cu majoritatea românească, iar rezistența a fost întru totul firească. Aceasta a afectat în cele din urmă și politica și opinia publică (din ce în ce mai liberă) din Ungaria vecină. În zadar liderii politici ai celor două state au încercat să reafirme acordul, câteva mii de maghiari din Transilvania au preferat să emigreze legal sau ilegal, în timp ce la Budapesta au avut loc – lucru cu totul nou – demonstrații în fața ambasadei României. Această controversă a fost relatată în ziarele din întreaga lume și a dus la izolarea accentuată a României pe plan internațional.

Anul 1977 a fost marcat de un cutremur cu consecințe foarte grave, urmat de un efort de reconstrucție insuficient. Parțial, acesta a fost utilizat pentru a justifica un program ambițios de planificare urbană, ce respecta prea puțin trecutul cultural. Mai ales proiectul megaloman din capitală nu a fost deloc bine primit: în centrul acesteia, nu departe de râul Dâmbovița, urma să fie construită Casa Poporului, o clădire uriașă – a doua după Pentagonul american – care avea să găzduiască instituțiile regimului. Pentru a o plasa într-o zonă potrivită s-a efectuat o restructurare urbană de amploare, fiind sacrificate case, biserici (mănăstirea Văcărești) și sinagogi; în acest loc a fost construită și o nouă arteră importantă, bulevardul Victoria Socialismului. Totuși, specialiștii au realizat și câteva lucrări remarcabile: au transportat, fără daune (conform surselor oficiale), cinci biserici și sediul Sfântului Sinod. Polemicile au izbucnit mai ales în străinătate. A fost, fără îndoială, o „operă măreață“ care putea stimula numeroase activități economice, dar să investești în aceasta o mare parte din resursele financiare ale unei țări secătuite era fără doar și poate irațional. Comparația cu piramidele venea de la sine, doar că în acest caz „faraonul“ român nu a avut timp să vadă terminat palatul, iar cei care l-au vizitat înainte ca noile guverne să găsească mijloacele de a-l finaliza (astăzi găzduiește parlamentul) și-au dat seama de natura proiectului, supravegheat îndeaproape de Ceaușescu și de soția sa, de exemplu văzând o sală de audiențe cât un teren de fotbal.

Regimul ajuns la maturitate continua să permită funcționarea cultelor religioase în baza Constituției din 1965 și a Legii cultelor din 1948; le-a controlat însă îndeaproape, parțial finanțându-le activitatea (seminarii, facultăți de teologie, lăcașuri de cult). Paisprezece organizații religioase erau aprobate de stat, toate cu statute proprii, cu excepția Bisericii Catolice (1.300.000 de credincioși, majoritatea maghiari). Biserica Ortodoxă Română, având peste 15 milioane de adepți, a fost cea mai aliniată. Credincioșii bisericii

calviniste erau, de asemenea, maghiari; alte biserici protestante erau mai puțin importante, dar în 1989 scânteia revoltei a venit de la una dintre ele, Biserica Evanghelică Luterană. Participarea populară la slujbe dovedea că acțiunile în favoarea ateismului și împotriva credințelor religioase nu avuseseră prea mult succes, iar guvernul recunoștea că și cultura religioasă făcea parte din tradițiile naționale. De altfel, cultura religioasă era legată și de chestiunea națională, fapt dovedit de polemicile aprinse dintre cler și credincioși. Regimul nu-i tolera însă pe membrii clerului și pe cei din lumea religioasă care îndrăzneau să se plaseze pe poziții adverse; acesta a fost cazul preotului ortodox Gheorghe Calciu-Dumitreasa, care a fost închis mulți ani, atât în timpul secretariatului lui Gheorghiu-Dej, cât și începând cu 1979, până când a fost expulzat în 1985 și s-a stabilit în Statele Unite.

Între timp, la sfârșitul anilor ’80, populația s-a obișnuit să folosească cartelele alimentare, așa cum se întâmplase în perioada postbelică până în 1954, să nu mai găsească în magazine multe produse, chiar și alimentare (vinul de producție internă era cumpărat cu valută), și să reducă drastic consumul de carne și alte alimente, conform unor standarde indicate de un medic apropiat Conducătorului. Regimul dorea să aducă la zero datoria externă, iar la mijlocul anului 1989 a anunțat că va atinge acest obiectiv. Era însă o opțiune ce presupunea sacrificii enorme pentru populație și nu a contribuit nici la îmbunătățirea situației economice și nici la încurajarea investițiilor străine, care au fost slabe chiar și în primii ani după sfârșitul comunismului. Tendința către autarhie absolută nu a atras, firește, sprijinul populației, dar mesajul „național“ de care era legată a exercitat o oarecare putere de atracție chiar și după căderea regimului.

Manifestările zgomotoase de nemulțumire și disidență față de regim au fost rare, dar nu au lipsit cu desăvârșire. La 15 noiembrie 1987 a avut loc o demonstrație de stradă la Brașov, organizată de un sindicat independent pe care unii muncitori avuseseră curajul să îl înființeze. Reacția miliției a fost inevitabilă, existând numeroase arestări.[280] După părerea lui Lucian Boia[281], poate nu nefondată, deși contrară majorității, „românii l-au avut pe Ceaușescu pentru că l-au meritat“. Regimul comunist reușise să împletească în el o parte din tarele populației, stimulase sentimentul național, reușise să educe generații întregi care erau aproape *tabula rasa* din cauza întârzierilor acumulate în materie de modernizare și educație în deceniile de dinaintea preluării puterii de către PCR. Votul exprimat la primele alegeri generale din epoca postcomunistă, în 1990, a fost, în opinia acestui istoric, dovada că majoritatea românilor nu se opuneau regimului comunist, ci variantei sale ineficiente și involuntar aducătoare de sărăcie.

Mass-media din întreaga lume au transmis în direct sfârșitul regimului ceaușist. În 1989 au existat semnale clare ale unei posibile schimbări. Era evident conflictul cu Moscova: Ceaușescu nu a vrut să urmeze calea reformelor lui Gorbaciov, deoarece susținea că acestea fuseseră deja parțial implementate în România și că ar fi dus la sfârșitul regimurilor așa-zisului socialism real. Înregistrările confruntărilor personale dintre conducătorul sovietic și cel român sunt lămuritoare în această privință.[282] Prilejuită de aceste divergențe și în contextul transformărilor care aveau loc în fiecare țară comunistă în parte, în interiorul partidului s-a format treptat o opoziție, care însă nu a găsit modalitatea de a se exprima și printr-o acțiune clară, politică, cu excepția protestelor unor militanți în vârstă, care au redactat în cele din urmă o scrisoare deschisă cu șase semnături, printre

care și cea prestigioasă a lui Maurer.[283] Acestea erau semne îngrijorătoare, la fel și izolarea internațională în care România, cândva dragă Occidentului, se afunda. Au contribuit și conflictul cu Ungaria în privința minorității din Transilvania, decizia de a rambursa integral datoria externă, cu prețul unor sacrificii zilnice enorme pentru populație, și refuzul de a lua act de noul vânt care bătea în țările cu regimuri asemănătoare. Închiderea regimului a fost pecetluită de cel de-al XIV-lea Congres al P.C.R. din noiembrie, care avea să fie și ultimul: acesta nu a adus nici o schimbare a direcției politice privind cutumele, confirmând poziția conducătorului și a anturajului său format mai ales din rude.

La 16 decembrie au izbucnit revolte grave în importantul oraș Timișoara, provocate de refuzul unui pastor evanghelic, László Tőkés[284], de a accepta transferul decretat de autoritatea episcopală pentru activități împotriva regimului. Credincioșii maghiari, dar și cetățenii de naționalitate majoritară și de alte confesiuni religioase s-au ridicat împotriva miliției. Gestul a fost urmat de incidente care au făcut multe victime, deși numărul celor uciși a fost apoi exagerat, intenționat sau din superficialitate. A fost necesară și intervenția forțelor militare. Părându-i-se că situația putea fi ținută sub control, Ceaușescu s-a deplasat într-o vizită oficială în Iran, încredințând țara soției sale și premierului Manea Mănescu. Întors în țară, dictatorul s-a gândit să convoace în capitală o demonstrație de susținere a regimului, pe 22, demonstrație care s-a transformat într-un protest răsunător, Ceaușescu fiind nevoit să își întrerupă discursul și să fugă din clădirea Comitetului Central – din care vorbea – cu un elicopter. Probabil că a fost o capcană. În aceeași seară era deja sub supraveghere militară într-o cazarmă din apropiere de Târgoviște: trei zile mai târziu a fost împușcat împreună cu soția sa, în urma unui proces cu un nivel redus de legalitate, în fața unui tribunal care ar putea fi definit drept revoluționar.

Fusese astfel eliminat omul care ar fi putut ilustra mai mult decât oricine altcineva greșelile (mai degrabă decât meritele) regimului, atribuind și fiecărei personalități acțiunile de care se făcea responsabilă. Terenul era acum deschis atât membrilor PCR gata să își scoată propriul partid în afara legii pentru a-i moșteni puterea, cât și celor care credeau că vidul politic creat trebuia umplut, eventual prin restaurarea democrației depline.[285]

6. Bulgaria: drumul nesigur spre democrație

De-a lungul anilor, ideologia aflată la putere în Bulgaria a căpătat o pronunțată tentă națională, nerenunțându-se, desigur, la principiile marxism-leninismului, reafirmate în constituția intrată în vigoare în 1971. Loialitatea față de Uniunea Sovietică (mână în mână cu rusofilia atât de răspândită) a rămas neschimbată în decursul lungilor ani de guvernare a lui Brejnev și a fost răsplătită cu un sprijin considerabil care, în combinație cu politica economică, a garantat populației un nivel de trai nu neapărat ridicat, dar suficient de liniștit, mai ales în ceea ce privește alimentația. Dependența de comerțul cu Uniunea Sovietică era evidentă, în special în sectorul energetic. Industrializarea a continuat (o emblemă în acest sens a fost combinatul metalurgic de la Kremikovci) și a fost construită

o centrală nucleară (Kozlodui), dar aceasta nu a dat un randament deosebit și chiar a contribuit la poluarea gravă a mediului. Un fenomen special a fost importul de forță de muncă, urmare a stagnării demografice, alături de angajarea mai multor specialiști bulgari în țările în curs de dezvoltare.

Politica externă a Sofiei nu se limita la relațiile dificile cu Iugoslavia. În spiritul conviețuirii pașnice promovate de Hrușciov, s-au îmbunătățit relațiile cu Grecia, cu care s-a ajuns la un compromis privind despăgubirile de război, iar în 1964 au fost încheiate acorduri comerciale și culturale; această tendință s-a consolidat, iar în anii ’80 Sofia și Atena au semnat un tratat de ajutor reciproc împotriva turcilor. De fapt, tensiunile dintre Grecia și Turcia au fost foarte accentuate, mai ales după criza cipriotă din 1974, în vreme ce guvernele bulgare (în afară de faptul că au condamnat intervenția turcă din Cipru și că au pledat pentru independența acestuia) au avut relații schimbătoare cu turcii, în special din cauza minorității turcești încă numeroase din Bulgaria. Această cifră scăzuse cu 10% în urma unui acord încheiat în 1968: 130.000 de persoane au emigrat voluntar în decurs de un deceniu. Creșterea demografică din cadrul minorității în comparație cu majoritatea slavă a anulat efectele acelui acord.

În 1984, în conformitate cu noua orientare național-comunistă, guvernanții bulgari au optat pentru o decizie foarte periculoasă, în special pentru imaginea țării în străinătate, și anume deznaționalizarea prin impunerea de noi nume în registrul populației: Simeon în loc de Soliman, de exemplu. De asemenea, circumcizia și ritualurile de înmormântare musulmane au fost interzise. Această politică s-a bazat pe ideea că musulmanii din Bulgaria (pomacii) erau slavi turcizați care trebuiau obligați să revină la identitatea lor bulgară. În realitate, minoritatea nu era formată doar din etnici turci, dar acest lucru nu justifica bulgarizarea ei. În ciuda unei întâlniri din 1978, la Varna, a liderilor politici (Jivkov și premierul turc Bülent Ecevit), în anii ’80, din cauza politicii de bulgarizare relațiile dintre cele două state au atins punctul cel mai scăzut. Ankara (unde între timp armata ajunsese la putere) nu o putea accepta; și mai grav, minoritatea în cauză nu a rămas pasivă, ci a reacționat. Pe de o parte au avut loc atentate teroriste ce țințeau trenurile, soldate cu câteva zeci de morți, pe de altă parte în vara lui 1989 un număr uriaș de persoane (probabil 300.000) au cerut și au obținut permisiunea de a emigra, parțial pe baza unui nou acord separat cu Ankara, ceea ce a provocat daune considerabile economiei Bulgariei, în care această populație jucase un rol deloc neglijabil. În timp ce economia a avut de suferit din cauza acestor evenimente în sectoare cruciale precum agricultura, tutunul și creșterea animalelor, condamnarea internațională a politicii bulgare a fost unanimă. În 1989 a luat naștere în sfârșit partidul minorității turce, Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți (DPS), condus de Ahmed Dogan.

De altfel, presa critica Bulgaria și din cauza unui alt eveniment dramatic, atentatul la viața papei Ioan Paul II din 1981. Deși autorul atentatului, turcul Mehmet Ali Ağca, a fost prins în momentul atacului, ancheta care a urmat a încercat să identifice instigatorii și complicii, urmând așa-zisa pistă bulgară, a cărei credibilitate este încă dezbătută: cert e că inculpaților bulgari judecați în Italia li s-a permis să se întoarcă în țară, la fel și unui cuplu de italieni arestați în Bulgaria sub acuzația de spionaj. În prezent, opinia predominantă este că atacul a fost conceput la Moscova și că a fost organizat atât în Germania de Est, cât

și în Bulgaria, cu ajutorul unor oameni din grupul extremist turc Lupii Gri, cum ar fi Ağca. Uciderea la Londra a unui disident emigrant, Gheorghi Markov, a făcut senzație: mai ales metoda utilizată a fost surprinzătoare: a fost otrăvit printr-o înțepătură cu vârful unei umbrele.[286] Numai după câțiva ani de la aceste evenimente a apărut o știre (încă dezbătută) despre o tentativă de a-l asasina pe secretarul Partidului Comunist Italian, Enrico Berlinguer, aflat în vizită la Sofia în 1973. În acest caz, a fost folosit un fals accident de mașină, iar scopul era de a da o lovitură grea eurocomunismului, care la acea vreme era susținut de cele mai importante partide comuniste occidentale, în special de partidul italian, în dezacord clar cu Moscova și sateliții săi.[287]

În vreme ce societatea bulgară și statul bulgar încă nu își reveniseră după aceste grele traume economice, sociale și mediatice, la orizont a apărut „ciclonul Gorbaciov". Jivkov, oricât de maleabil ar fi fost, nu era omul potrivit să conducă o nouă transformare majoră a regimului. În zadar a încercat să pregătească un moștenitor: fiul său nu deținea calitățile politice necesare pentru a-și înlocui tatăl, calități pe care le avea, în schimb, fiica sa, Ludmila, care s-a aflat în fruntea activităților culturale din Bulgaria. Din păcate, a murit la vârsta de numai 39 de ani, în 1983. Secretarul, care fusese capabil să jongleze și să câștige încrederea atât a lui Hrușciov, cât și a lui Brejnev, nu s-a pliat la timp pe noua orientare reformistă de la Moscova. Era inevitabil să se formeze un curent gorbaciovist în cadrul grupului de conducere, hotărât să salveze ceea ce mai putea fi salvat și să nu renunțe la toată puterea cu prețul de a mina chiar bazele regimului.

De fapt, societatea se pusese în mișcare, urmând exemplul celor întâmplate în alte țări comuniste. La început s-au constituit mișcări care urmăreau să rezolve probleme specifice, evidente pentru toată lumea, cum ar fi cele legate de mediu. La 8 martie 1988, la Ruse, oraș dunărean puternic poluat de activitățile industriale din Giurgiu, un centru aflat pe malul românesc al marelui fluviu, a fost înființat un Comitet pentru apărarea orașului, care acuza guvernul de la Sofia că nu face nimic pentru a proteja teritoriul și sănătatea populației: această organizație, prima creată fără acordul partidului, a fost semnul unei redeșteptări, până atunci clandestine, a societății civile. În ciuda persecuțiilor și a intimidărilor, odată declanșat, fenomenul a luat amploare, formându-se alte grupuri, inspirate tot din principiile ecologice. *Ekoglasnost*, cel mai puternic și cel mai cunoscut, părea să capete conotații politice asemenea partidelor „verzi" din diverse țări europene. Aceasta a fost și situația „Clubului pentru susținerea Perestroikăi și a Glasnostului", condus de filozoful Jeliu Jelev, care, cu ani în urmă, avusese deja curajul de a adopta poziții heterodoxe și fusese exclus din partid în 1965. A luat naștere sindicatul liber *Podkrepa* (Sprijin sau Solidaritate), condus de Konstantin Trencev și inspirat de cunoscutul exemplu polonez al Solidarității, într-o țară în care, în timpul așa-numitului experiment chinezesc, chiar și sindicatele oficiale fuseseră epurate.

Într-o țară în care Biserica Ortodoxă era în mod tradițional aliată cu puterea politică era firesc să se formeze un comitet pentru apărarea drepturilor omului și unul pentru drepturile religioase (condus de ieromonahul Christofor Sabev). Pe fondul climatului gorbaciovist, la nivelul societății revoluția pașnică era în plină desfășurare, deși „rolul opoziției politice, care a luat naștere abia spre sfârșitul regimului, nu trebuie supraestimat"[288]. Alăturarea tuturor acestor mișcări de opoziție în Uniunea Forțelor

Democratice (SDS), la 7 decembrie 1989, a pecetluit sfârșitul regimului, după ce guvernele comuniste din alte state ridicaseră deja steagul alb. În anii tranziției postcomuniste, pentru câțiva ani SDS a rămas o forță politică de primă însemnătate, reușind să ajungă la putere, dar nu și să o mențină pentru mult timp, din cauză că era o federație de partide și mișcări, nelegată de o singură ideologie și nici condusă de un singur grup.

Principalii membri ai PCB au decis să îl înlăture pe Jivkov de la putere. Bătrânul lider a prezentat Comitetului Central un raport (9–10 noiembrie 1989) în care, în esență, accepta tezele lui Gorbaciov și recunoștea necesitatea începerii urgente a unor reforme radicale. Plenara s-a încheiat sub semnul schimbării, Jivkov și alți fruntași au fost convinși să se retragă (unii au fost chiar expulzați sau acuzați), lăsând locul celor care credeau că pot reînnoi cu adevărat partidul, mergând chiar mai departe decât ajunsese Gorbaciov în Uniunea Sovietică. Nici unii, nici ceilalți nu se gândeau că ar trebui să renunțe complet la conducerea statului, dar situația din stradă și din țară a devenit rapid atât de tensionată, încât noii deținători ai puterii au permis alegeri libere, anularea politicii de bulgarizare și depășirea economiei de tip socialist. O troică părea să preia frâiele: ministrul apărării, Dobri Djurov, șeful guvernului, Andrei Lukanov, și ministrul de externe, Petăr Mladenov, care a preluat secretariatul partidului și președinția Consiliului de Stat. La scurt timp după aceea, Mladenov i-a predat secretariatul lui Alexandăr Lilov, care fusese înlăturat din Biroul Politic al vechiului PC în 1983, iar în vara anului 1990 a părăsit și președinția republicii. Bulgaria, chiar și în alegerea liniei reformiste, fusese în general fidelă Moscovei, deși existau unele particularități naționale. Ca în Uniunea Sovietică, reformismul a dus la sfârșitul regimului și la o tranziție lungă și dificilă către noi echilibre și noi modele.

7. Iugoslavia pe drumul spre destrămare

Ca urmare a direcției în care se îndrepta politica economică adoptată, Iugoslavia a cunoscut realități precum inflația și șomajul, care erau necunoscute, ascunse sau disimulate în celelalte țări socialiste. Comună cu statele din blocul sovietic a fost majorarea datoriei externe: criza din 1973, legată de creșterea enormă a prețului petrolului, a fost resimțită în mod special într-o țară care se aflase până atunci în circuitul economic internațional fără nici un „colac de salvare“ deosebit.

În ciuda condamnării explicite a invaziei din Cehoslovacia, relațiile cu URSS au luat o turnură pozitivă: Brejnev a vizitat Belgradul în 1971 și în 1976, iar Tito a vizitat Moscova în 1972. Cu puțin timp înainte de moartea lui Tito, Belgradul a condamnat din nou, cu asprime, invazia Armatei Roșii în Afganistan, din decembrie 1979: dacă Moscova folosea forța în Asia, poate că se putea gândi să o folosească și în Europa. După moartea lui Mao Zedong și a lui Ciu En-lai în 1976, reluarea relațiilor cordiale cu Republica Populară Chineză, care fusese pregătită încă de la sfârșitul anilor ’60, a fost o noutate absolută. Belgradul a privit cu simpatie tendințele reformiste formulate de Hua Guofeng

și, mai ales, de Deng Xiaoping: Tito a mers la Beijing în 1977, iar Hua Guofeng a vizitat Belgradul în 1978. Belgradul se adapta la noua fază a politicii internaționale, caracterizată de trei poli de putere: se baza pe interese comerciale, dar și pe dorința de a echilibra balanța în relație cu cealaltă putere comunistă. Totuși, acest lucru nu a însemnat că noua direcție adoptată de China avea caracteristici similare cu cea din Iugoslavia. În sfârșit, Belgradul a privit cu interes și așa-numitul eurocomunism al lui Berlinguer și Santiago Carrillo.

În 1979 a murit Kardelj, un important colaborator al lui Tito mai ales în ceea ce privește formularea unor perspective care să reformeze sistemul politic, social și economic. În 1980 a murit Tito însuși: lua sfârșit o epocă, fapt înțeles imediat și cu claritate de toată lumea. Deși perspectiva dramatică a unei crize imediate în cadrul federației și a unei intervenții externe nu s-a adeverit, s-au pus bazele pentru destrămarea Iugoslaviei 12 ani mai târziu. Pentru ca cocteilul să devină cu adevărat exploziv a lipsit un element decisiv: revenirea la pluralismul politic, care a apărut doar în climatul instaurat în urma evenimentelor din blocul sovietic în 1989 și în Uniunea Sovietică însăși, în 1991.

Practic, unul dintre factorii care garantau coeziunea Iugoslaviei, anume cultul rezistenței, s-a estompat, al doilea (carisma liderului) nu mai exista, iar al treilea (sistemul partidului unic) s-a încheiat abia la câțiva ani după acel fatidic 1980. Între timp, nu a existat nici un succesor al lui Tito, deoarece, așa cum prevedea constituția, a fost instituită o președinție colegială formată din opt reprezentanți ai celor șase republici și două regiuni autonome. Fiecare dintre aceștia, pe rând, urma să fie președinte al colegiului pentru o perioadă de șase luni. Această formulă părea să garanteze influența politică a sârbilor, care puteau conta pe reprezentanții din Macedonia, Muntenegru, Kosovo și Voivodina și, poate, din Bosnia-Herțegovina. Nu era însă menită să garanteze stabilitatea conducerii, ci transforma acțiunea guvernamentală într-o negociere continuă între părți ce nu erau despărțite de opinii ideologice diferite, ci de alte interese naționale și economice.

În ultimul său deceniu de existență, Iugoslavia prezenta încă interes pentru diferite părți ale lumii datorită socialismului gestionat autonom pe care îl crease; acesta a început cu evenimentele deosebit de dramatice din Kosovo, care au făcut numeroase victime, situația fiind cu greu readusă sub control, fapt care a dovedit că, odată cu moartea lui Tito, problemele ivite în deceniile anterioare nu fuseseră deloc depășite. În celelalte republici nu au existat episoade atât de violente, dar coexistența dificilă a unor realități economice și sociale neomogene a rămas pe ordinea de zi. Guvernul federal condus de Milka Planinc a trebuit să depună eforturi pentru a ascunde cât mai mult posibil aceste tensiuni, mergând până la a nu publica date economice pentru fiecare republică în parte, în 1983. Nu se dorea ca pe baza acestor date să se reaprindă controversele de acum tradiționale cu privire la populația care beneficia sau cea care avea de suferit mai mult de pe urma statului federal. Chestiunea era deosebit de importantă în situația de criză generală care a caracterizat economia iugoslavă în cea mai mare parte a anilor ’80. Cel de-al XII-lea Congres al Ligii comuniștilor (iunie 1982) a luat act de cererile avansate de croați și sloveni pentru o mai largă autonomie. În același an a fost declarată, în mod realist, imposibilitatea de a face față datoriilor de stat: mai ales datoria externă ajunsese atunci la 22 de miliarde de dolari. Forțele armate (în esență, o armată de dimensiuni deloc neglijabile) se pronunțau în

continuare deschis în favoarea tezelor centraliste, cultivate mai ales în rândul sârbilor, nu în ultimul rând pentru că procentul sârbilor din rândurile cadrelor militare superioare era foarte ridicat.

Eforturile cele mai susținute ale centraliștilor s-au concentrat, inevitabil, în Serbia și în special în cele două regiuni autonome. În cadrul Partidului Comunist Sârb au predominat elemente ce se pot numi naționaliste. Un moment semnificativ a fost ascensiunea lui Slobodan Milošević la conducerea partidului din Serbia și apoi la președinția republicii, din care demisionase Ivan Stambolić, care îl susținuse pe Milošević, dar care nu îi împărtășea pe deplin ideile și care a fost asasinat în 2000 de către ofițerii poliției politice după ce a revenit în arenă în competiție cu liderul sârb. Noul secretar și președinte a căutat legitimitate pentru conducerea sa în sentimentul național, care a fost împins până la interpretări exagerate și exprimat pe tonuri vehemente. De aici și anularea aproape totală a autonomiei regiunii Kosovo și Metohia și a Voivodinei, inclusiv prin amendamentele constituționale necesare, votate de parlamentele locale într-un climat de stare de asediu.[289]

Dacă pe de o parte tendința naționalistă câștiga teren în societate și în partidele comuniste, pe de altă parte, unul dintre ultimii „lianți“ ai regimului, refuzul pluralismului politic, era pe cale să dispară. Prăbușirea, unul după altul, a regimurilor comuniste în Europa central-răsăriteană a determinat poporul iugoslav să conștientizeze că poate pune capăt experienței politice începute în 1945 și că poate întoarce pagina. În esență, s-a permis treptat și înființarea altor partide ce puteau contesta puterea Ligii.

Încă de la începutul anului 1989, Slovenia a fost prima țară care a adoptat o revizuire a constituției ce recunoștea dreptul de a se separa de federație. Nu era un lucru de mirare: se ajunsese în etapa finală a unui parcurs de lungă durată. Cifrele ajută la înțelegerea motivelor care au făcut ca tendința hiper-autonomistă sau chiar secesionistă să fie populară în rândul slovenilor. Republica Slovenia avea doar 8% din populația întregii Iugoslavii, dar producea 20% din produsul intern brut și susținea 25% din bugetul federal, mândrindu-se cu un procent de 30% din exporturi. Câțiva disidenți, cum ar fi viitorul prim-ministru Ivan „Janez“ Janša, au plătit cu închisoarea pentru criticile la adresa Armatei Populare Iugoslave (JNA).

O schimbare esențială privind centrul regimului, adică Liga comuniștilor, care a organizat propriul congres la Belgrad în ianuarie 1990, fără a se putea ajunge la un compromis între cei care doreau crearea unei Confederații („mai multă Iugoslavie“) în locul unei Federații și cei care doreau reducerea („mai puțină Iugoslavie“) a spațiilor de autonomie deja existente pentru fiecare republică în parte. În cele din urmă, delegații sloveni au părăsit lucrările, în timp ce Ivica Račan, în numele comuniștilor croați, a cerut ca aceasta să fie suspendată. Acest fapt trebuie avut în vedere atunci când afirmăm că destrămarea Iugoslaviei a fost puternic influențată de factori externi, și anume de voința unor țări occidentale de a pune capăt existenței statului (re)fondat de Tito. De fapt, pare paradoxal că agenții de la Washington, Londra sau Vatican ar fi fost capabili să influențeze și soarta Ligii Comuniste. La fel ca în alte state, în noul cadru pluralist, caracterizat de alegeri libere, conflictul s-a desfășurat între reformiștii ce proveneau din vechiul partid și formațiuni care au apărut cu totul independent. În Slovenia, în primăvara anului 1990,

partidul sau coaliția Demos a fost cea care s-a impus la urne cu 54%. Ea l-a ales pe creștin-democratul Lojze Peterle în funcția de șef al guvernului, în timp ce fostul comunist Milan Kučan a fost ales președinte al republicii, în ciuda numărului mic de voturi (17%) în favoarea partidului său, Partidul Reînnoirii Democrate, o filială a Partidului Comunist. Demos a trebuit să înfrunte și alte formațiuni politice, în special pe cea creștin-socialistă și pe cea liberală. Toate părțile, inclusiv noii lideri croați, au fost de acord să insiste asupra formulei confederale, respinsă din nou de Belgrad. Nu a fost o mare surpriză faptul că guvernul de la Ljubljana, apoi parlamentul și, în cele din urmă, un referendum au decis să fixeze independența la 25 iunie 1991.

Calea urmată în Croația a fost similară: restabilirea pluralismului politic și modificările constituționale, precum și sistemul majoritar au deschis calea pentru victoria unui partid (Uniunea Democrată Croată, *Hrvatska Demokratska Zajednica* – HDZ) de inspirație națională și cu anumite concesii făcute naționalismului; acesta din urmă s-a manifestat într-o formă mai radicală în Partidul Dreptului, o denumire ce data din secolul al XIX-lea, în timp ce moștenitorii vechiului Partid Comunist, reprezentat acum mai ales de Partidul Social-Democrat, au obținut un sprijin limitat. De asemenea, a apărut un lider care a dominat scena timp de câțiva ani: Franjo Tudjman, fost general, istoric capabil să stârnească dezbateri aprinse cu cărțile sale „revizioniste“ și director al unui institut de cercetare, care devenise de mult timp un disident și un promotor al sentimentelor patriotice croate, fapt pentru care fusese exclus din partid și fusese închis în urma Primăverii croate. Destinat să ocupe funcția de președinte până la moartea sa, în 1999, Tudjman nu s-a sfiit să stabilească relații cu croații din diaspora, adesea legați de vechea emigrație ustașă, de la care a obținut sprijin pentru a înființa HDZ, numindu-l ministru pe Gojko Šušak, un om cu orientări foarte radicale.

În Croația situația era mai complicată decât în Slovenia: în unele regiuni de graniță (*kraijne*) existau comunități numeroase de sârbi (13%), care în aceste părți ale țării erau majoritari. Ambele naționalități fuseseră considerate fondatoarele republicii; acum, noile forțe politice doreau să dea țării o notă naționalistă, astfel încât sârbii s-ar fi transformat într-o minoritate din punct de vedere juridic, lucru pe care aceștia îl respingeau cu fermitate. Dacă în trecut sârbii avuseseră în administrație o pondere mai mare decât dimensiunile comunității pe care o reprezentau, acum tendința era de a-i îndepărta din pozițiile respective. Pe scurt, conflictul politic și apoi militar era aproape inevitabil. Sârbii mai moderați au cerut garanții din partea lui Tudjman, dar cei mai radicali nu au ezitat să proclame, încă de la 16 martie 1991, propria lor Republică Sârbă, incluzând toate teritoriile în care sârbii s-au stabilit (și cele în care nu erau majoritari). Au apărut tensiuni și din cauza prezenței forțelor federale chiar și în cazărmile din capitala Zagreb, care s-au aflat, practic, sub asediu până când au fost evacuate.[290]

Paradoxul situației a constat și în faptul că, în acea ultimă etapă a Iugoslaviei federale, cele mai înalte funcții erau ocupate de doi croați, Ante Markovici la guvern (după ce învinsese rezistența sârbilor), iar Stipe Mesić în fruntea președinției colegiale. Acesta era acum reprezentantul HDZ, dar fusese membru al Partidului Comunist și susținuse Primăvara croată, fapt pentru care fusese condamnat la câțiva ani de închisoare. Ei au făcut tot ce au putut, bucurându-se și de sprijinul politic al unor guverne străine, cum ar fi

cel italian, pentru a găsi *in extremis* un compromis care să garanteze existența statului federal, poate într-o versiune confederală. Această acțiune a vizat, de asemenea, îmbunătățirea situației economice, care a fost într-adevăr mai accentuată decât în anii cei mai grei din deceniul anilor ’80. Totul a fost în zadar, iar mingea a ajuns în terenul statului-major militar, mai puțin dispus la compromisuri și care exprima, de fapt, o nouă orientare ce se dezvoltase la Belgrad: pentru ca proclamațiile de independență să fie recunoscute, pământurile locuite de sârbi trebuiau să rămână în afara acestora.

8. Albania „omului nou“ și sfârșitul regimului comunist (1978–1992)

În ciuda faptului că stânga europeană identifica Albania cu China, probabil că revoluția culturală de tip chinez nu a fost adecvată pentru poporul albanez. În China, ea a coincis cu o luptă pentru putere, ceea ce nu s-a întâmplat pe teritoriul albanez. În plus, problemele celor două țări erau diferite, și acesta a fost, probabil, motivul pentru care apropierea dintre politicile lor a rezistat puțin timp. Grupul conducător albanez a vrut și i-a făcut pe oameni să creadă că fusese făurit un „om nou“. În realitate, revoluția culturală pe care a realizat-o nu a fost lipsită de importanță: vălul împotriva căruia luptase regele Zog nu se mai vedea, sau dispăruse aproape în totalitate de pe chipurile femeilor musulmane, iar codul de cutume de origine medievală (*kanun*-ul lui Lek Dukagjin) nu mai era aplicat pe scară largă, nici măcar în nordul catolic (Mirdita), care rezistase cel mai mult față de noua putere. Tinerii care se căsătoreau fără a respecta criteriile dictate de *kanun*, ci doar pe baza sentimentelor și intereselor lor, primeau o scrisoare personală de felicitare din partea lui Hodja – radioul repeta „Am ales omul înainte de toate“[291] –, iar Ismail Kadare a lăudat în nuvela sa din 1968 *Dasma* (*Căsătoria*) o femeie care renunțase la căsătoria aranjată: ceea ce dovedește că mariajele erau în continuare „stabilite“ de către familii.

O rezoluție a Comitetului Central a abolit purtarea rochiilor albe de către mirese. Regimul a reușit să împiedice răzbunarea tradițională a sângelui sau *giakmarrja* (care a reapărut sporadic în nordul Albaniei în anii ’90). Pe de altă parte, s-a dorit instituționalizarea unui alt precept din *kanun*: *besa*, sau jurământul de onoare, considerat un element caracteristic civilizației albaneze, care era, de fapt, funcțional pentru liniștea publică.[292] Un simpatizant francez[293] scria la vremea respectivă că Evul Mediu era încă aproape și că încercau să se distanțeze de el. În 1967, probabil la inițiativa unei facțiuni tinere a partidului și a Ritei Marko, membră a Biroului Politic și prim-secretar al partidului în regiunea Durrës, statul a fost declarat oficial ateu (nu doar laic), printr-un referendum cu rezultat dinainte stabilit; cu toate acestea, încercarea de a concretiza această afirmație și de a eradica credințele religioase, înțelese ca „opiul popoarelor“, a eșuat. Oamenii nu au vrut să renunțe definitiv la numele tradiționale, de inspirație religioasă, deși s-au răspândit și cele care nu aveau nici o legătură cu sfinții și cu religia. Hodja însuși purta un nume de familie care trăda o descendență clericală musulmană, iar Shehu purta numele profetului, Mehmet.

Mai ușor de introdus a fost munca manuală obligatorie pentru studenți: exemplul era

cel chinez, dar inițiative similare pot fi întâlnite și în alte state comuniste; mai ales, adesea tinerii care tocmai plecaseră de la țară se întorceau acolo pentru perioade scurte. Scriitorii și artiștii trebuiau să se inspire și ei din experiențe concrete de muncă sau din frecventarea locurilor de producție, pentru a crea un tip de literatură și artă cu rădăcini populare: așa cum spunea Hodja, „arta noastră revoluționară își trage inspirația din popor și i-o redă în cele mai frumoase forme artistice“. Muncitorii, conform imaginii oferite de regim, dar parțial și în realitate, au avut posibilitatea de a discuta unele aspecte ale efortului productiv cerut de politica economică planificată. Deoarece erau adesea implicați în activități agricole, nu era ceva neobișnuit ca lucrătorii din acest sector să poată prezenta (adesea prin intermediul Frontului Democrat, care rămăsese masca regimului) unele observații tehnice sau cantitative experților guvernamentali. De asemenea, suprafața redusă a țării a făcut posibilă menținerea unor relații mai apropiate între conducători și conduși. Liderul albanez, cu o ipocrizie remarcabilă, a mers până la a afirma că „o țară în care un om se teme să critice un alt om nu este o țară socialistă“[294], dar, în paralel, Sigurimi, poliția politică, era un instrument esențial al puterii. Constituția care a intrat în vigoare în 1976, la 30 de ani după cea anterioară, a încununat direcția adoptată de sistemul politic, social și economic în vigoare în Albania.

Transformările sociale și economice au respectat o limită pe care atât lumea capitalistă, cât și cea socialistă din alte părți o depășiseră cu brio: regimul a gestionat cu moderație exodul rural, poate mai mult de nevoie (adică din lipsa unor alternative fiabile de muncă în sectorul industrial sau al serviciilor) decât din voință politică. Din acest punct de vedere, se poate spune că în Albania epoca postcomunistă a moștenit mai mult decât în alte state excomuniste sarcina de a finaliza schimbările sociale și economice. Această constatare nu ar trebui să pară în contradicție cu datele statistice privind creșterea activităților de producție: dincolo de credibilitatea lor, acestea sunt procente impresionante, dar sunt rezultatul firesc al unui punct de pornire apropiat de zero și, prin urmare, nu oferă o imagine reală a unei țări care a rămas pe ultimul loc pe întregul continent european în ce privește produsul intern brut și venitul pe cap de locuitor. Continuarea industrializării rapide s-a dovedit a fi din ce în ce mai dificilă în anii ’70, iar răspândirea bunurilor de larg consum, cum ar fi televizorul, a fost lentă, din cauza costului ridicat al acestora la vânzare.

În 1957, la Tirana a fost înființată prima universitate albaneză, iar în 1960 a fost inaugurat Institutul Superior de Arte. În sate au fost deschise centre și case de cultură și au fost lansate festivaluri de muzică tradițională pentru a menține viu folclorul.[295] Erau puncte de reper pentru o nouă generație de intelectuali, în întregime națională, după cea care fusese la studii în Occident și după a doua generație care studiase în țările din Europa Centrală și de Est (în primul rând în Uniunea Sovietică). Tot în 1960, televiziunea albaneză a început să emită, temporar, timp de o oră pe zi, în vreme ce se făcea tot posibilul pentru a bruia undele radio și programele de televiziune din afara țării. Regimul continua să dicteze legea pentru scriitori și artiști și chiar și subiectele care trebuiau abordate. Semne îngrijorătoare pentru grupul conducător au existat, totuși, cu ocazia Expoziției de Artă de la Tirana din 1971 și a expoziției din anul următor, intitulată Primăvară 1972. În același an, festivalul cântecului a provocat reacții dure, deoarece a fost

considerat prea inovator: prezentatorii Edi Luarasi și Bujar Kapexhiu au fost înlăturați din televiziune și închiși. În 1973, Comitetul Central (soția lui Hodja, Nexhmije, în calitate de directoare a Institutului de Studii Marxist-Leniniste) a decis înlocuirea directorului Radio-Televiziunii Todi Lubonja și numirea lui Dritero Agolli în funcția de președinte al Ligii Scriitorilor și Artiștilor. Revistele culturale au fost aspru criticate, iar mulți scriitori și artiști au sfârșit după gratii.

Reapropierea dintre China și Statele Unite ale Americii de la începutul anilor ’70 a inaugurat o fază tripolară în politica internațională, împingând în plan secund conflictul dintre Beijing și Moscova pe continentul european și, prin urmare, interesul pentru Albania. Mai mult, Tirana nu a agreat reconcilierea (1970) dintre Tito și Mao Zedong. Dispariția „marelui cârmaci“ în 1976 și conducerea politică a lui Ciu En-lai au deschis drumul către o nouă orientare reformistă, personificată de Deng Xiaoping, pe care liderii albanezi îl vedeau în opoziție netă cu propriile principii politice. Aceștia refuzau atât reformele interne chineze, cât și deschiderea față de lumea occidentală și atenuarea polemicilor ideologice cu Moscova. De altfel, începând cu cel de-al V-lea Congres al partidului, care a avut loc în noiembrie 1966, aceștia revoluționaseră și mai mult partidul și puterea, atacând birocrația (numărul cadrelor și al funcționarilor a fost redus cu 50%, trimițând 15.000 de persoane în sectoarele de producție) și reducând salariile funcționarilor de rang înalt, dar menținând obligativitatea pentru studenți și intelectuali de a efectua perioade de muncă manuală.

Beijingul și-a retras experții în 1978 și nu a mai oferit ajutor economic, iar Tirana a condamnat nefericitul atac militar chinez asupra Vietnamului recent unificat: păstrând proporțiile teritoriale de rigoare, din acel conflict rezulta similitudinea cu relația ostilă existentă între Iugoslavia și Albania. Acesta era oricum în contradicție cu marxism-leninismul național din viziunea lui Hodja: la fel ca liderii comuniști români, el era posesiv cu suveranitatea țării sale și nu făcea compromisuri (cum s-a văzut și cu Hrușciov) privind prerogativele exclusive ale partidului albanez. Rezultatul a fost izolarea absolută a țării vulturilor, care a avut relații diplomatice limitate și de importanță redusă, deși de-a lungul anilor s-au dezvoltat relații informale, mai ales de natură comercială, dat fiind că nici Albania nu putea trăi într-o stare de autarhie totală. Un simbol al acestei izolări a fost refuzul guvernului albanez de a semna acordurile de la Helsinki: Tirana nu agrea ratificarea frontierelor din 1945 și nici angajamentul de a respecta drepturile politice și civile ale cetățenilor fiecărui stat semnatar.

Tocmai în ceea ce privește izolarea internațională au existat divergențe în cadrul conducerii. Faptele nu sunt pe deplin cunoscute, dar au existat evoluții spectaculoase. În decembrie 1981, Shehu s-a sinucis sau a fost ucis la ordinul lui Hodja (unii au spus că a fost ucis chiar de acesta), iar alți membri ai Comitetului Central au fost înlăturați, probabil pentru că au pledat în favoarea unei apropieri de Iugoslavia, refuzată de secretarul de partid.[296] Neînțelegerile cu Belgradul continuau din pricina problemei grave a regiunii Kosovo, locuită chiar mai mult decât înainte de o majoritate de albanezi. Guvernul iugoslav recunoscuse o autonomie tot mai mare pentru kosovari, fără a împiedica contactele cu albanezii de cealaltă parte a frontierei. A fost înființată chiar și o grupare

militară și politică de orientare marxist-leninistă, care intenționa să lupte pentru reunificarea Kosovo cu Albania. De altfel, o asemenea perspectivă ar fi însemnat și expunerea Albaniei ortodoxe la influențele unui socialism de o cu totul altă natură. Așadar, este de la sine înțeles că o nouă criză în cadrul Partidului Muncitoresc Albanez ar fi putut porni de la relațiile iugoslavo-albaneze.

Sănătatea precară a secretarului a pus și problema succesiunii: Ramiz Alia[297], din nordul Albaniei (*gheg*), a fost recunoscut ca moștenitor *in pectore* și a fost ales președinte al republicii, în timp ce Adil *Çarçani* a deținut conducerea guvernului din 1982 până în 1991. Schimbarea a marcat deschiderea relațiilor economice cu țări occidentale precum Italia, Franța și Germania de Vest, dar și cu Turcia și cu România, cu care se menținuse o relație preferențială, având în vedere atitudinea autonomistă a Bucureștiului față de Moscova.[298] S-a dorit și reluarea bunelor relații cu Grecia, cu care nu fusese rezolvată problema minorităților naționale respective (grecii din Albania, albanezii din Grecia). În acest sens, trebuie amintit că în anii ’80 Atena le-a permis cetățenilor greci vorbitori de limbă albaneză, arnăuții, să își cultive cultura originală în cadrul mai multor organizații (inclusiv Liga Arnăuților din Grecia, cu revista *Besa*), în schimbul loialității depline față de stat. Odată cu răspândirea, deși limitată, a noilor tehnologii de uz casnic, populația a devenit sensibilă la imaginea societăților străine, care era transmisă în versiune romanțată la radio și televiziune mai degrabă decât prin surse tipărite, care erau ușor de cenzurat. Regimul trebuia să controleze în continuare populația prin intermediul poliției politice, temându-se să nu lase loc tendințelor reformatoare sau chiar mișcărilor de opoziție. În acest sens, moartea lui Enver Hodja în 1985, anul alegerii lui Gorbaciov, a reprezentat un punct de cotitură. Postul de secretar de partid a fost preluat de Alia.

Ceva a început să se miște și în societatea albaneză, aparent imobilă: fenomenul refugiaților din reprezentanțele diplomatice străine a fost o dovadă în acest sens. Cazul cel mai răsunător a fost cel al Italiei. În ziua de 12 decembrie 1985, ambasadorul italian Francesco Gentile a acceptat să le acorde azil politic lui Achille și Michele Popa și celor patru surori ale lor, copiii unui farmacist italofil care fusese condamnat la muncă forțată, declanșând o dispută diplomatică între Roma și Tirana. Gentile a fost transferat la Dublin, iar cei șase albanezi au rămas ani de zile în ambasadă ca refugiați politici, iar bunele relații dintre Italia și Albania au fost puse în pericol, așa cum probabil dorea aripa conservatoare din Partidul Muncii, condusă de lidera sa Rita Marko. Presa italiană (*Il Giornale* al lui Indro Montanelli) s-a interesat de acest caz, dar frații Popa nu au fost eliberați din ambasadă decât în 1990, după o negociere mediată chiar și de secretarul general al ONU, Pérez de Cuellar, fiind în cele din urmă îmbarcați într-un avion militar italian.[299] Acest episod a fost doar un semn al situației generale destinate să se schimbe.

Regimul părea să rămână același, dar Alia și ceilalți lideri nu se puteau preface că nu sunt conștienți de schimbările radicale care aveau loc în multe țări comuniste. În același timp, realizând că izolarea nu putea dura la nesfârșit și că trebuiau stabilite relații mai extinse și mai formale cu țările capitaliste, liderii au înțeles că liberalizarea internă era o condiție *sine qua non*. Nu a existat nici o declarație împotriva stalinismului, dar au fost primiți reprezentanți politici ai statelor occidentale și a fost permis un turism mai puțin controlat și mai puțin limitat ca număr de vizitatori, cu toate că o propunere germană de

ajutor financiar a fost respinsă. În 1988, pentru a face față crizei alimentare, fiecărei familii incluse în cooperative i s-a permis să dețină și să cultive și alte pământuri; țăranii au avut voie să crească o vacă pentru propria gospodărie, adică să continue să facă la lumina zilei ceea ce făcuseră anterior în mod clandestin.

Societatea era în plină frământare, iar populația simțea vântul schimbării. Fenomenul solicitării de azil pe lângă reprezentanțele străine a luat amploare. La fel ca familia Popa, cetățenii albanezi au continuat să se refugieze în ambasadele străine în număr tot mai mare: au urmat negocieri, care au dus la plecarea în străinătate a câtorva mii de refugiați. Acesta a fost prețul pentru deschiderea sau menținerea unor relații internaționale amicale, în special cu Grecia și Italia. Grupul conducător nu putea să nu înțeleagă că cei care doreau să părăsească Albania erau impulsionați și de motive simple legate de condițiile de viață nemulțumitoare. Abia atunci au respins regimul și au fugit intelectuali importanți, cum ar fi scriitorul Ismail Kadare[300], ori s-au putut afla vești despre puținii disidenți, eliberați sau nu, cum ar fi Fatos Lubonja.[301]

---

241. El a spus atunci că sigla DDR (*Deutsche Demokratische Republik*) suna ca *davai, davai, rabotai*, adică „hai, hai, muncițI“.

242. Această artistă cunoscută încă din 1980 alesese calea disidenței, fusese expulzată din RDG în 1987 și se întorsese doi ani mai târziu.

243. Michael Meyer, *L’anno che cambio il mondo. La storia non detta della caduta del Muro di Berlino*, Il Saggiatore, Milano, 2009, p. 181.

244. Andrea De Petris, „La Costituzione che non fu“, în *C’era una volta il Muro. A vent’anni dalla* svolta *tedesca*, coord. Emilia Fiandra, Artemide, Roma, 2011, pp. 263–286.

245. Cuvintele lui Peter Schneider, scrise în 1982 și citate de Emilia Fiandra în introducerea la *C’era una volta il Muro*, ed. cit., p. 11.

246. Franco Soglian, *La riunificazione della Germania 1989–1990*, Carocci, Roma, 1999, p. 61.

247. O imagine amuzantă a *Ostalgie* se poate vedea în filmul *Good Bye Lenin* al lui Wolfgang Becker. Pentru o prezentare mai sistematizată și mai aprofundată, a se vedea Luigi Vittorio Ferraris, „Dalla DDR alla RFG: una difficile transizione psicologica“, în *Quei magnifici anni Ottanta… La transizione postcomunista nell’Europa centrorientale*, ed. cit., pp. 58–74.

248. Prefață la Edward Gierek, *La Polonia socialista*, Editori Riuniti, Roma, 1973, p. ix. Același Gierek în fața plenarei Comitetului Central din 1 februarie 1971 a vorbit despre „evenimentele tragice de pe litoralul baltic“ *(ibid.*, p. 4).

249. *Ibid.*, p. 10.

250. Liderul Solidarității, Lech Wałesa, a fost cel care a utilizat acea imagine.

251. Mărturie ascultată de autor.

252. Andrzej Korbonski, *Poland: 1918–1990*, ed. cit., p. 267.

253. Mărturie ascultată de autor.

254. Partidul Comunist (POUP) a încercat, în nume propriu, să treacă printr-un proces intern de reînnoire care să-l ridice în ochii populației. Punctul culminant a fost Conferința națională a delegaților pentru eliminarea rămășițelor și consecințelor stalinismului, care s-a exprimat într-un document în mai 1989, în favoarea democrației socialiste parlamentare, a autonomiei societății

civile și a unei economii raționale, încercând să contracareze răspândirea ideii că stalinismul și socialismul ar fi echivalente.

255. Încă din 1980 membrii acestuia, dar și mulți adepți ai POUP își făcuseră carnet de membru pentru Solidaritatea.

256. *Stalin e l'Europa*, ed. cit., p. 13.

257. Francesco Caccamo, *La Cecoslovacchia dalla normalizzazione alla „rivoluzione di velluto"*, ed. cit., p. 79.

258. Giovanna Tomassucci, „«Cosi lontano, cosi vicino»: l'esperienza cecoslovacca e la Polonia", în *Primavera di Praga, risveglio europeo*, coord. Francesco Caccamo, Pavel Helan și Massimo Tria, Firenze University Press, Firenze, 2011, p. 141.

259. Amintirile profesorului Guido Gambetta, în Federica Casanova Borca, „Dubček e l'Italia. Interviste", în *Alexander Dubček e Jan Palach protagonisti della storia europea*, coord. Francesco Leoncini, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2009, pp. 243–248.

260. Luciano Antonetti, „Verità e manipolazioni: Alexander Dubček dal 1969 al 1992", în *Alexander Dubček e Jan Palach protagonisti della storia europea*, ed. cit., pp. 209, 213.

261. Marco Clementi, *Cecoslovacchia*, ed. cit., p. 274.

262. Stanislav J. Kirschbaum, *A history of Slovakia. The struggle for survival*, ed. cit., p. 248.

263. Pe afișele în care se promova candidatura lui Havel scria: „Iubirea și adevărul trebuie să triumfe în fața urii și minciunii"; a se vedea Claudia Tortoioli, *Vaclav Havel dalla prigione al castello. Storia di un intellettuale divenuto presidente*, Era Nuova, Perugia, 2005, p. 227.

264. În 1961 a fost ales în unanimitate ca vicepreședinte al parlamentului catolicul „paroh al păcii" Miklós Beresztóczy: concesia făcută lumii catolice a trezit îngrijorare în partid, pe care Kádár a dorit să o risipească afirmând în fața CC: „Ca în timpul sesiunii parlamentare clopotul să se afle pentru câteva ore în mâinile unui paroh și să nu fie un pericol pentru dictatura proletariatului"; György Dalos, *Ungheria in un guscio di noce. Mille e venti anni di storia del mio paese*, Beit, Trieste, 2012, p. 146.

265. Doi ani mai târziu, papa Paul VI l-a ridicat la rangul de primat.

266. András Hegedüs, Mária Márkus, *Sviluppo sociale e organizzazione del lavoro in Ungheria*, Feltrinelli, Milano, 1975; András Hegedüs, *La struttura sociale dei paesi dell'Europa orientale. Un'analisi marxista*, Feltrinelli, Milano, 1977.

267. Pasquale Fornaro, *Ungheria*, Unicopli, Milano, 2006, p. 195, care vorbește despre „pierderea treptată a controlului – dar s-ar putea spune: toleranță de fond – de către grupul conducător al MSZMP în ce privește toate aspectele formelor de asociere".

268. Catherine Horel, *Histoire de Budapest*, ed. cit., p. 275.

269. În 1992 președintele rus Boris Elțîn a predat o documentație amplă guvernului ungar privind anul 1956 și responsabilitatea sovieticilor și a altor conducători comuniști europeni.

270. László Csorba, „Le conseguenze del picnic paneuropeo: l'influenza reciproca dei cambiamenti del 1989 in Germania e in Ungheria", în *C'era una volta il Muro*, ed. cit., pp. 75–82.

271. Această lucrare importantă a dus însă la dispariția insulei Ada Kaleh („Insula turnului") în apele marelui fluviu; era un teritoriu de dimensiuni deloc neglijabile, cu câteva sute de locuitori de origine turcă.

272. Francesco Guida, *Romania*, ed. cit., pp. 246–250.

273. Alberto Basciani, „Riformismo cecoslovacco e indipendentismo romeno", în *Era sbocciata la liberta? A quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968–2008)*, coord. Francesco Guida, Carocci, Roma, 2008, pp. 115–129.

274. Lavinia Betea (coord.), *21 august 1968. Apoteoza lui Ceauşescu*, Polirom, Bucureşti–Iaşi, 2009, p. 64.

275. Cezar Stanciu, „România după intervenţia din Cehoslovacia“, în *Magazin istoric*, nr. 48, 2014, 11, p. 41.

276. Cu toate acestea, ar fi greşit să credem că era un om fără greutate şi fără experienţă. E suficient să amintim că în 1955 conducea următoarele secţii ale Comitetului Central: Industrie grea şi transporturi, Secţia agricolă, Secţia administrativă, Secţia de verificare a cadrelor, Direcţia superioară a armatei, Direcţia politică a Ministerului de Interne, Direcţia politică a Ministerului Agriculturii, Uniunea Tineretului Muncitor. Nicoleta Ionescu-Gură, *Nomenclatura Comitetului central al partidului muncitoresc român*, Humanitas, Bucureşti, 2006, p. 330.

277. Cf. Dinko A. Tomasic, „The Rumanian Communist Leadership“, în *Slavic Review*, XX, 3, octombrie 1961, pp. 482–484; Michael Shafir, *Romania: Politics, Economy and Society – Political Stagnation and Simulated Change*, L. Rienner, Boulder (Co), 1985, p. 39.

278. Francesco Guida, „Il fenomeno ceauşista, ideologia e politica“, în *La crisi dell'impero sovietico e la dissoluzione del sistema del socialismo reale*, coord. Santi Fedele e Pasquale Fornaro, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2000, pp. 122–123.

279. Nicoleta Ionescu-Gură, *Nomenclatura Comitetului central al partidului muncitoresc român*, ed. cit., p. 139.

280. Stejărel Olaru, Marius Oprea, *Ziua care nu se uită. 15 noiembre 1987, Braşov*, Polirom, Iași, 2002.

281. *De ce este Romania altfel?*, ed. cit., p. 103.

282. Cezar Stanciu, *Războiul nervilor. Dispute Ceauşescu–Brejnev 1965–1971*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011.

283. Textul (și alte informații interesante) în Ion Jianu, *Gheorghe Apostol şi scrisoarea celor şase*, Curtea Veche, București, 2008. Unul dintre semnatari, Constantin Pîrvulescu, unul dintre fondatorii PCR, îndrăznise să respingă candidatura lui Ceauşescu la funcția de secretar de partid încă din timpul congresului din 1979.

284. Ales ulterior deputat în Parlamentul European.

285. Francesco Guida, *Romania*, ed. cit., pp. 281–286. Literatura istorică și memorialistică referitoare la acele evenimente este, desigur, foarte amplă. Menționez numai Peter Siani-Davies, *Revoluţia română din decembrie 1989*, Humanitas, București, 2006 (trad. engl.: *The Romanian revolution of december 1989*, Cornell University Press, Ithaca, 2007).

286. Un italian cu pașaport danez, Francesco Gullino, a fost probabil autorul crimei mandatate de serviciile secrete bulgare (*Državna Sigurnost*) – vezi *Corriere della Sera* din 6 iunie 2005 și *The Telegraph*, 23 ianuarie 2015. Un atentat similar a eșuat la Paris împotriva disidentului Vladimir Kostov.

287. Giovanni Fasanella, Corrado Incerti, *Sofia 1973: Berlinguer deve morire*, Fazi, Roma, 2005.

288. Armando Pitassio, *Storia della Bulgaria contemporanea*, ed. cit., p. 166.

289. Stevan K. Pavlowitch, *Serbia. La storia al di la del nome*, Beit, Trieste, 2010, pp. 248–265; Walter Goruppi, „Il nazionalismo serbo e l'ascesa di Milošević“, în *Quei bellissimi anni Ottanta*, ed. cit., pp. 151–163.

290. Ludwig Steindorff, *Croazia. Storia nazionale e vocazione europea*, ed. cit., pp. 225–229.

291. Anilda Ibrahimi, *Rosso come una sposa*, Einaudi, Torino, 2008, p. 129. La p. 123 se precizează: „Comitetul Central al partidului abolise obiceiul burghez și urban al nedemnei rochii albe“.

292. Donato Martucci, „Le istituzioni giuridiche albanesi“, în *Dopo la pioggia*. *Gli Stati della ex Jugoslavia e l'Albania (1991–2011)*, coord. Antonio D'Alessandri e Armando Pitassio, Argo, Lecce, 2011, p. 154.

293. Gilbert Mury, *Albanie terre de l'homme nouveau*, François Maspero, Paris, 1970, p. 8.

294. *Ibid*. În Italia se putea citi în același sens Luciano Menegatti, *La lunga marcia del popolo albanese dal feudalesimo al socialismo*, Cultura, Firenze, 1972.

295. Leone Venticinque, *Il lavoratore della letteratura e delle arti: l'Albania di Enver Hoxha (1945-1975)*, cit., p. 534.

296. Mai multe detalii în Nicholas C. Pano, „Albania“, în *The Columbia history of Eastern Europe in the twentieth century*, ed. Joseph Held, Columbia University Press, New York, 1992, pp. 41–43.

297. Nu era tosc precum Hodja; recent, și-a publicat memoriile.

298. Îmi amintesc că zborul Tarom de la București la Roma avea escală la Tirana: nimeni nu cobora din avion, dar personalul albanez al aeroportului urca pe scara avionului ca să vorbească cu personalul românesc al zborului, folosind o limbă înțeleasă de toți: italiana.

299. Despre cazul Popa o carte cunoscută de istorie contemporană a Albaniei conține infomații inexacte: Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania dall'anarchia a un'identità balcanica*, Asterios, Trieste, 1997, p. 55.

300. O documentație interesantă despre felul în care regimul îi supraveghea atent activitatea fără a-l cataloga drept disident se poate citi în Shaban Sinani, *Le dossier Kadare*, Odile Jacob, Paris, 2006. În aceeași carte Kadare prezintă viziunea sa asupra regimului într-un lung interviu cu Stephane Courtois.

301. Mărturia lui este o lectură interesantă: *Diario di un intellettuale in un gulag albanese: il riscatto della coscienza dalla barbarie di un socialismo reale*, C. Marco editore, Lungro, 1994.

IV. CĂTRE EUROPA UNITĂ

1. Statele baltice după 1991

Odată cu destrămarea Uniunii Sovietice, cele trei state baltice au redevenit independente, după ce, din 1945, fuseseră trei dintre cele 15 republici socialiste sovietice. Dacă ne gândim la independența trăită între cele două războaie mondiale și la felul în care au fost incluse în Uniunea Sovietică nu este greu de înțeles de ce tocmai în Letonia, Lituania și Estonia au apărut cel mai de timpuriu mișcări centrifuge, chiar și în perioade în care părea imposibilă separarea de colosul sovietic. La sfârșitul anului 1988, în Estonia activau noi formațiuni politice naționale, precum Frontul Popular (*Rahvarinne*) și Partidul Independenței: în timpul așa-numitei „Revoluții Cântate“, printre revendicări se numărau: o mai largă autonomie, interzicerea imigrației cu scopul deznaționalizării, politici teritoriale mai bine gândite, dar uneori și la separare. Acest deziderat s-a impus în cele din urmă chiar și în Sovietul Suprem Estonian, după ce acesta a fost reformat într-o direcție mai democratică decât anterior, stabilindu-se un traseu ce avea să ducă la constituirea Republicii Estoniene independente. Și în Letonia, Frontul Popular a reușit treptat să orienteze parlamentul spre poziții autonomiste și apoi secesioniste. În Lituania, partidul Sajudis, condus de Vytautas Landsbergis, s-a bucurat de sprijin larg, devenind vârful de lance al tendinței populare antisovietice radicale: în februarie 1990, acesta a devansat confortabil Partidul Comunist, fără a obține însă majoritatea absolută.

În 1989, cu ocazia celei de-a 50-a aniversări a Pactului Ribbentrop–Molotov, în toate cele trei state baltice au avut loc demonstrații de amploare care au dus la recunoașterea de către conducerea sovietică a existenței protocolului secret care decisese soarta acestor popoare, dezmințind astfel versiunea oficială conform căreia ele aleseseră în mod liber să se alăture Uniunii Sovietice. În pofida metodelor violente aplicate din nou de trupele speciale sovietice pentru a reprima demonstrațiile pentru independență, calea era deschisă, chiar și datorită faptului că însuși președintele rus Boris Elțîn se distanțase de politica represivă adoptată de guvernul sovietic (situație care până de curând fusese întru totul imprevizibilă). În 1991, atunci când conservatorii din Partidul Comunist al Uniunii Sovietice au încercat să îl forțeze pe Gorbaciov să întrerupă reformele printr-o lovitură de stat militară, care însă a eșuat, această etapă a fost declarată încheiată: printre primele state care au recunoscut independența Estoniei, alături de cele occidentale, s-a numărat și Federația Rusă, condusă de președintele Elțîn, adevăratul câștigător al evenimentelor din august 1991 de la Moscova. În realitate, orientarea lui politică, foarte diferită de cea a lui Gorbaciov și, cu atât mai mult, de cea a elementelor conservatoare din PCUS, favoriza toate tendințele centrifuge din cadrul Uniunii Sovietice și, cu deosebire, pe cele ale

popoarelor baltice. De altfel, atunci când Gorbaciov organizase un referendum în primăvara anului 1991 pentru a decide dacă să reînființeze Uniunea pe baze mai libere și mai voluntare, estonienii, letonii și lituanienii au spus un „nu“ hotărât. Minoritatea care a votat „da“ era formată în general din minoritățile rusă, ucraineană și bielorusă[302], deși au votat pentru separare și mulți cetățeni care nu aparțineau naționalității majoritare din fiecare stat baltic.

Guvernele instaurate la Riga, Tallinn și Vilnius s-au pronunțat net în favoarea apropierii de Occident, respingând planul lansat de președinții rus, belarus și ucrainean de a crea Comunitatea Statelor Independente (CSI), cu toate că CSI era foarte diferită de Uniunea Sovietică, așa cum sugerează numele său. După cum se știe, CSI a luat naștere la sfârșitul anului 1991, aderând la aceasta 11 republici foste sovietice (la care s-a alăturat ulterior Georgia), dar nu cele trei state baltice.

Europa central-răsăriteană după 2005

Obținerea independenței, primită cu mare entuziasm, nu a rezolvat automat problemele grave cu care se confruntau Lituania, Letonia și Estonia. Acesta a fost doar începutul unui proces care s-a încheiat 13 ani mai târziu, odată cu primirea lor în Uniunea Europeană și, în paralel, în NATO.[303] Mai ales aderarea la alianța militară occidentală a trezit îngrijorare la Moscova, dar Federația Rusă nu a putut-o împiedica. Ultimii soldați ruși (foști sovietici) părăsiseră Letonia în 1994, iar cu privire la principiul susținut de guvernul rus referitor la dreptul de a-i proteja pe rușii care trăiesc în statele baltice, guvernele baltice, cu medierea activă a Bruxelles-ului, au acceptat ca măsurile privind cetățenia să fie mai puțin aspre pentru minoritățile etnice. Acest lucru s-a întâmplat mai ales în Estonia și Letonia, deoarece minoritatea rusă din Lituania se ridică la numai 6%, asemenea celei poloneze. În Estonia, slavii estici reprezentau aproximativ 35% din total (la care se adăugau câteva alte mici comunități minoritare), în Letonia depășeau 42%, iar numărul total al minorităților era de aproape jumătate din total. De aici și introducerea principiului conform căruia urma să fie recunoscută cetățenia familiilor care locuiseră acolo încă dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial. Această regulă a fost atenuată prin norme legislative ulterioare care au pus în aplicare principiul *ius soli* doar pentru cei născuți pe teritoriul statului. Un factor important de diferențiere a fost cunoașterea limbii naționale[304], dar chiar și în această privință, cu trecerea timpului, legislația a devenit mai tolerantă, permițând, practic, învățarea limbii estoniene sau letone pe o perioadă foarte îndelungată. Deși a scăzut considerabil numărul membrilor minorității slave orientale, cei care nu au solicitat și nu au obținut cetățenia nu au nici în prezent drept de vot la alegerile politice, ci doar la cele administrative.

În Lituania, la fel ca în alte țări foste comuniste, moștenitorii vechiului Partid Comunist au revenit curând la putere. La alegerile prezidențiale din 1993, președintele Vytautas Landsbergis, eroul independenței, a fost devansat de fostul comunist (dar independentist) Algirdas Brazauskas. Mișcarea Sajudis, protagonista luptei pentru independență, nu a putut exploata pentru mult timp meritele dobândite în lupta pentru desprinderea de Moscova. Acest lucru nu a însemnat în nici un caz că noii lideri intenționau să schimbe direcția: Occidentul a rămas în continuare obiectivul, iar reformele nu au fost întrerupte, ci doar recalibrate în raport cu situația economică și socială creată.[305] În 2003, 69% dintre alegători au votat pentru aderarea la Uniunea Europeană, care a intrat în vigoare în 2004. La scurtă vreme, Lituania a fost primită și în spațiul Schengen, iar din 2015 este membră a Uniunii Monetare.

În ciuda cadrului politic destul de instabil de-a lungul anilor, totuși cu o prezență semnificativă a partidelor apropiate de socialiștii europeni și de Partidul Popular, Letonia, după ce a fost admisă în Uniunea Europeană și în NATO, a introdus utilizarea monedei europene în 2014, intrând astfel în clubul zonei euro. Cu doi ani mai devreme, un referendum respinsese echivalarea limbii ruse (o limbă vorbită de 35-40% dintre locuitori) cu letona, iar Moscova, în contextul gravei crize ucrainene, nu a omis să își exprime intenția de a proteja cetățenii ruși din alte state, cu referire clară și la cele baltice. Este greu de spus dacă acest fapt a influențat rezultatul alegerilor din octombrie 2014, care au reflectat polarizarea scenei politice: premierul Laimdota Straujuma contează pe o majoritate solidă bazată pe o coaliție de centru-dreapta, dar Partidul Social Democrat, care

atrage marea majoritate a voturilor rusofonilor, ocupă un sfert din locurile din parlament.

Contextul politic din Estonia nu este mai puțin variat, cu guverne slabe și majorități nu întotdeauna stabile, însă în chestiunile esențiale direcția este la fel de categorică. Pentru a rezolva problema minorității ruse, referitor la care s-a iscat o dezbatere aprinsă cu Moscova, care s-a mai atenuat, dar nu s-a stins definitiv după adoptarea legislației privind cetățenia, ce impune cerințe pe care nu toți locuitorii le pot îndeplini cu ușurință, majoritatea populației a considerat necesară aderarea la Uniunea Europeană și la NATO. Modelul economic de tip occidental nu a fost niciodată pus sub semnul întrebării, avându-se mereu în vedere standardele impuse de Uniunea Europeană. Statul are un caracter laic, cu un număr ridicat de atei declarați, predominând neafilierea la biserici sau religii.

Cele trei state baltice au inițiat forme de cooperare importante în mai multe domenii, inclusiv în cel militar. De asemenea, au rezolvat disputele privind delimitarea frontierelor maritime (de care depindea și exploatarea resurselor energetice) între Lituania și Letonia și între Letonia și Estonia. În cadrul Uniunii Europene, ele urmează modelul „nordic“, susținând politicile economice de austeritate. Criza ruso–ucraineană a retrezit îngrijorarea legată de politica Moscovei, percepută ca neoexpansionistă. Nu au lipsit incidente de diferite tipuri, liderii NATO fiind nevoiți să ia poziție pentru a liniști guvernele și opinia publică și pentru a evita o destabilizare periculoasă.

2. Polonia după comunism

Căderea regimului comunist, care se degradase de la sine, a deschis o nouă etapă istorică pentru cea mai mare țară din Europa central-răsăriteană, care avea să se confrunte cu probleme mai mari decât cele preconizate de unii analiști. Reinstaurarea democrației nu putea fi o baghetă magică care să ofere ca prin farmec soluții pentru problemele economice. Totuși, faptul că regimul s-a transformat fără violență, pașnic, a garantat o atitudine prietenoasă din partea Occidentului: sprijinul economic acordat în trecut Poloniei comuniste nu putea lipsi din Polonia postcomunistă. Cu toate că datoria externă era destul de mare (40 de miliarde de dolari), statele occidentale, Banca Mondială (numai ea cu 3 miliarde în 1992) și Fondul Monetar Internațional au continuat să garanteze refinanțarea acesteia, cerând în schimb reforme economice profunde. Primii ani ai erei postcomuniste au rezervat mai multe surprize observatorilor, acestea fiind o constantă a regimului economic strict impus țării de ministrul economiei Leszek Balcerowicz, care a făcut parte din mai multe guverne. Inevitabil, această politică economică a pierdut simpatia majorității opiniei publice, care spera că democrația și prosperitatea se puteau îmbina cu ușurință: au venit critici și din partea unor exponenți ai Solidarității, precum Zbigniew Bujak.

După luni de campanie în această direcție, Jaruzelski a acceptat să demisioneze din funcția de președinte al republicii și, odată cu noile alegeri din noiembrie–decembrie 1990 (care nu mai erau parlamentare, ci populare, adică directe), a fost înlocuit de Wałesa; în mod surprinzător, el a trebuit să îi înfrunte pe Mazowiecki și pe Stanisław Tymiński, un

polonez bogat întors din Canada, care a reușit să ajungă în turul doi. Noul președinte, cu un gest a cărui semnificație se poate intui, a decis să preia ștafeta nu de la Jaruzelski, ci de la Ryszard Kaczorowski, ultimul președinte al guvernului în exil, care acum putea fi dizolvat. Confruntarea dintre cei doi candidați, ambii provenind din rândurile Solidarității, a confirmat faptul că această mișcare sindicală sau politică de tip „umbrelă“ aducea laolaltă mai multe opțiuni și orientări politice. Acest fapt a influențat decisiv destinul țării: dat fiind că marele învingător din 1989 era atât de fragil, în scurt timp a fost posibilă revenirea la putere a unor membri din POUP, care fusese dizolvat în ianuarie 1990 pentru a face loc unor noi formațiuni de stânga hotărâte să nu renunțe la principiile pluralismului democratic. Biserica Catolică și-a făcut simțită prezența în probleme sensibile, cum ar fi educația religioasă în școli (devenită obligatorie) și avortul, ceea ce a condus la disensiuni în rândul opiniei publice și al forțelor politice.

Confruntat cu scăderea popularității primului guvern democratic, Mazowiecki i-a cedat locul lui Jan Bielecki până când alegerile din octombrie 1991 au conturat mai bine configurația noului sistem politic. Rezultatul a fost paradoxal pentru sistemul electoral adoptat (strict proporțional): doar 48% dintre alegători s-au prezentat la urne, nu mai puțin de 29 de partide au intrat în Camera Deputaților și 21 în Senat, dar nici unul nu a obținut mai mult de 13% din voturi. Foștii comuniști au obținut 12%, la fel ca Uniunea Democratică a lui Mazowiecki, una dintre formațiunile desprinse din Solidaritatea. În asemenea condiții, orice guvern era sortit să se sprijine pe o majoritate neuniformă: aceasta a fost soarta guvernului condus de Jan Olszewski și a celui condus de Hanna Suchocka (din partea Uniunii Democrate, dar susținut de șapte partide), ambele de scurtă durată. După o schimbare politică atât de radicală, mulți au considerat că desprinderea netă de regimul trecut și de clasa sa conducătoare (ce trebuia înlăturată definitiv cu mijloace obținute prin investigații asupra documentelor fostelor servicii de securitate) reprezintă o necesitate, în vreme ce alții nu doreau epurări sau răzbunări, ci mai degrabă crearea unei democrații sprijinite de toate forțele. Abia în decembrie 1998 a fost creat Institutul Memoriei Naționale (*Instytut Pamięci Narodowej*), care a venit parțial în întâmpinarea acestei exigențe prin preluarea și studierea arhivelor Ministerului Securității Interne (MSW).

Ca și cum s-ar fi repetat aproape identic evenimentele de după Primul Război Mondial și de la începutul regimului comunist, după 1989 Constituția stalinistă din 1952 a fost doar modificată sau completată cu un set de măsuri care au luat numele de „Constituția Mică“. În speță, cea mai importantă modificare constituțională din 1992 a vizat procedurile extrem de complexe, dacă nu chiar contradictorii, de formare a guvernului: aceasta a lăsat marje largi de ambiguitate în ceea ce privește competențele diferitelor puteri ale statului (președinte, parlament, guvern). După un proces laborios, care a inclus un referendum, abia în 1997 a fost aprobat în cele din urmă un nou text constituțional, care a servit în principal la clarificarea relațiilor dintre diversele puteri în stat.[306]

În septembrie 1993 alegătorii au fost chemați din nou la urne și, din nou, prezența la vot nu a depășit 51,5%. Formațiunile de la centru nu au reușit să acționeze în bloc, deschizând calea pentru victoria Alianței Stângii Democrate, condusă de fostul comunist

Aleksander Kwaśniewski, susținută de Partidul Țărănesc al lui Waldemar Pawlak și de Uniunea Muncii. Introducerea pragului electoral de 5% a condus la scăderea numărului partidelor din parlament la șase, precum și la reducerea reprezentativității sale, dar făcându-l mai funcțional. Cabinetul Pawlak constituit ulterior părea să ofere satisfacție cererilor țăranilor și ale altor clase de a încetini tranziția către economia de piață. Societatea poloneză și contextul internațional, precum și opiniile noii clase politice nu au permis, totuși, inversarea sau anularea direcției strategice pentru care se optase după 1989. De altfel, destinul majorității de stânga a fost foarte tumultuos. În februarie 1995, Pawlak a trebuit să demisioneze deoarece fusese acuzat de corupție în implementarea procesului de privatizare. Succesorul său, Jozef Oleksy, din partea Alianței Stângii Democratice, a demisionat un an mai târziu, deoarece s-a dovedit colaborarea lui cu serviciile sovietice. Colegul său de partid, Włodzimierz Cimoszewicz, a preluat conducerea executivului.

Exista încă o oarecare stare de neliniște socială legată de transformarea economiei și de situația economică încă precară, în ciuda faptului că inflația fusese stabilizată și zlotul devenise convertibil. Pe lângă instabilitatea guvernelor, care s-a menținut chiar și după 1993, au existat și relații dificile între instituții: puterea executivă, președinția republicii și parlamentul. Personajul principal al acestui conflict a fost Wałesa, care a fost acuzat de adversarii săi de protagonism excesiv sau chiar de autoritarism: a conduce un sindicat și o mișcare politică nu era, desigur, același lucru cu a ține în mână soarta unui stat. În 1995, personajul-simbol al Solidarității a fost învins la limită în alegerile prezidențiale de fostul comunist Kwaśniewski, dar în 1997 Alianța Electorală Solidaritatea a obținut 34% din voturi și a reușit să alcătuiască un nou executiv condus de Józef Buzek (cu Geremek ca ministru de externe), alături de Uniunea Liberală a lui Balcerowicz, o altă formațiune ce provenea din Solidaritatea: de data aceasta, partidele de centru-dreapta nu au mai făcut greșeala de a se prezenta la urne separat. În țara din care provin un sfert dintre preoții catolici din Europa[307], șeful guvernului a fost un protestant, ceea ce indică o oarecare evoluție a politicii poloneze. Era important ca Biserica Catolică să accepte un rol mai puțin invaziv pe scena politică, lăsând atitudinile mai radicale în seama unor facțiuni bine reprezentate, de exemplu de postul de radio Maryia. Toate acestea s-au regăsit limpede în noua Constituție din 1997, a cărei aprobare a fost înlesnită de faza, fie ea și scurtă, în care președintele republicii și majoritatea parlamentară erau expresia aceleiași coaliții de centru-stânga și, prin urmare, nu se aflau pe poziții antagonice, așa cum se întâmplase anterior.

În 1999, sub guvernul de centru-dreapta, Polonia a aderat la NATO (împreună cu Republica Cehă și Ungaria), iar în 1998[308] au început negocieri concrete pentru aderarea la UE, ce presupunea eforturi și costuri pentru Polonia care nu erau ușor de acceptat de majoritatea populației. Aceste preocupări suplimentare (e suficient să ne gândim la nevoia de a reduce drastic numărul oamenilor angajați în agricultură, un sector care contribuia foarte puțin la produsul intern brut, deși reprezenta o cincime din totalul forței de muncă) s-au adăugat celor deja create de trecerea la economia de piață și de necesitatea de a gestiona datoria externă considerabilă. Toate acestea au fost în avantajul forțelor de stânga, care au revenit la guvernare în 2001, din nou datorită conflictelor dintre partidele de dreapta (printre care au apărut și formațiuni mai radicale precum *Samoobrona*

(Autoapărarea) și Liga Familiilor Poloneze), dar și datorită capacității lor de a obține circa 50% din voturile electoratului. În mod paradoxal, tocmai noul guvern condus de Leszek Miller a avut sarcina de a duce la bun sfârșit negocierile cu Bruxelles-ul, pe durata cărora reținerile părții poloneze s-au atenuat și grație concesiilor economice și politice acordate. Mai exact, *summit*-ul de la Nisa a acordat țărilor de dimensiuni medii și mari, precum Polonia și Spania, un număr de eurodeputați proporțional cu populația lor. Astfel, opinia publică poloneză avea mai puține motive să creadă că Polonia avea să fie o țară de mâna a doua. Acest proces a fost secondat de o apropiere semnificativă de partea germană, a cărei putere economică, combinată cu prezența minorității germane din Silezia (acum bine reprezentată în Seim), stârnise temeri legate de o colonizare a economiei poloneze. În 2002 s-au încheiat negocierile, iar în 2003 un referendum a aprobat aderarea, cu amplă majoritate de voturi, mai numeroase decât la precedentele și ulterioarele consultări politice[309]; a intrat în vigoare – ca în cazul altor nouă state – la 1 mai 2004, chiar în momentul în care Miller era forțat să demisioneze (a ajuns apoi în rândurile *Samoobrona*) fiind înlocuit de Marek Belka. Intrarea în Uniunea Europeană a reprezentat un moment de cotitură în istoria Poloniei, pe care instabilitatea scenei politice din anii următori și apariția tendințelor eurosceptice (de data aceasta mai mult la dreapta decât la stânga) nu au putut să o submineze în nici un fel. De altfel, în perioada 2007–2013 Polonia a fost țara căreia Uniunea Europeană i-a alocat cea mai mare parte a fondurilor structurale.

La alegerile parlamentare din 2005 (doar 40% dintre alegători), două noi formațiuni de dreapta, Lege și Justiție (PiS) și Platforma Civică (PO), moștenitoare ale Solidarității într-o oarecare măsură, au obținut o largă majoritate parlamentară, dar nu au format împreună un guvern, în timp ce partidele de stânga au ajuns la cel mai scăzut nivel din istorie, fiind depășite de dreapta populistă a *Samoobrona*. În timp ce PiS a format un guvern minoritar, încă din octombrie 2005, cele două partide câștigătoare au concurat la alegerile prezidențiale în care conservatorul populist Lech Kaczyński l-a învins pe liberalul Donald Tusk. Din iulie 2006, guvernul a fost condus de Jaroslaw Kaczyński, fratele geamăn al președintelui, dar, în lipsa sprijinului PO, acesta a fost nevoit să demisioneze și să permită organizarea de alegeri anticipate în 2007, în care PiS a fost învins de fostul aliat PO, al cărui lider, Tusk, a preluat conducerea executivului.[310]

Între cele două cele mai înalte funcții instituționale a început o coabitare nu întotdeauna ușoară, care s-a încheiat dramatic la 10 aprilie 2010, când Lech Kaczyński, alături de alți politicieni polonezi, a fost victima unui accident de avion deasupra orașului Smolensk, din Rusia, în timp ce delegația poloneză se deplasa la un eveniment care comemora masacrul de la Katyń. Succesorul lui Lech Kaczyński a fost liberalul Bronisław Komorowski, care l-a învins pe Jaroslaw Kaczyński. Aceste evenimente par să fi consolidat orientarea pro-europeană din Polonia și să fi slăbit puternicele tendințe eurosceptice.

3. De la sfârșitul Cehoslovaciei până la intrarea Republicii Cehe și a Slovaciei în Uniunea Europeană

Cu acordul protagoniștilor acelei perioade, cabinetul Čalfa (premierul a părăsit aproape imediat PC pentru a se înscrie în PNV) a rămas la putere timp de un an și jumătate. Curând, caracterul eterogen al Forumului Civic a ieșit la iveală, iar la alegerile din iunie 1992 aripa sa liberală și libertinistă (desprinsă sub forma Partidului Civic Democrat, ODS, condus de Václav Klaus) a obținut majoritatea alături de aliații creștin-democrați. Guvernul cehoslovac condus de Jan Stransky – membru ODS – ce se instalase în iulie 1992 – și, în paralel, guvernul ceh condus de Klaus au preluat mandatul, iar transformarea economică a început rapid. Între timp, la Bratislava, puterea a fost preluată de Mișcarea pentru Slovacia Democrată a lui Vladimir Mečiar, care a luat naștere în urma scindării PNV. Importanta industrie locală de armament a fost redimensionată drastic, în cadrul unui proces amplu de restructurare generală a combinatelor industriale, însoțită de un amplu program de privatizare, care a vizat inițial restaurante, magazine și alte întreprinderi mici, dar în cele din urmă și companii mari care au fost predate publicului, prin vânzarea de acțiuni sau de cupoane. Cele mai competitive companii au fost cumpărate de antreprenori străini: cazul cel mai cunoscut este cel al companiei auto Škoda, achiziționată de compania germană Volkswagen. În cele din urmă, ori de câte ori a fost posibil, au fost retrocedate către foștii proprietari activele naționalizate după 1948. Aceste reforme radicale au fost susținute în special de Klaus, încă de pe vremea când era ministru de Finanțe în guvernul Čalfa, iar apoi ca prim-ministru (mai târziu a fost și președinte al Republicii Cehe).

Transformarea economiei a favorizat, pe de o parte, dezvoltarea economică, dar, pe de altă parte, a avut ca preț creșterea șomajului, în special în Slovacia. În Slovacia, regimul comunist își dorise dezvoltarea industrială ridicată pe o fundație șubredă: existau multe întreprinderi mari și învechite ce aveau nevoie de restructurări profunde pentru a fi competitive și atractive. Ritmul diferit al transformărilor economice din Slovacia și Boemia-Moravia a fost un stimulent pentru mișcarea separatistă slovacă, cu origini mult mai vechi. De partea cealaltă, în zona cehă, exista convingerea larg răspândită că teritoriile slovace reprezentau pentru economie o povară de care era mai bine să se debaraseze.[311]

După doi ani de la Revoluția de Catifea, statul federal a luat sfârșit în mod pașnic, dând naștere celor două state independente, la data oficială de 1 ianuarie 1993. Procesul a fost, de fapt, lipsit de conflicte (spre deosebire de Iugoslavia) și, într-adevăr, decizia de separare a celor două țări a fost luată de parlamentele respective și aprobată de parlamentul federal, fără a fi supusă vreodată aprobării prin referendum. De fapt, mai multe sondaje au arătat că majoritatea populației nu era favorabilă separării, existând, mai curând, dorința de a revizui relațiile dintre cele două părți ale Cehoslovaciei.[312] Între timp, murise în urma unui accident de mașină Dubček care cu siguranță nu sprijinea separarea, la fel ca Havel, care a trebuit să accepte această decizie politică[313], dar care, la scurt timp după aceea, a preluat președinția Republicii Cehe, acum că nu mai exista statul al cărui președinte fusese timp de doi ani. Havel avea o carismă intelectuală deosebită, demonstrase în perioada anterioară existența „puterii celor lipsiți de putere“ și era capabil de opțiuni și gesturi curajoase și împotriva curentului cultural, cum ar fi a cere iertare națiunii germane pentru suferințele provocate de poporul său germanilor sudeți: întrucât Germania nazistă fusese cea care pusese capăt primei Cehoslovacii între 1938 și 1939,

este ușor de înțeles ce a însemnat acel gest în ochii unei părți a populației. Dimpotrivă, Klaus s-a numărat printre cei mai mari susținători ai separării slovacilor de cehi.

Guvernele de la Praga s-au grăbit să reintroducă economia de piață și s-au orientat fără ezitare către Occident. Din 1990, Cehoslovacia era membră a Pentagonalei patronate de Italia (ulterior Inițiativa Central-Europeană) și a fost primită în Consiliul Europei încă din februarie 1991. În anul următor, în colaborare cu Varșovia și Budapesta, Praga a creat așa-numitul Acord de la Vișegrad (orașul maghiar), care prevedea cooperarea acestor țări din Europa Centrală atât pentru a pune concret în aplicare transformarea economiilor lor, cât și, mai ales, pentru a stabili relații cu economiile occidentale în vederea admiterii comune în Comunitatea Europeană de atunci. În anii care au urmat, caracterul acordului s-a schimbat, iar zona de liber schimb (CEFTA) nu a fost pe deplin operativă, deși a fost extinsă cuprinzând și alte țări; la început părea a dori să sublinieze că existau diferențe majore între Europa Centrală și Balcani în ceea ce privește revenirea la economia de piață și la o democrație comparabilă cu cele occidentale: aceste diferențe ar fi trebuit să cântărească în drumul spre ceea ce devenea Uniunea Europeană. În realitate, țările din sud-estul Europei nu au parcurs încă acest drum (Albania, republicile sudice ale fostei Iugoslavii) sau au fost primite în Uniunea Europeană (România, Bulgaria) mai târziu, în 2007, decât fostele țări comuniste situate geografic mai la nord.

Cehoslovacia a fost unul dintre puținele state în care toți cei implicați în aspectele cele mai odioase ale regimului comunist (servicii secrete, poliție politică) sau chiar ale regimului nazist au fost înlăturați prin lege din funcțiile publice (lustrație sau transparență). Inițial, legea adoptată în 1991 nu a fost semnată de Havel, dar ulterior a intrat în vigoare. De asemenea, Republica Cehă a recunoscut, printr-o lege din 2011, cea de-a treia rezistență împotriva regimului comunist, care a urmat rezistenței împotriva monarhiei austro-ungare în Primul Război Mondial și rezistenței împotriva ocupației naziste. Într-o oarecare măsură, această decizie politică a fost însoțită de înființarea, în 1990, a unui Institut de Istorie Contemporană în cadrul Academiei de Științe. Mulți ani mai târziu, în 2007, în Republica Cehă a fost înființat Institutul pentru Studiul Regimurilor Totalitare (nu mult diferit de cele similare din Polonia și România), a cărui activitate a avut inevitabil ecouri politice, stârnind uneori controverse în rândul cercetătorilor și publicului larg.

3.1. *Slovacia postcomunistă și independentă*

Independența a îndeplinit un vechi deziderat al slovacilor, dar perioada inițială a fost marcată de dificultăți economice majore, din motivele deja menționate. În plus, pentru o lungă perioadă de timp cadrul politic a fost dominat de populism; prim reprezentant al acestuia a fost Vladimir Mečiar, expulzat din PC în timpul „normalizării“, fost militant al PNV, apoi fondator și lider al Mișcării pentru Slovacia Democratică (HDZS) și de mai multe ori șef al guvernului între 1990 și 1998. Aceste tendințe populiste au fost dublate de recrudescența naționalismului datorată problemei minorității maghiare (aproximativ 600.000 de persoane), care a condus la divergențe repetate cu Ungaria vecină. De asemenea, guvernele de la Bratislava și Budapesta au polemizat pe tema exploatării și

canalizării apei din Dunăre prin barajul și sistemul hidroelectric Gabčíkovo-Nagymaros.

După vizita lui Mečiar la Budapesta, în ianuarie 1995, și odată cu semnarea tratatului la Paris de către cei doi prim-miniștri, la 19 martie 1995, cele două state au ajuns la un acord precar cu privire la interesele și punctele lor de vedere. Cu această ocazie au fost recunoscute frontierele de stat și drepturile „individuale“, și nu colective ale minorităților (de exemplu, ale maghiarilor din Slovacia). Cu toate acestea, acordul nu a fost aprobat nici de reprezentanții minorității maghiare, nici de *Slovenská Národná Strana* (SNS), partidul naționalist slovac al lui Ján Slota. Nu au întârziat să apară noi polemici privitoare la legea despre limbă, discriminatorie în privința minorităților, iar în anii care au urmat, tensiunile dintre guvernele de la Budapesta și Bratislava au continuat să se amplifice și s-au reaprins după ce Fidesz al lui Viktor Orbán a ajuns la putere la Budapesta, mai întâi între 1998 și 2002, iar apoi în 2010. De asemenea, trebuie menționată problema rromilor, ce reprezintă de fapt a doua minoritate ca mărime din Slovacia (cifrele variază între 90.000 și 380.000 de suflete), localizată mai ales în provinciile estice și trăind în general fără un loc de muncă permanent, deoarece nu s-au adaptat deloc schimbărilor din noua economie.[314]

După alegerile generale din septembrie 1994, Mečiar, cu 35% din voturi și 61 de locuri din 150, a guvernat cu sprijinul SNS și al neocomuniștilor din Asociația Muncitorilor din Slovacia (ZRS). El a știut să interpreteze temerile oamenilor obișnuiți cu privire la reformele liberale și la cererile minorității maghiare. Privatizarea a bătut pasul pe loc, de aceea în Slovacia situația economică a populației s-a ameliorat abia spre sfârșitul anilor ’90. Premierul a intrat în conflict și cu episcopia catolică (Ioan Paul II a vizitat Slovacia în 1995) și chiar cu membri din propriul partid, cum ar fi președintele republicii, Michal Kováč, împotriva căruia nu a ezitat să recurgă la metode de luptă neortodoxe. Abia după alegerile din 1998, partidele de opoziție (creștin-democrații, Uniunea Democrată, Partidul Stângii Democrate, Coaliția Maghiară) au reușit să depășească HDZS, care deținea, chiar și în această situație, o majoritate relativă. Noul prim-ministru Mikulaš Dzurinda (1998–2006) a lansat nu numai o politică reformistă mai incisivă – a fost introdusă cota unică de 19% –, ci și o orientare mai „europeană“ decât cea a lui Mečiar, noutate de la care guvernele aflate la putere în anii următori nu s-au abătut. Spre surprinderea unora dintre observatorii internaționali, Slovacia a ajuns astfel pe picior de egalitate cu celelalte state foste comuniste (și cu Republica Cehă) atunci când Bruxelles a stabilit anul 2004 ca dată de aderare a noilor state membre la Uniunea Europeană. În același an, a aderat la NATO.

După executivele conduse de Dzurinda, primul guvern condus de social-democratul Robert Fico (2006–2010) s-a sprijinit pe o majoritate eterogenă la care, alături de social-democrați (SMER), participau HDZS și SNS. În ciuda structurii sale ciudate și controversate, noul guvern din 2009 a rezistat până la intrarea în Uniunea Monetară Europeană. A urmat scurta paranteză a guvernului de centru-dreapta condus pentru prima dată de o femeie, sociologul Iveta Radičova: acest ultim executiv, care se lupta cu recesiunea economică, nu a reușit să obțină încrederea chiar pentru legea de ratificare a așa-numitului „fond de salvare a statelor“ al Uniunii Monetare, care a fost totuși aprobată la scurt timp după aceea. Fico a revenit la guvernare în aprilie 2012 cu un cabinet monocolor; în absența unor partide importante de opoziție (zguduită de dezvăluirea unui

scandal politic și financiar grav), el a prezentat un program care prevedea o schimbare drastică a politicii economice.

3.2. *Republica Cehă, un partener european puternic?*

La sfârșitul anilor ’90, se părea că Republica Cehă, mai bogată în resurse naturale și, din toate punctele de vedere, orientată direct spre Occident, ar trebui să aibă mai puține probleme decât Slovacia în ceea ce privește aderarea la Uniunea Europeană. În realitate, pentru a ajunge acolo a fost necesară depășirea crizei economice ce se acutiza din nou, precum și adoptarea unui sistem politic fiabil și democratic. De la alegerile generale din mai 1996, situația din Republica Cehă s-a schimbat treptat odată cu apariția unui al doilea pol, Partidul Social-Democrat (ČSSD), condus de Miloš Zeman, care fusese expulzat din PC după Primăvara de la Praga și care, prin urmare, nu putea fi considerat un urmaș al vechiului regim. Cele două partide principale (ODS și ČSSD), cu aproape același număr de voturi, au alternat la guvernare în anii următori, uneori cu sprijinul altor partide din parlament: comuniști, creștin-democrați, republicanii xenofobi ai lui Miroslav Sládek și, mai recent, formațiunea Tradiție, Responsabilitate, Prosperitate (TOP 09), condusă de Karel Schwarzenberg[315], precum și al altora, cum ar fi Acțiunea Cetățenilor Nemulțumiți (ANO 2011).

Având doar o majoritate limitată și compozită, programele lor pentru fiecare executiv nu au putut fi puse în practică pe deplin, cele mai longevive guverne fiind conduse de social-democratul Zeman, 1998–2002, și de liberalii Topolánek, 2006–2009, și Nečas, 2010–2013. Cu toate acestea, Republica Cehă și-a continuat transformarea profundă, după cum reiese din faptul că sectorul public joacă acum un rol marginal în economia țării: reintegrarea în „familia“ europeană era destul de evidentă chiar și înainte de intrarea oficială în Uniunea Europeană, care a avut loc în 2004, după cum au putut constata turiștii în număr foarte mare ce vizitau Praga în mod constant. La referendumul din 2003, 77,33% dintre alegători optaseră pentru aderare, deși s-au prezentat la urne doar 55,21% din populația cu drept de vot.[316] Acest lucru nu a împiedicat atenuarea sentimentului proeuropean în anii mai recenți, Klaus însuși numărându-se printre eurosceptici; acesta a ajuns în funcția de președinte al republicii în 2003[317] și a fost multă vreme ostil promulgării Tratatului de la Lisabona. În 2013 i-a urmat în funcție Zeman, care l-a învins pe Schwarzenberg doar în turul al doilea de scrutin.

Multă vreme și până în ziua de astăzi, politologii[318] au definit sistemul politic din Cehia ca fiind unul „*of two and half parties*“ („cu două partide și jumătate“): de fapt, partidelor ODS și ČSSD li s-a alăturat o coaliție de patru partide mici de centru-dreapta (Pactul Sfântului *Václav*, din august 1999), în vreme ce Partidul Comunist a rămas izolat, cu toate că nu a obținut niciodată un număr de voturi mai mic de 10%, ajungând chiar la procentul maxim de 18% în 2002. În sfârșit, în ultimii ani, bipolaritatea instaurată de ČSSD și ODS a fost depășită odată cu criza gravă ce l-a afectat pe acesta din urmă și cu apariția altor formațiuni politice capabile să obțină un sprijin considerabil și a unor personaje carismatice din afara celor două partide. Prin aceste noi fenomene se manifestă nu doar dezaprobarea față de partidele ce se afirmaseră în perioada postcomunistă, ci și

euroscepticismul deja exprimat de Klaus.

4. Ungaria: interpretări ale democrației

Primele alegeri libere, desfășurate în martie–aprilie 1990 pe baza unui sistem cu două tururi de scrutin, au fost marcate de victoria Forumului Democrat Moderat – MDF (de inspirație creștină și populară) și a Alianței Democraților Liberi. Vechiul partid de guvernământ s-a destrămat prin scindări succesive. Curentul reformist s-a prezentat sub noua denumire de Partidul Socialist, obținând un rezultat modest în ce privește numărul de voturi și de locuri, în timp ce lista care a păstrat vechea denumire, POSU, nu a depășit pragul de 4% necesar pentru a intra în parlament; în mod similar, a fost exclus Partidul Social Democrat reconstituit. Numărul de voturi obținut de formațiunea reînființată PPP a fost puțin mai mare decât al Partidului Socialist. Încă din vremea aceea, s-a remarcat un partid, Fidesz (*Fiatal Demokraták Szövetsége* sau Alianța Tinerilor Liberali), care părea de inspirație liberală și cu opțiuni politice foarte inovatoare. Fusese înființat în 1988 și condus de un disident care a ieșit în evidență în ultimii ani și care a avut ulterior un mare viitor politic, Viktor Orbán.[319]

În consecință, în fruntea guvernului s-a aflat József Antall de la MDF (care a format o majoritate cu micii proprietari și cu creștin-democrații)[320], iar în funcția de președinte al republicii – Árpád Göncz, un liberal. Republica nu mai era numită „populară“ de către noul parlament. Sistemul electoral de tip francez, cu două tururi de scrutin, a oferit stabilitate politică țării în timpul tranziției postcomuniste, chiar și atunci când diferența la urne dintre coaliții nu era foarte mare, dar în curând populația s-a dovedit a fi agasată de alegerile sau referendumurile ce se succedau fără încetare, uneori numărul de votanți – mai ales în turul al doilea – era foarte mic, fenomen destul de ciudat pentru un popor privat de dreptul de a alege vreme de decenii. Faptul că societatea maghiară era pregătită de mult timp pentru tranziție a influențat, cu siguranță, traseul lin al acesteia: cum am menționat, transformarea avusese loc *de facto* înainte de a fi implementată oficial, la nivel politic. Din acest punct de vedere, Ungaria a beneficiat de un avans real față de celelalte state socialiste.

Cu toate acestea, nu au lipsit (și nici nu putea fi altfel) problemele sociale care erau deja prezente în societate sau care au rezultat în urma transformării profunde și radicale a acesteia, începând cu sectorul economic: introducerea rapidă, sau am putea spune chiar extinderea, modelului economiei de piață și deschiderea către capitalul străin (cu numeroase societăți mixte) nu s-au realizat cu ușurință. Deoarece aprovizionarea cu energie din Uniunea Sovietică a fost întreruptă, s-a înregistrat o creștere generalizată a prețurilor: 65% pentru benzină, ceea ce a dus la o confruntare dură între guvern și șoferii de taxi chiar în octombrie 1990. În plus, majoritatea populației a trebuit să suporte sacrificii, mai cu seamă angajații cu venituri fixe și pensionarii.

Tradiția de civilizație a Ungariei, faptul că în ultimele decenii regimul comunist fusese tolerabil și „deschiderea“ societății către schimbare, menționată mai sus, au ajutat

ca anii de după 1989 să nu se transforme într-un soi de război civil în care toate armele polemice erau potrivite şi toate motivele ce veneau din trecut utile pentru comiterea de abuzuri în prezent. MDF a fost în favoarea unei tranziţii lente şi treptate, orientate spre o economie mixtă; în acelaşi timp erau privatizate majoritatea proprietăţilor statului, demers de pe urma căruia aveau să beneficieze întreprinderile mici şi mijlocii. Pe lângă problema dificilă a privatizării (au fost necesare conceperea unei legislaţii ad-hoc şi crearea Agenţiei de Stat pentru Privatizare, APV), a fost abordată rapid şi chestiunea despăgubirii foştilor proprietari ai bunurilor expropriate de stat în trecut. Inevitabil, s-au accentuat inegalităţile sociale – îmbogăţirea câtorva, uneori a unor oameni care jucaseră un rol în vechiul regim[321] – şi scăderea treptată a bunăstării. La sfârşitul primei legislaturi postcomuniste, în 1994, sectorul privat contribuia cu 55% la PIB, mai cu seamă în sectorul serviciilor, al comerţului şi al construcţiilor. O pondere şi mai mare (64,3%) în această perioadă de patru ani a fost cea a investiţiilor cu capital străin.[322]

În ce priveşte relaţiile internaţionale, trebuie amintit că Ungaria s-a bucurat de relaţii privilegiate cu Occidentul încă dinainte de sfârşitul regimului comunist, după cum o dovedesc împrumuturile considerabile şi repetate acordate în special în perioada de tranziţie 1988–1991. Ungaria, care aderase la Fondul Monetar Internaţional încă din 1982, a fost primul stat fost comunist admis în Consiliul Europei, în noiembrie 1991. La scurtă vreme, Comunitatea Europeană (CE, succesoarea CEE şi destinată să devină Uniunea Europeană) i-a acordat statutul de asociat. Drumul către statutul de membru cu drepturi depline a fost anevoios şi s-a încheiat abia în 2004, Ungaria fiind primită *pleno iure* alături de alte nouă ţări, dintre care majoritatea erau foste state comuniste, inclusiv cele trei republici baltice ce fuseseră incluse în Uniunea Sovietică. După ce guvernul condus de socialistul Gyula Horn, care a preluat conducerea executivului de centru-dreapta, a aderat fără ezitări la Parteneriatul pentru Pace lansat de preşedintele Clinton şi după ce Budapesta găzduise în mai 1995 adunarea parlamentară a NATO, pentru prima dată organizată într-un stat nemembru[323], primului guvern Orbán i-a revenit sarcina să semneze intrarea Ungariei în NATO (martie 1999), confirmând orientarea sa net pro-occidentală: nu întâmplător, Budapesta aprobase acţiuni de sprijin pentru operaţiunile atât din Bosnia (1995), cât şi din Serbia şi Kosovo (1999).

Bineînţeles, guvernul maghiar se asigurase din timp obţinând retragerea ultimelor trupe sovietice din ţară, care a avut loc între 1990 şi 1991. Privind spre Vest ca spre un obiectiv de atins, Budapesta a încercat, tot din acest motiv, să dezvolte relaţii cu Polonia şi Cehoslovacia[324]: o piatră de hotar a fost acordul de la Vişegrad, care avea ca scop crearea unei zone de liber schimb (CEFTA), dar care pregătea şi intrarea celor trei state în CE. Trebuie spus că sub acest aspect succesul a fost limitat: aderarea la Uniunea Europeană a urmat, aşa cum s-a spus, un traseu mai complex conceput de autorităţile de la Bruxelles, în timp ce CEFTA a încorporat state care nu păreau să întrunească condiţiile necesare pentru a face parte din ea, cum ar fi România şi Bulgaria. Relaţiile cu România nu au fost uşoare din cauza problemei grave a minorităţii maghiare din Transilvania, ce nu fusese niciodată pe deplin rezolvată în anii comunismului şi care s-a reaprins chiar înainte de căderea regimului. Incidentele de la Târgu-Mureş (Marosvásárhely) din 1990, politica naţionalistă a primarului din Cluj (Kolozsvár), Gheorghe Funar, şi declaraţiile reprezentanţilor

naționaliștilor maghiari au contribuit la acest climat: printre ei se numărau și unii intelectuali, ce fuseseră disidenți în timpul regimului, care au părăsit MDF, cum ar fi cunoscutul poet Sándor Csoóri și dramaturgul István Csurka, care în 1993 a format o grupare radicală de dreapta, Partidul Ungar al Dreptății și Vieții, MIEP. Cu toate acestea, guvernul maghiar și cel român au acceptat controlul aerian reciproc al bazelor militare, aderând la tratatul internațional „cer deschis", iar în 1996 a fost semnat un tratat de prietenie, care a servit la dezamorsarea problemei grave a minorității maghiare din Transilvania, în ciuda tendințelor naționaliste ivite din nou în ambele țări.

Ca un tribut adus unei tranziții lipsite de traume, vechea gardă politică nu a plătit un preț exagerat de mare atunci când, încă din a doua legislatură, Partidul Socialist a reușit să se alieze cu liberal-democrații și să preia conducerea guvernului, în timp ce Forumul Democrat rămânea în opoziție alături de Fidesz și de alte formațiuni, fără a provoca probleme politice serioase sau îngrijorări în rândul guvernelor occidentale. Era o dovadă în plus a maturității unei societăți civile variate. Cu toate acestea, trecutul nu a putut fi arhivat fără nici o consecință: o lege similară celei adoptate în Cehoslovacia prevedea că accesul la anumite funcții publice importante era condiționat de dovada faptului că persoana în cauză nu colaborase cu poliția politică a regimului (și că nu fusese membru al Crucilor cu Săgeți). Ulterior, Curtea Constituțională a intervenit și a aprobat o legislație mai puțin strictă decât cele din proiectul inițial.

Guvernul Antall a rămas la guvernare pe durata întregului mandat, cu excepția unei remanieri în februarie 1993 și a înlocuirii premierului – care a murit prematur la data de 12 decembrie a aceluiași an – cu ministrul de interne Péter Boross. Cu toate acestea, MDF era o formațiune-umbrelă clasică și, după scindările prin care a trecut, a fost învinsă decisiv la alegerile din 1994 (nedepășind 12% din voturi) și a sfârșit prin a-și pierde identitatea politică[325], în timp ce electoratul său a căutat alte puncte de reper. Cu acea ocazie, socialiștii (33% în primul tur de scrutin) și-au unit forțele cu cele ale Democraților Liberi (19,7%), obținând astfel o largă majoritate parlamentară.

De asemenea, guvernul liberal-socialist al lui Gyula Horn a rezistat de-a lungul întregului mandat, timp în care a pus sub semnul întrebării trecutul politic al multora dintre membrii săi, inclusiv pe al premierului: de fapt, a adoptat măsuri care să se plieze pe așteptările puterilor occidentale și de natură să apropie foarte rapid economia de standardele occidentale. Privatizarea și deschiderea către capitalul străin au avansat într-un ritm atât de rapid încât opoziția de dreapta a început să se îngrijoreze. Cu toate acestea, la următoarele alegeri, din 1998, o mare parte a electoratului a preferat să se îndrepte spre o altă forță politică: tinerii liberali (Fidesz), conduși de noul premier Viktor Orbán, care a format un guvern de coaliție, împingându-i pe socialiști în opoziție, în ciuda celor 32,3% din voturi obținute. „Întoarcerea foștilor" într-o țară care nu era înapoiată nu a avut sorți de izbândă. S-a înaintat o propunere pentru alegerea șefului statului prin sufragiu universal, dar Curtea Constituțională a refuzat să valideze un referendum în favoarea acestei inovații, care nu a avut succes nici ulterior. În iunie 1995, Göncz a fost reales ca președinte al republicii de către parlament, la fel ca succesorii săi în următoarele legislaturi. Primul guvern Orbán, asemeni celor care l-au precedat, a continuat politica de limitare a cheltuielilor publice, dar s-a concentrat și pe reducerea taxelor, a inflației și a șomajului.

Producția industrială a crescut semnificativ în 2000 (cu 18,1%), dar a sporit și datoria externă, iar balanța de plăți a rămas negativă.[326]

La alegerile parlamentare din 2002, coaliția formată din Partidul Socialist (178 de mandate) și Alianța Democraților Liberi (19 mandate) a câștigat în fața celor 188 de mandate obținute de Uniunea Civică Maghiară (Fidesz, care includea veteranii din MDF). Guvernul de centru-stânga condus de Péter Medgyessy a aprobat măsuri ce aveau ca scop creșterea salariilor din sectorul bugetar și a pensiilor, raționalizarea politicii fiscale și reformarea sistemului de sănătate. În paralel, a vândut ultimele trei bănci rămase în proprietatea statului către sectorul privat și a semnat Tratatul de aderare la Uniunea Europeană (16 aprilie 2003).[327] Majorarea cu 50% a salariilor din administrația publică a dus la o importantă sporire a deficitului bugetar, în vreme ce scădeau investițiile în industrie și ritmul creșterii economice.[328] Pierderea credibilității executivului a fost inevitabilă, fapt dovedit de alegerile europarlamentare din iunie 2004, în care Partidul Socialist a obținut 9 locuri față de cele 12 ale formațiunii Fidesz. Ferenc Gyurcsány l-a înlocuit pe Medgyessy în funcția de prim-ministru, iar guvernul a revenit la politici mai liberale, favorizând redresarea economică și reducerea datoriei publice. Rezultatul a fost creșterea șomajului și lipsa investițiilor în locuințe sociale, scăzând totodată nivelul de trai al populației. PIB a crescut din nou, iar inflația s-a diminuat.

Toate acestea l-au determinat pe liderul opoziției, Orbán, să opteze pentru măsuri din ce în ce mai puțin liberale (așa cum din capul locului părea să prefere Fidesz) și să se opună pozițiilor proeuropene ale Partidului Socialist: era convenabil să adopte o poziție care să îi asigure sprijinul populației, pe care altfel l-ar fi pierdut în favoarea dreptei ultranaționaliste și populiste, anticapitaliste și protecționiste, eurosceptice și antiamericane. Aceasta din urmă își fixase de acum un punct de reper în partidul *Jobbik* sau Mișcarea pentru o Ungarie mai bună. În ciuda acestui fapt, Partidul Socialist s-a impus la scrutinul din 2006, obținând 186 de mandate și, alături de aliații săi liberali, 210 (din 386). Gyurcsány a inițiat creșteri masive de taxe, privatizări suplimentare și o reducere substanțială a sistemului de ajutoare sociale: pentru a face față falimentului iminent al sistemului de sănătate, a introdus taxe de ambulatoriu. Opinia publică era mai ostilă și mai agitată, deschizându-se astfel calea pentru opoziție. La 23 octombrie 2006, în timpul comemorării a 50 de ani de la Revolta de la Budapesta, au avut loc ciocniri dure, provocate de grupuri de extremă dreapta. În ciuda situației generale dificile, guvernul a obținut votul parlamentului.

În 2008, la inițiativa opoziției, referendumul privind eliminarea coplății în ambulatorii a reprezentat o înfrângere grea pentru guvern. Acesta arăta limpede că Fidesz acumula sprijin social cerând reinstaurarea unor măsuri economice și sociale adoptate în anii comunismului. Cu toate că era pentru prima dată când o coaliție din epoca postcomunistă câștiga două alegeri consecutive, Gyurcsány, acuzat că a mințit electoratul cu privire la situația conturilor publice în urma difuzării unui discurs pe care îl ținuse la o ședință de partid cu ușile închise, a demisionat din funcția de prim-ministru în aprilie 2009 ca urmare a protestelor populației și a revoltelor care au urmat. Pierzând susținerea în cadrul partidului și fiind într-o scădere gravă de popularitate, a fost înlocuit cu Gordon Bajnai înainte de alegerile generale din 2010. În zadar noul guvern a salvat 100.000 de locuri de

muncă cu fonduri ad-hoc, susținând, de asemenea, sistemul de pensii și 100.000 de familii aflate în sărăcie, limitând datoria publică și sporind încasările la bugetul statului.[329] Anii lui Gyurcsány nu se puteau uita ușor, iar în 2010 socialiștii și liberalii au suferit o înfrângere grea.

Nu mai puțin de 269 de fotolii parlamentare au fost alocate partidului Fidesz, care obținea astfel majoritatea necesară pentru a introduce modificări constituționale. Partidul Socialist a obținut doar 59 de locuri, față de cele 47 ale partidului de extremă dreapta *Jobbik*, protagonistul ciocnirilor de stradă din legislatura precedentă, și față de cele 16 ale mișcării ecologiste „Politica poate fi diferită". Acesta a fost începutul unei lungi perioade de guvernare a lui Orbán (rezultatele alegerilor generale și europene din 2014 nu au fost foarte diferite), care a înregistrat mai multe succese pe plan economic, dar care a intrat în conflict cu Uniunea Europeană din cauza caracterului noii constituții pe care a adoptat-o și diferitelor reglementări considerate contrare principiilor care au inspirat Uniunea. Este vorba, de exemplu, despre reglementările stricte privind mijloacele de comunicare în masă, dar și despre cele ce țin de „exodul creierelor", care nu erau în concordanță cu stimulentele pentru mobilitatea lucrătorilor și a cetățenilor europeni și care aminteau de restricțiile în vigoare în regimurile comuniste.[330] De asemenea, unii observatori străini au considerat exagerate competențele de prevenție și restricție acordate forțelor de ordine publică. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că legislația menită să reducă beneficiile pentru sistemul bancar și să ușureze povara datoriilor de plată pentru cetățeni, legislație populară în țară, nu a fost aprobată de comunitatea bancară internațională. De fapt, o mare parte a opiniei publice maghiare – din ce în ce mai puțin dispusă să accepte politicile dictate de Bruxelles – a sprijinit noua orientare politică și, odată cu aceasta, și Biserica Catolică, după cum arată unele luări de poziție din partea câtorva reprezentanți de seamă ai acesteia, printre care episcopul auxiliar de Esztergom-Budapesta, János Székely.[331] În fine, Budapesta a arătat o oarecare predispoziție de a menține relații bune cu Rusia, chiar și atunci când Moscova a avut motive de conflict cu guvernele europene și occidentale (criza ucraineană).

5. România, de la țară exotică la partener european

După sfârșitul sângeros al comunismului, României i-a fost greu să se distanțeze de climatul de criză care a urmat după decembrie 1989 și să transforme clasa politică, societatea și structurile administrative și economice dincolo de declarațiile de principiu. În cea de-a doua legislatură, din 1992 până în 1996, s-au înregistrat schimbări mai semnificative, dar nu încă o schimbare radicală, așa cum ar fi fost de așteptat. Schimbarea s-a produs în cea de-a treia legislatură, dar rezultatele nu au fost atât de strălucite pe cât se dorea și, la începutul primului deceniu al secolului, a fost necesară o nouă restructurare a politicii – și o nouă constituție –, a economiei și a societății. Intrarea în Uniunea Europeană, în 2007, a dus la bun sfârșit procesul general de transformare, făcând din România un partener european solid, indiferent de problemele pe care țara le are în diverse

domenii și de experiențele cu totul speciale prin care a trecut.[332]

Anii 1990–1992 au fost cei mai agitați. După fuga lui Ceaușescu, fiecare etapă a procesului care a dus la instaurarea precară a unei noi ordini politice a avut ca scenă sediul Televiziunii Naționale. Noua ordine a luat forma unui Front al Salvării Naționale, format atât din membri PCR, cât și din persoane din alte medii, inclusiv disidenți. Cei dintâi au preluat conducerea, mai ales în persoana președintelui Frontului Salvării Naționale (FSN), Ion Iliescu, un lider comunist căzut în dizgrație în ultimii ani (un fel de Gorbaciov la scară mai redusă și poate mai conservator), și a șefului guvernului, tânărul profesor universitar Petre Roman, mai puțin legat de trecutul partidului, deși fiul unui alt lider cunoscut.[333] În realitate, cadrul politic era extrem de variat, deoarece se înființaseră sau reînființaseră partide de toate felurile. În stradă protestau demonstranți care nu considerau legitimă direcția politică predominantă și grupul de guvernământ care preluase puterea *de facto*.

Pentru a calma protestele nu a fost suficientă constituirea unui Consiliu Provizoriu de Uniune Națională, un fel de parlament în care jumătate din locuri au fost atribuite unor formațiuni diferite de FSN; în cele din urmă, în iunie, minerii din Valea Jiului au ajuns să evacueze violent Piața Universității: responsabilitatea politică pentru acest gest (numit prima mineriadă) nu putea să nu fie pusă pe seama lui Iliescu și a anturajului său.[334] O soluție mai politică și mai naturală au fost alegerile organizate în mai 1990. Acestea s-au desfășurat într-un context aparte, deoarece, din pricina dificultăților și greșelilor celorlalte partide, FSN a exercitat un control aproape exclusiv asupra comunicațiilor, iar Iliescu a avut ocazia să devină cel mai cunoscut om din țară. Au urmat un semiplebiscit pentru el, care și-a asumat președinția republicii, și un mare succes pentru FSN, care ajunsese astfel în măsură să guverneze și să înceapă procesul constituțional. Democrația românească renăștea – unii au spus că se năștea pentru prima oară – nu fără umbre.

Carta constituțională era, cel puțin parțial, inspirată din cea franceză; Iliescu a continuat să aibă un rol dominant, înlăturându-l de la guvernare (tot cu ajutorul unei noi mineriade) chiar și pe Roman, între ei existând diferențe de opinie deloc neglijabile. Forțând o simplificare, se poate spune că Roman dorea schimbări mai rapide și mai incisive, inclusiv în domeniul economic, în vreme ce Iliescu îi reprezenta pe cei care se temeau de noutăți și nu intenționau să arunce la gunoi tot ce se realizase în România din 1945 până în momentul respectiv. Să nu uităm că Uniunea Sovietică a continuat să existe până în 1991, deși cu modificări evidente, iar Iliescu dorea să rămână în relații bune cu aceasta, semnând chiar și un tratat de prietenie. Această opțiune a influențat hotărâtor chestiunea Moldovei, unde se activase o mișcare de independență, mai ales în rândurile majorității românofone, ce susținea deschis refacerea unirii cu România, existentă între cele două războaie mondiale. Istoria Moldovei nu va fi abordată în acest volum, este suficient să spunem că unirea nu a avut loc nici măcar atunci când Moldova a ajuns independentă și că, dimpotrivă, regiunile estice ale acestui mic stat (Transnistria), locuite în principal de slavi și cu vocație industrială, au ajuns să se separe *de facto* de guvernul moldovenesc. Cu toate acestea, opinia publică românească nu uită de existența acestei probleme, iar cele două state mențin relații strânse. Republica Moldova este membră a Comunității Statelor Independente, grupată în jurul Federației Ruse, astfel că aderarea sa la Uniunea Europeană nu poate fi luată în considerare în acest moment, ceea ce afectează,

fără îndoială, relațiile dintre românii de pe cele două maluri ale Prutului, râul care marchează granița dintre România și Republica Moldova.

Polarizarea din interiorul FSN, deși însemnată, nu a fost suficientă pentru a-l împinge în opoziție în cea de-a doua legislatură. Alegerile din 1992 l-au confirmat pe Iliescu în funcția de președinte și Frontul Democrat al Salvării Naționale (acesta era noul nume al Frontului Salvării Naționale) la guvernare, dar numai prin alianțe dificile și contradictorii cu Uniunea Democrată a Maghiarilor din România (UDMR)*[335], cu partide naționaliste și cu mici formațiuni de extremă-stânga. În ciuda acestei eterogenități, guvernul Văcăroiu a rezistat pe toată durata mandatului, dar stânga condusă de Iliescu nu era în măsură să facă față unor noi alegeri cu aliați stabili. Astfel, anul 1996 a adus o schimbare foarte importantă. Partidele de centru-dreapta (liberalii și național-țărăniștii), cu sprijinul democraților lui Roman, l-au susținut pe Emil Constantinescu și au creat un executiv diferit de cele anterioare. Noua coaliție, deși avea o largă majoritate, nu a dat dovadă de coeziune, fenomen care s-a repetat cu majoritățile formate în anii următori din mai multe facțiuni politice. În orice caz, au fost introduse câteva inovații importante: au fost puse în aplicare reforme economice și sociale consistente și a existat o mai mare apropiere de NATO și de Uniunea Europeană. Totuși, rezultatele nu s-au ridicat la nivelul așteptărilor, iar în 2000 a avut loc o inversare dramatică de tendință. Partidele de dreapta, centru și stânga moderată nu au reușit să se unească, unele chiar rămânând în afara parlamentului; au lăsat astfel terenul liber Partidului Social-Democrat al eternului Iliescu și dreptei naționaliste, bine reprezentate de Partidul România Mare, al cărui lider, Corneliu Vadim Tudor, fost poet de curte al lui Ceaușescu, a ajuns în turul doi al alegerilor prezidențiale alături de Iliescu, care a fost ales pentru a treia oară, tot cu voturile moderaților. Guvernul condus de Adrian Năstase a ales o linie politică mai reformistă și mai pro-occidentală decât în trecut. Un simbol al transformării a fost faptul că în 2002 Iliescu a primit vizita președintelui american Bush într-o atmosferă de sărbătoare, după ce NATO decisese să accepte România ca stat membru, grație politicii Bucureștiului față de criza din Kosovo. Revizuirea constituției (acum mai puțin prezidențialistă și mai aliniată la *acquis*-ul comunitar) și încheierea negocierilor pentru aderarea la Uniunea Europeană au marcat definitiv orientarea politicii externe românești. În 2003, un contingent românesc a participat în Irak, pentru a sprijini intervenția americană.[34][336]

Noua politică aleasă de social-democrați (ex-comuniști) nu a fost suficientă pentru a-i confirma la putere. În timp ce steaua dreptei naționaliste se stingea, formațiunile moderate, mai exact liberalii și democrații, își recăpătau puterea, dând naștere unei situații de incertitudine numerică, care a oferit formațiunilor mici posibilitatea de a înclina balanța, schimbând cu ușurință alianțele. Deoarece centrul-dreapta, învins la alegerile generale din noiembrie 2004, a reușit să dea președintele republicii, Traian Băsescu, acesta, grație incertitudinii menționate mai sus, a izbutit să formeze un guvern de centru-dreapta condus de liberalul Călin Popescu Tăriceanu, capabil să obțină majoritatea în parlament.

Și de această dată, majoritatea s-a dovedit a fi lipsită de coeziune și a apărut un nou fenomen grav: conflictul dintre guvern și președintele republicii, care a dus în 2007 la suspendarea acestuia din urmă, votată de parlament, dar neconfirmată de votul popular, așa cum prevede constituția. În 2008, datorită noii legi electorale, doar patru partide au

intrat în parlament. Cele două partide cele mai votate, PSD și nou-înființatul Partid Democrat Liberal (PDL), apropiat de președintele Băsescu, au format o coaliție fără precedent pentru a face față crizei economice care se profila și în România; de altfel, ele erau afiliate la două curente politice europene: cel socialist și cel popular. În ciuda faptului că doar liberalii și UDMR rămăseseră în opoziție, guvernul condus de Emil Boc (PDL) nu a a avut parte de o perioadă ușoară, atât din cauza crizei grave, cât și din pricina faptului că, la scurt timp, majoritatea s-a scindat. Cu toate că social-democrații au înaintat o moțiune de cenzură în 2009, guvernul a rămas în funcție până în februarie 2012, când a demisionat pe fondul unor proteste de stradă intense. Câteva luni mai târziu, a preluat puterea un executiv condus de social-democratul Victor Ponta, care în toamna anului 2011 a obținut o victorie confortabilă la urne, aliindu-se cu liberalii. Chiar și această alianță a fost de scurtă durată, iar Ponta a trebuit să caute o majoritate mai restrânsă în parlament pentru a nu întrerupe mandatul, prezentându-și candidatura pentru cea mai înaltă funcție în stat la alegerile din 2014.

Traian Băsescu, veritabil protagonist al politicii românești timp de aproape zece ani, a fost reales în funcția de președinte al republicii în decembrie 2009, deși cu o diferență mică față de candidatul social-democrat Mircea Geoană. În 2012, după ce a intrat în conflict cu noul executiv condus de Ponta, președintele a trecut din nou prin procedura de suspendare inițiată de parlament, dar din nou referendumul nu a confirmat decizia parlamentară, de data aceasta din lipsă de cvorum. Abia în decembrie 2014 Băsescu a părăsit președinția în favoarea unui liberal, foarte popularul primar al Sibiului, Klaus Iohannis, a cărui alegere, deși a însemnat o „coabitare“ cu Ponta, era o mare noutate, întrucât Iohannis provine din rândurile minorității germane săsești.

După cum se poate observa, viața politică românească este de ani de zile foarte animată și plină de răsturnări de situație[337][35], ca să nu mai vorbim despre corupția clasei politice și administrative. Cu toate acestea, țara a continuat să evolueze, fiind influențată de apartenența sa la Uniunea Europeană începând din ianuarie 2007; economia s-a dezvoltat și s-a relansat în ciuda crizei puternice care a început în 2008. În medie, rata de creștere economică a fost ridicată, desigur, și ca urmare a unui punct de plecare slab și în ciuda faptului că, timp de câțiva ani, investițiile străine nu s-au făcut simțite. Multe probleme care păreau îngrijorătoare au fost dezamorsate, începând cu numeroasa minoritate maghiară. Un cadru politic mai solid și alianțe de partid mai stabile ar fi dus la obținerea unor rezultate mai bune, lucru deloc imposibil într-o țară cu resurse materiale considerabile. Unele transformări socio-economice sunt foarte evidente. În sectorul agricol, încă important, s-a înregistrat o scădere treptată a numărului de lucrători. Învățământul superior s-a extins, deși în detrimentul calității garantate anterior de numărul limitat de studenți admiși. Alături de sectoarele industrial și manufacturier, cel terțiar a cunoscut o dezvoltare accentuată. Schimburile comerciale s-au intensificat: unul dintre principalii parteneri este Italia. Fenomenul cel mai frapant este numărul foarte mare de emigranți dintr-o țară aflată în criză demografică din motive economice: se formează comunități foarte mari de români în Europa și numai în Italia numărul lor depășește un milion.[338][36] Dincolo de consecințele financiare împovărătoare suportate de țara de baștină,

rămâne întrebarea dacă fenomenul migrației este în ansamblu util sau dezavantajos pentru România.[37][339]

6. Bulgaria: de la tranziția lentă la aderarea la Uniunea Europeană

Dincolo de concesiile făcute „spiritului vremurilor“ și de dorința puternică de democrație, foștii lideri comuniști din Bulgaria intenționau să rămână în joc sub noi însemne și cu noi programe. În ceea ce privește PCB, „lipsea în cadrul acestuia o tradiție a dialogului real“[340][38] care să stimuleze transformarea sa rapidă într-un partid social-democrat. Membrii conducerii au schimbat denumirea în partid socialist, așa cum s-a procedat și în alte țări din zonă, și au pregătit terenul pentru primele alegeri libere care au avut loc în iunie 1990 și care au avut ca rezultat Adunarea Constituantă (*Veliko Narodno Săbranie*). Observatorii străini au considerat că votul a fost unul aproape corect: datorită sistemului electoral mixt (proporțional și uninominal cu posibilitatea balotajului), Partidul Socialist a obținut majoritatea relativă a voturilor (39%) și majoritatea absolută a locurilor (211 din 400). SDS a fost principalul partid de opoziție, cu un număr de voturi puțin mai scăzut (36% și 144 de mandate), obținute mai ales în centrele urbane: mediul rural i-a susținut mai mult pe foștii comuniști. În afara celor doi poli se aflau UNAB, care nu mai era un aliat cu PCB, și Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți (DPS), care reprezenta minoritatea musulmană: cele două formațiuni, fiecare cu câte 8% din voturi, puteau avea un cuvânt de spus atunci când era vorba de votarea unei legi în locul alteia. Compromisul dintre socialiști și democrați a fost inevitabil pentru a nu bloca lucrările Adunării Constituante: primii l-au menținut pe Lukanov în fruntea guvernului, iar cei din urmă i-au încredințat președinția republicii lui Jeliu Jelev.

Lupta politică din Bulgaria postcomunistă a avut o trăsătură cu totul aparte: după ce un partid câștiga alegerile, forțele rămase în opoziție reușeau să treacă la contraatac în ciuda înfrângerii electorale, deoarece majoritatea nu a fost niciodată unită. Ca o regulă, mandatele nu au ajuns niciodată la termen, încă de la primul. De fapt, nu a durat mult până când guvernul Lukanov a aruncat prosopul în primăvara anului 1991 și a cedat locul unui executiv condus de magistratul Dimităr Popov, în componența căruia erau și socialiști, și reprezentanți ai altor partide, precum și independenți. Popov, care nu dispunea de o majoritate proprie, a avut sarcina de a organiza noi alegeri politice și de a adopta cele mai urgente legi. În ciuda instabilității, Bulgaria a primit o nouă constituție, mai apropiată de constituția liberală din 1879 decât de cea comunistă din 1947; unele articole au acordat atenție drepturilor minorității etnico-religioase, fără însă a face concesii în vederea unei eventuale autonomii.

Lucrările Adunării Constituante au fost atât de dificile, încât până la urmă s-au retras din aceasta aproximativ 100 de deputați. Cu toate că s-a ajuns, în cele din urmă, la un compromis și constituția a fost aprobată, aceste bătălii parlamentare și-au pus amprenta mai ales asupra SDS, care s-a divizat în mai multe formațiuni politice: cea mai puțin dispusă să facă compromisuri cu trecutul, formată în mare parte din cei care părăsiseră

lucrările parlamentare și condusă de Filip Dimitrov, a ieșit învingătoare la noile alegeri (13 octombrie 1991). A reușit să îi învingă pe socialiști cu o diferență mică, dar avea nevoie de voturile DPS pentru a guverna, toate celelalte partide fiind excluse din parlament prin pragul de 4%. Guvernul Dimitrov a durat aproximativ un an și a fost urmat, în decembrie 1992, de unul condus de economistul Liuben Berov, la cererea președintelui republicii și a DPS, dispus să colaboreze cu socialiștii și cu alți deputați care se desprinseseră din SDS. De fapt, SDS s-a dovedit a fi prea eterogenă (ruptura dintre Jelev și Dimitrov era evidentă), pierzând, în cele din urmă, sprijinul DPS. La rândul ei, experiența guvernului Berov (1992–1994) a fost limitată de lipsa unei majorități confortabile: reformele inițiate de guvernul Dimitrov au rămas parțial neimplementate și nici nu au fost introduse inovații semnificative. În cele din urmă, după demisia lui Berov, următorul cabinet, care a preluat puterea în noiembrie 1994 și care era condus pentru prima dată în Bulgaria de o femeie, Reneta Ingiova, fost ministru al privatizării, a avut doar sarcina de a organiza competiția electorală.

Alegerile generale, din nou anticipate, din decembrie 1994 au fost marcate de succesul coaliției formate din PSB, *Ekoglasnost* și Partidul Țărănesc (Stamboliiski)[341][39]. Între timp, socialiștii și-au reînnoit rapid conducerea, marginalizându-i pe cei care îl înlăturaseră pe Jivkov și înlocuindu-l din funcția de secretar pe Lilov, care părea să reprezinte interesele vechii nomenclaturi, cu tânărul Jan Videnov, care în ianuarie 1995 a preluat conducerea executivului cu sprijinul a 124 din 240 de deputați. Sub conducerea sa, reînnoirea PSB (și a unei părți a țării) s-a accelerat. Ortodoxia marxist-leninistă a fost lăsată în seama unor mici formațiuni politice de nostalgici fără prea mulți adepți; nu s-a încercat ștergerea din istorie a îndelungatei experiențe comuniste, dar aceasta a fost considerată o paranteză nefericită (o abatere) în cadrul istoriei, de acum seculare, a Partidului Socialist. Cu toate acestea, a fost apărat cu îndârjire statul bunăstării (sănătate publică, educație și asigurări sociale) și nu a fost acceptată retrocedarea bunurilor naționalizate de regimul comunist către foștii proprietari sau către moștenitorii acestora. Nu au fost permise epurările drastice (Dimitrov realizase câteva în rândurile administrației publice), ci doar câteva procese ale unor adepți ai regimului. Jivkov a fost condamnat la cinci ani de închisoare pentru favorizarea unor persoane apropiate lui, dar a fost achitat în apel: responsabilitățile politice mult mai grave, care au marcat viața și libertatea multor bulgari, nu au fost niciodată judecate în instanțe. Activitatea guvernului a intrat frecvent în conflict cu poziția președintelui Jelev. Succesul electoral al stângii s-a repetat și la următoarele alegeri locale, dar alegerile prezidențiale din noiembrie 1996 au adus răsturnarea acestei tendințe. După o campanie electorală marcată de asasinarea fostului prim-ministru Lukanov, deputat și de acum important om de afaceri, demonstrând astfel ponderea lumii interlope în politica și economia bulgare, candidatul socialist Ivan Marazov a fost învins (40% contra 60%) de candidatul SDS Petăr Stoianov, care îl învinsese deja pe Jelev în primul tur în stil american. Videnov a demisionat din funcția de șef al guvernului și de secretar al PSB, fiind înlocuit de Gheorghi Părvanov.

La inevitabilele alegeri parlamentare anticipate, care au avut loc în aprilie 1997, o nouă coaliție de centru-dreapta a obținut peste jumătate din voturi și 137 de locuri, față de coaliția din jurul BSP, care s-a oprit la 22%. Stoianov a numit un guvern condus de Ivan

Kostov, care a obținut încrederea nu numai a celor de centru-dreapta, ci și a celorlalte grupuri parlamentare (DPS, Stânga europeană bulgară, Blocul oamenilor de afaceri), cu excepția grupului socialist. A urmat o perioadă de schimbări majore în politica externă și internă, dar în primul rând în domeniul economic. Moneda a fost ancorată la marcă (și mai târziu la euro), obținându-se astfel limitarea inflației; intrarea în cadrul CEFTA a fost realizată în 1998, pedeapsa cu moartea a fost abolită, forțele armate au fost reduse drastic (nu fără proteste din partea lumii militare și politice) și s-a făcut tot posibilul pentru a obține aderarea la NATO și la Uniunea Europeană. Cu toate acestea, doi ani și jumătate mai târziu alegerile locale din octombrie 1999 au arătat că socialiștii aproape că îi ajunseseră din urmă pe cei de centru-dreapta în ceea ce privește numărul de voturi, aceștia din urmă fiind încă o dată incapabili să-și coaguleze forțele. În perioada următoare, sprijinul popular pentru politicile guvernamentale s-a diminuat, fără a aduce beneficii rivalilor tradiționali, socialiștii.

În iunie 2001, la final de mandat, au avut loc noi alegeri generale, iar cadrul politic s-a modificat radical. Ducând la bun sfârșit un efort îndelungat care a găsit sprijin în cercurile politice, administrative și judiciare, renunțând la încercarea de a obține anularea referendumului instituțional din 1946 și la ideea de a candida la președinția republicii (deoarece nu avea reședința în Bulgaria), fostul rege Simeon Coburg-Gotha a reușit să producă o schimbare radicală: grupul politic care i-a purtat numele a obținut o victorie răsunătoare la urne. Cu aproape 43% din voturi, puțin a lipsit ca Mișcarea Națională Simeon II să obțină majoritatea mandatelor (120 în loc de 121), deoarece o listă perturbatoare (cu nume aproape identic) a reușit să îi sustragă o parte din voturi. Simeon a trebuit să formeze o majoritate cu DPS, care își exprimase de mult timp dorința de a forma o coaliție de centru, o alternativă atât la SDS, cât și la PSB. Pe lângă deputații din partea minorității turce musulmane, doi deputați socialiști s-au alăturat guvernului, ceea ce a asigurat abținerea PSB.

Astfel, electoratul bulgar a inventat prin vot o „a treia cale“ în era postcomunistă. Totuși, în ciuda dorinței de pace și a abilității fostului monarh și a unor membri ai guvernului, noul executiv a pierdut treptat sprijinul populației, fapt dovedit de alegerea socialistului Părvanov ca președinte al republicii în noiembrie 2001. Totuși, apărând într-un context internațional foarte special (mai exact, caracterizat de noile opțiuni politice ale SUA după prăbușirea Turnurilor Gemene), guvernul lui Simeon a reușit să obțină primirea în NATO în 2004, grație unei discutabile susțineri acordate intervenției din Irak, fapt care a atras divergențe profunde pe plan intern și în cadrul guvernului însuși.[342][40] În ciuda progresului economic mult mai lent decât cel preconizat după victoria electorală și cu toate că societatea și politica bulgară se dovediseră puternic influențate de corupție și de lumea interlopă, cabinetul a reușit să încheie chiar și negocierile pentru aderarea la Uniunea Europeană, oficializând-o în 2007.

Încă o dată, nu s-a putut menține sprijinul tuturor curentelor politice care contribuiseră la acceptarea noului executiv și nici rezultatele economice mediocre nu au contribuit la păstrarea acestuia în viață. În cele din urmă, slăbirea a avut ca ultim efect înfrângerea electorală din 2005. Învingătorii noii consultări au fost socialiștii (primiți în Internaționala Socialistă din 2003) și aliații lor. Neîntrunind numărul de locuri necesar

pentru a guverna, sub presiunea Uniunii Europene, s-a format un guvern sub conducerea socialistului Serghei Stanişev[343][41], ce cuprindea miniştri din partea Mişcării Naţionale Simeon II şi a DPS. Trendul economic a continuat să fie pozitiv şi datorită unei politici a salariilor mici, cu excepţia scăderii PIB din 2009 ca urmare a recesiunii mondiale; cu toate acestea, Bulgaria era în continuare martora celor mai sângeroase şi mai spectaculoase reglări de conturi operate de infractori, care influenţau profund politica, aşa cum o arată acuzaţiile, condamnările şi chiar demisiile miniştrilor în exerciţiu. A continuat, de asemenea, un conflict surd între instituţii, magistraţii acţionând în vederea protejării propriilor competenţe împotriva celorlalte puteri ale statului. De la Bruxelles s-au făcut apeluri pentru ca aceste fenomene să fie ţinute sub control, precum şi pentru o integrare reală a minorităţilor, cu referire şi la rromi (ţigani). În cele din urmă, la 1 ianuarie 2007 s-a sărbătorit intrarea oficială a ţării în UE.

Politica ultimelor două executive, vădit pro-occidentale (deşi socialiştii întăriseră relaţiile cu Rusia în domeniul energetic), a favorizat dezvoltarea unei aripi populiste de dreapta, reunită în jurul formaţiunii *Ataka*, al cărei lider a reuşit să ajungă în turul doi al alegerilor prezidenţiale în urma cărora Părvanov a obţinut al doilea mandat cu un avans confortabil (datorat neînţelegerilor dintre formaţiunile moderate), dar şi în contextul unei prezenţe foarte scăzute la vot. În acelaşi timp, strălucea tot mai tare o nouă stea în ascensiune în politica bulgară: Boiko Borisov, fostă gardă de corp în timpul regimului comunist, apoi şef al unui serviciu de securitate privat şi, în cele din urmă, secretar general al Ministerului de Interne. Din această funcţie, a denunţat corupţia şi lumea interlopă, câştigând treptat suficient sprijin pentru a fi ales primar al Sofiei la sfârşitul anului 2005.

Aceasta a fost o trambulină pentru noi succese: în 2007, partidul GERB (Cetăţeni pentru dezvoltarea europeană a Bulgariei) al lui Borisov a fost primul partid la alegerile europene, aproape abandonate de alegători, devansându-i pe socialişti şi pe DPS. Acest succes a fost confirmat la noile alegeri europene din 2009 şi a devenit incontestabil la consultările generale care au avut loc doar o lună mai târziu, în iulie 2009. Partidului GERB îi lipseau doar câteva locuri pentru a forma o majoritate independentă, dar Borisov a preluat conducerea guvernului cu sprijinul celorlalte partide de dreapta (inclusiv al antieuropenilor din *Ataka*), în timp ce socialiştii şi DPS rămâneau în opoziţie.

Aceasta a fost încă o noutate pe scena politică bulgară extrem de schimbătoare în cei 25 de ani de perioadă postcomunistă, ce s-au aflat sub semnul neîncrederii în politica tradiţională şi al entuziasmului pentru un „om puternic“. După patru ani, la alegerile generale din mai 2013 (care au urmat după un val de proteste şi după un referendum pentru deschiderea unei centrale nucleare, invalidat de prezenţa foarte scăzută la vot), voturile în favoarea lui Borisov şi a partidului său au înregistrat o scădere drastică, acesta fiind nevoit să cedeze locul unei coaliţii formate din socialişti şi reprezentanţi ai DPS, susţinută de doar 120 din 240 de deputaţi şi condusă de premierul Plamen Oreşarski. Un membru al GERB, Rosen Plevneliev, a rămas preşedinte al republicii, ales în 2011. Nu trecuse bine un an, că în septembrie 2014, la noile alegeri, GERB a înregistrat un succes limitat, insuficient pentru ca Borisov să revină la conducerea executivului, cu sprijinul unor partide mai mici de centru şi de dreapta. În ansamblu, situaţia politică bulgară continuă să fie incertă şi instabilă.

La fel ca alte state foste comuniste și mai mult decât acestea, Bulgaria postcomunistă s-a confruntat curând cu o situație economică foarte dificilă. Parțial din cauza cadrului politic incert, activitățile de producție au stagnat. Mai ales iarna 1990–1991 a fost cea mai grea din acest secol pentru populația bulgară, din pricina lipsei acute de bunuri, materii prime, produse de bază și medicamente. Sprijinul economic din partea Uniunii Sovietice (și mai târziu al statelor succesoare) a fost sistat, produsele acestora nemaifiind vândute la prețuri avantajoase; piețele garantate ale CAER nu mai erau disponibile, iar economia bulgară nu era capabilă să pătrundă pe alte piețe. Sistemul de cooperative agricole controlat de foștii comuniști nu s-a dovedit pregătit și capabil să înlesnească tranziția către economia de piață și către privatizare. Scăderea drastică a producției a fost însoțită de o degradare a sistemului de distribuție și nu au lipsit nici fenomenele de înmagazinare sau stocare speculativă. Până în septembrie 1990, datoria externă ajunsese să depășească zece miliarde de dolari.

În încercarea de a stabiliza economia, de a opri inflația și de a crea o economie de piață inclusiv prin privatizare, s-a ajuns, inevitabil, la un acord cu Fondul Monetar Internațional privitor la politica economică. Liberalizarea prețurilor în două etape, în 1991, a crescut oferta de bunuri și a eliminat lichiditățile excesive de pe piață. În același an, a fost introdus un sistem de schimb mai apropiat de realitatea economică. Funcția de redistribuire a bugetului public a fost atenuată, în timp ce s-a încercat reducerea deficitului de stat și a datoriei statului față de sectorul bancar (unde au început privatizările), precum și, în general, a ponderii economiei de stat asupra PIB. De asemenea, a fost inclus un set de reglementări privind economia chiar în constituție, anulând în mare măsură caracterul colectivist și dirijist impus de regimul anterior. Datoria externă a fost reeșalonată cu acordul țărilor occidentale din „clubul de la Paris“[344][42]. Astfel s-au putut contracta noi împrumuturi și, mai târziu (1996), a fost aprobată aderarea la GATT (Acordul General pentru Tarife și Comerț), mai târziu OMC. Guvernele care au urmat, în special cele de dreapta, dar uneori și cele de stânga, au pus în aplicare numeroasele reforme ce mai trebuiau realizate pentru ca economia bulgară să se apropie de cea a țărilor occidentale. Cu toate acestea, vreme de ani de zile a continuat dezbaterea cu privire la limitele care trebuie impuse privatizării, atât în sectorul agricol, cât și în sectorul industrial și al serviciilor. Un exemplu important este vânzarea *Bulgartabak*, o companie lider în sectorul strategic al producției de tutun, cu filiale în străinătate. Chiar și socialiștii au acceptat în cele din urmă primatul pieței, dar în interesul tuturor cetățenilor. Continuă scăderea demografică accentuată de fond (populația numără 7.400.000 de locuitori față de 8.700.000 în 1975), afectată de emigrația intensă de la începutul anilor ’90, dar care a continuat până în anii din urmă.[43][345]

În ceea ce privește politica externă, guvernele de la Sofia au parcurs un drum lung, care a dus la atingerea mai multor obiective: în 1994, Bulgaria a aderat la Parteneriatul pentru Pace, dorit de Washington (un prim pas spre aderarea la NATO), în 1996 a devenit membră a Inițiativei Central-Europene, condusă de Italia, precum și a CEFTA. După sprijinul acordat mai multor acțiuni politice și militare americane în Afganistan și Irak (nu fără polemici în lumea politică), primirea în NATO, la 29 martie 2004, a fost un indiciu definitiv al plasării Bulgariei pe scena internațională. În aprilie 2006, pe baza unui acord

de cooperare și apărare reciprocă, Bulgaria a permis armatei americane să opereze pe teritoriul său, în anumite baze și centre de pregătire (Bezmer, Graf Ignatievo etc.). Chiar mai importantă, deoarece a influențat în mod direct economia și societatea, a fost intrarea Bulgariei în Uniunea Europeană, în 2007: în ciuda întârzierii în comparație cu aproape toți foștii sateliți ai Uniunii Sovietice, a fost un eveniment epocal.

În același an, puțin peste un sfert din alegătorii bulgari s-au prezentat la urne pentru a-și alege reprezentanții în Parlamentul de la Strasbourg; participarea a fost mai mare în 2009 (37%). În prezent, destinul Bulgariei este legat în multe privințe de evenimentele din UE, din care este cel mai sărac stat și față de care s-a angajat să reducă impactul corupției și al lumii interlope, evitând orice discriminare împotriva comunităților minoritare (în special a rromilor). Unii reprezentanți de marcă ai instituțiilor europene sunt bulgari: între 2010 și 2014, Kristalina Gheorghieva (fostă vicepreședintă a Băncii Mondiale) a fost comisar european pentru cooperare, ajutor umanitar și gestionarea crizelor[346][44], după ce Rumiana Jeleva, ministrul bulgar de externe, a demisionat pe fondul unei controverse. Singurele semne ale unei direcții diferite de cea sugerată de Bruxelles se referă la colaborarea actuală și, mai ales, viitoare cu Rusia în domeniul aprovizionării cu energie, unde Gazprom este bine reprezentată: de asemenea, se discută despre participarea Bulgariei la proiectul *Southstream* (sponsorizat până de curând de Moscova) în locul proiectului *Nabucco*. Guvernul Borisov a trebuit să ia în considerare protestele noilor mișcări ecologiste la nivel local, renunțând de bunăvoie la angajamentul pe care și-l asumase guvernul socialist Stanișev de a construi conducta petrolieră Alexandroupolis-Burgas, o expresie a politicii rusofile; de asemenea, a permis companiei Chevron să producă gaz prin fracționarea rocilor de șist (o concesie menită să reducă dependența energetică față de Rusia).[45][347]

Europa de sud-est a rămas, alături de Marea Neagră, aria regională de interes pentru guvernele bulgare. După dispariția Iugoslaviei, Sofia s-a grăbit în 1992 să recunoască independența Macedoniei (un stat mic care nu putea stârni temeri precum federația destrămată), dar nu și națiunea macedoneană, fapt care nu este surprinzător dacă analizăm evenimentele din trecut, și numai câțiva ani mai târziu bulgarii au acceptat existența unui popor macedonean. În vreme ce VMRO a devenit o forță politică de primă însemnătate în Macedonia, o mică formațiune cu același nume există și în Bulgaria: ambele poartă numele vechii organizații revoluționare macedonene. Opinia publică bulgară a manifestat în continuare interes față de statul vecin cu care are afinități; atenția a sporit mai ales în timpul crizei politice și etnice din 2001, iar posibila implozie a statului macedonean ar putea trezi vechi interese. În 1991 a fost semnat un acord militar cu Grecia, dar mai ales s-au dezvoltat relații economice intense, cu numeroase și importante investiții grecești pe teritoriul Bulgariei. În cele din urmă, Bulgaria este membră a Organizației de Cooperare Economică a Mării Negre încă de la înființarea acesteia în 1992.

7. Războaiele iugoslave

În regiunea vizată de prezentul volum, dizolvarea Iugoslaviei a constituit cel mai dramatic și complex eveniment (sau serie de evenimente) în care s-au îmbinat toate elementele problematice referitoare la popoarele care trăiau în interiorul granițelor federației, menționate în capitolele anterioare. Fiecare dintre republicile federale a cunoscut tranziția de la regimul comunist la cel pluralist, cu rezultate dintre cele mai variate.

Primele operațiuni militare din iulie 1991 au vizat o republică cu un grad ridicat de omogenitate etnică și un număr mic de sârbi, Slovenia. Scânteia conflictului a fost controlul taxelor vamale, un adevărat simbol al puterii unui stat independent: Ljubljana a vrut să și le însușească, declanșând o reacție militară din partea federației, care a fost foarte slab pregătită, în timp ce ministrul apărării, Janez Janša, reușise să alcătuiască o forță militară republicană destul de importantă și capabilă să facă față contingentelor federale, cărora le-a provocat și câteva pierderi. În esență, a fost un conflict scurt și de mică amploare. Intervenția diplomației internaționale a convins părțile să negocieze: rezultatul a fost mai mult decât mulțumitor pentru sloveni, deoarece acordurile semnate la Brijuni au decis retragerea trupelor federale, încheiată la sfârșitul lunii octombrie, și amânarea cu câteva luni a deciziei privind statutul Sloveniei în raport cu Iugoslavia muribundă. De fapt, nu au mai avut loc negocieri, iar autoritățile de la Ljubljana puteau acționa din acel moment ca reprezentând un stat independent. Istoricii sunt de acord că factorul decisiv în acest rezultat a fost lipsa de interes a liderilor sârbi față de un teritoriu în care propriii lor compatrioți erau aproape absenți. La scurtă vreme, unul după altul, numeroase state au recunoscut independența Sloveniei.

Fosta Iugoslavie

Conflictul din Croația a fost mult mai grav: motivele au fost deja explicate. În Krajina, prezența puternică și adesea majoritară a sârbilor a determinat politicienii de la Belgrad (mai mult autoritățile sârbe decât cele federale) și statul-major al armatei să acționeze cu mult mai multă determinare și cu mijloace mult mai numeroase decât în Slovenia. În plus, intervenția a fost înlesnită de faptul că, cel puțin la est, Croația se învecina cu Serbia. Orașul multietnic Vukovar (nici sârbii, nici croații nu reprezentau majoritatea absolută a populației) a ajuns în curând simbolul conflictului, și pentru că acolo, mai mult decât în alte locuri, au fost văzute bande ilegale care operau alături de JNA, și care se ocupau de „treburile murdare“: masacre gratuite și „epurare etnică“ (*etničko čišćenje*), așa cum a numit-o presa începând de atunci. Acești voluntari proveneau de obicei din cluburile de suporteri de fotbal și erau de multe ori niște veritabili pușcăriași. De această condiție era capul grupării, care a ajuns faimos în scurt timp datorită gazetelor sub numele de comandantul Arkan (oamenii săi erau numiți Tigrii), născut Željko Ražnatović. În ciuda faptului că diplomația internațională a acționat cu promptitudine, ajungându-se până la intervenția căștilor albastre ale ONU (UNPROFOR, Forța de Protecție a Națiunilor Unite) în baza Rezoluției 743, și în ciuda faptului că guvernul croat a acceptat repetate încetări ale focului – care au servit și la creșterea forțelor sale militare, slabe la începutul conflictului –, luptele au continuat fără întrerupere timp de mai multe

luni, iar victimele au fost numeroase, până când, în prima parte a anului 1992, operațiunile au încetat.

În acel moment, guvernul de la Zagreb nu controla mai mult de o treime din teritoriul național, care era administrat fie de guvernele separatiste sârbe, fie direct de forțele de ocupație sau de către forțele de menținere a păcii ale ONU. Tudjman și guvernul croat doreau să își facă simțită influența în noul focar de război care urma să izbucnească în Bosnia-Herțegovina, dar mai ales să aștepte momentul potrivit pentru a se răzbuna pe separatiștii din Krajina.

Toți observatorii erau siguri că Bosnia-Herțegovina avea să fie cel mai sângeros câmp de luptă și locul unei confruntări greu de înăbușit. Toate acestea din pricina caracteristicilor sale etnice, care o făceau să fie o Iugoslavie de dimensiuni mai mici din punct de vedere etnic. Comunitatea cea mai însemnată (44%) era cea a musulmanilor bosniaci: s-a spus că însăși legislația iugoslavă a favorizat identificarea acestui segment al populației mai degrabă prin convingerile sale religioase decât prin alte caracteristici, cu o naționalitate proprie, lipsită de tradiție istorică, cea a bosniacilor. Acest amestec straniu, format din 33% sârbi (de religie creștină ortodoxă) și 17% croați (catolici și concentrați în general în Herțegovina), avea sens în cadrul federației, dar ca stat independent ar fi avut nevoie de revizuirea temeinică a constituției pentru a nu face obiectul unei împărțiri, așa cum pe bună dreptate existau temeri că s-ar putea întâmpla: Milošević și Tudjman își exprimaseră intenția de a acționa în această direcție în cadrul unei întâlniri la Karadjorgevo, ale cărei detalii constituie încă subiect de discuție.

De altfel, populațiile musulmană și croată nu doreau nicidecum să rămână legate de ceea ce rămăsese din vechea federație. Riscul de a ajunge mai târziu o minoritate în cadrul unei Serbii Mari era evident. Noii lideri politici s-au orientat, inevitabil, spre proclamarea independenței, aprobată de parlament și confirmată prin vot popular, afectat, însă, de faptul că sârbii (adică o treime din electorat) nu s-au prezentat la urne. Trebuie amintit faptul că, în climatul politic incendiar, elementele naționaliste au câștigat în fața politicienilor care, odată recuperat pluralismul politic, înființaseră partide și, mai ales, programe de cooperare pentru a găsi o soluție acceptată de toate părțile pentru această situație atât de complicată. La momentul respectiv, evenimentele au fost o surpriză pentru unii, dar în realitate teoriile naționaliste câștigau teren, mai ales că se bazau pe ideea de autoapărare adânc înrădăcinată în fiecare comunitate. Tripartiția ce nu a întârziat să apară în mass-media, în întregime legată de puterea politică, cu câteva excepții lăudabile (cum ar fi ziarul *Oslobodjenjie*), a contribuit la consolidarea acestor convingeri în rândul populației.[46][348]

În cele din urmă, musulmanul și fostul disident Alija Izetbegović a preluat funcția de președinte al republicii. La conducerea sârbilor s-a afirmat psihiatrul Radovan Karadžić și a luat naștere *Republika Srpska*, un stat de sine stătător, cu capitala la Pale din 21 decembrie 1991, urmând exemplul sârbilor croați. Consecința evidentă a acestor evenimente politice a fost încercarea sârbilor de a pune sub control o mare parte a Bosniei (nu a Herțegovinei), inclusiv capitala Sarajevo. În paralel, guvernul condus de musulmanul Haris Silajdžić, care ținea să se declare fără culoare etnică sau religioasă, a încercat să se mențină pe poziții, mai degrabă decât să ajungă să controleze întregul

teritoriu al republicii: lipsa unei armate cu o capacitate deplină nu ar fi permis asta. În această privință, partea sârbă se afla într-o poziție avantajoasă, deoarece mulți membri ai JNA fuseseră lăsați să se întoarcă acasă cu arme, din Serbia sosind și alte provizii militare. Acest lucru explică de ce, cel puțin timp de câțiva ani, sârbii au fost constant învingători pe teren, iar musulmanii în defensivă. Mii și mii de oameni au fost uciși și au fost comise atrocități deosebit de grave (cu Tigrii Arkan din nou în acțiune). Pentru a complica și mai mult situația, în Herțegovina au izbucnit conflicte între croați și musulmani: principala victimă au fost orașul Mostar și podul său simbolic, operă realizată în secolul al XVI-lea de arhitectul Hayruddin, elev al marelui Sinān.[349][47] În acest caz, croații din Herțegovina au fost susținuți cu ajutoare sosite din Croația. Nu au lipsit micii baroni locali care și-au creat propriul domeniu, cum ar fi musulmanul Fikret Abdić, care a proclamat autonomia unei provincii din zona Bihać din nordul Bosniei.[48][350]

Evident, diplomația internațională s-a ocupat și ea de acest nou front, deschis la scurt timp după instituirea armistițiului în Croația. Rezultatele au fost cu totul dezamăgitoare. În special, trebuie subliniat faptul că Comunitatea Europeană, care tocmai atunci se transforma în Uniunea Europeană, s-a dovedit prea puțin în măsură să influențeze o criză care se desfășura la granițele sale (după cum s-a spus, în „propria noastră ogradă“). Marile capitale europene nu au acționat în perfectă concordanță, așa cum ar fi fost oportun, iar proiectele propuse de diversele misiuni diplomatice (nu doar ale UE, ci și ale SUA și ONU) nu au fost acceptate de părțile implicate. Acestea se bazau, în esență, pe ideea împărțirii controlului asupra teritoriului între diferitele grupuri etnice și pe ipoteza constituirii unor cantoane în cadrul Bosniei-Herțegovina. Planul Vance-Owen, planul Stoltenberg și altele au fost gândite în acest sens. Între timp, prezența căștilor albastre la fața locului nu a reușit nici în acest caz să evite înfăptuirea celei mai brutale epurări etnice, însoțită de construirea de lagăre de detenție.

Între 1994 și 1995 a existat un moment de cotitură: embargoul internațional asupra livrărilor militare către toate statele din fosta Iugoslavie a fost încălcat pe scară largă, iar armata croată și cea bosniacă (musulmană) au avut posibilitatea de a se consolida; concomitent au intrat în scenă voluntari, adesea veniți din țări îndepărtate, pregătiți pentru cele mai sângeroase acțiuni. În Bosnia, au căpătat experiență bărbați care s-au alăturat ulterior Al-Qaeda. Mai ales noul președinte american Bill Clinton a decis să intervină mai eficient în cadrul crizei. Pozițiile sârbilor bosniaci au fost supuse bombardamentelor aeriene, iar Milošević, care conducea o țară greu încercată din pricina embargoului, a fost convins treptat să își limiteze sprijinul acordat sârbilor din Bosnia. Chiar atunci, aceștia din urmă au invadat una dintre „insulele“ musulmane cărora ONU le acordase propria protecție, iar liderul militar Ratko Mladić nu numai că a forțat batalionul de căști albastre olandeze staționat acolo să nu lupte – așa cum ar fi trebuit – pentru a-i proteja pe locuitorii din Srebrenica, un orășel plin de refugiați, dar a dat ordin să fie măcelăriți cu sânge rece toți oamenii, cu excepția celor care au reușit să fugă la timp în pădure. Numărul victimelor a fost de aproximativ 8.000; dincolo de acest număr, încă discutat, ceea ce a contat a fost modul cum a avut loc masacrul, care nu putea să nu aibă un mare ecou.[351][49] E suficient să spunem că, ani mai târziu, guvernul olandez a fost nevoit să demisioneze ca fiind responsabil politic pentru neintervenția militarilor olandezi.

Într-un context foarte defavorabil pentru ei, sârbii bosniaci au fost nevoiți să se supună negocierilor. A cântărit greu și faptul că se spulberase visul unei Serbii Mari, deoarece puțin mai la nord, în Kninska Krajina, armata croată a desfășurat operațiunea *Oluja* (Furtuna), care a readus acel teritoriu sub controlul Zagrebului, obligând câteva sute de mii de sârbi să părăsească locul în care se stabiliseră pentru a se refugia în Serbia. Lipsa de reacție de la Belgrad sugerează o înțelegere prealabilă între Tudjman și Milošević. Evenimente similare au avut loc și în Slavonia, astfel încât, la sfârșitul verii anului 1995, doar partea estică a acestei regiuni se mai afla încă în afara controlului croat: Zagreb a obținut-o pe canale diplomatice câțiva ani mai târziu. În schimb, provincia Posavina a fost cedată federației sârbo-muntenegrene. Între timp, croații și musulmanii din Herțegovina au fost convinși să pună capăt ostilităților și să se organizeze într-un stat federal.[50][352]

În cele din urmă, toate părțile implicate au acceptat să ia parte la negocierile decisive care au avut loc la baza militară americană de la Dayton. Milošević a fost nevoit să insiste pe lângă sârbii bosniaci, iar acordul a fost la un pas de eșec din pricina neînțelegerilor privind câțiva kilometri pătrați, dar în cele din urmă toate părțile au semnat un act care a dat naștere unei Republici Federale Bosnia-Herțegovina, împărțită între o Federație Croato-Musulmană și o Republică Sârbă, cărora li s-a repartizat 51% și, respectiv, 49% din teritoriu. Federația croato-musulmană avea o subdiviziune suplimentară ce poate fi văzută cu ușurință drept un factor de slăbiciune a statului, condus de o președinție colegială în care se remarca un *primus inter pares*, până acum provenind din componenta musulmană. Numai după mai mulți ani structurile și organele statului au căpătat credibilitate și eficiență: de exemplu, poliția s-a aflat în această situație, deoarece cele două entități ce formau federația aveau tendința de a apela la propriile organe de poliție; nici în școli situația nu a fost foarte diferită: au fost create clase și programe separate (cel puțin pentru anumite activități didactice, cum ar fi predarea istoriei). De altfel, la diversele consultări electorale, contrar tuturor așteptărilor, partidele etnice s-au impus aproape întotdeauna în fața celor cu caracter pur ideologic. Totuși, în aproximativ 20 de ani, tensiunile s-au atenuat, fără a dispărea vreodată.

Chiar și după 1991, Slovenia a continuat să fie o excepție printre statele care apăruseră în urma destrămării Iugoslaviei. Începând cu acel an, nimeni nu a mai pus sub semnul întrebării independența ei, în același timp fiind lansat un proces rapid de apropiere de țările din Europa Centrală și de desprindere de țările balcanice, proces care țintea decisiv spre aderarea la Uniunea Europeană. Noutăți importante au privit constituția: cele trei camere moștenite de la constituția iugoslavă din 1974, care reprezentau mai degrabă interesele unor grupuri sau colective decât ale întregului corp electoral, au fost înlocuite de Adunarea Națională și de Consiliul Național, fără putere legislativă reală, dar cu prerogative de veto pentru suspendarea legilor și cu dreptul de a iniția referendumuri: fac parte din acesta reprezentanți ai regiunilor și ai pieței muncii. A fost adoptat sistemul electoral proporțional corect, cu prag, garantând „dreptul de a lua cuvântul“ pentru micile minorități maghiară și italiană: câte un loc din cele 90 în adunarea națională. Președinția Republicii nu are doar funcții „notariale“. Populația este destul de omogenă, deoarece ponderea minorităților, deși numeroase, nu este semnificativă. Dintre cei 200.000 de foști iugoslavi care au rămas în Slovenia, 160.000 au dobândit cetățenia slovenă. Deși după

1992 au existat mulți refugiați din Bosnia, după încheierea păcii aceștia s-au întors în general în locurile de baștină.

Kučan – în ciuda trecutului său comunist – a rămas președinte al republicii timp de 12 ani, până în 2002. În mai 1992, Janez Drnovšek l-a înlocuit pe Peterle în fruntea guvernului, iar în urma alegerilor din luna decembrie a aceluiași an foștii comuniști, creștin-democrații și liberal-democrații au format o largă coaliție. În ciuda conflictelor interne inevitabile într-o coaliție compozită, experimentul alianței dintre centriști și stângiști a continuat până în 2004. Drnovšek a condus aproape toate guvernele ce au urmat, până în 2002, când a preluat conducerea de la Kučan, lăsându-i locul său lui Tone Rop. Din 2004, axa politică s-a deplasat spre dreapta, iar Partidul Democrat Sloven a reușit să conducă o coaliție diferită, în timp ce guvernul i-a fost încredințat lui Janez Janša. Continuitatea politicii slovene a fost astfel întreruptă, dar nu au existat schimbări radicale în principalele decizii asumate până în acel moment. În 2008, democrații au fost depășiți în alegeri de social-democrații lui Borut Pahor, un fost activist postcomunist, care a preluat guvernarea[353][51] până când criza majorității sale l-a forțat să convoace alegeri anticipate în 2011. În urma acestora, Janša a revenit în fruntea guvernului, dar numai pentru scurt timp, deoarece aventurile sale juridice (însoțite de proteste frecvente de stradă, într-o perioadă cu dificultăți economice) au subminat majoritatea care îl susținea, ceea ce a dus la formarea, în ianuarie 2013, a unui guvern condus de Alenka Bratušek, din partea partidului Slovenia Pozitivă, prima femeie care a deținut această funcție[354][52], în timp ce Borut Pahor fusese deja ales președinte al republicii în 2012.

Economia a suferit transformări rapide. Afluxul de capital străin nu s-a ridicat la nivelul așteptărilor și nici privatizarea companiilor publice nu a fost ușoară, anticipând scăderea bruscă inițială a producției (-30%) și rata crescută a șomajului. A scăzut și nivelul de trai, care era ridicat pentru o țară fostă comunistă (venit anual pe cap de locuitor de 6.200 de dolari). Perioada de sacrificiu a fost de scurtă durată și, în scurt timp, economia a căpătat un trend pozitiv, punând bazele unei candidaturi solide a Sloveniei pentru aderarea la Uniunea Europeană, pe care a obținut-o în 2004, și chiar la Uniunea Monetară Europeană, mai exclusivistă, la care a aderat în 2007. Slovenia a fost capabilă să facă față la 18% din expunerea fostei Iugoslavii față de băncile occidentale, în valoare de 4,65 miliarde de dolari, așa cum s-a stabilit la Conferința de la Geneva dedicată acestei probleme și altor probleme similare privind statele succesoare ale Iugoslaviei. Încă din septembrie 1995, tolarul, moneda națională (înlocuită ulterior cu euro), a devenit convertibil, iar în același an Ljubljana a aderat la CEFTA, Acordul de liber schimb al Europei Centrale, și la OMC, Organizația Mondială a Comerțului. În 2004 Slovenia a devenit membră a NATO.

Desigur, Ljubljana a menținut relații și cu celelalte state din fosta Iugoslavie și a jucat un rol semnificativ în procesul de stabilizare a zonei după 1995 și 1999. Odată cu încheierea lungului drum către integrarea în Uniunea Europeană, situația economică s-a înrăutățit, în contextul crizei globale care a început în 2008. Acest lucru a avut la nivel politic – după cum s-a menționat mai sus – repercusiuni deloc neglijabile și a condiționat agenda executivelor din anii ce au urmat, toate căutând o cale de ieșire bazându-se pe formule și propuneri diferite (austeritate financiară sau dezvoltare economică?).[355][53] Totuși,

această etapă dificilă nu pare să fi umbrit vocația pentru Europa a unei populații care, în ciuda limitelor sale numerice, a votat cu entuziasm în 2003 pentru aderarea la Uniunea Europeană.

În drumul care a apropiat-o de Uniunea Europeană, Ljubljana a trebuit să depășească obiecțiile Italiei, care cerea restituirea bunurilor confiscate de la italienii refugiați în străinătate după cel de-al Doilea Război Mondial. Dincolo de valoarea limitată a acestor bunuri, cântărea greu chestiunea de principiu. În cele din urmă, Ljubljana a fost de acord să permită străinilor să cumpere proprietăți imobiliare în Slovenia, știind că foștii proprietari sau moștenitorii acestora vor putea recupera casele pierdute. De-a lungul anilor, Ljubljana a găsit un compromis și în ceea ce privește disputa cu Croația, atât referitoare la definirea frontierelor maritime, cât și la gestionarea centralei nucleare de la Krško și a deșeurilor produse de aceasta, precum și referitor la depozitele bancare ale cetățenilor croați în băncile slovene. Cel puțin în ceea ce privește prima dintre aceste probleme (necesitatea ca flota slovenă să aibă un canal de trecere liberă spre mare fără a traversa apele croate sau italiene), încă se caută o soluție satisfăcătoare.

După succesele militare din 1995 în Croația, HDZ a câștigat ușor alegerile parlamentare, cu 45% din voturi și o majoritate parlamentară confortabilă, dar nu suficientă pentru a schimba constituția. În fruntea guvernului, Nikica Valentić a fost înlocuit de Zlatko Mateša. Nu au lipsit acuzațiile că regimul ar fi comis masacre împotriva sârbilor, nu foarte diferite de cele care avuseseră loc cu câțiva ani mai devreme, precum și că ar fi conferit regimului un caracter autoritarist (consiliul municipal din Zagreb a fost dizolvat pentru că era împotriva HDZ) și naționalist. Problema cea mai stringentă era cea a întoarcerii sârbilor care se refugiaseră în străinătate, dar existau și polemici aprige cu Dieta Democratică din Istria: partidul, care se bucura de sprijinul minorității italiene (în unele localități primarii erau italieni), câștigase alegerile locale din 1993 în Istria cu 72%, și pe aceeași listă cu Partidul Țărănesc (HSS) obținuse 18,4% la nivel național. Au apărut noi polemici cu minoritatea italiană, cu acuzații nefondate de revizionism și secesionism. În acei ani, în Italia, după o lungă perioadă de tăcere, se discuta din nou despre exodul italienilor din Iugoslavia în anii care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial și, mai ales, despre chestiunea *foibe*-lor*[356], în sfârșit recunoscută ca parte din patrimoniul istoric comun chiar și de către partidele care nu erau de dreapta. Acestă chestiune a fost discutată mai sus, aici este suficient să reamintim că acele evenimente au avut caracteristicile „epurării etnice“, prezentă zilnic în paginile presei internaționale.

Treptat, dominația HDZ pe scena politică croată s-a atenuat. După moartea lui Tudjman, în 1999, a câștigat acel Mesić, care fusese ultimul președinte al Iugoslaviei federale și care părăsise HDZ pentru a se alătura Partidului Țărănesc. El a stârnit o controversă cu președintele italian Napolitano în legătură cu *foibe*-le, care a fost din fericire soluționată; în 2011 i-a urmat Ivo Josipović. A început o nouă etapă, fapt dovedit de reformele constituționale din 2000–2001, care au diminuat puterile președintelui, etapă în care țara a exprimat opțiuni importante, ajungând să aibă o poziție internațională așteptată și bine definită și, este de dorit, avantajoasă. Croația a aderat la NATO în aprilie 2009, iar la 1 iulie 2013 a devenit cel de-al 28-lea membru al UE, realizând astfel un obiectiv de mult râvnit, solicitarea guvernului de la Zagreb datând din 2002 și începerea

negocierilor din 2005, la zece ani după acordurile de la Dayton.

Pe plan politic intern, încă din 1998 social-democrații fostului comunist liberal Ivica Račan au reușit să se impună și să preia guvernul pentru liderul lor, dar din 2003 până în 2011 HDZ a revenit la putere cu guverne conduse de Ivo Sanader (implicat ulterior în afaceri ilegale care l-au dus la închisoare) și Jadranka Kosor până când forțele (populari, social-democrați, liberali și Dieta Democratică Istriană) care își disputaseră prin tradiție cu HDZ scena politică în perioada postcomunistă s-au reunit într-o coaliție cu numele straniu de Kukuriku (adică năut), obținând marea majoritate a mandatelor la alegerile din 2011, 306 cu 40% din voturi față de 23,5% pentru HDZ. Din decembrie 2011, guvernul a fost condus de social-democratul Zoran Milanović, care nu a obținut succesul scontat, influențând astfel rezultatul alegerilor prezidențiale din ianuarie 2015, în care Josipović a pierdut la o diferență de câteva de voturi în fața conservatoarei Kolinda Grabar-Kitarović. Dincolo de schimbarea cadrului politic, trebuie remarcat faptul că niciunul dintre partidele care au venit la putere nu a avut îndoieli serioase cu privire la alegerile importante de politică externă menționate mai sus.

În reconstituita Bosnia-Herțegovina, existența statului federal a fost garantată ani de zile prin prezența unui reprezentant al ONU și a contingentelor internaționale. Dincolo de slăbiciunile structurale deja menționate, rămânea trecutul recent sângeros, care trebuia uitat sau, mai bine zis, transformat în memorie comună. Cu privire la Iugoslavia, Tribunalul Internațional și-a început activitatea pentru a-i identifica și pedepsi pe cei responsabili de atâtea masacre: printre aceștia se numărau personalități de prim rang precum președinții Milošević și Tudjman, Karadžić și Mladić, precum și multe alte personalități militare și politice. Anchetele și procesele au fost foarte dificile, dar, de-a lungul anilor, actorii principali au fost arestați și judecați. În cazul lui Tudjman, moartea a fost mai rapidă decât eventuala punere sub acuzare; în cazul lui Milošević însă, moartea l-a prins în închisoare și a stârnit nu puține controverse, la fel ca arestarea sa ieșită din comun (a se vedea mai jos).

Un prim rezultat politic a fost îndepărtarea, deși lentă și treptată, a tuturor acestor personaje din funcțiile de conducere. În Bosnia, Karadžić a fost obligat să se ascundă de autorități timp de 13 ani, până când a fost capturat de poliția sârbă în iulie 2008 și predat Tribunalului Internațional pentru Iugoslavia, unde procesul lui a început în 2011. El i-a lăsat președinția Biljanei Plavšić, care a optat, de asemenea, pentru o linie nu foarte conciliantă. Karadžić l-a numit în guvern pe Gjoko Kilcković în locul lui Rajko Kasadžić, considerând că acesta era prea dispus să accepte regulile impuse la Dayton. Nici Plavšić nu s-a putut menține în funcție prea mult timp și au avut loc alegerile din septembrie 1996, susținute cu fermitate de comunitatea internațională. Alegerile, probabil parțial trucate, au fost câștigate, după cum am menționat mai sus, de partidele naționaliste ale celor trei grupuri etnice. Musulmanul Izetbegović a devenit *primus inter pares* al președinției colective; i s-au alăturat sârbul Momčilo Krajišnik și croatul Krešimir Zubak. Mulți alegători sârbi, mai ales în Banja Luka, l-au preferat pe liderul social-democrat Mladen Ivanić (31%) în locul candidatului naționalist sârb.

Și-au început activitatea un parlament bosniac ales de toți cetățenii, un parlament al Federației croato-musulmane (susținut de adunări cantonale) și un parlament al Republicii

Sârbe. Evoluția ulterioară a cadrului politic pe parcursul a aproape 20 de ani și până în prezent nu a adus schimbări radicale în ceea ce privește relația dintre forțele de pe scena politică sau colaborarea instituțiilor care compun statul, în ciuda nerăbdării manifestate de populație, chiar și vehement. Poate că numai atunci când Bosnia-Herțegovina va adera la Uniunea Europeană, așa cum cere de mai multă vreme, vor exista condiții pentru o conviețuire mai pașnică între cele trei grupuri etnice, libere să își cultive relațiile cu conaționalii din celelalte state (precum Serbia și Croația). Vechiul proiect secesionist nu va fi realizat, dar sârbii și croații se vor simți mai aproape de compatrioții lor de peste hotare în marea familie europeană.

În ciuda situației interne instabile, Bosnia-Herțegovina are o relație privilegiată cu Uniunea Europeană și este membră a Inițiativei Central-Europene. Comunitatea internațională a finanțat, de asemenea, reconstrucția economiei și a infrastructurii distruse de război. Au fost investite câteva miliarde de euro, dar să nu uităm că la sfârșitul conflictului una din cinci case fusese distrusă (și una din două avariată), rețeaua de drumuri era impracticabilă, venitul pe cap de locuitor scăzuse de la 1.900 de dolari (în 1990) la 500, iar producția era aproape nulă, ceea ce făcea extrem de dificilă viața celor rămași acasă, care cu greu își puteau relua activitățile normale, chiar și numai pentru a se întreține singuri, fără a recurge la ajutor extern. Numărul bosniacilor care trăiesc în diferite țări europene a fost și încă mai este, pe alocuri, uriaș.

Acordurile de la Dayton au garantat echilibrul doar în unele părți ale fostei Iugoslavii și doar pentru câțiva ani. Eșecul proiectului Marii Serbii, ce avea în vedere și Bosnia, a reaprins speranțele albanezilor din Kosovo, atât ale celor autonomi sau dispuși să negocieze cu Belgradul, precum Ibrahim Rugova și Liga Democrației[357][54], cât și ale celor care se gândeau să obțină independența și pe căi mai puțin pașnice, poate cu scopul de a se reuni cu restul albanezilor, pentru a realiza o Albanie Mare. Nu putem urmări pas cu pas evenimentele dintre 1996 și 1999, dar este suficient să ne amintim că, în acei câțiva ani, susținătorii liniei dure, bine reprezentați de Frontul de Eliberare a provinciei Kosovo (UÇK) al lui Hashim Thaçi, au ajuns în cele din urmă să domine scena politică. De fapt, acțiunile lor de gherilă și represiunea dură a sârbilor care a urmat au determinat Washingtonul să intervină pe cale diplomatică, cu acordul multor alte state, dar fără succes. Pentru guvernul american, Milošević n-a mai fost omul compromisului[358][55], ci promotorul unei politici inacceptabile, aceea de a apăra integritatea statului sârb (oficial Iugoslavia) împotriva tuturor tendințelor separatiste. În speță, în martie 1999, au eșuat negocierile de la *summit*-ul de la Rambouillet, din Franța: președintele Clinton era convins că liderul sârb va accepta în cele din urmă propunerea SUA (care submina însă suveranitatea sârbă)[359][56], iar Milošević refuza să creadă că SUA vor recurge vreodată la forță.

Între timp, situația din Kosovo devenise deja foarte dificilă: populația albaneză încerca să treacă peste hotare în masă, împinsă sau cel puțin neîmpiedicată de forțele sârbe, iar la 24 martie, pe baza unui consimțământ îndoielnic al ONU, aviația NATO a început să bombardeze pozițiile militare sârbe din Kosovo (încurajând astfel exodul populației), dar și din Serbia propriu-zisă. Cu toate că americanii renunțaseră la operațiunile terestre, după câteva săptămâni bombardamentele intense au obligat guvernul

sârb să negocieze (acordul de la Kumanovo din 9 iunie), permițând trupelor internaționale să intre în Kosovo, în locul trupelor iugoslave care se retrăseseră. Moscova, destul de pasivă până atunci, în ciuda faptului că opinia publică rusă era alarmată deoarece îi simpatiza pe frații ei slavi din sud, s-a grăbit să trimită parașutiști la Pristina, pentru ca problema Kosovo să nu fie numai o chestiune occidentală. În ciuda semnificației politice și spirituale a regiunii (Vechea Serbie, cum a fost numită multă vreme) pentru opinia publică sârbă, forța militară, pe de o parte, și forța demografică, pe de altă parte, au fost decisive: treptat, albanezii din Kosovo au devenit din ce în ce mai stăpâni pe propriul destin, sub umbrela administrației internaționale (UNMIK). În schimb, sârbii care au rămas în provincie (mulți au preferat să se retragă) au devenit o minoritate (8-10%) cu mari dificultăți în a-și apăra drepturile. S-a declanșat astfel o problemă internațională gravă, care nu și-a găsit încă o soluție general acceptată și care, totuși, la capătul unui deceniu, în 2008, a dus la nașterea unui nou stat independent, locuit în proporție de peste 90% de albanezi, dar nu și la constituirea unei Albanii Mari, deși relațiile dintre Pristina și Tirana sunt intense.

Evenimentele din Serbia după războaiele din 1992–1995 și 1999 au fost deosebit de complexe. Deși Milošević ieșise de la Dayton cu o imagine destul de pozitivă, aproape ca un garant al păcii, aceasta a fost șifonată iremediabil de înfrângerea suferită în privința provinciei Kosovo. Desigur, adversarii omului puternic de la Belgrad au avut ocazia de a-l ataca ferm și de a-l răsturna de la putere în 2000, când au avut loc alegeri prezidențiale denunțate ca fiind fraudate. Victoria la limită a lui Milošević a fost anulată în favoarea naționalistului moderat Vojislav Koštunica. Pozițiile s-au putut inversa deoarece forțele militare au acționat în acest sens sau cel puțin nu l-au mai susținut pe vechiul președinte. Situația politică din Serbia nu s-a limpezit numai grație acestei schimbări. Rămânea problema relațiilor cu Muntenegru și Kosovo, în timp ce pe plan intern continua confruntarea crâncenă dintre partide, în special dintre naționaliști și proeuropeni. În 2003 a fost ucis șeful guvernului, Zoran Đjinđić, reprezentant al Partidului Democrat și al celor care doreau ca Serbia să își recapete locul care i se cuvine în cadrul comunității internaționale, îndreptându-se decisiv spre Uniunea Europeană. El a dispus arestarea lui Milošević și, ceva mai târziu, l-a predat tribunalului internațional, care nu a putut finaliza procesul deoarece acesta a murit în detenție, nu fără să stârnească controverse și o avalanșă de ipoteze.

În ciuda acestui incident atât de grav, sistemul politic s-a dovedit a fi animat și diferitele partide au continuat să se succeadă la conducerea țării. În 2003, cea care fusese opoziția democratică s-a destrămat și, la scurt timp după aceea, Koštunica a preluat frâiele puterii până în 2008, dar cu majorități fluctuante, în timp ce Partidul Democrat a câștigat președinția republicii cu Boris Tadić. Proclamarea independenței Muntenegrului (2006) și, mai ales, a Kosovo (2008) a dat apă la moară curentelor naționaliste, care s-au impus în fața curentelor mai occidentaliste la mai multe alegeri, dar, în cele din urmă, și acestea au optat treptat pentru poziții mai moderate, până la acceptarea situației create în fosta provincie Kosovo. În ultimii ani, președintele Tomislav Nikolić a reprezentat această atitudine mai prudentă, recunoscând responsabilitatea sârbă în majoritatea evenimentelor din ultimii 20 de ani din fostele teritorii iugoslave și obținând în 2012 statutul de țară

candidată pentru admiterea în Uniunea Europeană.[57][360]

Muntenegru și Macedonia ar merita mai mult decât o mențiune, dar în aceste pagini nu putem face decât o scurtă prezentare a istoriei lor. Cel dintâi a rămas câțiva ani legat de Serbia în cadrul Federației Iugoslave, numită ulterior Federația Serbia-Muntenegru. Schimbarea denumirii a fost preambulul independenței, proclamată de o țară mică, locuită în proporție de 29% de sârbi (44% fiind vorbitori de sârbă). Unii[361][58] au sperat că cele două state federale, cu un Kosovo mai autonom, ar putea forma un fel de Benelux, dar referendumul din 2006 a decis independența Muntenegrului, pentru care au votat doar 55,5% dintre cei care s-au prezentat la urne.[362][59] Acest eveniment a influențat parțial proclamarea independenței Kosovo în 2008, menționată anterior.

Macedonia, independentă din 1992, s-a confruntat cu problemele celorlalte foste republici iugoslave, dar a rămas în afara războaielor, cu excepția câtorva episoade repetate de-a lungul anilor și în mod deosebit de periculos în 2001, în care a fost implicată minoritatea albaneză numeroasă, aproximativ o treime din totalul populației. Etapa cea mai intensă a fost, desigur, influențată de evenimentele din Kosovo din 1999, cu atât mai mult cu cât un număr foarte mare de refugiați așteptau în tabere la granița macedoneană. Cu această ocazie, inițialele organizației combatante kosovare, UÇK, au fost exportate în afara granițelor. Starea de alertă a fost ridicată cu ajutorul unei intervenții internaționale corespunzătoare și în 2003 au fost încheiate acorduri care garantau minorității albaneze o poziție de egalitate cu macedonenii de origine și limbă slavă. În politica internă, partidele cu ideologii opuse au alternat la putere în mod pașnic, chiar dacă au existat momente în care s-a recurs la violență, ca în cazul atentatului împotriva primului președinte al republicii, Kiro Gligorov. Chiar în acei ani a început procesul de apropiere de Uniunea Europeană: în 2005, Macedonia a obținut statutul de țară candidată. Cea mai gravă problemă de politică externă se referea la recunoașterea din partea Greciei, după cum vom vedea în cele ce urmează (§ 9).

8. Tranziția și epoca postcomunistă în Albania

Căderea treptată a regimurilor comuniste (de la formarea guvernului Mazowiecki în Polonia până la prăbușirea Zidului Berlinului) și protestele apărute în capitală și în principalele orașe l-au determinat pe Alia să lanseze reforme prudente. Proprietatea privată a fost parțial reinstaurată, a fost promisă libertatea de a alege între mai mulți candidați la alegerile politice, în paralel cu revizuirea codurilor. Guvernul și partidul nu au acționat la unison: în iulie 1991 a avut loc o remaniere guvernamentală pentru a-i îndepărta pe cei care nu împărtășeau noua linie politică. Aceste noutăți, oricât de timide, marcau deja sfârșitul regimului: soarta poporului și a țării – se spunea – nu mai putea fi încredințată unei singure forțe politice și conducerii acesteia, și nici autodisciplinei unităților de producție, de la companiile industriale la cooperativele agricole și la cele de stat. Prin urmare, a fost recunoscută legalitatea partidelor alternative formate din membrii

desprinși din partidul unic sau din bruma de societate civilă existentă. La 31 martie 1991 au avut loc alegeri deschise mai multor liste, la care Partidul Socialist, noua formațiune de casă a vechiului Partid al Muncii (comunist) s-a clasat foarte bine, obținând 66% din voturi și majoritate în parlament.

Partidul Democrat al medicului lui Hodja, Sali Berisha, originar din nordul Albaniei, la fel ca Alia, s-a calificat ca principal partid de opoziție cu 27%, un procent mult mai mare în orașe, deoarece socialiștii au reușit să mențină controlul asupra zonelor rurale și a gospodăriilor agricole, unde populația era mai puțin receptivă la noutățile politice. Încă mai există dubii cu privire la corectitudinea rezultatului și a campaniei electorale, despre care nu se știe dacă a respectat drepturile tuturor. Declarația lui Berisha, fost șef al detașamentului de tineret al partidului din cadrul Facultății de Medicină, ne dă de înțeles că în Albania a existat, mai degrabă decât o tranziție bine gestionată, o scindare profundă în cadrul grupului de la putere, o diviziune care a dus la crearea unor forțe politice opuse. În plus, lupta politică dintre partide lăsa deseori impresia că ar fi asimilat conflicte de natură non-ideologică cu origini mult mai îndepărtate, înrădăcinate în tradiție, adică legate de disputele dintre familii și clanuri. Un fapt uimitor cu privire la schimbarea regimurilor din Albania este că a avut loc aproape o prăbușire a statului, cu absenteism masiv de la locul de muncă, dar și de vandalism generalizat și grav asupra proprietății publice. Nu se poate spune cu certitudine dacă acest comportament spontan al atâtor oameni a fost stimulat de strategia sau de cuvintele vreunei personalități sau vreunei forțe politice.

Odată cu venirea la putere a socialiștilor (foști comuniști), a fost aprobată privatizarea terenurilor, în general prin distribuirea acestora fiecărei familii pe baza numărului de membri (*për frymë*) și prin extracție, cu excepția teritoriilor mai nordice și mai muntoase, unde existau încă dovezi ale proprietății anterioare. Având în vedere disputele dintre cei care primiseră terenurile și foștii proprietari (precum și dintre moștenitorii acestora din urmă), s-a decis despăgubirea foștilor proprietari prin titluri de stat. În 1994, un guvern cu o altă orientare a adoptat Legea privind înregistrarea proprietăților imobiliare, care a reglementat această chestiune. În același an au fost aprobate Codul civil și, la scurt timp după aceea, Codul penal și alte coduri: societatea se schimba din nou prin intermediul acestor instrumente juridice importante.

La presiunile celor învinși, care considerau că votul din 1991 nu fusese corect, la 22 martie 1992 au avut loc noi consultări electorale. Rezultatul a fost surprinzător și, de fapt, rolurile s-au inversat: Partidul Socialist (22,6% și 38 de locuri) a intrat în opoziție, iar Partidul Democrat (65,6% și 92 de locuri) a obținut executivul și, în plus, liderul acestuia, Berisha l-a înlocuit pe Alia în funcția de președinte al republicii. Alexander Meksi a fost numit prim-ministru. Minoritatea greacă a ales doi deputați (din partea partidului Uniunea pentru Drepturile Omului, fostul *Omonia*), dar relațiile dintre Tirana și Atena s-au deteriorat din cauza numărului mare de albanezi care trecuseră granița și fuseseră repatriați cu forța de către autoritățile elene. Totuși, în 1995, situația se ameliorase, cele două guverne ajungând să semneze un acord militar.

În condițiile în care populația se străduia să supraviețuiască de la o lună la alta, era firesc ca entuziasmul politic să scadă, la fel ca în alte țări foste comuniste: fenomen

evident încă de la alegerile locale din iulie 1992. De asemenea, era limpede că trendul politic nu se stabilizase: la alegerile locale, socialiștii au obținut un număr de voturi puțin mai redus decât democrații, alegând primari în multe localități mai mari sau mai mici. În timp ce Albania restabilea (sau introducea pentru prima dată) democrația, mii și mii de albanezi fugeau în străinătate, pe uscat și pe mare, în căutarea unui loc de muncă și a unor condiții de viață mai bune: fenomenul bărcilor care se îndreptau spre coasta italiană a fost dramatic. Renunțarea treptată la vechiul model de politică economică a dus la probleme grave, deoarece societatea nu era pregătită pentru economia de piață, din mai multe puncte de vedere: lipsa de capital, lipsa culturii antreprenoriale, lipsa pregătirii tehnice a forței de muncă, infrastructura absolut insuficientă.[363][60] În același timp – după ani de regim polițienesc – a apărut problema ordinii publice, pe care autoritățile nu reușeau să o asigure. Nivelul de trai european visat de populație era departe și avea să rămână așa pentru multă vreme. Pentru ca revoluția politică să fie urmată de una economică erau necesare măsuri drastice, dar și sprijinul țărilor mai bogate. Între timp, criza profundă din Iugoslavia nu putea să îi lase indiferenți pe albanezi, adăugând la celelalte probleme pe cea a relațiilor cu statele vecine din Balcani.

Fenomenul migrației a căpătat proporții impresionante, afectând mai bine de o zecime din populație, aproximativ o jumătate de milion de oameni. Migrația a avut loc și pe plan intern: în doar câțiva ani, Tirana și-a dublat populația, ajungând la jumătate de milion de locuitori. Scăderea resursei umane a țării a fost considerabilă, având în vedere că mulți tineri au plecat, Albania fiind țara cu cel mai mare procent de tineri din întreaga Europă. În paralel, odată ajunși la putere, democrații au optat pentru reforme mai radicale, cum ar fi privatizarea activelor de stat, care s-a desfășurat cu o viteză remarcabilă, și deschiderea către investițiile străine. În ciuda politicilor care le încurajau (scutiri de taxe și exportul liber al profiturilor), Albania nu s-a putut apropia de rezultatele înregistrate de alte țări excomuniste: în 1993, ponderea investițiilor străine pe cap de locuitor era de numai 90 de dolari. În trei ani (1992–1995), inflația, care explodase la scurt timp după sfârșitul regimului, a scăzut de la 226% la 24%, la fel și deficitul public, care se situa la 11,3% din PIB. Deși în scădere, șomajul, care a caracterizat tranziția, a rămas ridicat în anii ’90. A fost nevoie să se accepte substanțiale ajutoare din exterior: în special, Italia a pus în aplicare, în două etape și pe parcursul a doi ani, importanta operațiune Pelican (5.000 de oameni), o misiune umanitară și de asistență pentru populația locală, în timp ce țara ajungea treptat sub protecție internațională.[61][364]

Noul guvern a inițiat un proces politic și penal împotriva foștilor lideri într-un mod nemaiîntâlnit în alte țări foste comuniste. Unii membri de rang înalt ai regimului trecut, cum ar fi președintele Înaltei Curți, Aranit Cela, procurorul general Rrapi Mino și șeful *Sigurimi*, Zylyitar Ranvizi, au primit pedeapsa cu moartea (care nu a fost niciodată executată), în timp ce alții au fost condamnați la închisoare pe viață. Dar întreaga oligarhie comunistă a suferit un tratament similar: Alia însuși și fostul prim-ministru Fatos Nano, acuzat de corupție, au fost arestați în așteptarea sentinței. S-a adoptat o lege care interzicea foștilor lideri comuniști să ocupe funcții publice până în 2002. Acest lucru nu îl viza și pe Berisha, deoarece acesta nu deținuse nici o funcție importantă în timpul regimului comunist.

Într-un climat politic atât de incendiar, PIB-ul și-a reluat creșterea (15% în 1995) în comparație cu situația foarte dificilă din primii ani de după căderea regimului. Într-un context complet diferit de cel din trecut, importurile și exporturile au fost stimulate (comerț intens cu Italia și Grecia), dar condițiile economice ale țării au dus balanța comercială la un deficit foarte pronunțat. Albania a fost primită în GATT (OMC), în Inițiativa Central-Europeană, în Consiliul Europei, ratificând Convenția Europeană a Drepturilor Omului, în timp ce cu Uniunea Europeană a fost stipulat un acord de cooperare, premergător candidaturii sale la statutul de țară asociată, recunoscut abia în octombrie 2012, cu condiția finalizării unor reforme esențiale în domeniile juridic și electoral.

În noiembrie 1994, democrații aflați la putere nu au reușit să obțină aprobarea proiectului lor pentru o nouă constituție în cadrul unui referendum: a fost un semn de slăbiciune care l-a convins pe Berisha să recurgă la fraudă pentru a asigura succesul partidului său la următoarele alegeri din martie 1996. Ca urmare, nu mai puțin de șase partide din opoziție (printre care socialiștii, Alianța Democrată și Partidul Social-Democrat) au decis să nu participe în turul doi, iar în 17 circumscripții procesul electoral a fost repetat. Rezultatul oficial le-a conferit 68 de locuri din 100 democraților (și 65% din voturi); în primul moment comunitatea internațională a acceptat acest rezultat. Criza economică s-a manifestat și printr-un tip de speculație frauduloasă *de facto*, întâlnită și în alte țări (cum ar fi România și Rusia): fenomenul așa-numitelor jocuri piramidale constând în cumpărarea în lanț de titluri cu valoare și cu randament foarte ridicat. Absolut imposibil de susținut pe termen lung, sistemul a dus la nerestituirea investiției către numeroase persoane care contribuiseră, care au considerat că guvernul era responsabil de fraudă, dacă nu în calitate de complice, măcar din perspectiva *culpa in vigilando*.

Protestele violente care au urmat au fost un preambul pentru demonstrații violente, în special în partea de sud a țării, pe care poliția nu a reușit întotdeauna să le țină sub control: de fapt, părea că se instaurase un climat de război civil. Rolul ambasadorului italian, Foresti, a fost important în prevenirea acestuia, deoarece a reușit să îi reunească pe liderii revoltei din Vlora pe nava San Giorgio și să pătrundă în sediul Partidului Socialist din acest oraș, care se afla sub asediul forțelor guvernamentale. Premierul italian, Romano Prodi, a putut, de asemenea, să viziteze acel oraș, cel mai important din sudul Albaniei, iar guvernul său, cu sprijinul ONU și al OSCE și cu colaborarea mai multor state, a lansat operațiunea militară Alba, care a fost un succes deplin, nu în ultimul rând pentru a-i opri pe refugiații care se îndreptau spre coastele Italiei. Criza, care s-a soldat cu aproximativ 4.000 de vieți omenești, în fond, le-a oferit socialiștilor șansa de a conduce din nou țara, de data aceasta cu aprobarea puterilor economice occidentale, care au făcut presiuni asupra lui Berisha pentru a demisiona. El a fost înlocuit de Fatos Nano, dar executivul socialist a trebuit să aștepte noile alegeri ca să primească legitimitate deplină.

Constituția noului stat s-a aprobat în cele din urmă în noiembrie 1998 și a fost redactată cu participarea, mai bine zis sub stricta supraveghere a comunității internaționale și, în special, a așa-numitei Comisii de la Veneția și a Comisiei pentru afaceri juridice și drepturile omului a Parlamentului European. Unii au vorbit despre „colonizare legală“[365][62]. Aceasta putea părea o linie de sosire pentru Albania postcomunistă, dar nu a fost așa, deși

situația din anii următori nu a fost atât de gravă ca la începutul anilor ’90 sau ca în 1996–1997. Încă din 1999, guvernul de la Tirana a trebuit să facă față foarte gravei crize din Kosovo. În primul rând, la graniță a fost pusă la încercare de o masă uriașă de refugiați pe care autoritățile sârbe i-au lăsat să iasă din Kosovo, înainte și după ce au început bombardamentele NATO asupra acestei regiuni lipsite de noroc și asupra restului Serbiei. Bineînțeles, albanezii kosovari nu puteau fi împiedicați să se refugieze în Albania și, de fapt, timp de câteva luni, nordul țării a găzduit numeroși refugiați, susținuți de ajutoare internaționale. Odată ce regiunea disputată a intrat sub control internațional, impus guvernului sârb, așadar odată încheiată criza, problema a fost rezolvată rapid prin întoarcerea refugiaților la casele lor. Deși sentimentele albanezilor erau evidente, autoritățile guvernamentale de la Tirana au continuat să se abțină de la orice inițiativă politică sau militară care ar fi putut crea tensiuni suplimentare în zonă. Ideea unei Albanii Mari, deși prezentă în mintea albanezilor și deși constituia o temere a opiniei publice internaționale, a fost eliminată și nu a fost niciodată propusă ca proiect politic. La fel s-au petrecut lucrurile și în 2001, când tensiunile au izbucnit în Macedonia de vest și în unele zone de graniță sârbești, tot din cauza activităților politice și militare ale localnicilor albanezi. Prudența Tiranei a contribuit la implementarea soluției susținute de organizațiile internaționale, bine reprezentată de acordurile de la Ohrid din 2003. Nici măcar declarația de independență a provinciei Kosovo (2008) nu a dus la schimbarea atitudinii prudente a guvernelor albaneze, indiferent de culoarea lor politică: acestea au preferat să intervină asupra unor aspecte mai concrete, cum ar fi infrastructura (drumuri) care să apropie cele două state locuite de albanezi. Au rămas câteva temeri în ceea ce privește relațiile cu Grecia. În 2011 a avut loc recensământul populației, în care era prevăzută și declararea apartenenței religioase. 52 de intelectuali, printre care foștii președinți Alfred Moisiu și Rexhep Maidani, au semnat o petiție care se opunea declarației de apartenență religioasă, considerând-o neconstituțională. În realitate, exista temerea că va ieși la iveală o minoritate ortodoxă prea numeroasă, ceea ce ar fi stimulat tendințe iredentiste grecești.

Primul deceniu al noului secol a adus și alte schimbări importante în istoria recentă a Albaniei. În primul rând, la jumătatea anului 2005, cu sprijin larg din partea populației, democrații și Berisha însuși au revenit la guvernare. Cu toate acestea, după alegerile trucate din 2009, următorul său mandat a fost marcat de o coaliție cu Mișcarea Socialistă pentru Integrare a fostului prim-ministru Ilir Meta (care părăsise Partidul Socialist), de dimensiuni reduse, dar decisivă, și de o majoritate restrânsă. În 2011 au avut loc câteva incidente grave soldate cu victime în timpul demonstrațiilor opoziției. După rezultatele bune obținute anterior în alegerile locale, aceasta a câștigat cu o diferență mare (53% din voturi și 84 de locuri din 140) alegerile generale din iunie 2013, prim-ministru ajungând socialistul Edi Rama, fost primar al Tiranei. Poate că cel mai important fapt politic din acest al doilea deceniu al erei postcomuniste a fost aceea că scena politică s-a stabilizat la doi poli de putere, cu o adaptare treptată a populației și a mentalităților la jocul liber al forțelor aflate în competiție, în limitele impuse de regulile constituționale: excepțiile care existau în continuare nu puteau anula acest progres semnificativ.

Stabilizarea politică a fost însoțită de o importantă dezvoltare economică, socială și urbană, în ciuda dificultăților legate de urbanizarea agresivă și de răspândirea rapidă a

criminalității. Cei care au văzut Tirana și alte orașe albaneze la sfârșitul regimului comunist nu le mai recunosc: nu numai că au dispărut buncărele militare caracteristice, dar clădirile și culorile s-au schimbat (la Tirana, când era primar, Rama a lansat, nu întâmplător, așa-numitul „plan de culori“), la fel ca străzile și traficul ce le străbate. Într-o țară care nu cunoștea turismul, cu excepția celui controlat politic, hotelurile și restaurantele reprezintă încă un indiciu al schimbării profunde care a avut loc; la fel și îmbrăcămintea și atitudinea populației, în special ale celei urbane. Intelectualii au avut posibilitatea de a regândi cultura națională într-un context internațional, iar istoricii, în special, au fost în măsură să rescrie istoria albaneză, uneori în mod mecanic și naiv, răsturnând clișeele regimului căzut, alteori punând la contribuție mai eficient propriile abilități interpretative. În acest context, trupul lui Zog a fost readus în patrie și primit cu onoruri, iar palatul său din centrul Tiranei a revenit în posesia nepotului său Leka II.

Într-o perspectivă mai amplă și pe termen mai lung, au avut loc și alte evoluții importante. În aprilie 2009 Albania a obținut aderarea la NATO, și datorită influenței puternice pe care SUA o exercitau acum asupra sa, iar în aceeași lună a intrat în vigoare Acordul de stabilizare și asociere, semnat cu Uniunea Europeană în 2006, după negocieri începute în 2003. La scurt timp după aceea, guvernul albanez a depus oficial cererea de aderare la UE, după ce obținuse deja mai multe concesii în domeniul vizelor, al comerțului, precum și ajutor economic. În ziua în care toate statele din Balcanii de Vest vor adera la Uniunea Europeană, inclusiv Serbia, țară în care majoritatea opiniei publice nu sprijină acest demers, albanezii din Albania și Kosovo (de la Tirana se poate ajunge la Priștina în două-trei ore cu mașina, față de aproximativ zece ore în urmă cu câțiva ani), dar și cei din Macedonia și din Muntenegru, vor putea stabili relații mai ușor și mai stabil. Nu ar mai fi un eveniment un turneu internațional cu patru echipe albaneze (Drač, Tetovo, Ulcinj, Vlaznimi) din patru țări diferite: Albania, Macedonia, Muntenegru și Kosovo. Marea Albanie ar putea avea atunci o dimensiune spirituală, și nu una politico-teritorială în cadrul unei mari Uniuni continentale, fără frontiere reale.[63]366

9. Grecia, de la redresarea democratică la criza economică

După căderea dictaturii, la începutul anilor ’70, climatul politic din Grecia s-a ameliorat rapid, pe măsură ce se instaura un regim bazat pe alternanța dintre un partid socialist puternic (*Pasok*), condus de Andreas Papandreou și ulterior de Kostas Simitis, și o dreaptă democratică foarte numeroasă (*Nea Demokratìa*, ND), reprezentată timp de câțiva ani de Karamanlis. Sub guvernul condus de acesta din urmă, în decembrie 1974 a avut loc un referendum instituțional cu ocazia căruia 69% dintre greci au ales republica în detrimentul monarhiei: aceasta a fost probabil ultima ocazie decisivă în care cele două idei s-au confruntat în secolul XX în Grecia. Noii democrați au deținut puterea din 1974 până în 1981 și din nou din 1989 (la început în cadrul unor coaliții fără culoare politică netă) până în 1993. În primul rând la inițiativa lor, Grecia a fost primită în Comunitatea Economică Europeană în 1981; după încă 20 de ani, în 2002, un guvern socialist a aderat la Uniunea

Monetară Europeană, inițiativă ce s-a dovedit a fi hazardată. Doi ani mai târziu, în 2004, Jocurile Olimpice s-au ținut pentru a doua oară la Atena (după Jocurile Olimpice din 1896) și au constituit prilejul de a pune în practică proiecte majore de infrastructură; cât privește impactul acestora asupra economiei, părerile sunt încă împărțite.

După ce în 2000 ratase la limită victoria în fața adversarului ei socialist, alegerile din 2004 au încredințat din nou conducerea Noii Democrații. Prin urmare, Kostas Karamanlis, nepotul fondatorului partidului, a condus noul executiv pe durata întregului mandat. În 2009 a avut loc o altă schimbare de putere, odată cu formarea guvernului *Pasok*, condus de fiul lui Andreas Papandreou, Georgios. Guvernul socialist s-a confruntat cu o criză economică fără precedent, cauzată atât de cadrul economic și financiar internațional profund deteriorat, cât și de greșelile guvernelor elene și de opacitatea situațiilor financiare lăsate de guvernul precedent. Cele două forțe politice principale au fost, fără îndoială, răspunzătoare pentru că nu au prevăzut criza și nu au luat la timp măsurile necesare pentru a o limita; totuși, acestea au avut în vedere și societatea și opinia publică din Grecia, care nu erau dispuse să accepte sacrificii după o epocă de relativă prosperitate (romancierul și dramaturgul Petros Markaris a scris „ne-a ruinat un lift care a mers prea repede“), sacrificii care au fost apoi impuse în ultimii ani, cu prețuri foarte mari pentru populație.

După ce au încercat calea austerității, socialiștii au acceptat să formeze un executiv condus de Loukas Papademos, fost guvernator al Băncii Greciei, cu sprijinul celor două forțe politice. Odată eșuată această tentativă, în câteva luni, decizia a revenit în mâinile alegătorilor, de două ori în două luni. Socialiștii au fost învinși detașat, dat fiind că mare parte din electoratul lor trecuse în tabăra unei noi alianțe de stânga, *Syriza*, în care se integrase și mai vechiul *Synaspismos*, moștenitorul Partidului Comunist (zis „de interior“). În ceea ce îl privește, ND a rezistat bine, în ciuda ascensiunii noilor partide la dreapta sa, inclusiv a unor formațiuni radicale. Liderul ND Samaras a preluat frâiele guvernului, aliindu-se cu *Pasok* și cu un alt partid de stânga moderat, *Dimar*, care a părăsit apoi majoritatea în urma închiderii radioului și televiziunii publice.[367][64] De fapt, guvernul reprezenta jumătate din electorat, un procent cu care se poate guverna fără probleme în țările cu democrații vechi și cu alte sisteme electorale.

Momentul a fost dramatic, țara fiind zguduită de criza economică și ajungând dependentă de ajutorul Uniunii Europene, al BCE și al FMI, cele trei organisme (troica) care au pus efectiv sub control politica economică a Greciei. Populația a fost supusă unor grele sacrificii, cu reacții inevitabile atât în viața de zi cu zi, cât și în termeni politici. Criza, sosirea masivă a emigranților din Albania, Africa și Asia, precum și politicile guvernului au favorizat ascensiunea unei mișcări de extremă dreapta: Zorii Aurii (*Chrysí Avgí*) și opoziția noii stângi, reprezentată de liderul *Syriza*, Alexis Tsipras, care a eclipsat chiar și mai tradiționalul Partid Comunist (zis „de afară“), candidând la conducerea țării. După ce majoritatea și parlamentul au fost incapabile să aleagă un nou președinte al republicii, așa cum prevede constituția, în urma alegerilor generale din ianuarie 2015 *Syriza* a ajuns la putere aliindu-se cu un mic partid antieuropean de centru-dreapta. Mai bine de o treime din electorat s-a pronunțat în favoarea partidului lui Tsipras, în ciuda unui absenteism neobișnuit pentru Grecia. Noua schimbare (*allagì*) a trezit mai mult entuziasm decât venirea la putere a socialiștilor la începutul anilor ’80 și a deschis un nou canal de

comunicare cu Uniunea Europeană (în special cel monetar) care ar putea fi afectată la nivel de politici generale.

Viitorul ne va spune dacă și cum va ieși Grecia dintr-o astfel de tranziție atât de dificilă, dar nu trebuie să uităm ceea ce țara a realizat anterior. Ca și cum și-ar fi interpretat propriul nume, ND a instaurat un sistem politic democratic, punând capăt regimului coloneilor, dar și schimbând în bine cutumele politice din perioada interbelică și din anii ’50–’60, cel puțin în ceea ce privește legitimitatea puterii. Acest lucru nu înseamnă că a realizat o democrație perfectă, deoarece din politică nu lipsesc nici corupția, nici privilegiile și nici nepotismul evident. La rândul lor, atenuând treptat tendințele antiamericane și antieuropene ale programului lor, socialiștii s-au aflat la guvernare din 1981 până în 1989 și din 1993 până în 1996 (conduși tot de Andreas Papandreou), din 1996 până în 2004 (Kostas Simitis) și din 2009 până în 2012 (Georgios Papandreou). În pofida câtorva modificări de program inspirate de exemplul laburismului lui Blair, venirea la putere a unui partid socialist a introdus o serie de inovații în legislația elenă și în viața de zi cu zi a grecilor, ce au avut ca scop creșterea însemnată a nivelului de viață și redistribuirea parțială a bogăției.[65][368]

După ce s-a retras în august 1974 din organizația militară a NATO (a continuat să fie membră a Alianței) în 1980, Grecia democrată a revenit și a fost considerată un partener de încredere de către Comunitatea Europeană, după cum o dovedește aderarea aprobată în 1981, care a stârnit o seamă de polemici pe plan intern, deoarece nu a fost aprobată prin referendum. În centrul politicii externe a Atenei a rămas chestiunea cipriotă, care se traduce în relații complicate cu Ankara. Acestea au vizat, de asemenea, platoul continental al peninsulei Anatolia și spațiul aerian; în 1995 a existat o dispută privind controlul asupra unor insulițe nelocuite din apropierea insulei Kalimnos, care a fost rezolvată cu medierea SUA. Problema insulei mediteraneene a găsit doar o soluție parțială odată cu aderarea Ciprului la Uniunea Europeană în 2004. Contrar speranțelor multora, aceasta nu a dus la reunificarea celor două entități politice existente pe insulă (cea orientală este recunoscută doar de Turcia). Totuși, relațiile dintre ele au devenit mai puțin tensionate, iar populația se poate deplasa dintr-o parte în alta fără dificultăți. Problema este în legătură și cu cererea avansată de Ankara pentru aderarea la Uniunea Europeană și de negocierile relativ dificile.

Odată cu căderea Iugoslaviei, în anii ’90 chestiunea macedoneană a ajuns din nou în atenția grecilor: Atena nu a recunoscut Macedonia independentă, deoarece mare parte din regiunea geografică care poartă acest nume este inclusă în statul elen. Mai mult, guvernul grec a proclamat un embargo comercial (1994) împotriva țării vecine, opunându-se recunoașterii sale de către CE, nelipsind în același timp manifestații populare de amploare, în special la Salonic. În speță, nu era acceptată utilizarea numelui Macedonia și a stelei cu 16 vârfuri găsite în mormântul lui Filip II de la Vergina, în Tesalia. Desigur, este greu de crezut că micul stat macedonean independent ar putea constitui – așa cum se temea în anii ’40 – un pericol major pentru Grecia sau un pol de atracție pentru cetățenii greci de origine slavă, foarte puțini în prezent. Abia în 1995, Atena a recunoscut statul macedonean, care a adoptat numele de FYROM (Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei).

În pofida obiecțiilor formale sau nominale ale Greciei, în realitate cele două țări

menţin de câţiva ani relaţii destul de bune, în special comerciale.[369][66] În zona balcanică, Atena nu a susţinut cu entuziasm embargoul internaţional împotriva Serbiei, menţinând relaţii bune cu Belgradul. În 1999 guvernul grec nu a sprijinit operaţiunile NATO din Kosovo şi nici nu a privit cu simpatie formarea unui al doilea stat albanez, în condiţiile în care existau deja câteva probleme în relaţiile cu Tirana din cauza prezenţei minorităţii elene pe teritoriul albanez. Prin urmare, Atena nu a recunoscut independenţa Kosovo, parţial pentru că se temea că acest gest ar crea un precedent pentru situaţii precum cea a Republicii Turce din Ciprul de Nord.

---

302. Drept dovadă, alegătorii care au optat pentru „nu“ au fost mai numeroşi în Lituania (90%), ţară cu minorităţi etnice puţin numeroase. În Estonia şi în Letonia au optat pentru a nu se reînfiinţa Uniunea 80%, respectiv 73%.

303. S-au reluat neîntârziat, în 1991, relaţiile diplomatice dintre cele trei state baltice şi Sfântul Scaun, care a numit un nunţiu apostolic unic cu reşedinţa la Vilnius. De altfel, relaţiile cu Vaticanul au fost întotdeauna deosebit de importante pentru Lituania, ţară catolică. Referitor la câteva aspecte istorice ale acestor relaţii, a se vedea Valerio Perna, *Relazioni tra Santa Sede e Repubbliche baltiche. 1918–1940. Monsignor Zecchini diplomatico*, Forum, Gorizia, 2010 (despre reluarea relaţiilor, pp. 228–229).

304. Estoniana, asemănătoare cu finlandeza, este din familia fino-ugrică; letona, la fel ca lituaniana, face parte din grupul limbilor baltice.

305. Andrea Griffante, „Un passato troppo presente. Stato e identità politica nella Lituania post comunista“, în *L’Europa del disincanto: dal ’68 praghese alla crisi del neoliberismo*, coord. Francesco Leoncini, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2011, pp. 61–78.

306. Caterina Filippini, *Polonia*, ed. cit. La referendum au participat numai 43% din cei cu drept de vot şi numai 52,7% au aprobat noua constituţie.

307. Jerzy Lukowski, Hubert Zawadzki, *Polonia il paese che rinasce*, ed. cit., p. 317.

308. În 1992, Polonia formase Grupul de la Visegrád alături de Ungaria şi Cehoslovacia cu scopul de a adera în scurt timp, împreună, la Comunitatea Europeană, viitoarea Uniune Europeană. Cu acea ocazie a luat naştere CEFTA, Acordul Central-European de Liber Schimb, care s-a extins ulterior, cuprinzând şi alte state. În plus, Varşovia a aderat, în 1991, la Pentagonală, mai târziu Iniţiativa Central-Europeană, dorită în primul rând de Italia încă din 1989, alături de Austria, Iugoslavia şi Ungaria.

309. 58,85% votanţi şi 77,4% de voturi în favoarea aderării.

310. Tusk, singurul caz în istoria recentă a Poloniei, a obţinut un al doilea mandat de prim-ministru în 2011, dar în 2014 a fost ales preşedinte al Consiliului European şi i-a cedat locul Ewei Kopacz.

311. La acea vreme, rata şomajului pe teritoriile cehești era foarte scăzută, dar situaţia Slovaciei era diferită: aici s-a simţit nevoia de a încetini ritmul privatizărilor, afluxul investiţiilor străine fiind destul de redus. În definitiv, în ciuda faptului că evoluţiile ulterioare au căpătat o turnură foarte diferită de cea temută în prima parte a anilor ’90, pentru slovaci „mândria de a avea propriul lor stat a fost un lux pe care l-au plătit destul de scump“ (Antoine Marès, *Histoire des Tchèques et des Slovaques*, ed. cit., p. 444).

312. Stanislav J. Kirschbaum, *A history of Slovakia. The struggle for survival*, ed. cit., pp. 263–268. De altfel, o moţiune în favoarea independenţei depline nu obţinuse peste jumătate din

voturi în parlamentul slovac.

313. Despre propunerile repetate ale lui Havel de a recurge la un referendum și despre propunerile și opiniile privind posibile noi relații federale sau confederale între cele două țări, a se vedea *ibid.*, pp. 267–268.

314. Antoine Marès, *Histoire des Tchèques et des Slovaques*, ed. cit., p. 457.

315. Acesta s-a putut întoarce în Cehoslovacia numai după încheierea regimului comunist. Are origini nobile, este și cetățean elvețian și a făcut politică în Austria, susținând din afară disidența cehoslovacă. A fost ministru de externe în guvernul Topolánek.

316. Din 2007 Republica Cehă a intrat în zona Schengen de liberă circulație pentru cetățenii europeni.

317. Havel îl invitase pe secretarul de stat american Madeleine Albright, cu origini cehești, să candideze la președinție.

318. A se vedea Adéla Seidlová, Martin Vyšín, „New Czech political elite“, în *Democratization in post-communist transition processes in the 1990s. Lights and shadows*, coord. Anna Krasteva și Francesco Privitera, Longo, Ravenna, 2006, p. 60.

319. Pasquale Fornaro, *Ungheria*, Unicopli, Milano, 2006, pp. 227–228.

320. Cele trei partide însumau 40% în primul tur, dar un procent mult mai mare de locuri în parlament.

321. Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *L'Ungheria contemporanea: dalla monarchia dualista ai giorni nostri*, Carocci, Roma, 2008, p. 134.

322. Diego Belloni, *La transizione post-socialista dell'economia ungherese*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2002, pp. 135–136.

323. În urma unui referendum organizat cu socialiștii la guvernare, 85% din cei 50% participanți la vot (cifră cu greu atinsă) au optat pentru intrarea în NATO.

324. Într-adevăr, au apărut tensiuni cu Slovacia, ce se separase de Republica Cehă, din pricina problemei minorității maghiare, tensiuni ce nu au fost niciodată dezamorsate și din pricina barajului Gábčikovo-Nagymaros. Acest dig producea efecte dăunătoare mediului pe teritoriul ungar, dar în cele din urmă cele două guverne au ajuns la un acord.

325. Din 2002 s-a prezentat pe aceleași liste cu Fidesz.

326. *Cf.* Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *L'Ungheria contemporanea*, ed. cit., p. 136.

327. Un referendum organizat în același an a reflectat victoria electorilor care susțineau intrarea în Uniunea Europeană; Pasquale Fornaro, *Ungheria*, ed. cit., p. 249.

328. *Cf.* Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *L'Ungheria contemporanea*, ed. cit., p. 136.

329. *Cf.* György Dalos, *Ungheria in un guscio di noce*, ed. cit., pp. 168–169, 187.

330. Cei care își încheie studiile cu ajutorul statului sunt obligați să rămână în țară cel puțin zece ani după obținerea licenței, cu excepția situației în care restituie suma bugetată.

331. Noua constituție începe cu numele lui Dumenzeu (Preambul), afirmă că viața fătului trebuie protejată încă de la concepție (Libertate și responsabilitate, II), protejează instituția căsătoriei, înțeleasă ca alianță pe viață între un bărbat și o femeie (Chestiuni fundamentale, L) și familia ca fundament al supraviețuirii națiunii. În plus, o lege privitoare la Biserici a stabilit condițiile pe baza cărora o comunitate poate obține statutul de Biserică (cel puțin 1000 de membri și 20 de ani de prezență în Ungaria): în lipsa acestora, comunitățile religioase nu primesc susținere din partea statului, cu toate că sunt libere să își desfășoare propriile activități.

332. Catherine Durandin, Zoe Petre, *România post 1989*, Institutul European, Iași, 2010.

333. Valter Roman (născut Ernst Neuländer), care a încercat în zadar în 1956 să îl convingă pe Nagy să accepte schimbarea aplicată de Kádár din voința Kremlinului.

334. Mihnea Berindei, Ariadna Combes, Anne Planche, *Mineriada 13–15 iunie 1990*, Humanitas, Bucureşti, 2010[3].

335. UDMR a ajuns la guvernare abia în urma alegerilor din 1996, în cadrul guvernului constituit în jurul Convenției Democrate (n. tr.).

336. Despre politica externă românească în epoca postcomunistă a se vedea Mihail Dobre, *România la sfârşitul războiului rece*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2011.

337. Cristian Preda, Sorina Soare, *Democratizzazione in Romania: regime, partiti e sistema di partiti*, Aracne, Roma, 2012.

338. *Romeni: la minoranza comunitaria decisiva per l'Italia di domani*, coord. Alina Harja și Guido Melis, prefață de Luigi Manconi, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2010.

339. Un aspect al acestuia a fost mobilitatea etniei rrome, care a avut probleme de integrare în țările-gazdă mult mai grave decât ceilalți români, provocând – trebuie să recunoaștem – confuzii și daune de imagine.

340. Armando Pitassio, *Storia della Bulgaria contemporanea*, ed. cit., p. 168.

341. Existau două partide țărănești (UNAB) care se deosebeau deoarece aveau ca puncte de reper doi lideri istorici, Stamboliiski (era mai orientat spre stânga) și Petkov (mai puțin dispus să dialogheze cu foștii comuniști).

342. Mai exact Sofia nu a dorit să accepte anularea datoriei Irakului în 2004, deoarece această măsură ar fi fost prea împovărătoare pentru bugetul de stat: era vorba despre 1,7 miliarde de dolari, echivalentul a 12,5% din PIB-ul Bulgariei. Datoria data din epoca comunistă și consta mai ales în echipament militar.

343. Stanişev a fost ales în septembrie 2012 preşedinte al Partidului Socialist European.

344. Este format din organizații financiare din 19 țări dintre cele mai bogate din lume.

345. *Communities and identities in Bulgaria*, coord. Anna Krasteva, Longo, Ravenna, 1998.

346. În următoarea Comisie europeană condusă de Jean-Claude Juncker, Gheorghieva se ocupa de buget și de resursele umane.

347. Armando Pitassio, *Storia della Bulgaria contemporanea*, ed. cit., pp. 254–255.

348. Nenad Pejic, „Jugoslavia. Se vuoi la guerra manipola i media. Il ruolo dell'informazione nel conflitto etnico", în *Problemi dell'informazione*, XVIII, 1, martie 1993, pp. 47–55.

349. Comunitatea internațională a dorit să finanțeze reconstruirea podului, considerat un simbol al conviețuirii.

350. Era directorul marelui combinat industrial alimentar Agrokomerc, care cu puțin înaintea conflictului fusese târât într-un mare scandal cu consecințe grave pentru populație. De fapt, Abdić le-a făcut jocul sârbilor până când trupele bosniace să reușească să îl expulzeze din Bihać. A se vedea Noel Malcolm, *Storia della Bosnia dalle origini ai giorni nostri*, Bompiani, Milano, 2000, pp. 277–278, 330, 333–334.

351. Astăzi în Srebrenica locuiesc numai 5.000 de oameni, fiind în general copii care au locuit acolo în anii '90 și au revenit. Musulmanii din cartierul Osmace și sârbii din Brežani au reluat colaborarea pentru muncile agricole, ca odinioară, la mică distanță de Memorialul de la Potočari cu peste 6.000 de stele funerare. Este încă deschisă una din cele trei facultăți ale universității, dar în zona industrială nu mai există activitate și nu mai funcționează nici echipa de fotbal.

352. Cea mai completă reconstrucție a evenimentelor din acei ani în Jože Pirjevec, *Le guerre jugoslave 1991–1999*, Einaudi, Torino, 2001.

353. Armando Pitassio, „Il tardo ritorno degli eredi degli ex comunisti alla guida della Slovenia“, în *Dopo la pioggia*, ed. cit., pp. 187–203.

354. În septembrie 2014 a fost înlocuită de Miro Cerar.

355. Stefano Lusa, „La Slovenia vent’anni dopo: uno sguardo retrospettivo e il ritorno del partigiano“, în *L’Europa del disincanto: dal ’68 praghese alla crisi del neoliberismo*, coord. Francesco Leoncini, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2011, pp. 113–130.

356. Este vorba de uciderea în masă pe care partizanii iugoslavi au comis-o împotriva etnicilor italieni în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și după acesta (n. tr.).

357. Aceasta ceruse și ulterior proclamase constituirea celei de-a șaptea republici în cadrul Federației Iugoslave ce încă nu se destrămase. Fusese creată și o administrație paralelă (învățământ, sănătate) cu cea oficială. Totuși, această orientare pacifistă nu se bucurase de bunăvoință și recunoaștere din partea autorităților de la Belgrad, care, dimpotrivă, se străduiau să anuleze autonomia clădită în epoca lui Tito.

358. Unii au scris că liderul sârb s-a transformat dintr-o resursă într-o problemă. Pentru fenomenul opus care l-a precedat a se vedea Francisco Veiga, „L’arte di trasformare un problema in una soluzione. Il ruolo di Slobodan Milošević a Dayton“, în *Dayton dieci anni dopo. Guerra e pace nella ex Jugoslavia*, coord. Francesco Guida, Carocci, Roma, 2007, pp. 108–113.

359. Belgradul ar fi trebuit să permită intrarea trupelor internaționale în Kosovo și consultarea populației la trei ani distanță pentru a decide soarta provinciei.

360. Asupra nevoii de a „stabiliza definitiv și integra pe deplin“ regiunea balcanică, a se citi considerațiile lui Luca Gori, *L’Unione Europea e i Balcani occidentali. La prospettiva europea della regione (1996–2007)*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2007, și ale lui Fernando Gentilini, *Infiniti Balcani: viaggio sentimentale da Pristina a Bruxelles*, Pendragon, Bologna, 2007.

361. A fost deziderатul președintelui Comisiei europene pentru Balcani, Giuliano Amato, în lucrarea sa „La commissione internazionale per i Balcani“, în *Dayton dieci anni dopo*, ed. cit., p. 202.

362. Mai multe informații despre aceste chestiuni și despre Muntenegru în general se găsesc în Antun Sbutega, *Storia del Montenegro dalle origini ai nostri giorni*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2006.

363. Un semn al lipsei infrastructurii și al înapoierii țării era faptul că de pe străzile albaneze lipseau semafoarele aproape cu desăvârșire.

364. O descriere detaliată a operațiunii Pelican în Franco Astuto, *Albania ‘Italfor Pellicano’ 1991–1993*, Sintagma, Torino, 1994; dar pentru o încadrare de factură istorico-politică a se vedea Luca Micheletta, *Diplomazia e democrazia: il contributo dell’Italia alla transizione dell’Albania verso la libertà*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2013.

365. Donato Martucci, *Le istituzioni giuridiche albanesi*, ed. cit., p. 157.

366. Despre acest subiect a se citi opiniile lui Fabio Bego, „La storia dell’Albania dal 1997 e l’identità albanese del post-comunismo“, în *Storicamente.org. Laboratorio di storia*, 10, 2014, pp. 1–26.

367. De aceea, majoritatea, care conta pe 179 de locuri din 300, s-a redus.

368. Despre economia reală, nu financiară a Greciei, a se vedea *La Grèce inconnue d’aujourd’hui, de l’autre coté du miroir*, ed. cit.

369. Richard Clogg, *Storia della Grecia*, ed. cit., p. 229.

EPILOG
Din nou o altă Europă?

Aici se încheie lunga călătorie pe parcursul unui secol, de la Primul Război Mondial până la ultimele extinderi ale Uniunii Europene. În țările din Europa central-răsăriteană am asistat la schimbări mult mai importante decât în perioadele anterioare, chiar și decât în veacul al XIX-lea, când s-au format o parte din statele naționale din Europa de Sud-Est. Accelerarea se datorează faptului că inovațiile nu au influențat doar instituțiile și politica sau o clasă conducătoare puțin numeroasă, așa cum se petrecuse în veacurile anterioare, ci întreaga populație. În acest volum, în mod deliberat, istoria politică a fost predominantă în comparație cu istoria socială și economică, dar nu cred că cititorul nu a remarcat datele referitoare la implicarea cetățenilor fiecărui stat în transformările care au avut loc, atât în cele pozitive, cum ar fi învățământul generalizat și garantarea libertăților civile și politice, cât și în cele mai negative: căutarea identității naționale și aspirația la dreptate socială au fost denaturate prin direcționarea lor spre intoleranța aducătoare de conflict și, respectiv, spre totalitarism. Așa cum menționam în primele pagini, succesul general al modelului politic, social și economic occidental a venit la pachet cu o serie de probleme tipice societăților occidentale care afectează, din nou, întreaga populație: este suficient să observăm evoluția mijloacelor de comunicare în masă, inclusiv a rețelelor de socializare, care a transformat radical relația dintre cetățeni și politică, nu fără a stârni serioase îngrijorări. Aceste fenomene sunt deosebit de grave în cazul țărilor care au trăit multe experiențe dificile în ultimul secol, trecând prin democrații „mimate“, autoritarism, totalitarism imperfect, precum și prin războaie și alte drame sângeroase. O anumită dezamăgire față de vot, mai pronunțată în cazul alegerilor pentru Parlamentul European, nu poate să nu îi îngrijoreze măcar și numai pe cei care cred că democrația trebuie să fie participativă, în măsura posibilităților oferite de societățile mari și complexe.

Aderarea la Uniunea Europeană a marii majorități a acestor țări este un simbol nu numai al acceptării unui model, așa cum s-a arătat mai sus, și al plasării în cadrul politicii internaționale (confirmată de rolul pe care îl are în continuare NATO, despre care am discutat), ci și al depășirii tuturor problemelor cu care aceste state s-au confruntat în secolul XX și al înapoierii tradiționale și aproape omniprezente în comparație cu alte regiuni ale Europei. E important să înțelegem dacă există o realitate palpabilă în spatele simbolului și în ce măsură simbolul corespunde acesteia. Cel puțin în cazul unora dintre țările despre care am vorbit aici, e clar că există în continuare diferențe, la mai multe capitole, în comparație cu marile state europene, dar e important să înțelegem dacă aceste diferențe sunt mai accentuate decât în trecut sau, dimpotrivă, s-au diminuat, așa cum credem noi. Astfel am putea înțelege și dacă vechiul clișeu al „celeilalte Europe“ este

parțial depășit și dacă cetățenia europeană comună este înscrisă nu doar în documentele publice sau personale, ci și în ADN-ul popoarelor și al oamenilor.